

ISSN 2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ



**НАУКОВИЙ ВІСНИК  
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО  
УНІВЕРСИТЕТУ**



Серія:  
**ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ**  
Випуск 5  
Том 1

Херсон-2017

## РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

### Головний редактор:

**Блинова Олена Євгенівна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

### Заступник головного редактора:

**Шапошникова Ірина Василівна** – доктор соціологічних наук, доцент, декан факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

### Відповідальний секретар:

**Тавровецька Наталія Іванівна** – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету

### Члени редакційної колегії:

**Бех Іван Дмитрович** – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України;

**Бистрова Юлія Олександрівна** – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

**Бочелюк Віталій Йосипович** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Запорізького національного технічного університету;

**Бурлачук Леонід Фокович** – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

**Завацька Наталія Євгенівна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

**Засекіна Лариса Володимирівна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

**Кікінежді Оксана Михайлівна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

**Клименко Віктор Васильович** – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України;

**Кравцова Наталія Олександрівна** – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри клінічної психології ФДБОЗ ВПО «Тихоокеанський державний медичний університет» Міністерства охорони здоров'я Російської Федерації (Російська Федерація);

**Кузікова Світлана Борисівна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

**Поваренков Юрій Павлович** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології ФДБОЗ ВПО «Ярославський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Російська Федерація);

**Стратонов Василь Миколайович** – доктор юридичних наук, професор, ректор Херсонського державного університету;

**Федяєва Валентина Леонідівна** – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету;

**Швалб Юрій Михайлович** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

**Яковлева Світлана Дмитрівна** – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

**Янчук Володимир Олександрович** – доктор психологічних наук, професор, декан факультету професійного розвитку фахівців освіти Академії післядипломної освіти (Республіка Білорусь).

**Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до переліку наукових фахових видань України з психології на підставі Наказу МОН України від 4 липня 2014 року № 793 (додаток № 8)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)**

**Рекомендовано до друку відповідно до ухвали вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 27 листопада 2017 р. № 4)**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 20082-9882Р від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

**ЗМІСТ****СЕКЦІЯ 1****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ**

<b>Агаркова А.І.</b> СОЦІАЛЬНЕ «Я» ЯК СКЛАДОВА Я-КОНЦЕПЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	7
<b>Бандура Г.Р.</b> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПЕРСОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПЕРІОД ДОРΟΣЛІШАННЯ.....	13
<b>Бончук Н.В.</b> ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ МАТЕМАТИЧНО ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ.....	18
<b>Видолоб Н.О.</b> ЛЮБОВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ А. МАСЛОУ ТА ГУМАНІСТИЧНОГО ПСИХОАНАЛІЗУ Е. ФРОММА.....	23
<b>Галян І.М.</b> ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	28
<b>Гаркуша І.В., Кайко В.І.</b> ЖИТТЄВА ПЕРСПЕКТИВА ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	33
<b>Депутатов В.О.</b> ЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ ПСИХІКИ ЯК ОБ'ЄКТ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ В АНГЛОМОВНИХ ВИДАННЯХ (З 2000 РОКУ). ЧАСТИНА 2.....	40
<b>Джаббарова Л.В.</b> ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ З ОСОБИСТІСНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	45
<b>Царькова О.В., Єгорова О.І.</b> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	51
<b>Іванова Н.О.</b> ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФЕНОМЕНУ «МАЗОХІЗМ» З ТЕНДЕНЦІЄЮ «ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СМЕРТІ».....	56
<b>Івачевська О.В.</b> ОСОБЛИВОСТІ РЕПРОДУКТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ МОЛОДИХ ЖІНОК: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	61
<b>Кікінежді О.М.</b> ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ОНТОГЕНЕЗІ.....	68
<b>Кролівець Ю.В.</b> РОЗПОВІДНЕ МОВЛЕННЯ ЯК ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	73
<b>Кузнєцова О.В.</b> СПРЯМОВАНІСТЬ ІННОВАЦІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ДІАГНОСТИКА.....	78
<b>Литвиненко О.Д.</b> ТЕОРЕТИЧНІ ПРЕДИКТОРИ СТВОРЕННЯ МОДЕЛІ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ.....	83
<b>Литвинчук М.Ю.</b> ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ГОТОВНОСТІ ПРИКОРДОННИКІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ.....	88
<b>Марчук К.А.</b> ІЗ ПСИХОЛОГІЇ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА. ДРОГОБИЦЬКИЙ ПЕРІОД: СТАНОВЛЕННЯ ПИСЬМЕННИКА.....	93
<b>Мілюгіна К.Л., Івашова О.О.</b> ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ ІЗ РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ НА ПЕРСПЕКТИВУ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ.....	98
<b>Панов М.С.</b> ЩОДО ПИТАННЯ АНАЛІЗУ КОНЦЕПЦІЙ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	103
<b>Панфілов Д.А.</b> ВИВЧЕННЯ КОНСТРУКТУ «СЕНС ЖИТТЯ» МЕТОДОМ СЕМАНТИЧНОГО ДИФЕРЕНЦІАЛУ.....	108



<b>Подкоритова Л.О., Брезденюк А.О. САМОАНАЛІЗ ЯК РЕФЛЕКСИВНИЙ МЕХАНІЗМ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....</b>	<b>114</b>
<b>Сергієнко О.О. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПОЛІМОТИВАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ НА ВИЯВ ПРОФЕСІЙНОГО ВІДЧУЖЕННЯ В ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ .....</b>	<b>119</b>
<b>Степаненко Л.В. ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ З ЕМОЦІЙНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ.....</b>	<b>124</b>
<b>Циганчук Т.В. ЦІКАВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ.....</b>	<b>129</b>
<b>Шилова Н.І. СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ.....</b>	<b>135</b>
 <b>СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ</b>	
<b>Асланова Шахназ Раджаб кызы. ДИАГНОСТИКА ПРЕПЯТСТВИЙ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ ЖЕНЩИН, ПОДВЕРГШИХСЯ БЫТОВОМУ НАСИЛИЮ.....</b>	<b>141</b>
<b>Дем'яненко Ю.О. ВИКОРИСТАННЯ ТЕРАПЕВТИЧНОГО НАРАТИВНОГО ПІДХОДУ В РОБОТІ ІЗ СУБ'ЄКТАМИ ПРОБАЦІЇ.....</b>	<b>146</b>
<b>Дідух М.Л. ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАЗОК У ТЕРАПІЇ НАРЦИСИЧНОГО РОЗЛАДУ ОСОБИСТОСТІ.....</b>	<b>151</b>
<b>Жадан І.В., Чала К.О. ГРОМАДЯНСЬКА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ В КОМУНІКАТИВНОМУ ДИСКУРСІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....</b>	<b>156</b>
<b>Завацький В.Ю. ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖИТТЄВОЇ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ .....</b>	<b>161</b>
<b>Ламаш І.В., Стогній Д.І. СПЕЦИФІКА КОМУНІКАТИВНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ, ВІРМЕНСЬКОЇ, АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ.....</b>	<b>165</b>
<b>Мойсеєнко В.В. АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «АСЕРТИВНІСТЬ».....</b>	<b>170</b>
<b>Мурадханян М.Г. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ОПИСУ ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНОГО КІНО.....</b>	<b>175</b>
<b>Сафонова С.Б. ВИЗНАЧЕННЯ ФОРМ ЖИТТЄВЛАШТУВАННЯ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ.....</b>	<b>180</b>
<b>Ситник В.В. ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....</b>	<b>185</b>
<b>Солдатова О.С. ПІДХОДИ ДО ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....</b>	<b>190</b>
<b>Улунова Г.Є. ТРАНСЛЯЦІЙНО-ПУБЛІЧНИЙ АСПЕКТ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ.....</b>	<b>195</b>
<b>Черних Л.А. ГОТОВНІСТЬ ДО ШКОЛИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ЗОРУ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЇХ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ.....</b>	<b>203</b>
<b>Чуйко О.М. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ СЕРЕД СТУДЕНТІВ-СПОРТСМЕНІВ.....</b>	<b>208</b>
<b>Шусть В.В. ФРЕЙМІНГ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ.....</b>	<b>213</b>



## CONTENTS

### SECTION 1

#### GENERAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<b>Aharkova A.I.</b> THE SOCIAL “I” AS A COMPONENT OF I-CONCEPTS: THEORETICAL ANALYSIS OF THE BASIC APPROACHES IN MODERN PSYCHOLOGY.....	7
<b>Bandura H.R.</b> PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE FORMATION OF PERSONAL IDENTITY IN THE PERIOD OF MATURATION .....	13
<b>Bonchuk N.V.</b> PECULIARITIES OF MOTIVATIONAL BENT OF MATHEMATICALLY GIFTED LEARNERS.....	18
<b>Vydolob N.O.</b> LOVE AS AN OBJECT OF THE RESEARCHES OF HUMANISTIC PSYCHOLOGY BY A. MASLOW AND HUMANISTIC PSYCHOANALYSIS BY E. FROMM.....	23
<b>Halian I.M.</b> PSYCHOLOGICAL MECHANISM OF PERSONALITY IDENTIFICATION IN A CRISIS SOCIETY.....	28
<b>Garkusha I.V., Kaiko V.I.</b> LIFE PROSPECTS OF PERSONALITY: PSYCHOLOGICAL ASPECTS.....	33
<b>Deputatov V.O.</b> MECHANISMS OF DEFENCE AS OBJECT OF NEWEST RESEARCHES IN ENGLISH-LANGUAGE PUBLICATIONS. PART 2.....	40
<b>Dzhabbarova L.V.</b> INTERCONNECTION OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING WITH PERSONAL IDENTITY IN STUDENT YOUTH.....	45
<b>Tsarkova O.V., Egorova O.I.</b> PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE SELF-IDENTIFICATION OF A PERSONALITY IN MORE YOUTH AGE.....	51
<b>Ivanova N.O.</b> INTERVENTION OF PHENOMENON OF MASOCHISM WITH A TREND “TO PSYCHOLOGICAL DEATH”.....	56
<b>Ivachevska O.V.</b> FEATURES OF THE REPRODUCTIVE MOTIVATION OF YOUNG WOMEN: THE PSYCHOLOGICAL ASPECT.....	61
<b>Kikinezhdi O.M.</b> PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF GENDER SOCIALIZATION OF PERSONALITY IN ONTOGENESIS.....	68
<b>Krolivets Y.V.</b> NARRATION AS A PSYCHOLINGUISTIC PHENOMENON.....	73
<b>Kuznietsova O.V.</b> DIRECTIONALITY OF INNOVATIVENESS OF PERSONALITY AND ITS DIAGNOSIS.....	78
<b>Lytvynenko O.D.</b> THEORETICAL PREDICTORS OF CREATION OF THE MODEL OF ADAPTIVE POTENTIAL OF PERSONALITY.....	83
<b>Lytvynchuk M.Yu.</b> PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF BORDER GUARDS’ READINESS TO ACT IN EXTREME SITUATIONS.....	88
<b>Marchuk K.A.</b> FROM PSYCHOLOGY OF IVAN FRANKO’S CREATION. DROGOBYCH PERIOD: BECOMING OF WRITER.....	93
<b>Miliutina K.L., Ivashova O.O.</b> INFLUENCE OF PARENTING ATTITUDE TOWARDS CHILDREN WITH PAC PROSPECTS FOR INCLUSIVE EDUCATION.....	98
<b>Panov M.S.</b> TO A QUESTION FOR ANALYSIS THE CONCEPTS OF SOCIAL ADAPTATION OF MODERN PERSONALITY.....	103
<b>Panfilov D.A.</b> THE RESEARCH OF THE CONSTRUCT “MEANING OF LIFE” BY THE METHOD OF THE SEMANTIC DIFFERENTIAL.....	108
<b>Podkorytova L.O., Brezdeniuk A.O.</b> SELF-ANALYSIS AS A REFLECTIVE MECHANISM OF SOCIONOMIC SPHERE EXPERTS’ PROFESSIONAL DEVELOPMENT: TERMINOLOGICAL ANALYSIS.....	114



<b>Sergienko O.O.</b> PECULIARITIES OF INFLUENCE OF POLY MOTIVATIONAL TRENDS ON PROVISION OF PROFESSIONAL ESTRANGEMENT IN EMPLOYEES OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE.....	119
<b>Stepanenko L.V.</b> PECULIARITIES OF INTERRELATION OF MECHANISMS OF INDIVIDUAL'S PSYCHOLOGICAL PROTECTION WITH EMOTIONAL CHARACTERISTICS .....	124
<b>Tsyhanchuk T.V.</b> INTERESTING RESEARCH IN PSYCHOLOGICAL PRACTICE .....	129
<b>Shylova N.I.</b> DIRECTION OF PERSONALITY AS SOCIAL-PSYCHOLOGICAL EVIDENCE.....	135
 <b>SECTION 2</b>	
<b>SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK</b>	
<b>Aslanova Shahnaz Rajab.</b> DIAGNOSTICS OF OBSTACLES IN THE FORMATION OF EMOTIONAL RELATIONS OF WOMEN AFFECTED BY VIOLENCE .....	141
<b>Demianenko Yu.O.</b> USE OF A THERAPEUTIC NARRATIVE APPROACH IN THE WORK WITH PROBATION SUBJECTS .....	146
<b>Didukh M.L.</b> EXPERIENCE OF USE OF UKRAINIAN LINES IN THERAPY OF NARCISMIC DISORDER OF PERSONALITY.....	151
<b>Zhadan I.V., Chala K.O.</b> CIVIC AND NATIONAL SELF-IDENTIFICATION IN THE STUDENT COMMUNICATION DISCOURSE .....	156
<b>Zavatskyi V.Yu.</b> THE CONTENT CHARACTERISTICS OF THE LIFE ANTICIPATION OF THE PERSON.....	161
<b>Lamash I.V., Stogniy D.I.</b> SPECIFICITY OF COMMUNICATIVE ATTITUDES OF UKRAINIAN, ARMENIAN, AZERBAIJANI AND POLISH YOUTH.....	165
<b>Moyseenko V.V.</b> THEORETICAL ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES OF THE RESEARCH OF "ASTERVITY" AND ASTERVIRUS BEHAVIOR.....	170
<b>Muradkhanian M.H.</b> MAIN APPROACHES TO THE DISCRIPTION OF THE PHENOMENON OF THE SOCIAL CINEMA.....	175
<b>Safonova S.B.</b> DETERMINATION OF LIVING FORMS OF TEENAGERS DEPRIVED OF PARENTAL CARE.....	180
<b>Sytnyk V.V.</b> PERSONALITY TRAITS OF IT SPECIALISTS.....	185
<b>Soldatova O.S.</b> APPROACHES TO PSYCHOSOCIAL REHABILITATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS : UKRAINIAN AND FOREIGN EXPERIENCE.....	190
<b>Ulunova H.Ye.</b> BROADCASTING-PUBLIC ASPECT OF CIVIL SERVANT'S PROFESSIONAL COMMUNICATIVE CULTURE.....	195
<b>Chernykh L.A.</b> READINESS FOR A SCHOOL OF SENIOR PRESCHOOLERS WITH VISUAL IMPAIRMENT AS A PREREQUISITE FOR THEIR SOCIAL ADAPTATION.....	203
<b>Chuiko O.M.</b> GENDER PECULIARITIES OF MOTIVATION TO SUCCEED AMONG ATHLETES.....	208
<b>Shust V.V.</b> FRAMING THE SOCIO-POLITICAL REALITY AS A MECHANISM FOR FORMING POLITICAL VALUES OF YOUTH .....	213



## СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.92

**СОЦІАЛЬНЕ «Я» ЯК СКЛАДОВА Я-КОНЦЕПЦІЇ:  
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

Агаркова А.І., аспірант  
кафедри практичної психології  
Класичний приватний університет

У статті виокремлено і проаналізовано основні теоретико-методологічні підходи до вивчення соціального Я як складової Я-концепції у сучасній психологічній науці. Виділено наступні суттєві аспекти Я-концепції: 1) Я-концепція як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості особистості (як система уявлень, суджень, переконань і оцінок індивіда про самого себе); 2) Я-концепція як інтерпретація особистісного і соціального досвіду; 3) Я-концепція як сукупність очікувань у процесі соціальної взаємодії. Особливого значення у нашому дослідженні має соціальний характер Я-концепції, яка виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. Визначено, що соціальне Я у структурі Я-концепції, з одного боку, представлено як система усвідомлюваних особистістю ідентифікацій, соціальних ролей, установок і цінностей, а з іншого – це сукупність уявлень про себе, отриманих через досвід та інтерпретацію впливу оточуючого середовища, тобто оцінки значущих інших соціального образу Я.

**Ключові слова:** Я-концепція, соціальне Я, дзеркальне Я, самосвідомість, соціально-психологічна адаптація.

В статье выделены и проанализированы основные теоретико-методологические подходы к изучению социального Я как составляющей Я-концепции в современной психологической науке. Выделены следующие существенные аспекты Я-концепции: 1) Я-концепция как средство обеспечения внутренней согласованности личности (как система представлений, суждений, убеждений и оценок индивида о самом себе) 2) Я-концепция как интерпретация личностного и социального опыта; 3) Я-концепция как совокупность ожиданий в процессе социального взаимодействия. Особое значение в нашем исследовании имеет социальный характер Я-концепции, который выступает одновременно как предпосылка и следствие социальной жизни, социального взаимодействия, определяется социальным опытом. Определено, что социальное Я в структуре Я-концепции с одной стороны, представлено как система осознаваемых личностью идентификаций, социальных ролей, установок и ценностей, а с другой – это совокупность представлений о себе, полученных через опыт и интерпретацию влияния окружающей среды, то есть оценки значимых других социального образа Я.

**Ключевые слова:** Я-концепция, социальное Я, зеркальное Я, самосознание, социально-психологическая адаптация.

**Aharkova A.I. THE SOCIAL “I” AS A COMPONENT OF I-CONCEPTS: THEORETICAL ANALYSIS OF THE BASIC APPROACHES IN MODERN PSYCHOLOGY**

The article singles out and analyzes the main theoretical and methodological approaches to the study of the social self as a component of the self-concept in modern psychological science. The following essential aspects of the self-concept are distinguished: 1) the self-concept as a means of ensuring the internal coherence of the individual (as a system of representations, judgments, beliefs and evaluations of the individual about oneself); 2) the self-concept as an interpretation of personal and social experience; 3) I-concept as a set of expectations in the process of social interaction. Of particular importance in our study is the social character of the self-concept, it acts simultaneously as a prerequisite and consequence of social life, social interaction, determined by social experience. It is determined that the social self in the structure of the self-concept on the one hand is represented as a system of identifiable identities, social roles, attitudes and values recognized by the individual, and on the other – a set of ideas about oneself obtained through experience and interpretation of the influence of the environment, significant other social image of I.

**Key words:** I-concept, social self, mirror self, self-consciousness, social-psychological adaptation.

**Постановка проблеми.** Визначення поняття і сутності соціального Я можливе у рамках розуміння його як складової Я-концепції. Я-концепція та її компоненти виступають об'єктами міждисциплінарних досліджень. У науковій літературі існують

різні підходи до вивчення Я-концепції, що з одного боку, дозволяє виявити її різні компоненти, а з іншого – ускладнює визначення даного феномену і виявлення конкретного змісту даного поняття. Актуальною науковою проблемою є виокремлення



особливостей соціального Я як складової Я-концепції.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема Я-концепції і соціального Я як її складової досліджувалася багатьма вітчизняними і закордонними вченими. Нині у психології виокремилися три основні підходи до тлумачення поняття Я-концепції та розуміння її феноменології: гуманістичний підхід (Р. Бернс, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Франкл та ін.); психодинамічний підхід (Е. Берн, Дж. Марсія, Г. Саллівен, А. Фрейд, Е. Фром, К. Хорні та ін.); інтеграціоністський підхід (В. Вундт, Н. Грот, П. Жане, Ч. Кулі, Т. Ліппс, Дж. Мід та ін.).

Що стосується вітчизняної психології, то на даний час накопичений великий масив фундаментальних наукових праць, присвячених вивченню Я-концепції як психічного утворення особистості та аналізу його структурних складових (Б. Ананьев, Л. Виготський, І. Кон, О. Леонтьєв, В. Мерлін, А. Налчаджян, А. Петровський, А. Спіркін, В. Столін, І. Чеснокова, В. Ядов, М. Ярошевський та ін.). Серед останніх досліджень з проблематики Я-концепції особистості виділяються роботи таких українських вчених, як І. Андрійчук, О. Васильченко, Н. Давидюк, Н. Жигайло, Є. Калюжна, С. Кузікова, Я. Мацегора, Ю. Матвеев, Н. Тавровецька, О. Шибрук та інші. Однак комплексного аналізу теоретичних підходів щодо розуміння сутності соціального Я на даний момент практичного немає, що свідчить про актуальність наукової проблеми дослідження.

**Постановка завдання.** Мета статті – виокремити і проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до вивчення сутності соціального Я як складової Я-концепції.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** У сучасній психологічній науці немає єдиного трактування поняття «Я-концепція» і уявлень про структуру даного феномену. Проведений аналіз літературних джерел дозволив виявити відсутність єдиного трактування поняття Я-концепції.

Наприклад, К. Роджерс вважав, що Я-концепція – це «організована і доступна усвідомленню структура уявлень про себе, яка включає уявлення про власні характеристики і можливості, уявлення про себе стосовно інших і оточуючого середовища, ціннісні характеристики, засновані на особистісному досвіді, цілі та ідеали, що мають позитивне або негативне значення» [18, с. 136].

По іншому трактує Я-концепцію Д. Стейнс. На його думку, Я-концепція представлена у свідомості як система уявлень, образів і оцінок, які стосуються са-

мого індивіда. Вона включає оцінюючі уявлення, що виникають у результаті реакцій індивіда на самого себе, а також уявлень про те, який він має вигляд в очах інших людей. На основі останніх формулюється й уявлення про те, яким би він хотів бути і як він повинен себе поводити [20, с. 84].

На думку І. Андрійчук, Я-концепція виступає як відносно стабільна і усвідомлена система уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе [1]. О. Васильченко визначає Я-концепцію як поліфункціональну систему, яка може бути представлена як набір когнітивних репрезентацій самості, що формують дві підсистеми – соціальну і особистісну ідентичності [5].

Ряд дослідників вважають, що сутність поняття Я-концепції розкривається у самій назві поняття і означає концепцію, тобто сукупність уявлень про власне Я, тому обмежуються достатньо загальним визначенням Я-концепції і концентрують свою увагу на дослідженні структури, функцій і способів зміни Я-концепції.

Так, Дж. Хансен і П. Мейнард визначають Я-концепцію як «сукупність уявлень про себе, що вміщує почуття, переконання і ставлення індивіда до себе» [17, с. 41]. На думку М. Розенберг, Я-концепція – «сукупність думок і почуттів індивіда відносно себе як об'єкта» [19, с. 7]. Інші дослідники зосереджуються на визначенні Я-концепції через її сутнісні, структурні або функціональні особливості. Так, Р. Бернс визначив Я-концепцію як «сукупність всіх уявлень індивіда про себе на основі оцінки значущих інших» [2, с. 334].

А. Петровський та М. Ярошевський, фокусуючись на соціальній природі Я-концепції, розглядають її як «відносно стійку, не завжди усвідомлювану, переживаєму як неповторну систему уявлень індивіда про себе, на основі якої він здійснює власну взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе» [10, с. 419].

А. Налчаджян розглядає Я-концепцію як загальну структуру самосвідомості, що належить Я, де Я виступає ядром особистості, її центром. Крім того, він вважає, що динамічні та у значній мірі усвідомлені Я-образи є актуально усвідомлюваними частинами Я-концепції, її підструктурами, які у відповідності до зовнішніх ситуацій, швидко змінюють один одного [12].

Отже, аналіз визначень Я-концепції різними авторами дозволив зробити висновок, що більшість дослідників згодні у тому, що Я-концепція виступає як ядро особистості [8; 9]. Вона суб'єктивна, багатоаспектна, організована і структурована, відносно



стійка і формується у процесі соціальної взаємодії. Існуючі розбіжності пов'язані відносно вирішення питання про наявність або відсутність неусвідомлюваного компонента, а також упорядкованості між різними складовими Я-концепції. До того ж визначення розрізняються за ступенем своєї деталізації і рівню розкриття уявлень про структуру Я-концепції. У цілому, можна виділити наступні суттєві аспекти Я-концепції: 1) Я-концепція як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості особистості (як система уявлень, суджень, переконань і оцінок індивіда про самого себе); 2) Я-концепція як інтерпретація особистісного і соціального досвіду; 3) Я-концепція як сукупність очікувань у процесі соціальної взаємодії. Особливого значення у нашому дослідженні має соціальний характер Я-концепції, яка виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. Взаємозв'язок Я-концепції та соціального життя полягає у досягненні гомеостатичних відносин з навколишнім оточенням (як соціально-психологічна адаптація), що досягається через усвідомлення індивідом своїх дій і вчинків, прийняття (або неприйняття), зміну, корекцію соціальних стереотипів, цінностей і норм.

Соціальну складову Я-концепції, що представлена як її структурний компонент, розглянемо з позиції наступних теоретичних положень: 1) проблема Я-концепції у підході В. Джемса; 2) Я-концепція з позиції символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід, І. Гофман); 3) структурно-функціональна модель Я-концепції у науковому підході Р. Бернса; 4) феноменологічний підхід у працях К. Роджерса; 5) уявлення про ідентичності, розвинуті Е. Еріксоном; 6) структура Я-концепції як продукту самосвідомості особистості (В. Столін, А. Петровський, М. Ярошевський, В. Мухіна, А. Налчаджян та інші).

В. Джемс першим з психологів почав розробляти структуру Я-концепції. Він розглядав глобальне, особистісне Я (Self) як двояке утворення, в якому поєднуються: Я-як-суб'єкт (I) – активне, усвідомлюване Я і Я-як об'єкт (Me) – змістовна характеристика Я, причому, Я-як-об'єкт виступає результатом діяльності Я-як-суб'єкта з упорядкування та інтерпретації власного досвіду [7]. Ці аспекти утворюють для кожної людини унікальний образ, або сукупність уявлень про себе як особистості. В. Джемс виділяє наступні складові у структурі Я-як-об'єкта: 1) духовне Я – сукупність психологічних особливостей, схильностей, оцінок і моральних норм; 2) матеріальне Я – влас-

ність людини; 3) соціальне Я – сукупність якостей людини, які відомі оточенню, а також уявлення про неї; 4) фізичне Я – фізична оболонка, тіло людини.

Характеризуючи соціальне Я, В. Джемс зазначає, що у людини стільки соціальних Я, скільки людей знають її або мають про неї певні судження. Але, визнаючи множинний характер соціального Я, він вказує на те, що «ці множинні Я не говорять однаково за силою голосом» [7] і у залежності від ситуації на перший план виходить тільки один соціальний образ Я-як-об'єкта. Тобто, на думку В. Джемса, всі множинні соціальні Я можуть і повинні утворювати гармонію, дозволяючи людині поводитися адекватно у багатьох різних ситуаціях. Отже, у концепції В. Джемса соціальне Я пов'язане як із характером ситуації соціальної взаємодії, так і з соціальними ролями, які виконує індивід, щоб адаптивно реагувати на ці ситуації і отримувати позитивну оцінку з боку соціального оточення.

Запропоновані В. Джемсом концепція особистісного Я, гіпотеза про двоякість інтегрального Я і ідея про множинність соціальних проявів Я лягли в основу інших ідей щодо Я-концепції.

У перші десятиліття ХХ ст. вивчення Я-концепції тимчасово перемістилося з традиційного формату психології у соціологію. Головними теоретиками стали Ч. Кулі і Дж. Мід – представники символічного інтеракціонізму. Ними запропонований новий погляд на індивіда як суб'єкта соціальної взаємодії. Так, Ч. Кулі запропонував теорію, в якій розвиток людини розглядається як наслідок її взаємодії із соціальним оточенням. Для пояснення процесу отримання індивідом інформації про себе Ч. Кулі застосовує термін «Дзеркальне Я», яке він розуміє як соціальний аспект уявлень людини про себе, що формується з різними «іншими» на основі оцінок та очікувань «іншого». Ч. Кулі стверджує, що уявлення індивіда про те, як його оцінюють інші, надають зворотній зв'язок для самооцінки і суттєво впливають на його Я-концепцію і поведінку [15]. Отже, соціальне Я являє собою сукупність засвоєних суспільних цінностей, установок і соціальних ролей.

Дж. Мід, підтримуючи концепцію «Дзеркального Я» Ч. Кулі, зазначає, що становлення людського Я як цілісного психічного явища виступає як розгорнутий «усередині» індивіда соціальний процес, у межах якого виникають за В. Джемсом Я-як-суб'єкт («I») і Я-як-об'єкт («Me»). Учений стверджує, що саме через засвоєння культури люди здатні передбачати поведінку інших. У свідомості особистості виникає те, що він позначив



терміном «узагальнений інший», розуміючи під цим узагальнену оцінку особистості іншими людьми [11]. Отже, на думку Дж. Мід «Ме» утворюють засвоєні індивідом соціокультурні установки, усвідомлені і прийняті уявлення «інших» про себе, а «І» – це те, як індивід, як суб'єкт психічної діяльності, сприймає власне «Ме».

Таким чином, інтеракціоністський підхід у розумінні структури Я-концепції, і особливо сутності соціального Я – це соціально орієнтований на людину підхід, оскільки постулює, що індивід – продукт рольової взаємодії між людьми, а самоусвідомість і ціннісні орієнтації особистості дзеркально відображають реакції на нього оточуючих людей. Отже, Я-концепція розвивається тільки в актуально-динамічному форматі соціальної взаємодії.

Підкреслює соціальний аспект формування Я-концепції і Р. Бернс. Одним із головних досягнень Р. Бернса у дослідженні Я-концепції є розробка структури Я-концепції індивіда, яку він розуміє як сукупність установок особистості, що спрямована на саму себе [2, с. 334]. У структурі Я-концепції він виділив такі складові: 1) когнітивна складова (образ Я – уявлення індивіда про себе); 2) емоційно-оцінна складова (самооцінка афективна оцінка цього уявлення, яка може володіти різною інтенсивністю, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш-менш сильні емоції, пов'язані з їх засудженням або прийняттям); 3) поведінкова складова (потенційна поведінкова реакція – конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою).

Визначені установки можуть мати різні модальності, серед яких Р. Бернс виділив:

- реальне Я – установки, що пов'язані з тим, як індивід сприймає власні актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто з його уявленнями про те, який він є насправді;

- дзеркальне (соціальне Я) – установки, що пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким його сприймають інші;

- ідеальне Я – установки, що пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким він хотів би бути [2, с. 364].

Отже, за Р. Бернсом Я-концепція – це активний продукт самосвідомості, що керує поведінкою людини, який відіграє трояку роль: 1) сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості; 2) визначає інтерпретацію досвіду; 3) є джерелом очікувань. Соціальне Я при цьому виступає як модальність образу Я, самооцінки і поведінки індивіда через уявлення «дзеркального іншого» про нього – якості, ролі, статусу, цінності.

Великий внесок у дослідження сутності категорії «Я» з позиції феноменологічного підходу зробили західні дослідники А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, Г. Мюррей та ін. Вони виступали проти «атомістичного» подрібнення особистості й поелементного її розгляду. Це сприяло формуванню підходу, відповідно до якого розглядаються не поодинокі Я-образи, а систематизована Я-концепція. Найбільш значущим представником феноменологічного підходу, який займався вивченням Я-концепції, є К. Роджерс [14]. Основні положення теорії К. Роджерса можна представити наступним чином:

- поведінка особистості залежить від суб'єктивного індивідуального сприйняття;

- будь-яке сприйняття індивіда відбивається у феноменальному полі його свідомості, центром якої є Я-концепція;

- Я-концепція регулює поведінку і визначає внутрішню сутність особистості;

- Я-концепція визначається цінностями, тобто має соціокультурне походження;

- Я-концепція володіє відносною стабільністю, що визначає наявність достатньо стійких схем поведінки;

- розходження між досвідом індивіда і його Я-концепцією нейтралізуються за допомогою механізмів психологічного захисту;

- головним спонуканням будь-якої людини є прагнення до самоактуалізації.

Конструкт «самості» є невіддільною частиною теорії К. Роджерса. Як зазначає вчений, «самість, або Я-концепція – це організований, послідовний концептуальний конструкт, який складається із сприйняття Я, взаємин Я з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також цінностей, пов'язаних з цими уявленнями [16, с. 540]. Отже, Я-концепція поєднує усвідомлене сприйняття і цінності.

К. Роджерс [14] виділив чотири параметри «Я»: «real self-concept» (реальне уявлення про себе), «social self-concept» (уявлення про свою соціальну роль), «physical self-concept» (уявлення про свій фізичний стан) і «ideal self-concept» (уявлення про свої цілі, плани і бажання на майбутнє). Хоча у психологічній теорії К. Роджерса немає чіткого виділення структурних компонентів Я-концепції (виходячи з положень про цілісність особистості, суб'єктивність сприймання і пізнання дійсності та здатність до внутрішнього зростання), слід зазначити, що його розуміння Я-концепції як структурно-динамічного утворення збігається з багатьма іншими науково-психологічними підходами.

Так, когнітивний компонент Я-концепції у К. Роджерса – це уявлення про власні

цінності, переконання, соціальні ролі; емоційно-оцінний компонент – самоствавлення і самоприйняття; поведінковий – прагнення до самоактуалізації як єдиний мотиваційний конструкт. З іншого боку, Я-концепція – це те, як людина уявляє і сприймає себе, тобто Я-концепція відображає самоприйняття людиною з позиції її уявлень про ті чи інші соціальні ролі. Отже, соціальний аспект Я-концепції (соціальне Я) – це уявлення індивіда про сукупність засвоєних ним соціокультурних цінностей і соціальних ролей – тобто певний набір соціальних Я-образів.

У контексті даного дослідження цікавим є Его-психологія Е. Еріксона до розуміння особистості і Я-концепції, причому він розглядав як автономну структуру особистості, основним напрямком розвитку якої є соціальна адаптація. Проблема Я-концепції розглядалася Е. Еріксоном у контексті категорії его-ідентичності, тобто ототожнення з Я. Остання, на думку вченого, є продуктом відповідної культури. Ототожнення Его-індивіда виникає у процесі інтеграції його окремих ідентифікацій [3, с. 234]. Отже, за Е. Еріксоном Я-концепція виступає як ідентичність особистості, що виникає на біологічній основі і формується під впливом чинників певної культури. При цьому ідентичність розуміється як суб'єктивне відчуття безперервної самототожності у процесі розвитку і становлення особистості. При цьому соціальне Я виступає як цілісна, холістична сукупність соціальних ролей і ідентифікацій (формується у процесі соціально-психологічної взаємодії з оточенням), котра сприяє успішній соціальній і психологічній адаптації у конкретному соціокультурному середовищі.

У радянській і вітчизняній психології Я-концепція розглядається як продукт і результат самосвідомості особистості. А. Петровський і М. Ярошевський вважають, що «Я-концепція включена у структуру особистості. Це система самосприйняття, розуміння, визначення себе суб'єктом, образом Я, що складається на основі взаємодії з навколишнім середовищем. Це відносно стійка система вираження множинних «Я», система установок, спрямованих на самого себе, що включає на різних рівнях свого прояву такі механізми, як когнітивний, емоційний, вольовий, поведінковий» [13, с. 19]. Погоджуючись із зазначеними авторами, український дослідник М. Боришевський [4] розглядає «образ Я» як результат самопізнання й емоційно-ціннісного ставлення людини до себе; як результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань

у процесі життєдіяльності; як рівень самосвідомості, при якому людина досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності власної особистості. Таке розуміння лежить в основі багатьох підходів, які розглядали Я-концепцію як сукупність усіх уявлень індивіда про самого себе, тобто визначали Я-концепцію як результат самосвідомості.

Залежно від того, на якому рівні – організму, соціального індивіда чи особистості – виявляється активність людини, В. Столін у структурі Я-концепції виділяє: 1) фізичний Я-образ (схема тіла), викликаний потребою у фізичному добробуті організму; 2) соціальні ідентичності: статеві, вікові, етнічні, громадянські, соціально-рольові, які пов'язані з потребою людини у приналежності до спільноти і бажанням перебувати у ній; 3) диференційований образ Я, який характеризує знання про себе у порівнянні з іншими людьми та надає індивіду відчуття власної унікальності, що забезпечує потребу у самовизначеності і самореалізації [6, с. 26]. В. Столін вказує на те, що інтеріоризовані індивідом соціальні ролі усвідомлюються ним як різні сторони власного Я і складають основу структури Я-концепції. Основні завдання, цілі, норми соціальної поведінки, цінності, що подають сутність найбільш значущих соціальних ролей, використовуються особистістю як зразок при побудові власної Я-концепції.

Отже, на основі аналізу різних теоретико-методологічних підходів щодо розуміння Я-концепції і виділення її структурних компонентів, можна виокремити наступні сутнісні аспекти соціального Я:

1) соціальне Я пов'язане як із характером ситуації соціальної взаємодії, так і з соціальними ролями, які виконує індивід, щоб адаптивно реагувати на ці ситуації і отримувати позитивну оцінку з боку соціального оточення;

2) соціальне Я (у концепції Ч. Кулі – «дзеркальне Я») – це соціальний аспект уявлень людини про себе, що формується з різними «іншими» на основі оцінок та очікувань «іншого»;

3) соціальне Я являє собою сукупність засвоєних суспільних цінностей і установок;

4) індивід виступає представником багатьох соціальних груп, тому має стільки ж різних соціальних Я, скільки існує груп, що складаються з осіб, чия думка вона цінує;

5) соціальне Я виступає як модальність образу Я, самооцінки і поведінки індивіда через уявлення «дзеркального іншого» про нього – якості, ролі, статуси, цінності;

6) соціальне Я виступає як цілісна сукупність соціальних ідентифікацій (формує-



чись у процесі соціально-психологічної взаємодії з оточенням), котра сприяє успішній соціальній і психологічній адаптації у конкретному соціокультурному середовищі.

**Висновки з проведеного дослідження.** Таким чином, соціальне Я у структурі Я-концепції з одного боку, представлене як система усвідомлюваних особистістю ідентифікацій, соціальних ролей, установок і цінностей, що виконує адаптивну та інтерпретативну функції у процесі соціальної взаємодії, а з іншого – це сукупність уявлень про себе, отриманих через досвід та інтерпретацію впливу оточуючого середовища, тобто оцінки значущих інших соціального образу Я.

**Напрямом подальших досліджень** може виступати виокремлення внутрішніх і зовнішніх механізмів формування і розвитку соціального Я.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / І.П. Андрійчук. – К., 2003. – 23 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. Михаил Гнедовский, Марина Ковальчук ; общ. ред. В.Я. Пилиповского. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
3. Бернс Р. Эриксон об идентичности / Р. Бернс // Хрестоматия по общей психологии. – М. : Психология, 2000. – С. 233-240.
4. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора психол. наук : 19.00.07 / М.И. Боришевский. – К., 1992. – 77 с.
5. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я-концепції» університетської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / О.М. Васильченко. – К., 2003. – 24 с.
6. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : [навчальний посібник] / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
7. Джемс У. Психология / У. Джемс ; под. ред. Л.А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.
8. Жигайло Н.І. Проблема феномену та структури «Я-концепції» особистості в контексті поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників / Н.І. Жигайло, О.В. Шибрук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». – 2014. – Вип. 26. – С. 70-74.
9. Калюжна Є.М. Я-концепція як ресурс досягнення цілісності та зрілості особистості / Є.М. Калюжна // Психологія: Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2014. – С. 102-112.
10. Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко ; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
11. Мид Дж. Г. Интернализированные другие и самость / Дж. Г. Мид // Американская социологическая мысль / под ред. В.И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 224-227.
12. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / А.А. Налчаджян. – Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1988. – 263 с.
13. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
14. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.
15. Социальная психология / Ш. Тейлор, Л. Пилло, Д. Сирс. – СПб : Питер, 2004. – 767 с.
16. Хьелл Л. Теории личности. Основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер ; пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой. – СПб : Питер Пресс, 1997. – 606 с.
17. Hansen J.C. Youth: self-concept and behavior / J.C. Hansen, P.E. Maynard. – Columbus, OH : Charles E. Merrill Publishing Company, 1973. – 106 p.
18. Rogers C.R. Client-centered therapy, its current practice, implications, and theory / C.R. Rogers. – Boston : Houghton Mifflin, 1951. – 560 p.
19. Rosenberg M. Conceiving the self / M. Rosenberg. – NY : Basic, 1979. – 319 p.
20. Staines J.W. A psychological and sociological investigation of the self as a significant factor in education Ph. D. Thesis, University of London. –1954. – P. 83-87.

УДК 159.9

## ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПЕРСОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПЕРІОД ДОРОСЛІШАННЯ

Бандура Г.Р.,

викладач кафедри практичної психології

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка*

У статті проаналізовано особливості становлення персональної ідентичності у період дорослішання. Наведено результати емпіричного вивчення станів персональної ідентичності та впливу на їх становлення умов соціального середовища. Доведено, що соціальна ситуація, в якій перебуває людина суттєво впливає на процес становлення персональної ідентичності.

**Ключові слова:** *персональна ідентичність, передкризовий стан ідентичності, криза ідентичності, зріла ідентичність, передчасна ідентичність, дифузна ідентичність, мораторій, псевдопозитивна ідентичність, період дорослішання.*

В статье проанализированы особенности становления персональной идентичности в период взросления. Приведены результаты эмпирического изучения состояний персональной идентичности и влияния на их становление условий социальной среды. Доказано, что социальная ситуация, в которой находится человек, существенно влияет на процесс становления персональной идентичности.

**Ключевые слова:** *персональная идентичность, предкризисное состояние идентичности, кризис идентичности, зрелая идентичность, преждевременная идентичность, диффузная идентичность, мораторий, псевдопозитивная идентичность, период взросления.*

### Bandura H.R. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE FORMATION OF PERSONAL IDENTITY IN THE PERIOD OF MATURATION

Peculiarities of the formation of personal identity during adolescence have been analyzed in the article. The results of an empirical study of identity patterns and the influence on their formation conditions of social environment have been presented. It has been proved that social situation in which a person is has a significant impact on the process of personal identity formation.

**Key words:** *personal identity, pre-crisis status of identity, identity crisis, mature identity, identity premature, diffuse identity, moratorium pseudopositive identity, period of maturation.*

**Постановка проблеми.** З усіх проблем, з якими зустрічались люди у ході розвитку людства, ймовірно, найбільш загадковою є сама людська природа. Різке збільшення кількості індивідуальних можливостей для реалізації життєвого шляху, швидка зміна цінностей та стереотипів, великі розбіжності у нормах та вимогах, які ставить суспільство щодо підлітків, суттєво ускладнює процес самовизначення та викликає ряд зовнішніх та внутрішніх непорозуміння у процесі становлення ідентичності. Актуальність дослідження становлення персональної ідентичності у період дорослішання визначається необхідністю розуміння психологічних змін у процесах розвитку особистості, що простежуються у тенденціях розвитку сучасного суспільства.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Особливості становлення ідентичності та вивчення її сутності, специфіки, механізмів становлення, розглядаються у працях Е. Еріксона, Дж. Марсія, З. Фрейда, Ж. Піаже, Дж. Міда, І. Гоффмана, Ф. Райса, Дж. Фінні, Л. Виготського, Г. Федоришин. Сучасні погляди на проблему ідентичності викладені у працях С.А. Баклушинсько-

го, М.Й. Боришевського, П.І. Гнатенко, А.І. Гусєва, А. Львовичіної, С.Д. Максименко, В.С. Малахова, В.І. Павленко, О.П. Саннікової, Н.В. Скотної, І.Я. Середницької, Н.О. Чуреєва та ін.

Поняття ідентичності та ідентифікації у психологічному визначенні та вивченні не є аналогічними. Ідентифікація, з подачі З. Фрейда та представників психоаналітичного напрямку, це – процес самоототожнення однієї особи з іншою, з групою, об'язком чи символом на основі встановлення емоційного зв'язку з ними. Результатом цього процесу є особисте прийняття зовнішніх цінностей, норм, зразків, традицій. Первісною формою ідентифікації виступає механізм інтроекції як відкрите наслідування та дотримання зразку, що онтологічно обумовлено та яскраво виявляється у дошкільному дитинстві. Ідентифікація, з точки зору сучасної психології, є найважливішим механізмом соціалізації індивіда, прийняття ним соціальних ролей та групових норм, усвідомлення групової належності та формування соціальних установок.

Ідентичність – це усвідомлення само-тотожності, цілісності та безперервності



власної особистості. Дія механізму ідентичності забезпечує особистості збереження власної постійності та сталості в умовах безперервних змін оточуючого соціального середовища та внутрішньо-особистісних (динаміка поглядів, цінностей, спрямованості та інше). Процес ідентифікації створює умови для усвідомлення власної ідентичності.

Ідентичність, згідно з трактуванням Е. Еріксона, це усвідомлений та особистісно прийнятий образ себе, почуття адекватності та стабільного володіння власним «Я», незалежно від змін периферичного «Я» та ситуації, здатність особистості до самореалізації та адекватного розв'язання, які виникають перед нею на кожному етапі її розвитку [4].

Криза ідентичності – це втрата еґо-ідентичності; у такому стані зникає чи знижується цілісність, тотожність і віра людини у свою соціальну роль [4]. Криза ідентичності виникає на фоні внутрішньо-особистісного конфлікту між конфігурацією елементів ідентичності, що склалася до даного моменту, і вимогами особистісного розвитку.

За Е. Еріксоном, для кризи ідентичності нормальним і, більш того, необхідним є період так званої сплутаної ідентичності, тобто втрати орієнтирів у самому собі [4]. Тим більше, що молоді люди часто перебувають у стані нестійкої ідентичності, яка знаходиться у процесі формування. Тому вони так часто відчують сумніви у своїй тотожності самому собі. Е. Еріксон стверджує, що криза ідентичності – закономірний етап становлення ідентичності [4].

Попри те, що ідентичність – досить динамічна система, яка здатна змінюватися і розвиватися, ми розглядаємо її як прагнення до збереження і підтримки особистістю власної цілісності, тотожності, а також стійкого образу «Я», усвідомлення у собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру та способів поведінки.

Персональна ідентичність тлумачиться як набір рис або інших індивідуальних характеристик, що вирізняються певною сталістю або хоча б наступністю у часі і просторі, що дає змогу виокремити одного індивіда серед інших [9]. Інакше кажучи, під персональною ідентичністю розуміють набір характеристик, який робить людину подібною самій собі та відмінною від інших.

Проблема вивчення становлення персональної ідентичності у період дорослішання, стає особливо актуальною, оскільки у процесі її становлення важливо зберегти індивідуальні особливості кожної особистості, її внутрішнє «Я», що є основою роз-

витку самоактуалізації та самореалізації особистості.

**Постановка завдання.** Мета статті – порівняти особливості психологічних станів персональної ідентичності у різних групах досліджуваних та проаналізувати чи впливають умови соціального середовища на становлення персональної ідентичності.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** З метою вивчення показників персональної ідентичності у період дорослішання була використана методика МІЛІ [9] для дослідження персональної ідентичності (розробка Московського психолого-соціального інституту). Респондентам пропонувалося серед слів асоціативного ряду відзначити ті слова, які, на їхню думку, стосуються їх самих та їхнього життя.

Визначаючи контингент груп досліджуваних, ми вибрали осіб, що перебувають у соціально благополучній (школярі та студенти) і соціально неблагополучній (ситуація ув'язнення) ситуаціях:

*1 група.* Студенти-першокурсники, які обрали майбутню професію і перебувають в умовах соціального благополуччя. Вибираючи для дослідження студентів, ми виходили з того, що вони знаходяться у новій соціальній ситуації розвитку, яка пов'язана з оволодінням новою соціальною роллю.

*2 група.* Школярі, які також перебувають в умовах соціального благополуччя, але ще не обрали майбутньої професії.

*3 група.* Ув'язнені, які не обрали ще майбутньої професії і перебувають у соціально неблагополучних умовах.

Емпіричне дослідження проводилося зі студентами першокурсниками ДДПУ імені І. Франка, учнями 11-х класів Самбірської загальноосвітньої школи № 10 Львівської області та ув'язненими Самбірської виправної колонії. Всього загальна вибірка становила 167 досліджуваних, з них 74 студенти, 53 школярі та 40 ув'язнених. Середній вік усіх досліджуваних складав 16-17 років. На наш погляд, цей період об'єднує підлітковий вік та юність, тобто період дорослішання, і саме у період дорослішання відображається яскравість ідентичності.

Для отримання більш детальної інформації про особливості становлення персональної ідентичності у період дорослішання, були виділені емпіричні показники, які дають кількісну і якісну характеристику досліджуваного феномена.

Пріоритетним завданням ми вважали відображення відсоткової частки прояву типу ідентичності у вибірці досліджуваних груп. Результати визначення моделі ідентичності у сучасних українських підлітків зведені у табл. 1.

Порівняння показників психологічних моделей ідентичності, як показано у табл. 1, дозволяє виявити значущі відмінності у досліджуваних групах.

Порівнюючи результати показників за результатами дослідження, можна зазначити наступне: найбільш вираженою моделлю ідентичності у всіх групах є дифузна ідентичність. У дифузній ідентичності перебувають підлітки, які не мають конкретних цілей, яким бракує цілеспрямованості у житті і не вистачає мотивації, щоб чогось досягнути. Вони ніколи не перебували у стані кризи ідентичності [5]. Такий стан ідентичності характерний як для школярів, колоністів, так і для студентів-першокурсників, оскільки студенти лише починають знайомитися з обраною професією, школярі – обирають свій життєвий шлях, а колоністи знаходяться у соціальній ізоляції.

Для кращого уявлення дані представлено на рисунку 1.

У підлітків, які перебувають у соціально благополучній ситуації і вже обрали певний напрямок освіти спостерігаються всі моделі ідентичності. Тільки у студентів виявлено таку модель ідентичності як «досягнута позитивна ідентичність», яка характерна людям, які пройшли період кризи ідентичності та сформували певну сукупність значущих для них цілей, переконань і цінностей. Щодо передчасної ідентичності і псевдопозитивної ідентичності, то вони знаходяться на одному рівні. Модель мораторію, у порівнянні з іншими групами, знаходиться на середньому рівні, а дифузна ідентичність, хоча і знаходиться на третьому місці серед трьох груп, все ж таки отримала найбільшу кількість відсотків у групі студентів.

Школярі, які перебувають у соціально благополучній ситуації і ще не обрали собі професію, найвищим проявом ідентичності являють модель дифузії. Модель мораторію, порівнюючи з іншими двома групами (студентами та ув'язненими), на високому рівні. Школярі, в яких виявлено такий тип ідентичності «мораторій» знаходяться

у процесі пошуку. Їх майбутні рішення можуть стосуватися вибору професії, політичних переконань, етнічних чи релігійних цінностей. Модель ідентичності «мораторій» характерний людям, які знаходяться у стані кризи ідентичності й активно намагаються вирішити її, пробуючи різні варіанти і постійно перебувають у стані пошуку інформації, корисної для розв'язання кризи [11]. Модель «псевдопозитивна ідентичність», хоча і отримала у цій групі незначний відсоток, все ж таки між трьома групами вона має найбільшу кількість досліджуваних. Псевдопозитивна ідентичність у підлітків-школярів говорить про те, що для них характерна тенденція як заперечувати свою унікальність, так і амбіційно її підкреслювати. Для них характерно порушення часових зв'язків, ригідність Я-концепції, неприйняття критики, низька рефлексія [9]. Передчасна ідентичність та досягнута позитивна ідентичність у школярів не виявлена.

У неповнолітніх, що перебувають в умовах соціальної ізоляції констатовано найвищий рівень прояву дифузної ідентичності, яка розглядається як статус, при якому немає чітких цілей, цінностей і переконань. Модель передчасної ідентичності отримала найбільшу кількість відсотків, порівняно з іншими групами. Також у незначній кількості респондентів виявлено модель ідентичності «мораторій». У колоністів не виявлено та-

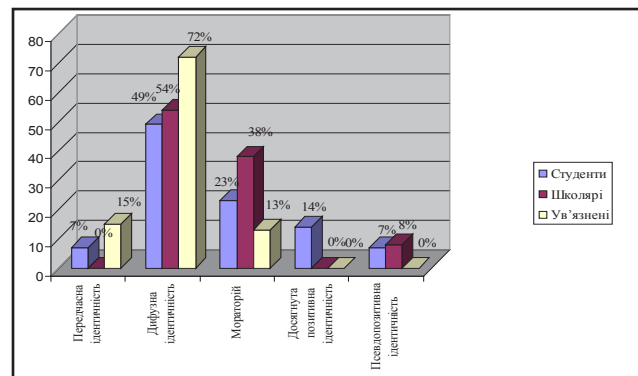


Рис. 1. Показники прояву моделей ідентичності

Таблиця 1

Порівняння психологічних моделей ідентичності між групами досліджуваних (у %)

Досліджувані	Передчасна ідентичність	Дифузна ідентичність	Мораторій	Досягнута позитивна ідентичність	Псевдопозитивна ідентичність
Студенти n=74	7%	49%	23%	14%	7%
Школярі n=53	0	54%	38%	0	8%
Ув'язнені n =40	15%	72%	13%	0	0

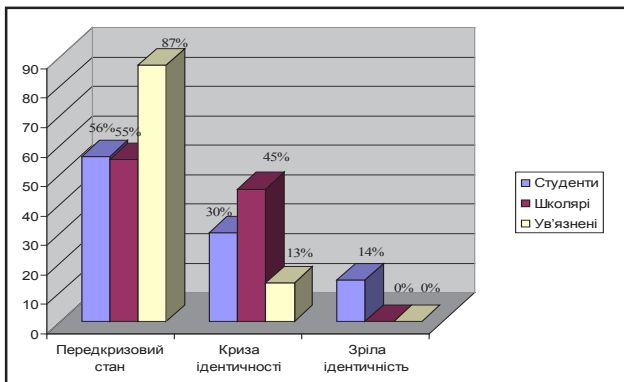


ких моделей ідентичності як досягнута позитивна ідентичність та псевдопозитивна ідентичність.

Проаналізувавши результати нашого дослідження ми виділили стани персональної ідентичності, такі як: передкризовий стан, криза ідентичності та зріла ідентичність.

Природно, що кризі ідентичності передують передкризовий стан. До передкризового стану ми віднесли такі моделі ідентичності як передчасна ідентичність та дифузна ідентичність. Передчасна ідентичність властива підліткам, які ніколи не пережили кризу ідентичності, але тим не менше вони володіють певним набором цілей, цінностей і переконань, які запозичені у дорослих. Дифузна ідентичність характерна підліткам, які не мають міцних цілей, цінностей і переконань і які не намагаються активно сформувати їх.

Криза ідентичності – це початок становлення справжнього авторства у визначенні та реалізації своїх поглядів на життя. До кризи ідентичності ми віднесли такі моделі як мораторій та псевдопозитивна ідентичність. Мораторій – статус ідентичності тих, хто перебуває у самому центрі кризи ідентичності. Псевдопозитивна ідентичність характерна підліткам, яким властиві ситуативні, нечіткі цілі, цінності та переконання. Для псевдопозитивної ідентичності характерний кризовий стан у прихованому вигляді.



**Рис. 2. Показники прояву станів ідентичності**

Зріла ідентичність, до якої ми віднесли досягнуту позитивну ідентичність, настає тоді, коли підліткам більше не доводиться постійно сумніватися у своїй ідентичності, коли вони, розлучившись зі своєю дитячою ідентичністю, набувають нову само ідентифікацію.

Порівняння показників психологічних станів ідентичності, як показано у табл. 2, дозволяє виявити значущі відмінності у досліджуваних групах.

Передкризовий стан ідентичності найбільш гостро виявляється у період дорослішання, у кожній з трьох груп передкризовий стан отримав найбільший відсоток досліджуваних (група студентів – 56% респондентів; група школярів – 55% респондентів). Слід відзначити, що найвищий рівень переживання передкризового стану у неповнолітніх, що перебувають в умовах соціальної ізоляції (87% респондентів). Передкризовий стан властивий підліткам, в яких відсутні цілі та відчуття ідентичності, що може супроводжуватися песимізмом та апатією, або вони наслідують цінності інших людей, не переживаючи кризи ідентичності.

Криза ідентичності виникає на фоні внутрішньо-особистісного конфлікту між конфігурацією елементів ідентичності, що склалася до даного моменту, і вимогами особистісного розвитку. Найбільший відсоток досліджуваних, які переживають кризу ідентичності виявлено у школярів (45% респондентів), студенти-першокурсники ВНЗ (30% респондентів) також переживають кризу ідентичності, хоча вони вже обрали майбутню професію. Найнижчий відсоток досліджуваних, порівняно з іншими двома групами (студенти та школярі), які переживають кризу ідентичності ми виявили у неповнолітніх, що перебувають в умовах соціальної ізоляції (13% респондентів). У сучасності кризу ідентичності зумовлює невпевненість підлітка у своєму майбутньому, відчуття постійної небезпеки й тривоги, зростання розриву між поколіннями та інші екзистенціальні проблеми.

Представники зрілої ідентичності, до яких належать тільки студенти (14% рес-

Таблиця 2

**Порівняння психологічних станів ідентичності між групами досліджуваних (у %)**

Досліджувані	Передкризовий стан	Криза ідентичності	Зріла ідентичність
Студенти n=74	56%	30%	14%
Школярі n=53	55%	45%	0
Ув'язнені n =40	87%	13%	0



понтентів) пройшли кризу ідентичності і сформувавши певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей та переконань. Такі підлітки знають, хто вони і чого прагнуть, та відповідно структурують власне життя. Людина зі зрілою ідентичністю є самототожною, вона залишається самою собою незалежно від ситуації, вона адекватна ситуації, не втрачаючи при цьому своєї особистості.

**Висновки з проведеного дослідження.** Ідентичність – це самосвідомість індивіда або групи [7]. Вона є продуктом самоідентифікації, розуміння того, що Я маю особливі якості, що відрізняють мене від Вас, Нас і від Них. Потреба в ідентичності – одна з основних потреб людини, яка особливо актуалізується у період дорослішання, коли людина переживає кризу.

З метою вивчення особливостей становлення персональної ідентичності у період дорослішання у залежності від умов соціального середовища (ситуації, в якій вони знаходяться на даний момент) було досліджено три групи осіб, які перебувають в умовах соціального благополуччя (школярі та студенти) і соціального неблагополуччя (неповнолітні ув'язнені).

Слід зазначити, що для більшості ув'язнених характерний передкризовий стан ідентичності, що, у свою чергу, дисгармонізує «Я» особистості, спонукає до порівняння себе з іншими людьми. Оскільки особистість, яка перебуває у замкненому середовищі, обмежена у можливості вільного вибору, примусово включена до одностатевих соціальних груп, обмежена у задоволенні потреб, вона втрачає соціально-психологічні орієнтири і це ускладнює процес становлення персональної ідентичності.

У школярів, які знаходяться на роздоріжжі і ще не обрали майбутньої професії, переважають такі стани ідентичності як передкризовий стан та криза ідентичності. Переживання кризи ідентичності характеризується кризою самовизначення, коли особистість обирає з багатьох варіантів розвитку той єдиний, який може вважати своїм.

Щодо групи студентів-першокурсників, слід зазначити, що у них виявлено всі ста-

ни персональної ідентичності. Їхні показники на середньому рівні, порівняно з іншими досліджуваними групами. Зріла ідентичність була виявлена тільки у студентів. Такі підлітки знають, хто вони і чого прагнуть, та відповідно структурують власне життя.

Використання отриманих даних ми вбачаємо у практичній площині як орієнтир для розробки тренінгових занять у контексті становлення персональної ідентичності у період дорослішання.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н.В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.
2. Гнатенко П.И. Идентичность: философский и психологический анализ / И.П. Гнатенко, В.Н. Павленко. – К. : 1999. – 466 с.
3. Гинзбург М.Р. Сформированность личностной идентичности как показатель успешности социализации в старшем подростковом и юношеском возрастах / М.Р. Гинзбург // Мир психологии. – 1998. – № 1. – С. 21–26.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1966. – 634 с.
5. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб : Питер, 2001. – 992 с.
6. Реан А.А. Психология изучения личности : [учеб. пособие] / А.А. Реан. – СПб : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 288 с.
7. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт. – М. : Мир, 1994 – 320 с.
8. Скотна Н.В. Идентичність особистості: теоретико-емпіричний аналіз // Н.В. Скотна, В.І. Стець, І.Я. Середницька // Практичний посібник. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2009. – 70 с.
9. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л.Б. Шнейдер. – М. : Московский психологосоциальный институт, 2007. – 128 с.
10. Ego identity: A handbook for psychosocial research / James E. Marsia. – Springer – Verlag New York Inc., 1993. – 245 p.
11. Marcia J. E. Identity in Adolescence / J. E. Marcia // Handbook of Adolescent Psychology / ed. by J. Adelson. – New York : John Wiley & Sons, 1980. – P. 159–187.



УДК 159.99

## ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ МАТЕМАТИЧНО ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ

Бончук Н.В., аспірант  
кафедри загальної психології  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
практичний психолог  
Державний професійно-технічний навчальний заклад  
«Міжрегіональний центр ювелірного мистецтва м. Києва»

Стаття присвячена особливостям мотиваційної спрямованості математично обдарованих школярів. Розглянуто питання взаємозв'язку інтелекту й мотивації в обдарованих; виділено основні елементи мотиваційної сфери, наявність яких сприяє максимальній реалізації потенціалу математично обдарованого індивіда. Також у статті представлені результати емпіричного дослідження мотиваційної сфери математично обдарованих учнів. У ході дослідження виокремлено домінуючі компоненти мотиваційної спрямованості обдарованих, що визначають їхнє ставлення до власної навчально-розвивальної діяльності: орієнтація на досягнення, на пізнання та на результат при переважанні внутрішньої мотивації над зовнішньою. Більшість опитаних має високий рівень орієнтації на успіх.

**Ключові слова:** математична обдарованість, обдарована дитина, мотивація, мотиваційна спрямованість.

Статья посвящена особенностям мотивационной направленности математически одаренных школьников. Рассмотрены вопросы взаимосвязи интеллекта и мотивации у одаренных; выделены основные элементы мотивационной сферы, наличие которых способствует максимальной реализации потенциала математически одаренного индивида. Также в статье представлены результаты эмпирического исследования мотивационной сферы математически одаренных учеников. В ходе исследования выделены доминирующие компоненты мотивационной направленности одаренных, определяющие их отношение к собственной учебно-развивающей деятельности: ориентация на достижение, на познание и на результат при преобладании внутренней мотивации над внешней. Большинство опрошенных имеет высокий уровень ориентации на успех.

**Ключевые слова:** математическая одаренность, одаренный ребенок, мотивация, мотивационная направленность.

Bonchuk N.V. PECULIARITIES OF MOTIVATIONAL BENT OF MATHEMATICALLY GIFTED LEARNERS

The article is devoted to the peculiarities of the motivational orientation of mathematically gifted learners. The questions of interrelation of intellect and motivation in of the gifted are considered; the main elements of the motivational sphere are highlighted, the presence of which contributes to the maximum realization of the potential of a mathematically gifted individual. Also, the article presents the results of empirical research of the motivational sphere of mathematically gifted pupils. In the course of the study, the dominant components of the gifted motivational orientation are determined that determine their attitude to their own educational and development activities: a focus on achievement, on knowledge and on the result in the predominance of internal motivation over external. Most respondents have a high level of a success focus.

**Key words:** mathematical giftedness, gifted child, motivation, motivational focus.

**Постановка проблеми.** Якість математичної освіти підростаючого покоління є і залишається актуальною проблемою сучасної системи освіти у більшості країн. Пов'язане це з тим, що науковий, економічний та технічний прогрес і ті процеси, які його супроводжують, неможливі без досягнень у сфері точних наук, базисом яких є прикладна математика.

Є відомим той факт, що найвагомий вклад у розвиток науки здебільшого вносять люди, що мають вищий рівень здібностей до певного виду діяльності, що в значній мірі пояснює суспільний інтерес,

який викликає проблема обдарованості у сучасному світі. Соціальне замовлення на вивчення феномену математичної обдарованості та розробки дієвих шляхів її розвитку у багатьох аспектах визначає не тільки розвиток окремих сфер науки та економіки, але й вдосконалення та розвиток системи освіти у цілому.

Дані багатьох досліджень вказують на те, що рушійною силою розвитку здібностей, і вищого їх прояву – обдарованості – значною мірою залежать від того, наскільки людина мотивована до вдосконалення знань, умінь й навичок, до пізнання і навчаль-

но-розвивальної діяльності загалом. Проблема мотивації до навчання також є і залишається однією з найважливіших у сучасній психології та педагогіці. Мотивація – це основа для здійснення вольового акту, а успіх розвитку математичних здібностей полягає не стільки у їх вираженості, яскравості, скільки у бажанні й змозі людини здійснювати систематичну навчальну діяльність, важко працювати на результат.

Відсутність мотивації до розвитку здібностей означає втрату обдарованості й поступове згасання цих здібностей. Ось чому одним із найважливіших завдань для фахівців, що працюють з математично обдарованими дітьми, а також їхніх батьків, є постійна підтримка у таких учнів належного рівня мотивації до поглибленого вивчення математичних дисциплін. Мотивація до розвитку математичного інтелекту є специфічною проблемою, яка у психологічній науці майже не висвітлена.

**Мета статті** – дослідити особливості мотиваційної спрямованості математично обдарованих школярів та розглянути ступінь розробки проблеми вивчення характеристик мотивації таких учнів у психологічній літературі.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Обдарованість як психологічний феномен досліджувалась такими вченими, як Д.Б. Богоявленська, Ю.Д. Бабаєва, Л.А. Венгер, Дж. Гілфорд, Е. Клапаред, К.І. Ларіонова, Н.С. Лейтес, О.М. Леонтєв, О.М. Матюшкін, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов, О.І. Савенков, Ч. Спірмен, В.Д. Шадриков, М.О. Холодна, К.А. Хеллер, В.С. Юркевич, та ін.

В Україні проблемі обдарованості присвячені дослідження В.О. Моляко, А.Б. Коваленко, О.І. Кульчицької, В.В. Клименка, Г.С. Костюка, О.Л. Музики, О.В. Бобир.

За кордоном найбільш значні дослідження математичних здібностей були здійснені психологами А. Біне, Т. Симоном, Е. Трондайком, Л. Терменом, Ф. Верноном, Г. Ревешем і математиками Ж. Адамаром і А. Пуанкаре. Психологічні моделі обдарованості були розроблені у роботах Е. де Боне, Дж. Рензуллі, П. Торренса.

Феномен математичних здібностей та обдарованості розглянуто у працях С.Г. Бутоліна, Е.О. Голубевої, О.П. Гусевої, В.М. Дружиніна, І.В. Дубровіної, С.О. Ізюмової, В.А. Крутецького, А.П. Капалайте, Ю.П. Козловської, А.Г. Колзіної, І.А. Львовичіної, В.М. Сапожнікова, В.В. Суворової, Т.М. Хрустальнової, Є.І. Сибірякової та ін.

Вивченню мотивації та мотиваційної сфери особистості присвячено багато робіт вітчизняних і зарубіжних науковців (Л.С. Ви-

готський, О.М. Леонтєв, Д.М. Узнадзе, А.К. Маркова, В.І. Ковальов, Д.А. Леонтєв, В.Г. Асєєв, В.Г. Леонтєв, В.І. Чирков, К. Левін, Г. Холл, А. Маслоу, Х. Хекхаузен, Б. Блум, Р. де Чармс, Т. Амабіле та ін.). Дослідження різних авторів показали значущість мотиваційних чинників в ефективній самореалізації особистості і, зокрема, обдарованих дітей (Д.Б. Богоявленська, О.І. Савенков, Д.В. Ушаков, В.С. Юркевич, Т.О. Гордєєва, Т. Амабіле, Дж. Рензуллі).

Доведено, що мотивація відіграє одну з головних ролей у досягненні високих результатів обдарованими (Д.Б. Богоявленська, Д.В. Ушаков, Н.Б. Шумакова, О.І. Щєбланова).

**Постановка завдання.** Попри інтерес дослідників до проблеми обдарованості, тема мотиваційної спрямованості індивіда з високим рівнем математичних здібностей розглянута недостатньо. Бракує праць, присвячених розробці проблеми спільнодії компонентів мотивації та математичного інтелекту в основі інтенсивного розвитку математичної обдарованості. Вимагає розробки проблема розвитку мотиваційного аспекту досягнення як вагомого фактора учбово-розвивальної діяльності математично обдарованих. Розгляд вказаних питань складає завдання цієї статті.

**Виклад основного матеріалу.** Дослідження мотиваційної сфери обдарованого індивіда є важливою проблемою психолого-педагогічної науки і практики, адже мотивація є рушійною силою розвитку потенціалу здібностей, у тому числі й математичних. Роль мотиваційних особливостей, а також умов соціального оточення у реалізації потенціалу обдарованих дітей була доведена багатьма вченими.

У даний час мотивація так чи інакше представлена у всіх сучасних теоріях обдарованості (модель-тріада Дж. Рензуллі, мультифакторна модель обдарованості Ф. Монкса, моделі WISC Р. Стернберга, мюнхенська модель обдарованості К. Хеллера і креативності (трикомпонентна модель Т. Амабіле, інвестиційна теорія Р. Стернберга і Т. Любарта). Разом з тим змінилися й критерії оцінки обдарованості. Обдарованість стала розглядатися швидше як високий або навіть видатний рівень досягнень, надзвичайної ефективності результатів, досконалості або компетентності в обраній людиною галузі.

За визначенням О.І. Савенкова, обдарована дитина – це дитина, яка виділяється яскравими, очевидними, іноді видатними досягненнями у тому чи іншому виді діяльності (у тому числі й ініційованої ним самостійно) або має потенціал до таких досягнень [5, с. 73].



Мотиваційна сфера є одним з найбільш важливих інтеграційних психічних утворень у структурі особистості, що визначає особливості взаємовідносин людини із соціумом та самою собою. Мотиваційна спрямованість окреслює потенційну можливість успіху, що дозволяє людині подолати труднощі у процесі самореалізації.

Спрямованість – це особистісна система взаємин людини з навколишнім світом, що визначає цілі, які ставить особа, прагнення, які їй властиві, і мотиви, відповідно до яких вона діє.

Мотив – це причина, яка спонукає індивіда до діяльності в обраному напрямку. Визначення «мотиваційна спрямованість особистості» вживається у ряді значень: це і домінуюча ієрархія мотивів особистості, що проявляється у діяльності й поведінці; і вид психічної регуляції життєдіяльності індивіда; а також внутрішня, активна самостійність, внутрішній локус контролю, активно-дійове ставлення людини до дійсності. Мотивація значною мірою визначає, чи «відбудеться» обдарованість в індивіда.

У науковій літературі існує досить багато визначень математичної обдарованості [3, с. 27]:

Математична обдарованість – це математичні здібності плюс досвід, працьовитість і сила волі (Рональд де Гроот).

Математична обдарованість – індивідуально-психологічне поняття, своєрідне поєднання математичних здібностей (Б.М. Теплов).

Математична обдарованість – це загальний інтелект на фоні інтересу до математики і схильність займатися нею (Біне, Ревіш, Адамар, Пуанкаре).

Математична обдарованість – якісно своєрідне поєднання математичних здібностей, яке відкриває можливість успішного творчого оволодіння предметом (В.А. Крутецький).

Сучасні дослідження феномену обдарованості дозволили з'ясувати, що інтелект і мотивація обдарованих дітей у великій мірі пов'язані одне з одним: діти, що мають інтелектуальну обдарованість, схильні проявляти найбільший інтерес до обраного виду діяльності та демонструвати у цій діяльності значну наполегливість (Gottfried et al., 2006).

Щодо функціональних особливостей інтелекту й мотивації під час здійснення інтенсивної, спрямованої на розвиток діяльності, то виявлено наступне. Мотивація не компенсує брак умінь, але дозволяє обдарованому по максимуму реалізувати свій особистісний потенціал. Вивчення вкладу мотиваційних чинників обдарова-

них є важливим тому, що їх певною мірою легше формувати у порівнянні із відносно окремими малогнучкими (вродженими) інтелектуальними структурами (Д.В. Ушаков, 2004).

Аналіз наукової літератури свідчить, що показники інтелекту значною мірою залежать від мотиваційної спрямованості особистості на навчально-розвивальну діяльність. Вказана теза важлива для розуміння вектору психологічної підтримки обдарованого індивіда. Так, у дослідженні Н.Ц. Бадмаєвої було доведено, що пізнавальна та деякі інші типи мотивації впливають на зростання пізнавальних і мнемічних здібностей школярів [1].

Фахівці у галузі педагогічної психології відзначають виняткову важливість звернення до ресурсу внутрішньої навчальної мотивації учня при побудові ефективного навчального процесу (П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, А.К. Маркова, А.І. Подольський, Н.Ф. Талізін, Г.А. Цукерман, Д.Б. Ельконін). Мотиваційна сфера особистості розглядається дослідниками як предиктор високих досягнень [1].

Вагомим аспектом дослідження феномену обдарованості, у тому числі математичної, є її потенційна можливість. На думку фахівців, що вивчають феномен обдарованості, потрібно вірно визначити умови, при яких потенційна можливість може бути якнайповніше реалізована.

У дослідженнях В.С. Юркевич йдеться про те, що дитина може мати досить високий рівень загальних або спеціальних здібностей. Якщо певні умови будуть дотримані, ці здібності можливо розвинути, завдяки чому обдарованість із потенційної можливості зможе перейти у високі результати діяльності [6]. На нашу думку, однією з таких умов може бути підтримка належного рівня мотивації у математично обдарованого учня.

Дані емпіричних досліджень свідчать, що обдарованість має беззаперечний зв'язок із вираженою внутрішньою мотивацією, невтомним прагненням до пізнання істини. Н.Ц. Бадмаєва зазначає, що загальном рівень інтелекту не виступає фактором успішності, оскільки успіх швидше залежить від рівня сформованості в учня пізнавальної мотивації.

Т.О. Гордеева, що розробила мотиваційну модель обдарованості, акцентує увагу на значущості двох компонентів мотиваційної сфери особистості – мотивації досягнень та внутрішньої мотивації. Згідно з ідеєю автора моделі, мотивація виконує функції спонукання, спрямування і регулювання діяльності досягнень.

До мотиваційної моделі обдарованості, за Т.О. Гордєєвою, окрім власне компонентів мотивації, додатково включені потреби, цінності, цілі, стратегії цілепокладання й самоконтролю. Значущим компонентом мотиваційної сфери виступають когнітивні уявлення про цінності й можливість досягнення мети, а також інформація про засоби її досягнення [1, с. 112].

Наявність внутрішньої мотивації в обдарованих учнів впливає на підтримку таких особистісних особливостей, як наполегливість, цілеспрямованість, концентрація на процесі діяльності. Бажання, сформовані у вигляді конкретної мети, мотивують обдарованого учня на конкретні дії.

Т.О. Гордєєва також зазначає, що хоча внутрішня мотивація притаманна усім обдарованим індивідам, її конкретне виявлення значною мірою визначається типом обдарованості.

Д.Б. Богоявленська вважає, що рівень і спрямованість мотиваційної сфери дитини виступає системоутворюючим фактором у структурі її обдарованості. Характеристики мотиваційного профілю, які спираються на систему особистісних цінностей, можуть як стимулювати, так і гальмувати розвиток здібностей обдарованої дитини, у тому числі здібностей математичних. Вивчення мотивації математично обдарованих дітей вказує на те, що важливою психологічною особливістю таких дітей є домінування внутрішньої мотивації над зовнішньою у структурі їх особистості.

Отже, від внутрішньої мотивації та мотивації досягнень значною мірою залежить, наскільки цілеспрямовано працюватиме індивід над розвитком власних здібностей. Внутрішня мотивація допомагає обдарованій людині долати різні перешкоди і труднощі у процесі діяльності, під час вирішення різних завдань з обраного напрямку.

Зокрема, Л.М. Попов зазначає, що «процес розвитку і саморозвитку – це постійне подолання складніших і складніших бар'єрів, де одні і ті ж методи впливу на одному етапі виступають як «трамплін», що допомагає подолати бар'єр, а на іншому – як бар'єр, який заважає побачити інший, більш ефективний шлях до вирішення» [4, с. 37]. При цьому роль мотиваційних чинників, таких як внутрішня мотивація, мотивація досягнення, орієнтація на цілі, нерідко виявляється набагато ефективнішою, ніж внесок особистісних змінних.

За О.М. Леонтьєвим, будь-яка діяльність є полімотивованою [2]. Тому внутрішню мотивацію діяльності не слід розглядати окремо від зовнішньої: інтерес математично обдарованих учнів до навчально-розвивальної

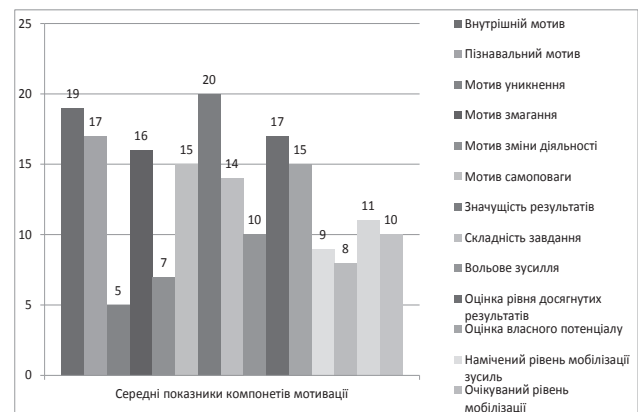
діяльності, окрім внутрішньої установки на пізнання й досягнення, може супроводжуватися бажанням похвали за свою роботу або потребою отримати хорошу оцінку. Цю думку поділяють дослідники Е. Десі і Р. Райан, які схиляються до висновку, що внутрішня і зовнішня мотивація не існують окремо одна від одної.

Метою нашого емпіричного дослідження було вивчення структури мотивації математично одарованих школярів, і зокрема – особливостей спрямованості на навчально-розвивальну діяльність. Додатковою метою була перевірка поширеної у науковій літературі думки про те, що інтелектуально обдаровані індивіди мають значну перевагу внутрішньої мотивації над зовнішньою.

У ході емпіричного дослідження було опитано 44 учні з високим рівнем математичних здібностей, що є переможцями і призерами Всеукраїнської олімпіади з математики (з них 38 хлопчиків та 6 дівчаток). Вік опитуваних – 13-15 років.

Для дослідження особливостей мотивації навчально-розвивальної діяльності математично обдарованих учнів нами були застосовані наступні методики: «Методика оцінки рівня домагань особистості» В.К. Гербачевського, тест-опитувальник мотивації досягнення А. Мехрабіана (адаптація М.Ш. Магомед-Емінова), шкала мотивації схвалення (Методика Д. Краун-Марлоу). У ході дослідження також застосовувались методи психолого-педагогічного спостереження та бесіди.

Відповідно до отриманих даних, особливості мотиваційної сфери математично обдарованих учнів характеризуються домінуванням внутрішніх, пізнавальних мотивів, а також мотивів самоповаги, змагання, оцінки потенціалу, рівня досягнень та значущості результатів (див. рис. 1).



**Рис. 1. Структура мотивації математично обдарованих за методикою «Оцінка рівня домагань особистості» В.К. Гербачевського**



Відповідно до отриманих результатів, найменш значущими серед математично обдарованих учнів є показники мотивів уникнення та зміни діяльності. Спостереження під час проведення дослідження у спеціалізованому літньому таборі для переможців та призерів Всеукраїнської олімпіади з математики (на базі спортивно-оздоровчого комплексу Європейського університету, с. Мироцьке Київської області) виявило, що обдаровані діти неохоче переключались з виконання цікавих їм математичних завдань на інші види діяльності (у т.ч. на відпочинок).

У ході бесіди з математично обдарованими школярами з'ясувалось, що домінуючими особливостями їх мотиваційної спрямованості до розвитку власних здібностей є прагнення до досягнення бажаних результатів, реалізації своїх можливостей, прагнення до самовдосконалення у математичних дисциплінах. Важливим фактором виявився компонент змагання. Попри те, що за результатами письмового опитування, в обдарованих школярів провідним видом мотивації є внутрішня, підлітки зазначали, що зовнішня підтримка їх захоплення математикою з боку педагогів та батьків для них теж є значущою (особливо важливою зовнішня підтримка виявилась для обдарованих дівчат, яких було всього 6 з 44 учнів).

Відповідно до даних, отриманих за тестом-опитувальником мотивації досягнення А. Мехрабіана, 84% опитуваних мають високий рівень орієнтації на успіх, 9% – середній рівень і лише 7% орієнтуються на уникнення невдачі.

**Висновки з проведеного дослідження.** Огляд сучасних вітчизняних і зарубіжних досліджень, присвячених проблемі мотиваційної спрямованості обдарованості показав, що вказана проблема є перспективною для наукової розробки. Особливо це стосується задачі розвитку характеристик мотиваційної сфери математично обдарованих учнів: досягти значного успіху у математиці без належно сформованої внутрішньої мотивації неможливо. За нашими даними, учні з явною, яскраво вираженою обдарованістю відрізняються тим, що внутрішня мотивація на розвиток і досягнення формується у них легше і швидше у порівнянні з дітьми, що мають обдарованість неявну або потенційну.

Попри те, що основну роль у цілепокладанні та концентрації зусиль при досягненні мети в обдарованих дітей відіграє насамперед мотивація внутрішня, на нашу думку, як фактор розвитку математичної обдарованості школярів може і повинна виступати

також і мотивація зовнішня. Ігнорувати її значущість не слід. Ми вважаємо, що внутрішня мотивація при формуванні зазнає впливу від мотивації зовнішньої, виступаючи в окремих аспектах як інтеріоризована психологічна структура, коли отримана обдарованим зовнішня підтримка переходить у самопідтримку і самомотивацію. У свою чергу, сформована внутрішня мотивація у математично обдарованих учнів впливає на підтримку таких особистісних особливостей, як наполегливість, цілеспрямованість, стійкість, концентрація й орієнтація на процес діяльності.

Формування стійкої мотиваційної спрямованості на розвивальну діяльність особливо важлива для учнів з математичною обдарованістю парціальною або прихованою. Це зможе підштовхнути їх потенціал до повнішого розкриття. Вважаємо, що вектор мотиваційної спрямованості визначає характеристики розвитку математичних здібностей та обдарованості особистості.

Результати емпіричного дослідження мотиваційної сфери математично обдарованих школярів підтверджують думку про важливість формування спрямованості на досягнення й діяльність як предиктора високих досягнень. З'ясовано, що мотиваційна спрямованість обдарованих учнів-переможців олімпіад на діяльність відзначається орієнтацією на успіх, домінуванням внутрішніх, пізнавальних мотивів, мотивів самоповаги, змагання, оцінки потенціалу, рівня досягнень та значущості результатів.

Вважаємо, що цілеспрямований розвиток математичної обдарованості підлітків зможе стати ефективнішим при такій організації навчально-виховного процесу, що передбачає розробку і впровадження системи психологічної підтримки обдарованих, орієнтованої на розвиток в учнів внутрішньої мотивації (що не суперечить регулярному застосуванню зовнішньої), а також мотивації досягнення, мотивації успіху.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Гордеева Т.О. Мотивация учебной деятельности школьников и студентов: структура, механизмы, условия развития : дис. ... д-ра психол. наук / Т.О. Гордеева. – М., 2013. – 444 с.
2. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции / А.Н. Леонтьев. – М. : Моск. гос. ун-т, 1971. – 40 с.
3. Омельченко Е.А. Математически одаренные дети и работа с ними / Е.А. Омельченко // Современный мир и человек в нем: интерпретация гуманитарных и общественных наук: материалы Международной научно-практической заочной конференции. – М. : Логос, 2012. – С. 25-31.

4. Попов Л.М. Добро и зло в этической психологии личности / Л.М. Попов, О.Ю. Голубева, П.Н. Устин. – М. : Ин-т психол. РАН, 2008. – 239 с.

5. Савенков А.И. Одарённые дети в детском саду и школе : [учебно-методическое пособие для высших пед. учеб. завед.] / А.И. Савенков. – М. : Академия, 2000. – 232 с.

6. Юркевич В.С. Современные проблемы работы с одаренными детьми / В.С. Юркевич // Электр. журн. «Психологическая наука и образование». – 2010. – № 5. – С. 118-129. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://psyedu.ru/files/articles/2291/pdf\\_version.pdf](http://psyedu.ru/files/articles/2291/pdf_version.pdf).

УДК 159.9

## ЛЮБОВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ А. МАСЛОУ ТА ГУМАНІСТИЧНОГО ПСИХОАНАЛІЗУ Е. ФРОММА

Видолоб Н.О., к. психол. н., доцент,  
доцент кафедри психології

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет  
імені Григорія Сковороди»*

Проведено порівняльний аналіз поглядів А. Маслоу та Е. Фромма на потребу особистості у любові. А. Маслоу виділяє два види любові: дефіцитарну й буттєву. Дефіцитарна виникає через потребу у самоповазі, страху самотності, сексі тощо. Буттєва це любов до сутності іншого, його життя. Людині не властиве прагнення повного володіння об'єктом любові. Вона зосереджена на іншій людині, її житті, почуттях, емоціях, ніж на задоволенні особистісних інтересів. Самоактуалізація як вершина потреб людини неможлива без такої складової як любов. Саме на цій ієрархічній сходинці людині відкривається істинність любові. Е. Фромм виділяє справжню зрілу любов та симбіотичний союз. Симбіотичний союз включає активну і пасивну форми. Зріла любов – це активна сила, яка дозволяє долати відчуття ізоляції та відокремленості й зберігати свою цілісність. Е. Фромм вважає любов мистецтвом, що складається з теорії і практики. Людина повинна навчитися любити. Е. Фромм та А. Маслоу вважають, що любов є важливою складовою суспільного життя.

**Ключові слова:** *особистість, потреба, ієрархія потреб, любов, види та типи любові.*

Проведен сравнительный анализ взглядов А. Маслоу и Э. Фромма на потребность личности в любви. А. Маслоу выделяет два вида любви: дефицитарную и бытийную. Дефицитарная возникает из-за необходимости в самоуважении, страха одиночества, сексе и тому подобное. Бытийная – это любовь к сущности другого, его жизни. Человеку не свойственно стремление полного владения объектом любви. Она сосредоточена на другом человеке, его жизни, чувствах, эмоциях, а не на удовлетворении личностных интересов. Самоактуализация, как вершина потребностей человека, невозможна без такой составляющей, как любовь. Именно на этой иерархической ступени человеку открывается истинность любви. Э. Фромм выделяет настоящую зрелую любовь и симбиотическая союз. Симбиотический союз включает активную и пассивную формы. Зрелая любовь – это активная сила, которая позволяет преодолевать ощущение изоляции и обособленности, а также сохранять свою целостность. Э. Фромм считает любовь искусством, состоящим из теории и практики. Человек должен научиться любить. Э. Фромм и А. Маслоу считают, что любовь является важной составляющей общественной жизни.

**Ключевые слова:** *личность, потребность, иерархия потребностей, любовь, виды и типы любви.*

Vydolob N.O. LOVE AS AN OBJECT OF THE RESEARCHES OF HUMANISTIC PSYCHOLOGY BY A. MASLOW AND HUMANISTIC PSYCHOANALIZE BY E. FROMM

The views by A. Maslow and E. Fromm to the need for a person in love is comparative analyzed.

A. Maslow distinguishes two types of love: deficit and existential. The deficit arises because of the need for self-esteem, the fear of loneliness, sex, etc. It is a love for the essence of another, his life. Human does not have the desire to fully possess the object of love. It focuses on the other person, her life, feelings, emotions, rather than on satisfaction of personal interests. Self-actualization as the peak of human needs is impossible without such a component as love. It is on this hierarchical step that man reveals the truth of love. E. Fromm highlights a true mature love and symbiotic alliance. The symbiotic alliance is included active and passive forms. Mature love is an active force that allows you to overcome the feeling of isolation and maintain its integrity. E. Fromm considers love an art consisting of theory and practice. Man must learn to love. E. Fromm and A. Maslow consider love is an important part of social life.

**Key words:** *personality, need, hierarchy of needs, love, types of love.*



**Постановка проблеми.** Попри значний доробок соціально-гуманітарної науки, проблема любові, виведена у площину дискурсу ще античними мудрецами, не втрачає своєї актуальності донині. Любов у психогуманістичному аспекті дає можливість певною мірою з'ясувати сутність цього феномену. Оскільки прихильники гуманістичного напрямку у психології зосереджують увагу на реальному сприйнятті, розумінні та поясненні людиною подій життєвої практики.

Попри те, що А. Маслоу критикував психоаналіз, послідовником якого є Е. Фромм, за неповноцінність бачення особистості, зосередженні на недоліках та ігнорування здорових аспектів самореалізації, моральних чеснот та цінностей, однак їх єднає гуманістична концепція їхньої наукової діяльності. Таким чином обґрунтовується доцільність порівняння поглядів основоположника гуманістичної психології А. Маслоу та представника напрямку гуманістичного психоаналізу Е. Фромма у контексті проблематики любові.

Ключовою позицією у гуманістичних теоріях є суб'єктивізм свідомого досвіду. Тому прихильники гуманістичної психології наголошують на перевазі суб'єктивної компоненти над об'єктивною реальністю.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій** свідчить про актуальність проблеми любові як у психологічній науці, так і інших галузях гуманітарного знання. Доказом цього є дослідження Г. Кацюби, яка зосередила увагу на коханні жінок, виявленні структури залежного кохання; У. Ханас, яка визначає концепт любові основним виміром життя людини. В. Кришмарел розглядає поняття «любов» у співвідношенні з поняттям «смерть», аналізує співвіднесення цих феноменів з ідеями безсмертя, роду та цінності життя, Т. Кононенко – екзистенціальний вибір і любов як аксіологічні функції особистості, Н. Нікішина – любов як форму екзистенції особистості. Н. Гриценко розглядає роль позитивних цінностей особистості, зокрема, цінності пізнання та гуманності та пов'язаних з ними особистісних властивостей, у запобіганні появі синдрому емоційного вигорання або зниженні інтенсивності його виявлення у контексті педагогічної діяльності.

**Метою статті** є порівняння поглядів А. Маслоу та Е. Фромма на потребу особистості у любові.

**Виклад основного матеріалу.** Основоположник гуманістичної теорії у психології А. Маслоу чи не вперше зосередив увагу на ієрархічності потреб людини, з вершиною – самоактуалізація. Потреба як гостра

нестача чогось, має властивість заволодівати свідомістю, а задоволення однієї потреби призводить до появи інших, вищих у структурній організації. Він виокремив два види потреб: інстинктивні та мотивуючі й презентував їх ієрархію, яку називають піраміда потреб А. Маслоу.

- фізіологічні потреби;
- потреби у безпеці та захисті;
- потреби у приналежності та любові;
- потреби у самоповазі;
- потреби у самоактуалізації, або потреби особистого вдосконалення [1].

Безсумнівно, фізіологічні потреби (у кисні, їжі, воді тощо) є фундаментальними. «Складно заперечити той факт, що фізіологічні потреби – життєво важливі, найпотужніші з усіх потреб і володіють найбільшою рушійною силою у порівнянні з усіма іншими потребами. На практиці це означає, що людиною, яка живе на крайній межі бідності, обділена усіма радощами життя, рухатимуть насамперед потребами фізіологічного рівня. Якщо людині нічого їсти і якщо їй ще й не вистачає любові та поваги, то все-таки насамперед вона буде прагнути вгамувати свій фізичний голод, а не емоційний» [1]. І поки людина не задовольнить базові фізіологічні потреби, їй не буде цікаво вчитися, творити, любити.

Однак, потреба у любові, за А. Маслоу, не виникне й тоді, коли будуть задоволені ці первинні потреби. Є ще одна сходинка в ієрархічній структурі – це потреба у безпеці, стабільності, захисті, структурі, порядку, залежності, свободі від страху та тривоги тощо. До того ж, як у першому, так і другому випадку, ці потреби можуть повністю оволодіти свідомістю. «...рецептори, розум, пам'ять і всі інші здібності індивіда у такій ситуації перетворюються на знаряддя забезпечення безпеки. Так само, як у випадку з голодною людиною, головна мета не тільки детермінує сприйняття індивідуума, а й зумовлює його філософію майбутнього, філософію цінностей» [1].

Е. Фромм також наголошує на потребі у структурі, стабільності, єднанні, подоланні самотності. Він звертає увагу на той факт, що людині притаманний розум, який спонукає людину до розвитку у природному світі, причому творити свій суцільний і належний світ, в якому прагне існувати гармонійно. У процесі пізнання відкриваються нові перспективи розвитку. «У людини немає природженого «прагнення до прогресу»; суперечливість її існування – ось що змушує людину продовжувати шлях, на який вона ступила. Втративши рай, єдність з природою, вона стала вічним мандрівником (Одіссей, Едіп, Авраам, Фауст);



вона змушена йти вперед і вічно намагатися зробити невідоме відомим, заповнюючи прогалини у своєму знанні. Повинна звітувати собі про себе і про сенс свого існування» [3, с. 54]. Людина, за Е. Фроммом, самотня і водночас пов'язана з іншими людьми. Вона самотня тією мірою, якою усвідомлює свою унікальність, однак не може жити відособленою від інших, відтак і щаслива вона тоді, коли залежна від солідарності з ближніми, пов'язана з минулими і наступними поколіннями.

Як окрема людина, яка народилася, так і людський рід, у такій ситуації, знаходяться у стані не визначення, неясності. Ясність, на його думку, існує тільки щодо минулого – а щодо майбутнього, то зрозумілим є лише, що коли-небудь настане смерть. Усвідомлення своєї самотності, конечності, відокремленості, беспорядності, перед силами природи та суспільства «перетворює окреме відокремлене існування на в'язницю. Людина зійшла б з розуму, якби не могла звільнитися від цієї в'язниці та налаштувати контакти з іншими людьми, зовнішнім світом» [2, с. 78]. Він постійно наголошує, що самотність, відокремленість роблять людину тривожною, позбавленою можливостей використовувати свій життєвий потенціал на повну силу та беспорядною та пасивною у процесі пізнання та творчості.

Для А. Маслоу потреба у захисті і безпеці має більш суспільне ніж індивідуальне наповнення. Він стверджує, що потреба у безпеці набуває особливої соціальної значущості у ситуаціях реальної загрози повалення влади, беззаконня та анархії. Це стан, коли людина перестає відчувати соціальну рівновагу, втрачає соціальний баланс, а, відтак, у неї з'являються відчуття тривоги і невизначеності. Е. Фромм наголошує ж на внутрішній індивідуальній усвідомленості роздільності людей без їх єднання у любові.

Таким чином, для А. Маслоу потреби другої сходини в ієрархії – потреби у безпеці та захисті – передують потребі любові. Людина може, на його думку, не збагнути цієї потреби, допоки не задовольнить дві фундаментальні: фізіологічні та у безпеці. Е. Фромм, у свою чергу, визначає, що найглибшою потребою людини є подолання стану самотності і возз'єднання у любові. Оскільки людський рід на первинних етапах свого усвідомлення не відокремлював себе від природи, цей синкретизм проявлявся у всьому процесі життєдіяльності первісної людини, у невідділенні об'єктивного і суб'єктивного, реального та ілюзорного, фантазійного, колективної свідомості від самосвідомості. І чим далі людство

у процесі еволюції відходило від природної єдності, чим ширше опанувало природу і глибше розуміло свою відокремленість від неї, все частіше йому доводилося шукати нові й нові шляхи подолання цієї відокремленості. Це спостерігається у релігії, мистецтві, науці, нормах, звичаях, традиціях тощо. Однак, Е. Фромм зауважує, що єднання може бути у різний спосіб: у процесі творчої діяльності, шляхом органічного злиття та конформізму. Всі вони мають недоліки. Творчість не поширюється на інших, єднання, досягнуте органістичним шляхом має тимчасовий ефект, а конформізм він визначає як псевдо єднання. Таким чином ця екзистенціальна проблема не вирішена. Вона вирішується тільки через любов як повне єднання з іншою людиною, злиття з ним. «Бажання досягнути злиття з іншою людиною є найсильнішим прагненням. Це найфундаментальніша з усіх пристрастей людини, це сила, що забезпечує людський рід, клан, сім'ю, суспільство від розпаду. Неможливість досягнення цього стану призводить до безумства і руйнації: самознищення чи знищення інших. Без любові людство не проіснувало б жодного б дня» [2, с. 88].

За ієрархією, потреби у приналежності та любові відводиться третє місце. Тут ми знаходимо схожі думки в обох психологів щодо любові і її місця та ролі у життєдіяльності людини та суспільства. А. Маслоу також зауважує, що «неможливість задовольнити потребу у любові і приналежності, як правило, призводить до дезадаптації, а часом і до більш серйозної патології. У нашому суспільстві склалося амбівалентне ставлення до любові і ніжності, і особливо до сексуальних способів вираження цих почуттів; майже завжди прояв любові і ніжності наштовхується на те або інше табу або обмеження. Практично всі теоретики психопатології сходяться на думці, що в основі порушень адаптації лежить незадоволена потреба у любові і прихильності» [1]. Однак він наполягає на тому, що ця потреба може виникнути лише після задоволення двох попередніх: фізіологічних та безпеки. Людина, яка гостро відчуває нестачу в їжі, воді, кисні чи перебуває у стані нестабільності і тривоги, не може думати про дружні стосунки, люблячого чоловіка та жінку, радісних дітей, здоровий психологічний клімат, тобто входження у спільноту чи створення її заради теплих почуттів. Але, у свою чергу, людина, яка перейшла до задоволення потреби третього рівня – потреби у любові – забуває про свій злидений стан і ця вища потреба полонить її свідомість й направляє діяльність на пошук



шляхів подолання самотності, на єднання себе з групою однодумців чи особливої людини.

Ієрархія потреб на цьому не закінчується. Це лише проміжковий, серединний, етап до наступних: потреби у самоповазі та потреби у самоактуалізації, або потреби особистого вдосконалення. Але зрозуміти повноту любові можливо, за А. Маслоу, тільки у процесі самоактуалізації. Однак слід зауважити про міру задоволення потреб. Зовсім не означає, що перехід до потреб вищої групи можливий лише при задоволенні попередньої на сто відсотків. Зовсім ні, але чим вищий відсоток задоволення попередніх потреб, тим більша вірогідність досягнення вищої та задоволення наступної. Що і дає відчуття потрібності, гармонії, самоствердження та уміння любити і бути любимим.

Е. Фромм намагається відповісти на питання: Що таке любов і чи є любов мистецтвом? І перше на чому він зосереджує увагу, що більшість людей вважають основною проблемою любові «бути любимим», а не «здатності любити». Подібно цьому А. Маслоу виділяє два види любові – дефіцитарну й буттеву. У першому випадку любов зумовлена задоволенням власної потреби. Вона виникає через потребу у самоповазі, страху самотності, сексі тощо. Буттева, на відміну від попередньої, це любов до сутності іншого, його життя. Такому виду любові не властиве прагнення повного володіння об'єктом любові. Вона зосереджена на іншій людині, її житті, почуттях, емоціях, ніж на задоволення особистісних інтересів.

Так і Е. Фромм говорить про справжню зрілу любов та симбіотичний союз, що походить від слова «симбіоз», тобто є потреба один в одному. Симбіотичний союз включає у себе активну і пасивну форми, які не існують одна без одної. Активна – садизм і пасивна – мазохізм. Відповідно, один диктує правила, інший сприймає їх як єдино можливі і не сумнівається у правильності вибору. Пасивна форма передбачає повне підкорення, оскільки людина навіть не припускає відокремлення та потрапляє у повне підпорядкування іншою особою. Така людина не приймає рішень, щоб не нести особисту відповідальність. Їй не потрібна самостійність, творчість, вона готова лише до повного розчинення в іншій людині, до самопожертви, сприймаючи це як належне. Активна форма симбіотичного союзу характеризується власністю, на протязі якого мазохіст позбувається самотності шляхом перетворення іншої людини у частинку себе. І у першому, і у другому випадках один без одного не може

існувати. Мазохізм і садизм – дві частини єдиного симбіотичного союзу, які проявляються через активну і пасивну форму.

Зріла ж любов – «це союз, важливою вимогою якого є збереження цілісності й індивідуальності партнерів. Любов – це активна сила, яка ламає стіни, відділяючи людину від іншої і об'єднує її з нею; любов дозволяє долати відчуття ізоляції та відокремленості, а також залишатися самим собою, зберігати свою цілісність. У любові виникає парадокс: двоє стають одним цілим і, водночас, залишаються двома сутностями» [3, с. 91].

В А. Маслоу буттева любов є вищою ніж дефіцитарна. Буттева любов сприймає світ таким, як є, і людина бачить у ньому або іншій людині, природі красу, справжність. Прикладом такої любові є любов матері до дитини, яка здатна на прощення, це милування природою, не порушивши її. Дефіцитарна любов супроводжується букетом квітів на столі, а не милуванням ними у живій природі, прирученням дикої тварини, а не невтручанням в її світ. Теж саме стосується і людини. Буттева любов визнає існування інакшості і водночас підтримує самостійність, дефіцитарна, навпаки, тягнє до егоїзму, а не альтруїзму.

А. Маслоу переконаний, що буттева любов багатша, і триває довше, ніж дефіцитарна любов. Така любов характеризується постійною новизною, а дефіцитарна легко її втрачає, вона зорієнтована на результат. Буттева ж, навпаки, – на процес і не вимагає навзаєм визнання та винагороди, вона безкорислива.

Е. Фромм зауважив, що «любов це не обов'язково ставлення до певної людини, це насамперед ставлення, орієнтація особистості, що визначає зв'язок її зі світом, а не з одним об'єктом. Якщо людина любить тільки когось одного і байдужа до решти ближніх, то така любов не любов, а симбіотична залежність або перебільшений егоїзм» [3, с. 117].

Він визначає типи любові за об'єктами. Найпоширенішим видом любові є братерська любов, яка є основою, на думку Е. Фромма, всіх типів любові. «Для неї притаманні відповідальність, турбота, повага, знання іншої людини. Про цей вид любові йдеться у Біблії: «Люби ближнього свого, як самого себе». Братерську любов характеризує повна відсутність переваги. Якщо я розвинув у собі здатність любові, я не можу не любити своїх братів. У братерській любові наявне переживання єдності з усіма людьми, людської солідарності, людського єднання. Братерська любов ґрунтується на почутті, що всі ми – одне ціле. Відмінно-

сті у талантах, освіті, знанні не приймаються у розрахунок, головне тут – ідентичність людської сутності».

Іншим видом є материнська любов, яка є альтруїстичною, яка «навіює дитині, що народження – це дуже добре, вона прищеплює любов до життя, а не просто бажання бути живим». Ця любов має жертвний характер і вважається «найвищим видом любові і найсвятішими емоційними зв'язками». Важливо, що така любов не повинна перерости у симбіотичний союз, мати повинна навчити дитину жити, любити і бути самостійною. Тут є межа, коли мати повинна відпустити дитину, навчити її жити самостійно і відійти, а не перетворити найвищу любов на активну форму симбіотичного союзу.

Наступним видом є еротична любов, яка відрізняється від двох попередніх «повним злиттям, єднанням з єдиною іншою людиною». Братерська любов – любов рівних, материнська – любов до безпорадних, однак вони мають спільну сутність: вони не обмежені одним єдиним об'єктом. «Якщо я люблю одного брата, то люблю й інших, якщо люблю одну дитину, то люблю й інших і, взагалі, дітей.» А еротична любов за своєю «природою виключна, не всезагальна. Окрім того, це ще й найбільш обманний тип любові». Він не передбачає любити в іншій людині всіх людей, вона виключно зосереджується на єднанні і злитті двох. «За суттю, два любов це самозакоханість двох, ці двоє ототожнюють себе один з одним і вирішують проблему віддаленості для двох. Вони відчують, що змогли подолати відокремленість, але так, як вони віддалені від всього людства, вони залишаються віддаленими і один від одного. Їх відчуття єднання – ілюзія».

Справжня любов це прояв творчості, вона передбачає турботу, повагу, відповідальність і знання. Це не афект, а активна боротьба за розвиток і щастя коханої людини, яка виходить із самої здатності любити. Тому наступним типом любові Е. Фромм виділяє любов до себе. «Утвердження власного життя; щастя, розвитку, свободи корениться у моїй власній здатності любити, тобто у турботі, повазі, відповідальності та знанні. Якщо індивід у стані любити творчо, він любить і себе; якщо він любить тільки інших, він не може любити взагалі».

Мова йде не про егоїзм, який взагалі, навіть, не можна назвати любов'ю, а здатність свого «я» бути таким об'єктом любові, як інша людина. Любов до себе виступає мірилом любові взагалі. Людина, яка не любить себе, не здатна на любов взагалі. Егоїстична людина не може дати, тільки бере. Вона живе за принципом: люблю все, що

корисне. Вона не переймається потребами та інтересами інших людей. Для неї світ обмежений тільки своїми інтересами, егоїзм і любов до себе, не є тотожними поняттями, а, навпаки, протилежними.

Останнім типом любові Е. Фромм визначає любов до Бога. «Основу нашої потреби у любові становить переживання самотності, а звідси впливає потреба подолати тривогу самотності за допомогою переживання єдності. Релігійна форма любові, яка називається любов'ю до Бога, у психологічному сенсі не є чимось відмінним. Вона теж бере початок від потреби подолати відчуженість і досягти єдності. Дійсно, любов до Бога має так само багато різних властивостей і аспектів, як і любов до людини, і у значній мірі ми знаходимо тут ті ж самі відмінності» [3].

Здійснений аналіз поглядів відомих психологів гуманістів А. Маслоу й Е. Фромма на проблему любові, дає змогу дійти наступних висновків. Досліджуючи цю проблему Е. Фромм розглядає любов як мистецтво. Як і будь-який інший вид творчої діяльності він має дві складові: теорію і практику, як і музика, живопис, медицина, інженерія тощо. Щоб стати фахівцем, недостатньо знати лише теорію, потрібна практика. Однак і повноцінна практика потребує попередніх теоретичних знань. Тому «суспільство повинно таким чином бути зорганізованим, щоб соціальність і любов, які закладені у природу людини, не були відділені від суспільного буття, а й злилися з ним в єдине. Якщо любов – це єдина задовільна відповідь на питання сенсу людського існування, то будь-яке суспільство, яке тієї чи іншою мірою виключає розвиток любові, урешті-решт загине, вступивши у суперечність з основними людськими потребами» [3, с. 207-208]. Існування людини у світі супроводжується екзистенційними суперечностями, вона відокремилася від світу природи і, водночас, шукає шляхи поєднання, злиття з цим світом, розчинити своє «Я» у зовнішньому світі, відчутти себе частиною єдиного цілого, щоб не потрапити у стан тотального відчаю і самотності. Тому Е. Фромм наголошував на тому, що людина повинна прийняти на себе відповідальність за себе і визнати, що тільки власними зусиллями вона може надати сенс своєму життю.

А. Маслоу також наполягає, що люди повинні зрозуміти, що таке любов, та навчитися виховувати і творити її. У протилежному випадку недовіра та ненависть будуть домінуючими у процесі життєдіяльності. Самоактуалізація як вершина потреб людини неможлива без такої складової



як любов. Саме на цій ієрархічній сходинці людині відкривається істинність любові. Вона здатна як любити, так і відчувати себе об'єктом, бути і творцем, і споглядачем, і споживачем одночасно, не завдаючи шкоди, болю іншим, а, навпаки, уміти робити світ кращим. Щоб відчувати себе гармонійною особистістю, потрібно не тільки відчувати любов, творити її.

Як Е. Фромм, так і А. Маслоу вважають, що любов є важливою складовою суспільного життя, людина повинна навчитися любити і, водночас, будувати таке соціальне буття, в якому є місце любові істинній: чи то зрілій, чи то буттєвій.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; перевод А.М. Татлыбаевой. – 1970; СПб : Евразия, 1999. – Терминологическая правка В. Данченко. – К. : PSYLIB, 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/masla01/index.htm>.
2. Фромм Эрих. Искусство любить / Фромм Эрих ; перевод с англ. Л.В. Трубициной, А.В. Ярхо, А.С. Соловейчика ; под ред. Д.А. Леонтьева. – 2-е изд. – СПб : Азбука-Классика, 2008. – 224 с.
3. Фромм Эрих. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Эрих Фромм ; перевод с англ. Л.А. Чернышевой. – Минск : Коллегиум, 1992. – 253 с.

УДК 159.923.2; 17.022

## ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Галян І.М., д. психол. н.,  
професор кафедри практичної психології

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка*

У статті розкривається сутність механізму ідентифікації особистості у кризовому суспільстві. Її механізмом є ціннісний вибір, в якому провідна роль відводиться досвіду суб'єктної активності, та регуляторній компетентності, які формуються впродовж онтогенезу особистості. Ключовим аргументом забезпечення повноцінної ідентифікації є наявність вищої цінності.

**Ключові слова:** *особистість, ідентифікація, самоідентифікація, цінності, смисл, ціннісний вибір, аксіологічна компетентність.*

В статье раскрыта сущность механизма идентификации личности в кризисном обществе. Ее механизмом является ценностный выбор, в котором ведущая роль принадлежит опыту субъектной активности, и регуляторной компетентности, которые формируются в онтогенезе личности. Ключевым аргументом обеспечения полноценной идентификации является наличие высшей ценности.

**Ключевые слова:** *личность, идентификация, самоидентификация, ценности, смысл, ценностный выбор, аксиологическая компетентность.*

Halian I.M. PSYCHOLOGICAL MECHANISM OF PERSONALITY IDENTIFICATION IN A CRISIS SOCIETY

The article reveals the essence of the mechanism of personality identification in a crisis society. Its mechanism is a valuable choice in which the leading role is given to the experience of subject activity and regulatory competence, which are formed during ontogenesis of the individual from the very moment of the birth. Higher value is a key argument and provides full identification.

**Key words:** *personality, identification, self-identification, values, meanings, value choice, axiological competence.*

**Постановка проблеми.** Становлення особистості є доволі складним процесом, позаяк у ньому задіяні різноманітні чинники, починаючи від біологічних та внутрішньо особистісних і закінчуючи соціально-економічними. Якщо біологічні та економічні сприяють фізичному добробуту людини, то соціально-психологічні та внутрішньо-особистісні – психологічному. В останньому випадку на перший план виходить сфера самосвідомості, позаяк зав-

дяки їй здійснюється самоаналіз місця людини у системі її ставлень та відношень. Одним із них є ідентифікація та самоідентифікація особистості.

Ідентифікація є процесом формування почуття спільності, тотожності (проте не абсолютної), що ґрунтується на важливих для особистості ознаках. Серед таких: спільні політичні, економічні, духовно-ідеологічні (світоглядні позиції, релігійно-конфесійна приналежність) інтереси, націо-

нальна спільність культури, мови, етнічні особливості, субкультура (спільність моральних, мовних норм). Важливою особливістю є те, що вказані ознаки виступають смисложиттєвими факторами способу життя, менталітету тощо.

Кризове суспільство досить яскраво загострює усі проблеми, які перебуваючи у латентному стані в успішному суспільстві, не виявляються через відносну «стабільність» особистості (економічну, лінгвістичну, духовну). Так, наприклад, багатонаціональне, але історично молоде американське суспільство, є успішним через спільність інтересу, який іменується добробутом. Відтак його громадяни легко себе ідентифікують американцями позаяк забезпечуються їх основні потреби. Така природа ідентифікації «молодих» суспільних утворень. Дещо по іншому ідентифікація виявляється у «зрілих» етносах. Там, окрім економічних чинників, провідну роль відіграють психологічні, одними із виразників яких є мова, культура, релігія. І тому, як тільки «стабільність» порушується, скриті, латентні проблеми активуються, а відтак виникають непорозуміння на етнічному, національному, релігійному та інших підґрунті. З огляду на сьогодення дослідження ідентичності є на часі, позаяк актуалізуються значна кількість згаданих вище проблем.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Ідентифікація та самоідентифікація пов'язані з поняттям «ідентичність», що набуло широкого розвитку починаючи з праць І. Канта (ідентичність як акт, що містить чуттєве і раціональне), Г. Фіхте (ідентичність реалізується у суперечності між «Я» і «не Я») та ін. Власне психологічне його розуміння знаходимо у працях Д. Юма, який розглядає ідентичність як «тотожність особистості», що змінюється під впливом враження та сприйняття [13]. З точки зору М. Бахтіна, ідентичність є наслідком розбіжності з собою, що задається темпоральністю, опосередкованістю та характером дій, які виконуються у певний проміжок часу [8]. Ідентичність в Е. Еріксона представлена динамічним процесом організації життєвого досвіду в індивідуальному «Я», що триває упродовж усього життя [14]. Дж. Марсія розглядає ідентичність як «структуру Еґо, зокрема, внутрішньо самостворювану, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії» [2]. Дж. Мід визначав ідентичність як здатність людини цілісно сприймати свою поведінку та життя. С. Московічі наголошує на великій кількості ідентичностей, поміщених в ідентифікаційну матрицю. Їх порядок та структуру визначає домінуюча у певний момент

часу ідентичність [16]. Зрештою, Ч. Гордон виокремлює п'ять видів ідентичності: ставтеву, етнічну, ідентичність членства, політичну та професійну [15]. Окрім цього, окремі питання ідентифікації представлені у працях З. Баумана [4], Л. Гудкова [7], А. Крилова [10], Р. Лейнге, Т. Сас та ін.

**Постановка завдання.** Узагальнюючи представлені у працях багатьох учених міркування з приводу ідентичності та її природи, можна констатувати її соціально-психологічну природу. Засвоюючи соціокультурні зразки, норми, цінності, прийняття і засвоєння різних ролей у взаємодіях з іншими людьми, ідентифікація людини змінюється, остаточно оформлюючись до кінця юнацького віку. У цей період кожна людина так чи інакше переживає кризу, пов'язану з необхідністю самовизначення, у вигляді цілої серії соціальних і особистісних виборів та ідентифікацій. З огляду на вище зазначене, актуальним є розгляд механізму, який забезпечує процес самоідентифікації особистості, що, зрештою, і складає **мету** нашої публікації.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** У чому особливість ідентичності громадян сучасного українського кризового суспільства? Відповідь у першому наближенні криється у результатах соціологічних досліджень, що проводилися в Україні упродовж 2014–2016 рр. [9], стосовно ставлень громадян до мовної та культурної політики держави, а також бачення громадянами проблем і перспектив консолідації українського суспільства у сучасних умовах. Відтак, ідентифікація себе як громадянина України посідає в ієрархії лише п'яту позицію (29% за сумою першого, другого та третього виборів). Шосту та сьому позиції (21–22%) за сумою 1–3 виборів посідають національність і «належність до України як країни, в якій я живу». Останні місця в ієрархії ідентичностей посідають класова належність (17%), релігійна належність або ставлення до релігії (11%), політичні симпатії (7% за сумою 1–3 виборів).

Цікавим є прояв зазначених ідентичностей за регіонами. Так, ідентифікація себе як громадянина України відіграє найбільшу роль для жителів Південного (сума 1–3 виборів становить 39%) та Західного (35%) регіонів, найменшу – для жителів Східного регіону (11%). Національність є важливою для жителів Західного регіону (34%), найменшу – для жителів Сходу (10%), Півдня та Донбасу (по 15%). Належність до України як до країни, в якій вони живуть, відіграє найбільшу роль для жителів Південного (26%), Західного (24%) і Центрального (23%) регіонів, найменшу – для жителів



Сходу (13%). Громадянство України має дещо більше значення для етнічних українців, порівняно з росіянами (відповідно, 30% і 25%), так само, як і національність (відповідно, 23% і 18%) та належність до України (відповідно, 22% і 15%).

Отже, представлені соціологічні дані чітко демонструють наявність в Україні розмежування за етнічною та національною складовою та почасті пояснюють сепарацію східного регіону. Подібні дані можна прогнозувати і у Закарпатській області, дані з якої увійшли у загальний показник по західному регіону. Свідченням цьому є оголошені дані МОН України про результати ЗНО в Україні за 2017 рік, де зазначено наявність шкіл, в яких усі учні не склали ЗНО з української мови. Так, це школи, в яких переважають етнічні угорці, але ж це українські громадяни?! І тому доволі дивним видається волення деяких політиків про порушення прав етнічних меншин. Політика загравання з нацменшинами, незадовільна економічна та гуманітарна політика у регіонах – головна причина такого стану речей в Україні.

Мова, культура, релігія у сучасному українському суспільстві є ключовими маркерами етнічної та національної ідентифікації. Вони були, є і будуть визначальними для людини за умови їх актуалізації із самого народження. Адже, коли людина міркує, мислить україномовними категоріями, вони набувають для неї ціннісно-смыслового змісту. Вона ототожнює себе з цією етнокультурною спільнотою. Це особливо важливо для країн, чия культура через поневолення зазнавала цькування та приниження.

Доволі часто можна почути аргумент про те, що мова не є важливим чинником національної ідентифікації. Мовляв, є країни, де в якості державної виступають декілька мов, і проблем з ідентифікацією немає. Звичайно, багатомовні держави демонструють високий рівень етнічної та національної толерантності. Але це стало можливим завдяки тому, що не відбувалося возвеличення однієї культури, мови та приниження іншої. У країнах пострадянського простору і особливо в Україні домінування однієї мови (російської) над українською висувалося ледь не у ранг державної політики, коли стимулювалося все російськомовне: мова навчання на престижних спеціальностях у вишах була російською, вчителі російської мови та літератури у школі та вишах отримували доплати до зарплати, говорити російською було не лише вигідно, але й «модно». Як наслідок, ідентифікація себе з українським нерідко супроводжувалася відчуттями меншовартості. Мова та історична пам'ять – це головне, що має

зберегти і розвинути на новому етапі життя свідомо нація для своєї ідентифікації. Проте зробити це без підтримки держави досить важко, особливо у країні, де нація фактично в опозиції до власної державності. Адже за соціологічними опитуваннями дії влади з реалізації реформ періоду з 2014 до 2016 рр. у відносній більшості опитаних (42%) послабили почуття патріотизму [9, с. 5]. А на думку більшості громадян (близько 53%), вищі керівники держави не є патріотами країни [9].

Події останніх років в Україні суттєво змінили стан речей. Такі слова, як Україна, українець, українське стають символом свободи, нескореності, зменшуючи почуття меншовартості та посилюючи у людей почуття власної гідності. Тобто, потрібна була подія, яка підняла українців у своїх власних очах. Проте, чи всі так «прозріли»? Звичайно, ні. Сьогодні і далі можна почути висловлювання, на кшталт, моя батьківщина там, де мені комфортно; моя батьківщина – це моя сім'я, мій дім, моє місто, село тощо. Підтвердженням цьому є ті ж самі результати соціологічного дослідження, за яким в ієрархії ідентичностей для громадян України найважливішим є їх позиція у сім'ї, сімейний стан (22% респондентів). Ця ж позиція посідає перше місце за сумою першого, другого та третього виборів (59%) [9].

Причиною такого явища є відсутність у людини ціннісного досвіду, що був би пов'язаний з формуванням національних інтересів, моральних норм і переваг, ідеалів, переконань тощо. Саме він стає ключовим ідентифікатором етнічної та національної приналежності.

Чи можна вплинути на процеси ідентифікації людини? Відповідь однозначна – так. Але для цього варто зрозуміти її механізм. Вважаємо, що в основі ідентифікації лежить механізм ціннісного вибору, першорядною ланкою якого є антиципація можливих варіантів майбутнього. Засадничою постає «смыслотвірна активність» (К.О. Абульханова [1]) та «ціннісна свідомість» (Ф.Ю. Васильюк [5, с. 124–125]). К.О. Абульханова виокремлює цей вид активності як особистісну інтерпретацію людиною способу життя, сутність якої виражається «семантичним інтегралом» – унікальною системою домагань, саморегуляції і задоволеності [1, с. 28, 101]. Суб'єктний досвід ціннісно-смыслової саморегуляції ми позначаємо у власному дослідженні терміном «регуляторна компетентність» [6].

Отже, внутрішня діяльність вибору постає як суб'єктна активність. Її (діяльність вибору) функціональна структура

доволі складна, проте основні смислотвірні процеси починають формуватися на етапі *базового орієнтування в особистісних смислах*. Цей етап містить *ситуацію вибору* як контекст, *набір* (або пошук) *альтернатив*, їх осмислення, *визначення критерію* для їх порівняння і *ключову (вирішальну) альтернативу* як вищу цінність та транслятора досвіду суб'єктної активності, *реалізацію наміру* у дію на основі особистісної саморегуляції як транслятора регуляторної компетентності.

Механізмом вибору слугує процес осмислення (пошуку смислу) суб'єктом можливих альтернатив (Д.О. Леонт'єв). У ситуації простого вибору альтернативи і критерій для їх порівняння можуть задаватися як самим суб'єктом, так і бути прийнятими із зовні. Перший варіант можливий тоді, коли людина, по-перше, визначилася з ціннісними пріоритетами, тобто набором альтернатив, і, по-друге, знає критерій, за яким буде виявляти найприйнятніший варіант.

Критерії ефективності (параметри оцінки вибору) діяльності залежать від ситуації. Проте основними можуть бути такі: можливість досягти успіху, можливість адаптуватися та можливість отримати задоволення. На цьому етапі важливий зворотний зв'язок: якщо висока перспектива домогтися успіху, але низька можливість отримати задоволення або адаптуватися у середовищі, тоді суб'єкт повертається знову у ситуацію вибору до наявних альтернатив і критеріїв їх порівняння.

Таким чином, суб'єктний досвід під час смислового вибору реалізується завдяки осмисленню альтернатив і критерію для їх порівняння з урахуванням міри сформованості вищої цінності, а також досвіду регуляторних умінь, що реалізує намір у дії на основі саморегуляції або блокує його – при самоконтролі. Осмислення альтернатив – це процес наділення їх смислом під час взаємодії з джерелом смислотворення – вищою цінністю.

Після осмислення суб'єктом кожної альтернативи визначається критерій для їх порівняння. У цей момент кожна альтернатива зв'язується із цілями та цінностями людини. Трапляється, що успішний шлях вирішення проблеми суперечить загальним принципам людини, її етичним нормам або життєвим цілям. Тому відбувається пошук такого рішення, яке б враховувало ці факти. За такої умови правильність вибору залежить від масштабу контексту. Визначення ключової альтернативи перетворює ситуацію вибору у ситуацію досягнення мети. Якщо результат не відповідає одному із критеріїв ефек-

тивності, то суб'єкт знову повертається у ситуацію вибору до пошуку альтернатив, або визначення критерію для їх порівняння.

Отже, у ситуації *смислового* вибору на етапі визначення критерію для порівняння наявних альтернатив людина реалізує свій суб'єктний досвід, наповнений (або ні) вищою цінністю. Якщо вища цінність сформована (переконання, інтереси, ідеали, смисложиттєві орієнтації), то суб'єкт визначає ключову альтернативу і на основі саморегуляції реалізує намір у дію. Коли ж вища цінність не сформована, то суб'єкт застрягає на емоційних переживаннях, вдається до самоконтролю. Він переосмислює критерії порівняння альтернатив, що сприяє увиразненню, вищої цінності, або відмовляється від вибору, погоджуючись з найпростішим варіантом чи загалом свідомо (несвідомо) уникає ситуації вибору. Л.І. Анциферова вважає, що уникнення або втеча здійснюються внутрішнім відчуженням від ситуації або придушенням думок про неї [3, с. 10]. Прикладом подібної персеверації є фрустрація, коли суб'єкт, емоційно сильно переживаючи під час досягнення мети (зокрема і вибираючи), застрягає на визначенні критерію для порівняння альтернатив, тому що десь у системі цінностей є конфлікт (наприклад, «хочу, але не можна» або «хочу, але боюся» тощо), що заважає формуванню вищої цінності. Тому невдача змушує відмовитися від тієї цінності, заради якої людина мобілізувала всі свої сили [3, с. 8].

Основна проблема, що виникає на цьому етапі ціннісного вибору, – це засвоєння вхідної інформації та її зіставлення з індивідуальними особливостями. У своїх дослідженнях D. Brown, L. Brooks з'ясували, що, по-перше, існує висока позитивна кореляція між потребою інформації і рівнем самосвідомості (у нашому дослідженні це суб'єктний досвід), а тому ефективність інформації залежатиме від готовності її прийняти; по-друге, для прийняття адекватного рішення клієнт повинен володіти комплексною інформацією. Отже, на етапі збору альтернатив відбувається розширення обсягу інформації, збір можливих варіантів вирішення та інформації щодо кожного з них, співвіднесення отриманої інформації зі своїми особливостями. Далі суб'єкт визначає критерії для порівняння сформованих ключових альтернатив, вибирає основну та реалізує її.

Внутрішній діяльності ціннісного вибору сприяє поєднання досвіду суб'єктної активності та регуляторної компетентності суб'єкта аксіогенезу. Незадоволення суб'єкта з приводу власних регуляторних



умінь детермінує переоцінку деяких компонентів суб'єктного досвіду, а відтак і перебудову досвіду регуляторних умінь. Водночас стан розвитку певних компонентів суб'єктного досвіду (наприклад, досвід рефлексії або структура цінностей) також започаткує ревізію внутрішньої діяльності вибору, що, зрештою, спричинить зміни і у досвіді регуляції. Об'єднує досвід суб'єктної активності та досвід регуляторних умінь як основу внутрішньої діяльності вибору вища цінність. Її досконалість побічно забезпечує перехід ситуації вибору як деякої невизначеності [12] у ситуацію досягнення мети.

Формування вищої цінності передбачає цілу ланку дій, залежно від віку людини. Так, з огляду на інстинктивну форму поведінки немовляти та сенсорно-моторний рівень виховання, дієвими стимулами можуть стати заохочення і покарання. Предметно-образний рівень психічного розвитку у ранньому дитинстві, дошкільному та молодшому шкільному віці в єдності з наслідувально-стереотипним рівнем виховання, уможлиблює тренування дій з утворенням навичок і звичок, зокрема, моральних. Конкретно-логічний рівень розвитку психіки підлітків, а відтак, інтелектуальний рівень виховання, роблять засадничими для усіх видів активності знання, розуміння, переконання, які, при цьому, набувають мотиваційної сили. Морально-вольовий рівень виховання у період юнацтва, опертий на свідомі дії, характеризується цілеспрямованістю, програмуванням, плануванням, свідомо-вольовою, моральною регуляцією внутрішніх і зовнішніх зв'язків і ставлень. Саме це становить основу формування світогляду зі сформованою вищою цінністю.

Механізм формування вищої цінності включає систему взаємопов'язаних послідовних компонентів, які мають прямий і зворотний зв'язок: знання – розуміння – переживання – саморегуляція – поведінка – здібності – діяльність – ставлення і спрямованість – світогляд. На основі розуміння знання і його переживання виникає мотив, який завдяки психічній саморегуляції спричиняє певну поведінку. Поведінка пов'язана зі ставленнями, здібностями і діяльністю. Світогляд інтегрує увесь досвід, усі форми активності людини.

**Висновки з проведеного дослідження.** Отже, ідентичність трактують як почуття самототожності, власної істинності, повноцінності, стабільного бачення себе, володіння власним «Я» у мінливих ситуаціях; як здатність повноцінно розв'язувати завдання, які постають перед особистістю на кожному етапі розвитку. Процес форму-

вання ідентичності не одиничний акт, а серія взаємопов'язаних виборів, за допомогою яких людина приймає свої власні цілі, цінності та переконання. Її механізмом є ціннісний вибір, в якому провідна роль відводиться досвіду суб'єктної активності та регуляторній компетентності, які формуються упродовж онтогенезу особистості, починаючи із самого її народження. Ключовим аргументом забезпечення повноцінної ідентифікації є наявність вищої цінності. Цілеспрямований вплив на її формування, в якому належне місце відведено потребі, зусиллю та задоволенню, яке передбачає цілу ланку дій залежно від віку людини, починаючи із психічного зараження і наслідування та завершуючи усвідомленою вольовою, моральною регуляцією внутрішніх і зовнішніх відношень і ставлень.

**Перспектива дослідження** окреслюється поглибленим вивченням взаємозв'язку аксіологічної компетентності та змісту ідентичності особистості.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности (проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды / К.А. Абульханова. – Москва – Воронеж : МОДЭК, 1999. – 224 с.
2. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н.В. Антонова. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.elib.org.ua>.
3. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 3–18.
4. Бауман Зигмунт. Индивидуализированное общество : пер. с англ. / Бауман Зигмунт ; под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
5. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
6. Галян І.М. Ціннісно-сміслова саморегуляція особистості: генеза та механізми функціонування : [монографія] / І.М. Галян. – Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2016. – 402 с.
7. Гудков Л.Д. Негативная идентичность / Л.Д. Гудков. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 816 с.
8. Емельянова С.И. «Что такое идентичность?» / С.И. Емельянова // Дискурс Пи. Выпуск 5: Дискурс идентичности / Под ред. О.Ф. Русаковой – Екатеринбург, 2005. – С. 162–164.
9. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р. // Проект «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики»



реалізується за підтримки програми «Матра» МЗС Нідерландів та Фонду Конрада Аденауера. – Київ : Центр Разумкова, 2016. – 100 с.

10. Крылов А.Н. Эволюция идентичностей: кризис индустриального общества и новое самосознание индивида / А.Н. Крылов. – М. : НИИ, 2010. – 272 с.

11. Леонтьев Д.А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д.А. Леонтьев, Е.В. Шелобанова // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 57–66.

12. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправлен-

ного поведения / Н.Ф. Наумова. – М. : Наука, 1988. – 200 с.

13. Фрейд З. «Я» и «Оно» / З. Фрейд. – Тбилиси, 1991. – 398 с.

14. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризисы / Э. Эриксон. – М., 1996. – 344 с.

15. Gordon Ch. Development of evaluated role identities / Ch. Gordon // Annual Review of Sociology. – 1976. – V. 2. – P. 405–433.

16. Moskovici S. Notes towards a description of Social Representation / S. Moskovici // European Journal of Social Psychology. – 1988. – V. 18. – P. 211–250.

УДК 159.99

## ЖИТТЄВА ПЕРСПЕКТИВА ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Гаркуша І.В., к. н. з соц. комунікацій,  
доцент кафедри педагогіки та психології  
Університет імені Альфреда Нобеля

Кайко В.І., к. психол. н.,  
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін  
Університет митної справи та фінансів

У статті проаналізовано аспекти життєвого шляху – життєвої перспективи, як цілісної картини майбутнього, очікування подій, що несуть ціннісно-сміслову навантаження для людини.

**Ключові слова:** особистість, перспектива, життєвий шлях, життєва перспектива, установки, життєвий план.

В статье проанализированы аспекты жизненного пути – жизненной перспективы, как целостной картины будущего, ожидания событий, несущих ценностно-смысловую нагрузку для человека.

**Ключевые слова:** личность, перспектива, жизненный путь, жизненная перспектива, установки, жизненный план.

Garkusha I.V., Kaiko V.I. LIFE PROSPECTS OF PERSONALITY: PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The article analyzes the aspects of the life path – the life perspective, as a holistic picture of the future, expectations of events that carry a value-semantic load for a person.

**Key words:** personality, perspective, life path, life perspective, attitudes, life plan.

**Постановка проблеми.** Проблема «життєвої перспективи» стала предметом вивчення у зв'язку з теоретичною і практичною розробкою наукової проблематики психологічного часу і життєвого шляху особистості. Дослідження цієї проблеми дає можливість поглянути на те, як окрема людина сприймає і представляє своє майбутнє, як це майбутнє пов'язане з минулим і сьогоденням, яке місце займає майбутнє у суб'єктивній картині життєвого шляху особистості, яким чином впливає на поведінку особи [4; 7].

**Аналіз останніх досліджень.** Заведено вважати, що розробка проблематики життєвого шляху особистості, зокрема у вітчизняній психології активно починається з 80-х років ХХ-го століття. Основою для ши-

рокого дослідження цієї проблемної області послужили ранні роботи Б.Г. Ананьєва і С.Л. Рубінштейна [4; 18; 19]. С.Л. Рубінштейн – один з тих вітчизняних психологів, хто цілеспрямовано займався проблемою життєвого шляху особистості. Він стверджував, що життєвий шлях – не є просте розгортання плану життя, закладеного у дитинстві. Це – соціально-детермінований процес, на кожному етапі якого виникають новоутворення. При цьому особистість є активним учасником цього процесу, і у будь-який момент може втрутитися у нього. Автор підкреслює цілісність, безперервність життєвого шляху, спадкоємність усіх його етапів [18, с. 483].

Б.Г. Ананьєв за основу для розгляду життєвого шляху людини запропонував бі-



ографічний аналіз. Одиницею аналізу життєвого шляху для автора став вік. Він виділив етапи у житті людини і використав їх для характеристики кожного віку [4, с. 215].

Спираючись на ідеї Б.Г. Ананьєва і С.Л. Рубінштейна, розвиваючи їх, К.О. Абульханова-Славська, розробляє одну з концепцій розуміння життєвого шляху особистості. Досліджуючи питання ролі часу у житті людини, насамперед автор говорить про організацію часу суб'єктом, її критерії, механізми, засоби здійснення [3, с. 102]. «..Здатність особи регулювати, організувати свій життєвий шлях як ціле, підпорядковане її цілям, цінностям, є вищий рівень і справжня оптимальна якість суб'єкта життя» [3, с. 129]. Так, «життєвий шлях є не лише раз і назавжди зафіксованою позицією, але є певною життєвою лінією, тобто реалізацією свого життя у часі» [1, с. 210].

У контексті осмислення проблеми життєвого шляху особистості, К.О. Абульханова-Славська звертається до питання відношення структурного і динамічного підходів до аналізу життя особистості. Автор вказує на корисність їх поєднання у вивченні життєвого шляху особистості [2, с. 87]. Таким чином, важливо досліджувати не лише життєві події, але і те, як вони реалізуються у життєвій динаміці, як вони стають рушійною силою розвитку особистості і відкривають її подальшу життєву перспективу.

Аналіз ідей вказаних авторів дозволяє говорити про те, що склалася певна наукова парадигма у розумінні життєвої перспективи.

**Мета статті** – проаналізувати аспекти життєвого шляху – життєвої перспективи, як цілісної картини майбутнього, очікування подій.

**Виклад основного матеріалу.** Перспектива (лат. *perspectus* – ясно побачений) – це плани на майбутнє. Під перспективою життя розуміється система цінностей і цілей, реалізація яких, згідно з уявленнями людини, дозволяє зробити її життя найбільш ефективним [7, с. 26].

Життєва перспектива – цілісна картина майбутнього у складному, суперечливому взаємозв'язку прогнатованих і очікуваних подій, від яких, на думку індивіда, залежить його соціальна цінність і сенс життя [2, с. 132].

Життєві перспективи особистості, їх чітке усвідомлення, їх дальність, надійність визначаються професійним, сімейним і віковим самовизначенням у житті, яке залежить від особистості, від її соціально-психологічної і соціальної зрілості та активності. Для того, щоб активізувати потребу у про-

ектуванні життєвої перспективи, необхідно постійно виявляти те, як наміри, домагання, склад особистості виражаються в її життєвих проявах, і які наслідки ті чи інші способи життя мають для внутрішнього світу і особистісного складу, як змінюють її мотиви, характер, розвивають здібності. Іншими словами, необхідно знати, наскільки життєва практика особистості (а не окремі її вчинки) відповідає її намірам, задумам, ціннісним орієнтаціям. Міра збігу або розбіжності життєвої практики і цінностей свого «Я», здібностей, спрямувань людини може слугувати показником цілісності або роз'єднаності, суперечності особистісних структур, перспективності або регресивності їх розвитку.

З точки зору К. Левіна, життєва перспектива є своєрідною самопроекцією людини у майбутнє і відбиває всю систему її мотивів та одночасно виходить за межі мотиваційної ієрархії [8, с. 246].

Наслідуючи наукову традицію розуміння життєвої перспективи, що склалася, різні автори пропонують нові аспекти її розгляду. Ж. Нюттен говорить про тимчасову перспективу як «ієрархію цілей особистості». За словами автора, тимчасова перспектива полягає в основному у сприйнятті у деякий момент (тимчасове «тут») подій, які об'єктивно презентовані лише у вигляді як послідовності з певними інтервалами між ними. При цьому тимчасова перспектива, на відміну від просторової, не існує у просторі сприйняття, а може репрезентуватися тільки «ментально» у свідомості людини. «Віртуальна» присутність у внутрішньому плані різновіддалених у часі об'єктів-цілей (чи «мотиваційних об'єктів») створює тимчасову перспективу. Тимчасова перспектива, у розумінні Ж. Нюттена, виступає як функція того, що становить її мотиваційні об'єкти, що визначає її глибину, структуру, міру реальності, змістовні характеристики і тому подібне. Своєрідна точка зору про майбутню тимчасову перспективу належить Т. Коттле. Він розуміє її як здатність особистості діяти у сьогоднішній, у світлі передбачення відносно віддалених майбутніх подій [8, с. 91].

У вітчизняній психології розробка проблеми життєвої перспективи відбувалася переважно у руслі ідей С.Л. Рубінштейна і здійснювалася під керівництвом К.О. Абульханової-Славської. Так, вона пропонує розрізняти психологічну, особистісну і життєву перспективи як три різні явища [2].

Психологічна перспектива припускає свідоме уявне передбачення майбутнього, його прогнозування. Ця здатність залежить від типів особистості. В одних уявлення

про майбутнє пов'язані з професійним вибором, в інших – з особистісними домаганнями і власними майбутніми досягненнями, у третіх – з особистими спрямуваннями і потребами (дружба, любов, сім'я). Ці відмінності обумовлені ціннісними орієнтаціями, сферами життя, яким надається перевага.

Особистісна перспектива – це готовність до майбутнього у сьогоденні, установка на труднощі у майбутньому, на його невизначеність. Особистісна перспектива є показником зрілості особистості, потенціалу її розвитку, здатності до організації часу, що сформувалася.

Життєва перспектива – більш містке і глибоке поняття, що включає сукупність обставин і умов життя, які за інших рівних умов створюють в осіб можливість для оптимального життєвого просування [2, с. 169].

Т.С. Шляхтін розглядає особистісну перспективу як одну з істотних складових організації діяльності людини у часі, як складну системну освіту, що має наступні характеристики: ієрархічність, яка включає інтегральну життєву мету особи, проміжну мету-засіб як вузлові моменти у плануванні індивідом своєї діяльності, метазавдання як компонент програм реалізації конкретних дій; багатовимірність – наявність у меті емоційних, когнітивних, регулятивних і інших компонентів [16, с. 56]. Як і інші особистісні утворення, життєва перспектива має свою динаміку. Є.І. Головаха визначає тимчасову перспективу як цілісну картину майбутнього у складному і суперечливому взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, з якими людину зв'язує соціальна цінність і індивідуальний сенс власного життя [7, с. 364].

Багато авторів розглядають життєву перспективу з позицій планування майбутнього. Так, Ф.Ю. Василюк зазначає, що «діяльність людини по плануванню власного життя можна зображувати як перегляд час від часу різних як більш, так і менш віддалених зон життєвої перспективи, і багаторазове рішення у різних масштабах одного і того ж завдання – яким чином при мінімальних зусиллях максимально просунути-ся у задоволенні своїх потреб» [5, с. 43].

Що ж являє собою життєвий план особистості? У психологічній літературі існує ряд думок із цього приводу. С.Л. Рубінштейн зазначає, що життєвий план є віддзеркаленням минулого, сьогодення і майбутнього у життєдіяльності особистості, в їх діалектичній єдності та спадкоємності [18, с. 601]. Л. Сохань і П. Кириллова вважають, що життєвий план – це система рішень, психологічних установок особисто-

сті, що відбиває її потреби, рівень духовного розвитку і моральної зрілості і спрямована на зміну самого суб'єкта, на зміну і збереження його матеріального і громадського становища при даних або передбачуваних обставинах [9, с. 240].

З позицій І.С. Кона, «життєвий план виникає, з одного боку, у результаті узагальнення мети, яку ставить перед собою особистість, як наслідок побудови «піраміди» її мотивів, становлення стійкого ядра ціннісних орієнтацій». З іншого боку, «коли предметом роздумів стає не лише кінцевий результат, але і способи його досягнення, шлях, яким людина має намір слідувати, і ті об'єктивні і суб'єктивні ресурси, які їй для цього знадобляться. На відміну від мрії, яка може бути як активною, так і споглядалю, життєвий план – це план діяльності» [13, с. 187].

Продовжуючи розвивати ідеї планування особистого часу людини, В.Ф. Серенкова у своїх роботах приділяє увагу вивченню «єдності тимчасових, ціннісних і дієвих аспектів планування». У зв'язку з цим вона розглядає планування як структуризацію майбутнього і встановлення його цільового, смислового, тимчасового зв'язку з сьогоденням. Автор підкреслює, що життєвий план є безперервним процесом цілепокладання, висунення нових етапних цілей і засобів їх реалізації. План представлений у свідомості як програма дій на майбутнє. Оскільки він часто пов'язаний зі змінами у сьогоденні, людина бачить себе після вирішення певних завдань, уявляючи свої зміни у майбутньому, тому життєві плани іноді містять момент невизначеності, долю фантазії і мрії [19, с. 81].

О.О. Кроник і Є.І. Головаха, проаналізувавши різні підходи до розвитку і осмислення проблем психологічного часу у філософії та психології, запропонували причинно-цільову концепцію життєвого шляху особистості. У рамках цієї концепції автори намагаються відповісти на питання про визначення кордонів і змісту психологічного сьогодення, минулого і майбутнього, їх взаємозв'язку, механізмах формування певних часових властивостей психічної діяльності. Так, на їх думку, одиницею психологічного часу є зв'язок типу «причина-наслідок» або «мета-засіб». При цьому одиницею психологічного минулого вони називають реалізований зв'язок між двома подіями хронологічного минулого, одиницею психологічного сьогодення – актуальний зв'язок між подіями хронологічного минулого і майбутнього, одиницею психологічного майбутнього – потенційний зв'язок подій хронологічного майбутнього.



Причинно-цільовий підхід, запропонований Є.І. Головахою і О.О. Кроніком, дозволяє подолати багато труднощів, з якими стикаються традиційний квантовий і подієвий (сл. Рубінштейн та ін) підходи до вивчення суб'єктивного часу особистості.

Насамперед, це стосується питання про одиницю виміру психологічного часу особистості. Так, при квантовому підході такою є відносно константних для індивіда інтервал фізичного часу, а при подієвому – подія, тривалість якої визначає діапазон психологічного сьогодення. Автори не погоджуються з подібними поглядами, оскільки експериментальні факти свідчать, по-перше, про відсутність яких-небудь індивідуально-стійких хронологічних меж психологічного сьогодення у біографічному масштабі, по-друге, – про можливість віднесення у психологічне сьогодення подій, і початок і кінець яких належать хронологічним минулому або майбутньому, по-третє, – про парціальності психологічного сьогодення. Згідно ж із причинно-цільовою концепцією, одиницею психологічного часу якраз і є зв'язок («причина-наслідок», «мета-засіб»), а не інтервал фізичного часу і не подія сама по собі [21]. Встановлено, що завдяки цим причинним та цільовим зв'язкам колишні і майбутні події утворюють складну систему уявлень про життя, тобто «суб'єктивну картину життєвого шляху».

О.О. Кронік дає наступне визначення даному поняттю: суб'єктивна картина життєвого шляху – «це психічний образ, в якому відображені соціально-обумовлені просторово-часові характеристики життєвого шляху (минулого, сьогодення і майбутнього, його етапи, події та їх взаємозв'язок» [15, с. 149]. Автор виходить з того, що ці образи виконують функцію довготривалої регуляції і узгодженості життєвого шляху особистості з життям інших людей.

Представлені погляди авторів на планування життєвої перспективи поєднує постановка акценту на наступних компонентах планування особистого життєвого шляху. По-перше, перспектива розуміється як постановка цілей, «як наслідок побудови «піраміди» її мотивів, становлення стійкого ядра ціннісних орієнтацій». По-друге, визначення способів досягнення мети, шляхів, якими «людина має намір слідувати, і ті об'єктивні і суб'єктивні ресурси, які їй для цього знадобляться». По-третє, усвідомлення цінності і сенсу реалізації життєвих планів.

Життєва перспектива відкривається тому, хто сам у сьогоденні створив систему певних життєвих стосунків, систему опор,

які мають всезростаючу цінність. Сукупність цих стосунків і є життєва позиція, яка цілісним чином і визначає майбутнє особистості. Досягнення життєвих рубежів сприяє і досягненню життєвої мети, у певному сенсі гарантує майбутнє [10].

У формуванні життєвої перспективи велике значення грає активність особистості в усіх проявах життя. Активність виступає як потреба у діяльності і визначає мету, напрям, мотиви, а також є джерелом пробудження у людині її потенціалів. Важливу роль грає активність у моделюванні себе і свого життя. Необхідними компонентами активності можна назвати ініціативу, відповідальність і самостійність. Ініціатива є вільною активністю суб'єкта, яка реалізується в інтелектуальній або практичній сферах. Людина, що не має ініціативи, не може бути активною. Ініціативна людина припускає постійну активність думки, що виражається в різній меті, планах. Активність і ініціатива взаємозв'язані між собою. Ініціатива – це творчий початок в особистості.

Щоб відчувати власну життєву силу, людина має прийняти відповідальність за кожен свою дію, відчувши себе господарем власного життя. Для цього їй необхідно на основі адекватної самооцінки, аналізу потенційних можливостей проектувати життєву стратегію. Результатом такого планування повинні стати чітке усвідомлення і постановка близької і далекої мети. Їх позначення дозволяє особистості вибудовувати перспективу життєвого шляху. Проблема життєвого шляху, а, отже, і життєвої перспективи особистості, може стояти тільки так: від стихійного способу життя людина може перейти до такого, який вона визначатиме сама. Але суть цього визначення у виборі умов, напрямів життя, у виборі тієї освіти, тієї професії, які максимально відповідали б особливостям особистості, її бажанням, цінностям, її здібностям, у побудові відповідної перспективи життя [11, с. 45].

Одні психологи вивчали життєві перспективи з точки зору складності-простоти, віддаленості-близькості, інші – виходячи зі співвідношення минулого, сьогодення і майбутнього, треті – з їх ціннісного змісту. Інтегральною є класифікація, в якій життєві перспективи діляться на психологічні, особистісні і власне життєві [14].

Т.В. Березіна застосувала типологічний підхід до вивчення життєвих перспектив, в якому передбачається, що не всі типи осіб володіють розвиненою інтелектуальною здатністю передбачення, прогнозування майбутнього. Нею була виявлена і емпірично доведена гіпотеза про існування трьох типів життєвих перспектив [3, с. 199].

1. Когнітивна перспектива – особа здатна свідомо і досить детально будувати життєві плани, структурувати майбутнє, бачити свої перспективи і себе у майбутньому.

2. Особистісно-мотиваційна – коли відсутній когнітивний план або навіть будь-які чіткі уявлення про майбутнє, проте мотивація досягнення створює могутню спрямованість особистості у майбутнє і певну гарантію її реалізації. Вона є цілісною готовністю до труднощів, навіть до невизначеності, що розходиться з власне когнітивним планом.

3. Життєва перспектива створюється попереднім життям, коли вже досягнута особистісна життєва позиція, що надає особистості потенціал, пріоритети, які гарантують успішне майбутнє. Життєва перспектива – це реальний життєвий потенціал особистості, закладений її минулим досвідом, рівнем її розвитку, її наявними здібностями, що і складає реальну рушійну силу, гарантуючи успішність майбутнього. Життєва позиція може бути тупиковою, закрити особистості можливість руху у майбутнє (навіть за наявності когнітивної перспективи і мотиваційної готовності). В інших випадках вона відкриває новий рівень можливостей, які індивіду залишається тільки реалізовувати, утілити у формах життя. Під життєвою позицією і її рівнем мається на увазі здобута людиною освіта, рівень професіоналізму, соціальне становище і ряд інших пріоритетних соціальних позицій, а також її особистісні досягнення, передусім особистісна зрілість, багатство життєвих стосунків тощо [14, с. 235].

Продовжуючи дослідження життєвих перспектив в умовах різких соціальних змін, що сталися, тобто у контексті психосоціального підходу, К.О. Альбуханова-Славська отримала наступні дані. Порівняння різних вікових груп (75 чоловік – діти у віці 10-13 років, 78 – студенти, 76 – професіонали у віці 30-45 років і 80 – пенсіонери) показало, що у 80% дітей і 65% пенсіонерів життєва перспектива блокована, уявлення про майбутнє невизначені. У 75% студентів життєві перспективи когнітивно структуровані, визначені, як і у 52% професіоналів. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що життєва перспектива це динамічна характеристика, безпосередньо пов'язана з віковими особливостями особистості [3, с. 115].

Важливою передумовою успішної самореалізації людини у майбутньому є узгоджена, несуперечлива система ціннісних орієнтацій, яка лежить в основі формування змістовно і хронологічно координованої життєвої мети і планів.

Проте навіть така система ціннісних орієнтацій не гарантує відсутності проблем

та труднощів у процесі формування мети та її реалізації. Адже за достатньо чіткого уявлення про сфери й напрями діяльності людина може не мати конкретних життєвих намірів. Навіть якщо життєва мета є, вона може не відповідати можливостям та здібностям особистості або умовам тієї ситуації, в якій вона живе. Відповідно, разом з узгодженою та несуперечливою системою ціннісних орієнтацій як проявом достатньої сформованості уявлень людини про своє майбутнє слід розглядати й адекватність життєвої мети.

Терміни «життєва мета» та «життєвий план» у психологічну науку були введені А. Адлером. Науковець уважав фундаментальною метою кожної людини досягнення влади, переваги над іншими та компенсування власної повноцінності. А під життєвим планом розумів повний комплекс захисних реакцій та раціоналізацій, які людина використовує, щоб досягти цієї мети.

Є.І. Головаха визначає життєву мету як предметну і хронологічну межу актуального майбутнього, безпосередньо пов'язаного з проблемами сьогодення. Якщо до цієї межі майбутнє наповнюється конкретними життєвими планами на шляху до реалізації відповідної життєвої мети, то за нею воно може бути виражене тільки у загальних орієнтаціях на життєві цінності, що не потребують хронологічної й чіткої предметної визначеності.

Життєва мета – один з найважливіших елементів свідомості особистості і значною мірою залежить від її свідомості, інтересів, потреб, здібностей, життєвого досвіду, соціального статусу, системи її соціальних ролей [17].

Мета, яку ставить перед собою людина, повинна бути досить реальною й узгодженою з внутрішніми (власними можливостями) та зовнішніми (соціально-політичні, економічні та інші умови) факторами. Так, у людини повинне бути чітке розуміння своїх здібностей, талантів, оптимальних шляхів самореалізації. Визначення мети передбачає знання напрямку діяльності, а також ідеального результату бажаної події, що відділяє зону досягнутого майбутнього у цій сфері життєдіяльності від ще не освоєного майбутнього.

Життєві плани є засобами здійснення життєвої мети, їх конкретизацією у хронологічному й змістовному аспектах, вони визначають порядок дій, необхідних для реалізації життєвої мети як основних орієнтирів життєвого шляху у майбутньому [6].

Так, майбутнє можна сприймати як відносно впорядковану сукупність подій, здійснення яких сприяє досягненню бажаних ре-



зультатів.

С. Плаксії вважає, що життєві плани є прагненням особистості побудувати своє життя певним чином через визначення й досягнення тієї чи іншої мети, в якій виражені помисли й побажання людини про нинішню й майбутню діяльність, які визначаються, з одного боку, об'єктивними умовами життя, а з іншого – потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями особистості.

Життєвий план є безперервним процесом формування нової мети і засобів її реалізації. Людина повсякденно коректує свої плани у процесі їх реалізації, вибирає нові завдання та мету, тому фактично між планами, які змінюють один одного, немає проміжків.

Життєві плани включають не тільки раціональний складник (логічно вибрані й проаналізовані завдання та мета). Як правило, вони містять певну долю фантазій та мрій, адже людина уявляє себе у майбутньому, ніби «бачить» себе після досягнення наміченої мети, втілення образу бажаного майбутнього. А відрізняються життєві плани від передбачення майбутнього тим, що у них не фіксується загальний образ майбутнього життя, а встановлюються конкретні задачі, які необхідно вирішувати для досягнення бажаного майбутнього, і визначаються конкретні засоби їх вирішення.

З точки зору мети життєві плани можна розділити на ситуативні та корінні. Ситуативні плани спрямовані на здійснення найближчої мети. Вони необхідні та корисні, і разом з цим, якщо все життя людини зводиться до реалізації тільки ситуативних планів, то це свідчить про відсутність стрижня – загальної основної життєвої мети. Так, ситуативні плани повинні бути частиною життєвих планів, не займаючи у них домінуючого місця. Життєвий план є не тільки передбаченням імовірного майбутнього, а й самовизначенням, визначенням завдань, які людина ставить перед собою та які вона обов'язково повинна виконати. І як зазначає Л.Н. Коган, із цієї точки зору життєвий план можна вважати найважливішим способом самовиховання (вироблення та розвиток дисциплінованості, сили волі, самоконтролю, сміливості; боротьба з власною лінню та некорисним використанням часу, сил, талантів і т. ін.). У цьому полягає важлива цінність життєвих планів [12].

Оскільки у життєвих планах бажане майбутнє уявляється тільки в його загальних рисах, людина не застрахована від помилок та розчарувань. А при складанні планів на довготривалі періоди зростає їх

невизначеність, неконкретність та ймовірність зміни (або заміни на інші) зростає. Так, наперед передбачити всі нюанси, несподіванки, які можуть або допомогти, або перешкодити реалізації бажаного майбутнього неможливо, адже людина здатна визначати тільки основну мету, головні задачі, тому планування життєвого шляху не може бути надмірно деталізованим. Як підкреслює Л.Н. Коган, життєвий план – це своєрідний орієнтир, компас, що не дозволяє збитися з правильного шляху, будь-яке інше уявлення про життєвий план неминуче приводить до містики. Так, учені В.Ф. Сержантов і В.В. Гречаний пишуть про «фрагментарність» життєвих планів, яка пов'язана з тим, що об'єктом прогнозу, а тим більше плану виступають тільки основні риси майбутнього: вибір професії, побажання щодо місця роботи, бажаний стиль життя, перспективи подальшого отримання освіти й підвищення кваліфікації, прагнення змінити або зберегти місце проживання і т. ін. Мета, реалізація якої намічається життєвим планом, формуються у свідомості неодноразово: виконуючи одні задачі й мету, людина формує нові.

Специфіка побудови й особливості втілення планів залежить від змістовного навантаження мети, наприклад, якщо ілюзорна сама життєва мета, то й плани її здійснення неминуче будуть нездійсненими. Разом із цим реальність життєвої мети є необхідною, але ще не достатньою умовою зі здійсненності життєвого плану, адже він може бути утопічним за засобами досягнення мети. Тому уточнення планів означає насамперед оцінку реальності їх здійснення та засобів виконання.

Зазвичай на папері план фіксують зрідка, переважно він існує у свідомості як ланцюг мети та завдань, які потрібно вирішити у порівняно близькому майбутньому. Зате багато психологів, особливо консультанти, тренери з особистісного розвитку (Б. Трейсі, Б. Шефер, Е. Роббінс та інші) наголошують, що саме запис і неодноразове письмове повторення – запорука правильного використання свого особистісного потенціалу, тайм-ресурсів, швидкого та легкого досягнення бажаної мети та втілення планів. Одними з головних засобів здійснення життєвих планів є вміння правильно розподіляти та використовувати час відповідно до створеної ієрархії мети, завдань, найважливіших для виконання життєвих планів. Отже, необхідною умовою виконання намічених планів є достатній рівень саморегуляції та самоконтролю, що включає вміння відмовитися від неголовного, другорядного

у житті, інакше найреальніші, найчіткіші плани можуть залишитися тільки ідеями.

**Висновки.** У результаті теоретичного вивчення проблеми життєвих перспектив ми можемо стверджувати, що життєва перспектива – це цілісна картина майбутнього, що знаходиться у взаємозв'язку прогнаних і очікуваних подій, від яких залежить соціальна цінність і сенс життя особистості. Власне проблема життєвих перспектив полягає у тому, що від стихійного способу життя людина може перейти до такого, який вона визначатиме сама. Життєві перспективи особистості, їх чітке усвідомлення, їх дальність, надійність визначаються професійним, сімейним і віковим самовизначенням у житті, яке залежить від особистості, від її життєвої позиції, від її соціально-психологічної і соціальної зрілості й активності. Життєві перспективи тісно пов'язані з плануванням особистого часу. Так, індивід будує ближні, середні і далекі життєві плани. Разом з цим, важливість дослідження планування особистого часу обумовлена і тією можливістю, яку воно представляє особистості в її прагненні до саморозвитку, до руху, можливістю побачити людину у майбутньому, близькому або віддаленому, в її власній оцінці свого потенціалу, воно відкриває людину такою, якою вона сама хоче себе бачити у майбутньому. А це, безумовно, важливо – зуміти побачити людину не лише такою, якою вона є сьогодні, але і розглянути те, що ще у ній не розкрилося.

Отже, не випадково, однією з вимог до психотерапевтичної процедури, сформульованою у гуманістичній психології, є те, що клієнт має відчувати, що його приймають і підтримують не лише таким, який він є зараз, але і у його майбутніх можливостях. Тільки у цьому випадку він стає здатним затвердити себе як незалежна особистість і стати архітектором власного майбутнього [21].

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Время личности и Время жизни / К.А. Абульханова-Славская, Т.Н. Березина. – СПб : Алетей, 2001. – 304 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Жизненные перспективы личности / К.А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни / Под ред. Е.В. Шороховой. – М. : Наука, 1987. – С. 137-143.
3. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 231 с.

4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – М. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 336 с.
5. Васильюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: Типологический анализ критических ситуаций / Ф.Е. Васильюк // Психологический журнал. – Т. 16. – № 3. – 1995. – С. 90-101.
6. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К. : Наукова думка, 1988. – 144 с.
7. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – К. : Наукова думка, 1988. – 207 с.
8. Життєві кризи особистості : [науково-методичний посібник] : у 2 ч. – К. : ІЗМН, 1998. – 263 с.
9. Захарова А.В. Уровень притязаний как показатель самооценки / А.В. Захарова // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии – М., 1989. – № 1. – С. 23-27.
10. Каган М.С. Время как философская проблема / М.С. Каган // Вопросы философии. – 1982. – № 10. – С. 117-124.
11. Ковалев В.И. Категория времени в психологии (личностный аспект) / В.И. Ковалев // Категории материалистической диалектики в психологии / Под ред. Л.И. Анциферовой. – М. : Наука, 1988. – С. 216-230.
12. Коган Л.Н. Человек и его судьба / Л.Н. Коган – М. : Мысль, 1998. – 283 с.
13. Кон И.С. Психология юношеского возраста. Проблемы формирования личности : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов] / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
14. Кроник А.А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции / А.А. Кроник. – М. : Прогресс, 1994. – 238 с.
15. Кроник А.А. LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути / А.А. Кроник. – М. : Прогресс-Культура, 1993. – 175 с.
16. Логинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь / Н.А. Логинова // Принцип развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 156-172.
17. Мартынюк И.О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования / И.О. Мартынюк ; отв. ред. Р.А. Ануфриева ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1990. – 124 с.
18. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : в 2-х т. / С.Л. Рубинштейн. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1989. – 448 с.
19. Савчин М.В. Вікова психологія : [навч. посіб.] / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – 2-ге вид., стер. – К. : Академвидав, 2009. – 360 с. – («Альма-матер»). – Бібліогр. : с. 348-350.
20. Серенкова В.Ф. Личностная организация времени как средство реализации жизненных планов / В.Ф. Серенкова // Применение концепции С.Л. Рубинштейна в разработке вопросов общей психологии: сб. науч. тр. – М. : Наука, 1989. – С. 121-130.
21. Хухлаева О.В. Психология развития: молодость, зрелость, старость / О.В. Хухлаева. – М., 2002. – 208 с.



УДК 159.964.21

## ЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ ПСИХІКИ ЯК ОБ'ЄКТ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ В АНГЛОМОВНИХ ВИДАННЯХ (З 2000 РОКУ). ЧАСТИНА 2

Депутатов В.О., практичний психолог  
 КЗО «Криворізька загальноосвітня санаторна школа-інтернат № 7  
 I-II ступенів» Дніпропетровської обласної ради

У статті автор описує результати аналізу сучасних досліджень, об'єктом яких виступають механізми психологічного захисту. На основі аналізу 25-ти англomовних публікацій (не раніше 2000 року) автор робить висновок про те, що зараз цей феномен є не просто психоаналітичним теоретичним конструктом, а й об'єктом емпіричних досліджень. Автор описує сучасні відкриття відносно механізмів захисту: їх зв'язок з психіатричними розладами, особистісними якостями, відношенням до гомосексуальності, копінг-стратегіями, моральністю, варіантами сексуальної активності, наявністю певного травматичного досвіду та ін., а також описує нові теоретичні уявлення.

**Ключові слова:** захисні механізми, новітні дослідження, психоаналіз.

В статье автор описывает результаты анализа современных исследований, объектом которых выступают механизмы психологической защиты. На основе анализа 25-ти англоязычных публикаций (не ранее 2000-го года), автор делает вывод о том, что на данный момент этот феномен является не просто психоаналитическим теоретическим конструктом, но объектом эмпирических исследований. Автор описывает современные открытия относительно механизмов защиты: их связь с психиатрическими расстройствами, личностными качествами, отношением к гомосексуальности, копинг-стратегиями, моральностью, вариантами сексуальной активности, наличием травматического опыта и др., а также описывает новые теоретические предположения.

**Ключевые слова:** защитные механизмы, новейшие исследования, психоанализ.

Deputatov V.O. MECHANISMS OF DEFENCE AS OBJECT OF NEWEST RESEARCHES IN ENGLISH-LANGUAGE PUBLICATIONS. PART 2

In this article a results of contemporary researches about defense mechanisms are described. Author analyses 25 English-language publications and makes conclusion that now mechanisms of defense are treated not only as psychoanalytical theoretical construction, but as object of empirical researches too. Author describes contemporary discoveries about this phenomenon: its relationship with mental disorders, personal traits, relation to homosexuality, copings, morality, variants of sexual activity, presence of traumatic experience etc. Also new theoretical suggestions are described.

**Key words:** mechanisms of defense, newest researches, psychoanalysis.

**Постановка проблеми.** Поняття «механізми психологічного захисту» було введено понад сто років тому З. Фрейдом. Існування феноменів, що мались на увазі під цим поняттям, активно критикувалось від самого початку. Відомо, що психологи-науковці намагались дослідити ці явища у лабораторних умовах, проте всі їх здобутки були поставлені під сумнів; основною причиною цього було те, що механізми захисту – суто несвідомі процеси, а у лабораторіях досліджували елементи саме свідомості. Нині наука зробила величезний крок у створенні валідних методів та методик дослідження несвідомих явищ, відповідно дослідження захистів було поновлене. За емпіричними здобутками має бути певна динаміка і у теоретичному конструкті, а отже, сучасні погляди на механізми захисту мають відрізнитись від тих, що були сторіччя тому. Задля вивчення сучасних підходів до розуміння цих психічних феноменів нами була

проаналізована певна сукупність останніх англomовних публікацій.

**Постановка завдання.** Відповідно, метою статті стало проаналізувати та викласти результати сучасних наукових досліджень, об'єктом яких виступають механізми психічного захисту, опубліковані в англomовних виданнях з 2000 року.

**Виклад основного матеріалу.** Проаналізовані нами публікації можна умовно поділити на 2 групи: теоретичні та емпіричні. При цьому, у других також викладено певні теоретичні конструкти, які вибудовуються на основі емпіричного дослідження.

M.N. Sala зі співавторами [24] досліджувала взаємозв'язок захисних механізмів (за допомогою опитувальника «Defense Style Questionnaire-40», DSQ-40) з емоційним регулюванням на вибірці з 314 осіб. Автори емпірично довели: використання дезадаптивних механізмів захисту прямо корелює з силою самозвинувачення, постійного обдумування (rumination), катастрофізацією



та звинувачення інших; існує слабкий позитивний зв'язок між дезадаптивними захистами та прийняттям; рівень використання адаптивних механізмів захисту прямо корелює з силою використання когнітивної переоцінки ситуації, а саме позитивним перефокусуванням, перефокусуванням на планування та позитивною переоцінкою.

T. Millon запропонував систему взаємозв'язків між механізмами захисту та створеною ним класифікацією типів особистості та обґрунтував її емпірично [1]. Запропоновані науковцем взаємозв'язки ми оформили у вигляді таблиці (див. табл. 1), де зірочкою помітили віддільний взаємозв'язок.

F. Bjorklund [2] досліджував взаємозв'язок між трьома аспектами моральності (моралізм, совість та компенсація) та захисними механізмами (Defense Mechanism Test, DMT) на вибірці з 54 осіб. Дослідником було знайдено позитивну кореляцію між ізоляцією афекту та моралізмом, а також між ідентифікацією з агресором та компенсацією.

S. Brody та S. Nicholson [3] досліджували взаємозв'язок різних варіантів сексуальної активності жінок у зв'язку з їхніми особистісними якостями на вибірці у 132 особи. Науковцями було знайдено прямий кореляційний зв'язок між рівнем використання незрілих захисних механізмів (DSQ-40) та частотою мастурбації як основного варіанту зняття сексуального напруження, частотою виявлення бажання зняти напругу за допомогою мастурбації, а також негативний кореляційний зв'язок із виявленням бажання зняти напругу за допомогою пенісно-вагінального полового акту.

K.L. Callahan та M.J. Hilsenroth [4] досліджували особливості функціонування механізмів захисту у жінок, що пережили сексуальний аб'юз у дитинстві (вбірка склала 67 осіб). Дослідники визначили такі результати: 1) жінки із таким травматичним досвідом мають достовірно вищий

рівень використання захистів, що спотворюють реальність, ніж жінки, що не мають такого досвіду; 2) жінки із таким травматичним досвідом мають достовірно вищий рівень використання проєктивної ідентифікації, ніж жінки, що не мають такого досвіду. У цьому дослідженні для вимірювання рівня використання захистів науковці користувались полуструктурованим інтерв'ю «Defensive Functioning Scale» (DFS).

G. Cіосса зі співавторами [5] вивчали різні аспекти особистості з гомофобним відношенням до гомосексуалів, у тому числі й механізми захисту (DSQ-40, 551 особа). За результатами дослідження було визначено прямий кореляційний зв'язок між рівнем гомофобії та рівнем використання незрілих захисних механізмів. Аналогічне дослідження було проведено A.J. Lewis та J. White [18]. Досліджуючи особливості захисних механізмів (DSQ-40) у гомофобних підлітків на вибірці у 86 осіб, науковці виявили такі результати: 1) високий рівень використання незрілих захисних механізмів прямо корелює з агресивною гомофобією; 2) ідеалізація, соматизація, заперечення та знецінення має найбільший кореляційний зв'язок із рівнем гомофобії. Ці дослідження емпірично підтверджують теоретичний конструкт щодо того, що гомофобна позиція може бути маніфестацією захисної спроби побороти власну тривожність щодо своєї сексуальності та сексуальної орієнтації [18]. Гомофобія властива не тільки гетеросексуалам, а й гомосексуалам. D.J. Allen [1], досліджуючи різні аспекти інтерналізованої гомофобії гомосексуальних чоловіків на вибірці зі 101 особи, виявив, що особи, які відносяться до групи гомофобних гомосексуалів, достовірно частіше користуються механізмами захисту «поворот проти себе» та «проєкція»; до групи негомобобних гомосексуалів – «поворот проти інших». Для дослідження використовуваних захисних

Таблиця 1

**Взаємозв'язок захисних механізмів та типів особистості**

Захисний механізм	Тип особистості
Поворот проти інших	Залежний*, істеричний, нарцисичний, антисоціальний, агресивний, компульсивний*, пасивно-агресивний.
Поворот проти себе	Шизоїдний, унікаючий, залежний, істеричний*, нарцисичний*, аутодеструктивний, шизотипічний, пограничний.
Проєкція	Унікаючий, антисоціальний, агресивний, пасивно-агресивний, шизотипічний, параноїдний.
Всемогутній контроль	Унікаючий*, антисоціальний*, агресивний*, компульсивний, пасивно-агресивний*, аутодеструктивний*, шизотипічний*, пограничний*, параноїдний*.
Анулювання	Унікаючий*, залежний, агресивний*, компульсивний, пасивно-агресивний*, шизотипічний*, пограничний*.



механізмів автор користується методикою «Defense Mechanisms Inventory» (DMI).

Е. Corruble зі співавторами [6] вивчали відмінності використання захистів (DSQ-40) у депресивних пацієнтів з та без спроб покінчити із життям на вибірці у 156 осіб. Автори визначили: інтенсивність депресії негативно корелює із загальним рівнем використання зрілих захистів, використанням гумору та сублімації; інтенсивність депресії позитивно корелює із рівнем використання проєкції; пацієнти зі спробами суїциду мають достовірно вищий рівень використання незрілих захисних механізмів (особливо відігравання, пасивна агресія, аутистичне фантазування та проєкція). Автори роблять висновок, що використання DSQ-40 у психіатричній практиці може спрогнозувати суїцидальні спроби та заздалегідь їх попередити.

Дослідження зв'язку механізмів захисту та суїцидального ризику було розширено S. Novanesian зі співавторами [17]. Автори виокремили 3 когорти депресивних пацієнтів (загальна кількість – 75 осіб): 1) без поточної суїцидальної ідеї або спроби; 2) з поточною суїцидальною ідеєю без спроби; 3) із суїцидальною спробою. Дослідники діагностували ці когорти на рівень використання захистів (DSQ-40) та з'ясували, що використання захистів, що спотворюють реальність є найсильнішим предиктором поточної суїцидальної спроби. Отже, зниження використання механізмів, що спотворюють реальність, у дорослих пацієнтів із загальним депресивним розладом слід розглядати як окрему мету терапії.

Gh. H. Ghaedi [16] зі співавторами досліджували взаємозв'язок між емоційним інтелектом та захисними механізмами (DSQ-40) на вибірці з 300 осіб. Автори зазначають, що результати свідчать про наявність значного кореляційного зв'язку між зрілими захистами та емоційним інтелектом у жінок, а також зрілими й невротичними захистами та емоційним інтелектом у чоловіків.

Р. Cramer зробила значні внески у розробку ідей щодо механізмів захисту. В одному з досліджень [7] авторка робить припущення про те, що якщо дитина розуміє механізм захисту, яким користується, то він зникає і на його місці з'являється новий, такий, який ще не є зрозумілим. Це припущення вона робить на основі того, що у минулих своїх дослідженнях вона емпірично підтвердила той факт, що у дітей онтогенетично раніше з'являється заперечення, а пізніше – проєкція [7]. Перевіряла вона це припущення на вибірці з 122 дітей

за допомогою авторської методики кодування наративів Defense Mechanism Manual (DMM). Результати дослідження свідчать про те, що діти 7-8 років достовірно частіше користуються запереченням, ніж діти 9-11 років, що підтвердило попередні дослідження. Окрім цього, авторка робить висновок, що діти 7-8 років, які розуміють функціонування заперечення достовірно рідше ним користуються. Так само, діти 9-11 років, які розуміють функціонування проєкції, достовірно рідше нею користуються. У цьому дослідженні авторка зазначає відсутність кореляції між використанням тих чи інших захистів та рівнем IQ. В інших дослідженнях [8; 11], авторка підтверджує відсутність кореляційного зв'язку між рівнем використання захистів та рівнем IQ у дітей, підлітків та у молодшому дорослому віці; проте вона зазначає, що рівень використання заперечення та проєкції у віці 30 та 37 років позитивно корелює із рівнем IQ у віці 40 та 47 років.

В іншій роботі [10] дослідниця відстоює 7 основних ідей щодо механізмів захисту, наводячи емпіричні докази: 1) вони є когнітивними операціями, що існують поза обізнаністю. Авторка доводить це дослідженням, описаним вище; 2) існує певна хронологія розвитку механізмів захисту (наприклад, вищезгадувана послідовність заперечення-проєкція-ідентифікація); 3) використання захистів – частина щоденного функціонування. Зрілі механізми захисту допомагають підтримувати успішне функціонування, незрілі – пов'язані із менш успішним функціонуванням; 4) в умовах стресу сила використання захистів підвищується; 5) використання механізмів захисту в умовах стресу знижує усвідомлювання тривоги або іншого негативного афекту; 6) використання захистів пов'язано з іншими невольовими, несвідомими процесами, що асоціюються з емоційним збудженням (почервоніння шкіри, підвищення тиску та ін.), при цьому супутня емоція відчуватись не буде; 7) надлишкове використання захистів, а також використання незрілих, невідповідних віку захистів має зв'язок із психопатологією.

Окрім цього, авторка разом із колегами [9] провела лонгітюдне дослідження зміни захистів (DMM) протягом життя на вибірці з 225 осіб. За результатами дослідження, були отримані такі результати: 1) використання ідентифікації достовірно нижче у дорослому віці, ніж у підлітковому; авторка наполягає на тому, що рівень використання цього захисту знижується, оскільки основна задача цього захисту виконується під час підліткового віку, а отже, необхідно-

сті у ньому немає; 2) рівень використання заперечення було підвищено у період між підлітковим віком та дорослістю; авторка пояснює це тим, що якраз у цей період на підвищення рівня цього незрілого захисту респондентів могла вплинути Друга Світова Війна, Корейська війна та створення атомної бомби.

G. Dedik зі співавторами [12] досліджувала психологічні особливості, у тому числі й механізми захисту (DSQ-40), осіб, що мали спробу самогубства засобом самоотруєння на вибірці з 60 осіб. Дослідники зазначають значну відмінність у використанні незрілих (а саме, проєкції, дисоціації, знецінення та відігравання) та невротичних (альтруїзм) захистів у піддослідних на відміну від інших осіб, що знаходяться у кризі, проте не мають суїцидальних спроб.

M. Diehl [13] зі співавторами проводили лонгітюдне дослідження змін у використанні механізмів захисту (за допомогою опитувальника «California Psychological Inventory», CPI) протягом життя на вибірці у 392 особи. Дослідники зазначають: 1) траєкторія змін у використанні сублімації та пригнічення підвищується з підліткового віку аж до старечого віку, де становиться найбільш стабільним; 2) траєкторія змін у використанні інтелектуалізації підвищується з підліткового віку до середнього дорослого віку, залишається на тому ж самому рівні до пізньої дорослості, після чого зменшується; 3) використання захистів «сумнів», «заміщення» та «регресія» знижується після підліткового віку до раннього старечого віку та починає підвищуватись після 65 років.

M. Drapeau [14] зі співавторами досліджували особливості захисних механізмів (Defense Mechanisms Rating Scales, DMRS) у правопорушників із педофілією (20 осіб), порівнюючи їх із контрольною групою (20 осіб). Дослідники зазначають: 1) правопорушники з цим сексуальним розладом мають нижчий рівень загального використання захистів, ніж контрольна група; 2) правопорушники із педофілією мають достовірно менший рівень використання обсесивного рівню захистів, проте достовірно вищий – захистів, що спотворюють реальність та активного рівня захистів; 3) правопорушники із педофілією мають достовірно вищий рівень використання дисоціації, заміщення, заперечення, аутистичного фантазування, розщеплення, проєктивної ідентифікації, відігравання та пасивної агресії, проте достовірно нижчий – інтелектуалізації та раціоналізації.

A. Fairweather та B. Kinder [15] досліджували особливості побудови відносин осіб, що пережили сексуальний аб'юз у дитин-

стві на вибірці у 287 жінок, 95 з яких повідомляють про цей травматичний досвід. Автори зазначають, що у вибірці із травматичним досвідом використання зрілих захистів має сильний кореляційний зв'язок із силою прив'язаності та консенсусу у відносинах. Окрім цього, використання зрілих захистів зменшує наявність зв'язку між суворістю травматичного досвіду та силою діадичного з'єднання із партнером.

J.C. Perry зі співавторами [21], досліджуючи превалюючі захисти (DMRS) в осіб з різними особистісними розладами на вибірці у 107 осіб, отримали такі результати: 1) значуще превалювання незрілих захистів у всіх осіб, що мають розлад особистості на відміну від здорових осіб; 2) для осіб із пограничним розладом особистості найбільш притаманні захисти, що спотворюють реальність, а саме розщеплення, а також істеричний рівень захисту (дисоціація та витіснення); 3) для осіб із нарцисичним розладом особистості більш притаманне використання всемогутнього контролю, знецінення та розщеплення образу Я; 4) особам з антисоціальним розладом особистості більш притаманне використання всемогутнього контролю, знецінення та заперечення.

L.P. Maricutoiu та D.I. Crasovan [19] у своїй роботі досліджують наявність взаємозв'язку між копінгамі та механізмами захисту (DSQ-60) на вибірці у 542 особи. Проаналізувавши результати, автори наголошують: 1) унікаючі копінгі мають сильний зв'язок із дезадаптивними захистами; 2) неунікаючі (сфокусовані на проблемі, сфокусовані на емоції та пошук соціальної підтримки) мають сильний кореляційний зв'язок із адаптивними захистами; 3) зв'язок між неунікаючими копінгамі та неадаптивними захистами відсутній, що підтверджує ідею про незалежність цих двох теоретичних конструктів одна від іншої (що підкріплюється також і тим, що було знайдено лише 14 пар, що корелюють із 450 обрахунків).

J.A. Metzger [20] піддає сумніву типове розуміння захистів як чогось, що допомагає долати негативні емоції. Автор наголошує, що високо адаптивні захисти, серед яких афіліація, альтруїзм, антиципація, гумор, самоспостереження, сублімація та пригнічення, допомагають особі створювати щось нове (творчість), знайти сенс життя (допомога іншим людям), нові варіанти відношень (розуміти негативні обставини як щось, що допомагає розвиватись). Окрім цього, автор наводить приклади проявлення цих механізмів у дискурсі клієнта.



Н. Pirzadeh [22] зі співавторами вивчали наявність зв'язку між механізмами захисту (DSQ-40) та Я-концепції на вибірці з 231 особи. Дослідники доводять наявність кореляційного зв'язку між рівнем використання зрілих захистів та силою Я-концепції. Автори наводять результати інших досліджень, що підтверджують їх результати відносно позитивного впливу зрілих захистів на адаптивність особистості.

М.А. Putnam [23] зі співавторами вивчали взаємозв'язок між механізмами захисту (DSQ-40) та силою скарг на когнітивну сферу на вибірці у 157 осіб. Дослідження доказало наявність кореляції між рівнем використанням незрілих захистів та силою скарг.

D.L. Segal [25] зі співавторами вивчав різницю у використанні захистів (DSQ-40) між особами раннього зрілого та пізнього зрілого віку на вибірці у 328 осіб. Автори підкреслюють, що за результатами їх дослідження більш молоді дорослі особи мають достовірно вищий рівень використання відігравання, пасивної агресії та регресії. Автори також не знайшли жодних відмінностей у використанні зрілих захистів, тим самим відкидаючи описаний ними міф щодо того, що більш зрілі люди є більш адаптивними.

**Висновок.** Аналізуючи все вищезазначене, можна дійти таких висновків:

– найшироковживанішою теоретичною конструкцією є ієрархічна структура механізмів захисту, що розділяє всю їх сукупність на зрілі, невротичні та незрілі; на користь цього грає факт використання методики DSQ-40 та DSQ-60, що були створені на основі цієї класифікації;

– існує певна кількість широкоживаних суб'єктивних та об'єктивних методик дослідження механізмів захисту: процедури кодування нарративів (DMRS, DMM), опитувальники (DSQ-40, DSQ-60, DMI, DMT, CPI), стандартизовані та напівстандартизовані інтерв'ю (DFS);

– існує багато досліджень, що на емпіричному матеріалі наводять докази існування взаємозв'язку між механізмами психічного захисту та особистісними якостями (моральністю, нетолерантністю до гомосексуалів), рівнями організації психіки, розладами (настрою, сексуальної поведінки та ін.), із варіантами сексуальної активності, зі спробами покінчити із життям, емоційним інтелектом, наявністю певного травматичного досвіду (аб'юзу), копінг-механізмами, скаргами на здоров'я, особливостями Я-концепції.

– існує певна емпірично обґрунтована модель розвитку захистів в онтогенезі (заперечення – проекція – ідентифікація).

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Allen D.J. The role of personality and defense mechanisms in the adjustment to a homosexual identity / D.J. Allen // *Journal of Homosexuality*. – 2002. – № 42(2). – P. 45-62.
2. Bjorklund F. Defense mechanisms and morality: a link between isolation and moralization / F. Bjorklund // *Scandinavian Journal of Psychology*. – 2000. – № 41. – P. 55-61.
3. Brody S. Immature psychological defense mechanisms are associated with women's greater desire for and actual engaging in masturbation / S. Brody, S. Nocholson // *Sexual and Relationship Therapy*. – 2013. – № 28(4). – P. 419-430.
4. Callahan K. L. Childhood sexual abuse and adult defensive functioning / K. L. Callahan // *The Journal of Nervous and Mental Disease*. – 2005. – № 193(7). – P. 473-479.
5. Ciocca G. Psychoticism, immature defense mechanisms and a fearful attachment style are associated with a higher homophobic attitude / G. Ciocca, B. Tuziak, E. Limoncin, D. Mollaioli, N. Capuano, A. Martini, E. Carosa, A. D. Fisher, M. Maggi, C. Niolu, A. Siracusano, A. Lenzi, E. A. Janini // *Journal of Sexual Medicine*. – 2015. – № 12. – P. 1953-1960.
6. Corruble E. Defense styles in depressed suicide attempters / E. Corruble, M. Bronnec, B. Falissard, P. Hardy // *Psychiatry and Clinical Neurosciences*. – 2004. – № 58. – P. 285-288.
7. Cramer P. Defense use and defense understanding in children / P. Cramer, M. A. Brilliant // *Journal of Personality*. – 2001. – № 69(2). – P. 297-322.
8. Cramer P. IQ and defense mechanisms assessed with the TAT / P. Cramer // *Rorschachiana*. – 2015. – № 36. – P. 40-57.
9. Cramer P. Psychological maturity and change in adult defense mechanisms / P. Cramer // *Journal of Research in Personality*. – 2012. – № 46. – P. 306-316.
10. Cramer P. Seven pillars of defense mechanism theory / P. Cramer, // *Social and Personality Psychology Compass*. – 2008. – № 2/5. – P. 1963-1981.
11. Cramer P. The development of defense mechanisms from pre-adolescence to early adulthood: do IQ and social class matter? A longitudinal study / P. Cramer // *Journal of Research in Personality*. – 2009. – № 43. – P. 464-471.
12. Dedik G. Psychological assessment of persons following suicide attempt by self-poisoning / G. Dedik, S. Djurdjević, B. Golubović // *Vojnosanitetski pregled*. – 2010. – № 67(2). – P. 151-158.
13. Diehl M. Change in coping and defense mechanisms across adulthood: longitudinal findings in a European American sample / M. Diehl, H. Chui, E. L. Hay, M. A. Lumley, D. Gruhn, G. Labouvie-Vief // *Developmental Psychology*. – 2014. – № 50(2). – P. 634-648.
14. Drapeau M. Defense styles of pedophilic offenders / M. Drapeau, V. Beretta, Y. de Roten, A. Koerner, J.-N. Despland // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. – 2007. – № 52. – P. 185-195.
15. Fairweather A. Predictors of relationship adjustment in female survivors of childhood sexual abuse / A. Fairweather, B. Kinder // *Journal of Interpersonal Violence*. – 2012. – № 28(3). – P. 538-557.

16. Ghaedi Gh. H. Relationship between emotional intelligence and defense mechanisms / Gh. H. Ghaedi, A. Sabeti, R. Rostami, J. Shams // *Daheshvar Medicine*. – 2008. – № 74(15). – P. 41-50.
17. Hovanesian S. Defense mechanisms and suicide risk in major depression / S. Hovanesian, I. Isakov, K. L. Cervellione // *Archives of Suicide Research*. – 2009. – № 13(1). – P. 74-86.
18. Lewis A. J. Brief report: the defense mechanisms of homophobic adolescent males: a descriptive discriminant analysis / A. J. Lewis, J. White // *Journal of Adolescence*. – 2009. – № 32. – P. 435-441.
19. Maricutoiu L. P. Coping and defence mechanisms: What are we assessing? / L. P. Maricutoiu, D. I. Crasovan // *International Journal of Psychology*. – 2016. – № 51(2). – P. 83-92.
20. Metzger J. A. Adaptive defense mechanisms: function and transcendence / A. J. Metzger // *Journal of Clinical Psychology*. – 2014. – № 70. – P. 478-488.
21. Perry J. C. Defense mechanisms in schizotypal, borderline, antisocial, and narcissistic personality disorders / J. C. Perry, M. D. Presniak, T. R. Olson // *Psychiatry*. – 2013. – № 76(1). – P. 32-52.
22. Pirzadeh H. The study of the relationship between defense styles and self-concept among university students / H. Pirzadeh, R. Babaei, M. Bahrami, B. Jahanbazi // *International Journal of Biology, Pharmacy, and Allied Sciences*. – 2015. – № 4(11). – P. 254-265.
23. Putnam M.A. Defense mechanisms and cognitive complaints: assessing cognitive complaints and self-reported defensive styles / M. A. Putnam, L. A. Tierney, B. D. Freer, M. A. Pievsky // *Journal of the American Psychoanalytic Association*. – 2104. – № 62(3). – P. 9-13.
24. Sala M. N. Emotion regulation and defense mechanism / M. N. Sala, S. Testa, F. Pons, P. Molina // *Journal of Individual Differences*. – 2015. – № 36(1). – P. 19-29.
25. Segal D. L. Defense mechanism differences between younger and older adults: a cross-sectional investigation / D. L. Segal, F. L. Coolidge, H. Mizuno // *Aging & Mental Health*. – 2007. – № 11(4). – P. 415-422.

УДК 159.923.2

## ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ З ОСОБИСТІНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ У СТУДЕНТСЬКІЙ МОЛОДІ

Джаббарова Л.В., викладач психології  
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»  
Харківської обласної ради,  
здобувач кафедри прикладної психології  
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається взаємозв'язок психологічного благополуччя та особистісної ідентичності у студентів. У дослідженні брали участь 250 осіб, всі респонденти були студентами Харківських вишів. Розглядаються теоретичні основи понять «психологічного благополуччя» та «особистісної ідентичності», звертається увага на недостатнє вивчення їх взаємозв'язку. Представлені результати та аналіз емпіричного дослідження психологічного благополуччя студентів. Звертається увага на середній рівень вираженості показників психологічного благополуччя та його компонентів у студентів. Вивчається особистісна ідентичність за допомогою модифікованої методики семантичного диференціалу. Представлений аналіз середніх показників особистісної ідентичності. Розкриваються важливі аспекти взаємозв'язку особистісної ідентичності з психологічним благополуччям у студентів. Акцентується увага на результатах емпіричного дослідження про наявність статистично значущого зв'язку психологічного благополуччя та особистісної ідентичності.

**Ключові слова:** психологічне благополуччя, особистісна ідентичність, темпоральна ідентичність, просторова ідентичність, консолідована ідентичність, взаємозв'язок, студенти.

В статье рассматривается взаимосвязь психологического благополучия и личностной идентичности студентов. В исследовании принимали участие 250 человек, все респонденты были студентами Харьковских вузов. Рассматриваются теоретические основы понятий «психологического благополучия» и «личностной идентичности», обращается внимание на недостаточное изучение их взаимосвязи. Представлены результаты и анализ эмпирического исследования психологического благополучия, личностной идентичности и их взаимосвязи. Раскрываются важные аспекты взаимосвязи личностной идентичности с психологическим благополучием студентов.

**Ключевые слова:** психологическое благополучие, личностная идентичность, темпоральная идентичность, пространственная идентичность, консолидированная идентичность, взаимосвязь, студенты.



## Dzhabbarova L.V. INTERCONNECTION OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING WITH PERSONAL IDENTITY IN STUDENT YOUTH

This article deals with the topic of relationship psychological well-being and personal identity of students. The 250 people took part in a research, all of the respondents were students of Kharkiv universities. The theoretical basis of "psychological well-being" and "personal identity" were reviewed, paying attention to the lack of exploration their interrelationships. Results and analysis of the empirical research of psychological well-being, personal identity and their interrelationship were presented. It reveals important aspects of the correlation of personal identity with the psychological well-being among students.

**Key words:** *psychological well-being, personal identity, temporal identity, spatial identity, consolidated identity, relationship, students.*

**Постановка проблеми.** Проблема вивчення феномена психологічного благополуччя обумовлюється підвищенням сучасним інтересом науковців до даної проблематики, у зв'язку з соціальним запитом, який збільшується посиленням динаміки життя у цілому, зміною критеріїв життєдіяльності, соціально-економічними трансформаціями. Тому гостро стає проблема вивчення факторів, взаємозв'язків та детермінант психологічного благополуччя, яке, як зазначає М. Аргайл, залежить від цілого комплексу внутрішніх та зовнішніх факторів [1].

В умовах стрімких трансформацій достатньо складно сучасній людині не тільки знайти внутрішню цілісність, а й зберегти її. Саме тому в останнє десятиліття збільшується увага науковців до поняття «ідентичність» у цілому та складників: особистісної, соціальної тощо.

Сучасні психологи, наслідуючи ідеї Е. Еріксона, стверджують, що ідентичність в юнацькому віці має основоположне значення, тому що саме у цей період відбувається входження особистості у широкий соціальний світ, який характеризується різнобарв'ям соціальних ролей. Саме тут на перший план виходить досягнення особистісної ідентичності – необхідність збереження цілісності, тотожності в умовах постійного розширення простору. А також соціальної ідентичності – активне співвіднесення власного Я з різноманітними соціальними групами.

**Постановка завдання.** Мета – дослідити взаємозв'язок психологічного благополуччя та особистісної ідентичності студентської молоді. Дана мета була нами конкретизована у наступних задачах:

1. Проаналізувати теоретичні аспекти понять психологічне благополуччя, особистісна ідентичність та їх взаємозв'язок.

2. Дослідити особливості психологічного благополуччя у студентів.

3. Дослідити особливості особистісної ідентичності у студентської молоді.

4. Проаналізувати взаємозв'язок психологічного благополуччя та особистісної ідентичності у студентів.

**Вибірка.** Вибірку дослідження склали студенти Харківських вузів у кількості 250 осіб, віком від 19 до 23 років. З них 118 – жіночої статі (47,2%), 132 – чоловічої статі (52,8%).

У дослідженні використовувались наступні методики:

1. Опитувальник «Шкала психологічного благополуччя» С. Riff в адаптації Т.Д. Шевеленкової, П.П. Фесенко.

2. Методика семантичного диференціала Д. Фельдес (у власній модифікації).

3. Методика «Оцінка потреби у схваленні» Марлоу та Крауна (шкала неправди).

4. Методи математичної статистики. Програма SPSS 24, кореляційний аналіз.

Досліджувані, які набрали понад 15 балів за шкалою неправди, були вилучені з подальшого розгляду (обсяг вибірки вказаний без них).

**Аналіз останніх досліджень.** Явище психологічного благополуччя вивчали N. Bradburn, E. Deci, E. Diner, C. Riff, R. Ryan, A.B. Вороніна, Л.В. Куліков, В.М. Духневич, Л.В. Жуковська та інші. Були запропоновані певні моделі психологічного благополуччя (С. Riff, П.П. Фесенко, О.А. Ідобаєва, О.С. Ширяєва). Досліджувалися фактори психологічного благополуччя (N. Bradburn, М. Селигман, М. Аргайл, Л.В. Куліков). Досліджувалися та встановлювалися взаємозв'язки психологічного благополуччя з саморегуляцією особистості (Ю.М. Олександров), зі свідомістю життя (П.П. Фесенко), толерантністю (Н.К. Бахарєва), ціннісно-смісловими утвореннями (Д.О. Леонтєв, Р.М. Шаміонов), з умовами середовища (О.С. Ширяєва), суверенністю психологічного простору (О.Н. Паніна), професійною діяльністю (Л.Б. Козьміна, І.В. Заусенко, В.М. Духневич, С.В. Карсканова, Р.М. Шаміонов), з певними генетичними характеристиками (М. Аргайл, А.В. Вороніна, Д. Ліккен, А. Теллеген), з певними віковими особливостями і статтю (М. Аргайл, Є. Дінер, К. Ріфф, П.П. Фесенко), зі станом психосоматичного та фізичного здоров'я (А.В. Вороніна, Є. Десі, Р. Райан, К. Ріфф, Б. Сінгер, К. Фредерік), з рівнем матеріального доходу, статусом

та освітою (Н. Бредбьорн, Є. Дінер, Т. Касер, Р. Райан), з життєвими стратегіями (А.Є. Созонтов), з культурною приналежністю (М. Лінч), з соціальною ідентичністю (О.М. Татарко та О.Є. Бочарова); з соціальною ідентичністю (В.М. Павленко, М.І. Перепелиця); з особистісною та соціальною ідентичністю (S. Sharma, M. Sharma). Саме досліджень взаємозв'язку психологічного благополуччя та ідентичності вкрай мало, особливо у вітчизняній сучасній психології. Цей факт обумовив тематику нашого дослідження.

Психологічне благополуччя – складний феномен, який цікавить багатьох сучасних дослідників. Його вивчають, беручи за основу різні теорії та погляди.

Дане поняття достатньо важко розмежувати з поняттями «задоволеність життям», «самоактуалізація», «суб'єктивне благополуччя», «щастя» та інші. Найбільш детальними та розповсюдженими є погляди С. Riff на феномен психологічного благополуччя.

Поняття «психологічне благополуччя» визначається С. Riff як інтегральний показник міри спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, як певна міра реалізованості даної спрямованості, яка суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою та власним життям [6, с. 266].

Ми погоджуємось з Т.Д. Шевеленковою та П.П. Фесенко, які розглядають психологічне благополуччя «як інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування (особистісного зростання, самоприйняття, керування середовищем, автономії, життєві цілі, позитивні стосунки з навколишніми), а також міри реалізованості даної спрямованості, яка суб'єктивно виражається відчуттям щастя, задоволеності собою та власним життям» [4, с. 126].

Специфіка психологічного благополуччя, як зазначає О.А. Ідобаєва у своїх дослідженнях, притаманна кожному віковому періоду. Так, у студентському віковому періоді психологічне благополуччя визначається рівнем сформованості головних вікових новоутворень, орієнтацією у власній індивідуальності, умінні будувати життєві плани [2].

М. Яхода у своїй багатомірній моделі психологічного благополуччя виділяє як один із компонентів психологічного благополуччя – самоприйняття, у склад якого входить виражене почуття ідентичності та висока самооцінка. У. Джеймс започаткував концепцію ідентичності, в якій наголошував, що особистість думає про себе у двох аспектах особистісному та соціальному [4, с. 96].

Ерік Еріксон стверджував, що ідентичність виступає фундаментом кожної особистості та є показником її соціального та психологічного благополуччя, яка містить наступні моменти:

– Внутрішня тотожність суб'єкта у процесі сприйняття навколишнього світу, відчуття часу та простору, тобто певне відчуття себе унікальною, автономною індивідуальністю.

– Тотожність особистісних та соціально прийнятних світоглядних установок – особистісна ідентичність та душевне благополуччя.

– Почуття включення власного Я людини у певну спільноту – групова ідентичність [5].

На думку Еріксона, ідентичність формується шляхом зміни психосоціальних криз. Найхворобливішою, на його погляд, є юнацька криза, коли молода людина зіштовхується з культурними обмеженнями і починає сприймати їх виключно як репресивні, які обмежують її свободу [5, с.18].

Якщо узагальнити різноманітні погляди, то можна говорити про особистісну ідентичність як про певне самовизначення індивіда в інтелектуальних, фізичних, моральних своїх рисах. Особистісна ідентичність відображає ступінь визначеності та стійкості певної системної організації особистості [3, с. 78-87].

Для того, щоб вивчити особистісну ідентичність необхідне описання людиною власної «Я-концепції», тобто певної сукупності уявлень людини про себе, яка має зв'язок з оцінкою. Що стосується формування особистісної ідентичності, то воно невіддільне від соціальної взаємодії.

Вивчення зв'язку психологічного благополуччя та ідентичності набирають оберту серед сучасних психологічних досліджень. Емпірично підтверджені зв'язки психологічного благополуччя зі стилями ідентичності у студентів Abdolvahhab Simin [8, с. 20-211]. У дослідженнях S. Sharma, M. Sharma були підтверджені позитивні кореляційні зв'язки психологічного благополуччя з особистісною та соціальною ідентичністю. Проведені дослідження дозволяють говорити про особистісну ідентичність як про один із ключових елементів у досягненні психологічного благополуччя особистості [7, с. 118-136].

**Результати.** Узагальнені дані дослідження психологічного благополуччя по виборці, наведені у таблиці 1.

Аналіз основних шкал свідчить про середні показники психологічного благополуччя та його компонентів у студентів. Слід зазначити, що найбільша розбіжність показників має загальний параметр психологічного благополуччя, що, у свою чер-



гу, говорить про наявність як психологічно неблагополучних студентів, так і тих, які мають високі показники за даною шкалою. Також можна говорити, про розбіжності за шкалою життєвих цілей, що теж пояснюється наявністю студентів, які мають розмиті цілі, та студентів, які мають чіткі плани на майбутнє. Що ж стосується найвищих показників за додатковою шкалою «баланс афекту», то цей показник говорить про недостатню впевненість у власних здібностях долати життєві труднощі, засвоювати нові уміння та навички серед досліджуваних студентів, що, в свою чергу, можна пояснити особливостями даного вікового періоду.

Задля вивчення особистісної ідентичності нами була модифікована методика семантичного диференціала Д. Фельдес. В основу нашої модифікації, була покладена ідея Е. Еріксона про часову та просторову безперервність ідентичності особистості [5]. За допомогою стимульного матеріалу семантичного диференціала студенти оцінювали себе актуального, себе у майбутньому, себе у минулому (темпоральні аспекти ідентичності), а також себе на навчанні, себе у сім'ї, себе на дозвіллі (просторові або діяльнісні аспекти ідентичності). Детальний опис нашої модифікації даної методики можна знайти у статті В.М. Павленко, Л.В. Джаббарової «Модифікація семантичного диференціалу для вивчення особистісної ідентичності у студентської

молоді». У даній статті ми проаналізуємо підсумкові показники.

Результати дослідження особистісної ідентичності приведені у таблиці 2.

Аналізуючи представлені у таблиці дані, можна зробити наступні висновки:

– Ступінь консолідації темпоральної ідентичності є нижчим у порівнянні з просторово-діяльнісною ідентичністю, тобто різниця між образами-Я у часі є помітнішою, ніж різниця між образами-Я у різних сферах життя;

– У часовому вимірі найбільша дистанція спостерігається між уявленням себе у минулому та у майбутньому, що, мабуть, природно, зважаючи на типове для нашої культури лінійне уявлення про час; при цьому я-актуальне більше протиставляється я-минулому і більш наближене до уявлення себе у майбутньому, що, вірогідно, відтворює вектор руху молоді.

– У просторово-діяльнісному вимірі найбільша дистанція спостерігається між уявленням себе у процесі навчання та уявленням себе на дозвіллі, з друзями. Ці сфери виступають певною мірою як антиподи для проявів власних якостей. Найменша дистанція спостерігається між уявленням себе у сім'ї та у процесі навчання, у цих сферах образ-Я залишається більш стабільним. Результати кореляційного аналізу психологічного благополуччя та особистісної ідентичності представлені у таблиці 3.

Таблиця 1

### Рівень психологічного благополуччя студентів, в балах

Показник	Середнє	Середнє кв. відхилення	N
Позитивні відносини	5,43	1,447	250
Автономія	6,29	1,792	250
Керування середовищем	5,98	1,395	250
Особистісне зростання	6,81	2,038	250
Життєві цілі	6,10	1,877	250
Самоприйняття	5,91	1,390	250
Баланс афекту	7,46	1,830	250
Осмисленість життя	6,47	1,145	250
Людина як відкрита система	5,75	1,511	250
Психологічне благополуччя	6,72	2,122	250

Таблиця 2

### Результати дослідження особистісної ідентичності

Дистанція Я актуальне – Я майбутнє	Дистанція Я актуальне – Я минуле	Дистанція Я минуле – Я майбутнє	Ступінь консолідації темпоральної ідентичності
10,46	11,56	15,42	37,44
Дистанція Я в сім'ї – Я на навчанні	Дистанція Я на навчанні – Я на дозвіллі	Дистанція Я на дозвіллі – Я в сім'ї	Ступінь консолідації прост.-діял. ідент.
10,33	13,15	11,64	35,12



З таблиці 3 видно, що показники психологічного благополуччя мають в основному значущий зворотній кореляційний зв'язок з показниками особистісної ідентичності. Тобто, загальне психологічне благополуччя студентів тим вище, чим нижчі показники особистісної ідентичності. Загальний показник психологічного благополуччя має найбільшу значущу зворотну кореляцію (-0,573 на рівні 0,01) з показником ступеня консолідації просторово-діяльнотної ідентичності особистості. Даний двосторонній зв'язок свідчить про те, що чим більш психологічно благополучною є особистість, тим більш консолідованою є її особистісна ідентичність у різних сферах, тобто більш цілісним та стабільним є образ Я особистості у просторі. Дещо меншою, але також значущою (-0,528 на рівні 0,01) є зворотна кореляція психологічного благополуччя зі ступенем консолідації темпоральної ідентичності, тобто різниця між образами-Я у часі. Найменший кореляційний зворотній зв'язок має показник психологічного благополуччя з показником «Дистанція Я на навчання-Я на дозвіллі» (-0,213 на рівні 0,01), тобто, чим психологічно благополучнішим є студент, тим більш стабільним буде образ Я на навчання та на дозвіллі, з друзями. Але інші показники мають більш значущий кореляційний зв'язок.

Отже, аналіз таблиці показує, що психологічне благополуччя та його компоненти у студентів має значущу зворотну кореляцію зі ступенем консолідації темпоральної ідентичності, ступенем консолідації просторово-діяльнотної ідентичності. Даний факт пояснюється тим, що чим більш цілісним, стабільним, узгодженим буде образ Я студентів у різних сферах, чим більш тотожним буде образ Я, при сприйнятті себе у минулому, теперішньому та майбутньому, тим психологічно благополучнішою буде молода людина і навпаки.

#### **Висновки:**

1. Психологічне благополуччя та переживання щастя мають важливе значення та й взагалі, є сенсом життя кожної особистості. Особистісна ідентичність є важливим критерієм зростання та розвитку людини, яка має безпосереднє відношення до юнацького віку.

2. Аналіз основних шкал свідчить про середні показники психологічного благополуччя та його компонентів у студентів.

3. Дослідження особистісної ідентичності за допомогою модифікованої нами методики семантичного диференціала показало:

- Ступінь консолідації темпоральної ідентичності є нижчим у порівнянні з просторово-діяльнотною ідентичністю, тобто різниця

Таблиця 3

**Таблиця взаємозв'язку психологічного благополуччя та особистісної ідентичності**

<b>Шкали</b>	<b>Дистанція «Я актуальне» – «Я минуле»</b>	<b>Дистанція «Я актуальне» – «Я майбутнє»</b>	<b>Дистанція «Я актуальне» – «Я майбутнє»</b>	<b>Ступінь консолідації темпоральної ідентичності</b>	<b>Дистанція Я в сім'ї – Я на навчання</b>	<b>Дистанція Я на навчання – Я на дозвіллі</b>	<b>Дистанція Я на дозвіллі – Я в сім'ї</b>	<b>Ступінь консолідації просторово-діяльнотної ідентичності</b>
Позитивні відносини	-,281*	-,433**	-,433**	-,409**	-,478**	-,233*	-,309**	-,550**
Автономія	-,247**	-,367**	-,367**	-,361**	-,369**	-,251**	-,234**	-,440**
Керування середовищем	-,235**	-,327**	-,327**	-,326**	-,406**	-,048	-,299**	-,358**
Особистісне зростання	-,345**	-,361**	-,361**	-,423**	-,312**	-,261**	-,265**	-,478**
Життєві цілі	-,245**	-,268**	-,268**	-,305**	-,335**	-,113	-,252**	-,367**
Самоприйняття	-,266**	-,379**	-,379**	-,372**	-,196**	-,373**	-,230**	-,442**
Баланс афекту	,252**	,392**	,392**	,382**	,333**	,246**	,372**	,474**
Осмиленість життя	,070	,064	,064	0,70	,020	,091	,087	,087
Людина як відкрита система	,153*	,182*	,182*	,201*	,083	,065	,103	,192*
Психологічне благополуччя	-,387**	-,511**	-,511**	-,528**	-,491**	-,213**	-,0,350**	-,573**

\*\* – Кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

\* – Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння).



між образами-Я у часі є помітнішою, ніж різниця між образами-Я у різних сферах життя;

– У часовому вимірі найбільша дистанція спостерігається між уявленням себе у минулому та у майбутньому, більш стабільним виявився образ Я студентів у просторі, ніж у часі.

– У просторово-діяльнісному вимірі найбільша дистанція спостерігається між уявленням себе у процесі навчання та уявленням себе на дозвіллі. Найменша дистанція спостерігається між уявленням себе у сім'ї та у процесі навчання.

4. Результати дослідження підтверджують наявність значущого взаємозв'язку особистісної ідентичності та психологічного благополуччя. Тобто, чим більш стабільним є образ Я студентів у часі, чим більш цілісними та стабільним є їхні уявлення про себе у різних видах діяльності, тим більш психологічно благополучними вони себе відчують.

Щодо перспективи подальшого дослідження, то воно полягатиме у використанні методів статистичного аналізу, а саме множинної лінійної регресії, задля вивчення гіпотези про особистісну ідентичність як чинника психологічного благополуччя.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – СПб. : Питер, 2003. – 271 с.
2. Идобаева О.А. Психолого-педагогическая модель формирования психологического благополучия личности : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора психол. наук. / О.А. Идобаева. – М., 2013. – 36 с.
3. Рябикина З.И. Субъективно-бытийный подход к изучению развивающих личность противоречий / З.И. Рябикина // Психол. журн. – 2008. – № 2. – С. 78-87
4. Шевеленкова Т.Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Т.Д. Шевеленкова, П.П. Фесенко // Психологическая диагностика. – 2005. – № 3. – С. 95-129.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон ; общ.ред. и предисл. А.В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
6. Ryff C.D. Psychological Well-Being / C.D. Ryff // Encyclopedia of Gerontology. – 1996. – Vol. 2. – P. 365–369.
7. Sagar Sharma. Self, Social Identity and Psychological Well-being / Sagar Sharma, Monica Sharma // Psychological Studies (June 2010). – Volume 55, Issue 2, – P. 118–136.
8. Simin Abdolvahhab. The Relationship between Identity Styles and Psychological Wellbeing in Sample of College Students / Simin Abdolvahhab // Mediterranean Journal of Social Sciences MCSER Publishing, Rome-Ital, Vol. 7. – No 3 S. – 3 June 2016. – P. 207-211.

УДК 159.922.8–043.84

## ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Царькова О.В., к. психол. н.,  
доцент кафедри психології

*Мелітопольський державний педагогічний університет  
імені Богдана Хмельницького*

Єгорова О.І., магістрант  
кафедри психології

*Мелітопольський державний педагогічний університет  
імені Богдана Хмельницького*

У даній статті на теоретичному рівні розкривається актуальність проблеми вивчення психологічних особливостей самоактуалізації особистості у молодшому юнацькому віці. Розкривається зміст поняття «самоактуалізація особистості у молодшому юнацькому віці». Аналізуються основні чинники, що сприяють самоактуалізації особистості у молодшому юнацькому віці.

**Ключові слова:** самоактуалізація особистості, стратегія самоствердження, соціальна креативність, ціннісні орієнтації, рівень домагань, самооцінка.

В данной статье теоретически рассматривается актуальность проблемы изучения психологических особенностей самоактуализации личности в младшем юношеском возрасте. Раскрывается содержание понятия «самоактуализация личности в младшем юношеском возрасте». Анализируются основные факторы, способствующие самоактуализации личности в младшем юношеском возрасте.

**Ключевые слова:** самоактуализация личности, стратегия самоутверждения, социальная креативность, ценностные ориентации, уровень притязаний, самооценка.

Tsarkova O.V., Egorova O.I. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE SELF-ATTALIZATION OF A PERSONALITY IN MORE YOUTH AGE

In this article theoretically discloses the relevance of the problem of studying the psychological peculiarities of self-actualization of the person at the younger age of adolescence. The content of the concept «self-actualization of the person at the younger age» is revealed. The main factors contributing to self-actualization of the person at the younger age are analyzed.

**Key words:** self-actualization of personality, strategy of self-affirmation, creativity, value orientations, level of claims, self-evaluation.

**Постановка проблеми.** Процес демократизації сучасного суспільства значною мірою залежить від того, наскільки людина здатна брати на себе відповідальність за здійснювані нею вчинки у тому життєвому просторі, який твориться її особистісними взаємодіями (діяльністю, взаєминами, спілкуванням). Забезпечення виховання свідомої відповідальної особистості є метою, зафіксованою в основних документах уряду України про освіту – Державній Національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)», «Закон про освіту».

Старшокласник прощається з дитинством, зі старим, звичним життям. Опинившись на порозі справжньої дорослості, він весь спрямований у майбутнє, яке притягує і тривожить його. Без достатньої впевненості у собі, прийняття себе, він не зможе зробити потрібний крок, визначити свій подальший шлях.

Для ранньої юності характерна спрямованість у майбутнє. Якщо у 14-15 років

життя кардинально не змінилося і старший підліток залишився у школі, він тим самим відстрочив на два роки вихід у доросле життя і, як правило, сам вибір подальшого шляху. У цей, відносно короткий, термін необхідно створити життєвий план – вирішити питання, ким бути (професійне самовизначення) і яким бути (особистісне чи моральне самовизначення). У цей час складається система стійких поглядів на світ і своє місце в ньому – світогляд.

Безумовно, не у всіх старшокласників виробляється світогляд – система якісних, стійких переконань. Старшокласники вважають себе схильними змінювати своє рішення під впливом товаришів і дорослих, спостерігають у себе коливання при виборі власної позиції, не впевнені у правоті своєї точки зору. У зв'язку з цим корисно згадати положення Е. Еріксона про необхідність світоглядного вибору в юності. Відсутність цього вибору, змішання цінностей не дозволяє особистості знайти своє місце у світі



людських відносин і не сприяє їй психічному здоров'ю.

У наш час, характерний швидкоплинністю соціально-економічних перетворень, динамічними змінами суспільства, що викликають необхідність постійної роботи особистості над собою, життєвого та професійного самовизначення, посилення відповідальності за власне майбутнє, можливість досягнення успіху, повнішу реалізацію внутрішнього потенціалу з метою формування конкурентоспроможності у швидкозмінному середовищі. За виразом К. Роджерса, «важливий мотив життя людини – це актуалізація, тобто збереження і розвиток себе, максимальне виявлення кращих якостей своєї особистості, закладених у неї від природи». Потреба у самоактуалізації є природною потребою, що надає індивідуальному життю людини яскравої спрямованості та глибокого сенсу, зміцнює віру у себе та допомагає долати життєві негаразди [23, с. 48].

Проблема самоактуалізації особистості є однією із тих, що залишається недостатньо дослідженою у психологічній науці, особливо, коли йдеться про експериментальне вивчення даної проблеми. Необхідність у дослідженні особливостей самоактуалізації особистості в юнацькому віці зумовлена тим, що саме у цьому віці остаточно складається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проєкція головних напрямків, пошуків, самореалізації тощо. Професійні інтереси, політичні вподобання, стиль поведінки, характер спілкування – всі ці складові способу життя закладаються саме в юнацькому віці. Юнацький вік характеризується усвідомленням власної індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. Старшокласник, пізнаючи навколишній світ, повертається до себе і ставить світоглядні питання: «А що я значу у цьому світі?» «Яке місце я займаю у ньому?» «Які мої можливості?» «Який я?» Він шукає чітких, певних відповідей і у своїх поглядах категоричний, недостатньо гнучкий. Загальновідомо думка, що від того, наскільки повно та ефективно будуть розкриватися потенційні можливості школярів та будуть забезпечувати стійку якість їх знань, впроваджуватися профільне навчання та подальша траєкторія професійної підготовки старшокласників, від цих складових буде залежати рівень соціального та економічного життя українського суспільства. Отже, стає зрозумілим як сильно виникає потреба у проведенні подальших досліджень особливостей самоактуалізації особистості у молодшому юнацькому віці.

**Аналіз стану розробленості проблеми.** Основи гуманістичної психології було закладено в екзистенціальній філософії, розробленій такими європейськими мислителями й письменниками: Ф. Брентаном, М. Бубер, Е. Гуссерль, А. Камю, С. К'еркегор, М. Гайдеггер, Ж-П. Сартр, К. Ясперс. Встановлено, що великий вплив на розвиток гуманістичного підходу до особистості справили теорії самоактуалізації особистості А. Маслоу, гуманістичного психоаналізу Е. Фромма, зрілої особистості Г. Олпорта, самореалізації особистості К. Роджерса, екзистенціальної автентичності Р. Мея, сенсу життя В. Франкла, психосинтезу Р. Ассаджолі та ін. [22].

Дослідженню проблем саморозвитку, самоактуалізації і самореалізації особистості присвячені роботи представників гуманістичної психології – А. Маслоу, К. Роджерса, Д. Келлі, Е. Фромма, В. Франкла, Г. Олпорта. Р. Мея. У центрі наукової уваги гуманістичних психологів поставлена здорова творча особистість, метою якої є самоактуалізація (самореалізація) [22].

Процес становлення особистісних рис в юнацькому віці проаналізований у роботах таких вчених, як Е. Еріксон, Б.Г. Ананьєв, І.С. Кон, В.Т. Лісовський, Г.С. Абрамова, В.С. Мухіна, І.Ю. Кулагіна, В.М. Колюцький та ін.

**Постановка завдання.** Мета статті полягає у дослідженні та уточненні сутності явища самоактуалізація.

**Виклад основного матеріалу.** Поняття самоактуалізації синтетичне, воно містить всебічний і безперервний розвиток творчого і духовного потенціалу людини, максимальну реалізацію його можливостей, адекватне сприйняття оточуючих, світу і місця у ньому, багатство емоційної сфери та духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності [9].

Самоактуалізацію визначають по різному, але головне, учені погоджуються і говорять «про примирення внутрішньої Самості, як «серцевинної» (внутрішньої природи) особистості, та про її самовираження, тобто, про реалізацію скритих здібностей і потенційних можливостей, про ідеальне функціонування, розвитку особистості індивідуальних і загальновидових характеристик» [18].

Самоактуалізація – прагнення людини до можливо більш повного виявлення і розвитку особистісних можливостей. У певних напрямках сучасної західної психології самоактуалізація висувається (на противагу біхевіоризму і фрейдизму, які вважають, що поведінкою особистості рухають біологічні сили, а її зміст полягає у розрядці

створеної напруги і пристосування до середовища) на роль головного мотиваційного фактора. Справжня самоактуалізація припускає наявність сприятливих соціально-історичних умов [1].

Самоактуалізація – процес реалізації людиною власних потенційних можливостей та поведінки. Вона містить прагнення особистості до самовдосконалення, розвиток здібностей і задатків, процес використання отриманих знань, вмій та навичок. Самоактуалізація сприяє людині стати тим, ким вона може і повинна бути у житті. Самоактуалізуюча особистість живе повним життям. Вона вдосконалює переваги й усуває недоліки, прагне жити у гармонії із власними переконаннями. Успішність і повнота самоактуалізації залежать від розвитку самосвідомості, емпатії людини, рефлексії та світогляду [6].

Самоактуалізація – явище унікальне, де особистість, яка самоактуалізується, є самостійною і самодостатньою, вона керується, насамперед, внутрішніми чинниками, а не зовнішніми спонуканими: а) законами власної внутрішньої природи; б) можливостями і здібностями; в) творчими імпульсами; г) потребою ґрунтовно пізнати саму себе. Також вона є найбільш повною і вільною реалізацією особистістю своїх можливостей.

Становлення особистості, як процес найбільш повної реалізації її потенціалу (можливостей, здібностей, таланту), названо А. Маслоу у його теорії самоактуалізацією. Згідно з А. Маслоу, самоактуалізація – це виникаюча у здорових людей на базі задоволення основних дефіцитних потреб «безперервна реалізація потенційних можливостей здібностей і талантів, як звершення своєї місії, чи покликання, долі і т.п., як більш повне пізнання і, отже, прийняття своєї власної первісної природи, як постійне прагнення до єдності, інтеграції або внутрішньої синергії особистості» [24, с. 49].

К. Роджерс називає людину у процесі становлення «сповна функціонуючою», тобто такою, яка використовує свої здібності і таланти, реалізує свій потенціал і рухається до повного пізнання себе і сфери своїх переживань [21].

К. Роджерс описує феномен «хорошого життя» і характеризує його як процес, а не кінцевий пункт, як напрямок, в якому людина рухається відповідно до своєї внутрішньої природи. На нашу думку, йдеться про особистісну самореалізацію, оскільки, пізнавши свою внутрішню сутність, в якій завжди присутня, як стверджують гуманісти, вроджена тенденція до розвитку, людина не може не бажати реалізувати себе.

«Хорошим життям» живуть сповна функціонуючі люди [17].

Більше того, можна провести паралелі між поглядами на людину представників гуманістичного напрямку та їх теоретичних попередників. Людина із високою здатністю реально оцінювати речі і ситуації, людина із високим рівнем самоприйняття не може перебувати у полоні набутих у дитинстві комплексів – З. Фрейд. Вона оволоділа стратегією подолання базальної тривоги – К. Хорні; відчуження, інакше не могла б бути спонтанною, налагодити глибокі стосунки з оточуючими; рухатися до власного автентичного центру душі і свідомості – К. Юнг; шляхом самоздійснення і самоосягнення – Р. Асаджолі. Соціальний інтерес, за А. Адлером, прямо пов'язаний із почуттям спільності із людством. Самоактуалізована чи сповна функціуюча особистість «змушена» бути зрілою, відповідальною (гештальттерапія), інакше не буде автономною, не зможе реалізувати екзистенційний спосіб життя, емпіричну свободу. Лише людина, що вірить у власні сили і є самоефективною (соціально-когнітивний підхід), має високу здатність концентруватися на проблемі, свіжість сприйняття і багатство емоційних реакцій, високі творчі здібності. Автономність і протистояння належності до однієї культури передбачають опір неконструктивній стереотипізації поведінки. Отже, гуманістичний погляд на людину певною мірою асимілював особистісні горизонти, накреслені теоретичними попередниками – представниками різних напрямків у теорії особистості [22].

Необхідно зазначити, що риси, якими наділили А. Маслоу і К. Роджерс по суті гуманістичний ідеал людини, цілком відповідають описовим характеристикам особистості, яка пережила становлення у широкому розумінні. Адже як сповна функціуюча, так і самоактуалізована особистість володіють високим рівнем внутрішньої організації, розвиненістю, структурованістю та узгодженістю когнітивної, емоційно-ціннісної та мотиваційно-вольової сфер особистості, реалізацією потенціалу.

Слід відмежувати дефіцитну мотивацію, тобто спрямованість особистості на задоволення базових потреб (голод, холод, безпека), на зміну умов, які сприймаються як неприємні, фруструючі, такі, що викликають напруженість, від мотивів росту (метапотреб, Б-мотивів, буттєвих), спрямованих на реалізацію потенціалу особистості. Саме така мотивація притаманна самоактуалізованій особистості, а задоволення Д-потреб (дефіцитних) для неї не є основним. Вищі потреби генетично більш



пізні. Чим вищий рівень потреби, тим менш важлива вона для виживання, тим більше може бути ігнороване її задоволення, і тим легше від неї тимчасово відмовитись. Життя на більш високому рівні потреб означає більш високу біологічну ефективність, більшу його тривалість, хороший сон, апетит, менше хвороб і т.д.. Вищі потреби суб'єктивно сприймаються як менш нагальні. Задоволення вищих потреб частіше має своїм результатом здійснення бажань, розвиток і становлення особистості, частіше приносить щастя, радість, збагачує внутрішній світ [12].

Становлення, на думку Г. Олпорта, є неперервним процесом визрівання людини і триває усе життя. Зріла особистість характеризується власною функціональною автономією, самопізнанням, самоусвідомленням. Прослідковується глибока гуманістична спрямованість Г. Олпорта – віра у людину, в її здатність завдяки власним творчим зусиллям реалізувати прагнення до самоздійснення, до самореалізації. Існує спорідненість між розподілом мотивів на «drive-мотиви» та «екзистенційні» в Олпорта і запропонованим А. Маслоу поділом на «мотиви дефіциту» та «мотиви росту» [20, с. 165], аналогія між властивостями зрілої особистості за Олпортом, сповна функціонує за К. Роджерсом і самоактуалізованої за А. Маслоу.

Вітчизняні традиції розуміння самоактуалізації особистості аналізують на психологічному рівні особистісні якості та зовнішні умови, що дозволяють особистості продуктивно самоактуалізуватись, досліджується мотиваційна основа самоактуалізації та зворотній вплив об'єктивної і суб'єктивної ефективності самоактуалізації на особистість і діяльність суб'єкта, його самооцінку, рівень домагань, психологічний вік, картину життєвого шляху, світогляд і т.д.

В. Бехтерев у 1916 році піднімав питання безсмертя людини, що можна розцінювати як найвищий рівень самореалізації особистості – представленість її в інших людях [5, с. 15].

П. Анохін – творець теорії функціональних систем розкриває проблеми саморегуляції як «всезагального закону діяльності організму» через механізми аферентного синтезу, прийняття рішення та акцептора дії. Праці послідовників В. Бехтерева, О. Лазурського, М. Басова, Б. Ананьева [2] містять численні наукові розробки з проблематики самоуправління, саморегулювання та саморозвитку у цілому [15, с. 39]. М. Басов також висловив ряд положень, що стосуються проблеми самоактуалізації. Це уявлення про організм як складну ди-

намічну систему, про узгодженість різноманітних притаманних йому функцій поряд з відомою самостійністю окремих утворень, комплексів, реакцій [4].

Спорідненими з терміном «самоактуалізація», але не тотожними йому, є поняття «самовираження», «самоствердження», «саморозвиток». Самовираження – це активність суб'єкта, що задовольняє потребу у трансляції себе назовні, яка не досягає бажаного ефекту особистісного внеску, не ставить за мету отримання конкретного результату. Самоствердження є прагненням одержати суспільне визнання з боку інших «тут і тепер», реалізуватися обов'язково таким чином, щоб скористатися ефектом цієї реалізації. Саморозвиток можна розглядати як процес збагачення власних сутнісних сил особистості, що не обов'язково має на меті їх реалізацію у конкретній діяльності [10].

Самоактуалізація у розумінні С. Рубінштейна, Л. Анциферової, К. Абульханової-Славської – це реалізація діяльності особистості, спрямована на реалізацію життєвих цілей. «Вміння ставити і утримувати цілі (починаючи від сенсожиттєвих до ситуативно-тактичних) забезпечує вищу форму зміни особистості – її розвиток і творчість» [3, с. 10].

Самореалізацію В. Муляр вважає єдиним можливим способом буття індивідуальності і визначає її як «процес усвідомленого, найбільш повного та вільного упередження сутнісних сил особистості у ході її різноманітної діяльності» [13, с. 107].

Л. Коган вважає самоактуалізацію «причиною самої себе» у тому розумінні, що вона є закономірним результатом внутрішньої активності суб'єкта. Серед інших детермінант процесу самоактуалізації, за Л. Коганом, внутрішні прагнення, мотиви особистості, її внутрішня потреба, а також зовнішні спонукання такі, що діють, переломлюючись через внутрішні причини. Людину можна примусити до тієї чи іншої діяльності, але не можна заставити реалізувати себе [19, с. 135-136]. Отже, внутрішня активність виступає важливою умовою самоактуалізації.

Основні теоретичні положення і надбання практичної психології використовуються і розвиваються і у дослідженнях українських авторів на чолі з Л. Сохань. Вони розглядають самоактуалізацію у контексті вивчення життєвого шляху особистості і визначають її як «свідоме, цілеспрямоване упередження людини своїх сутнісних сил, коли ціль не просто нав'язана ззовні, а є внутрішньою детермінантою діяльності особистості» [7, с. 130]. Вони зазначають,

що невіддільною умовою повноти самоактуалізації особистості є осмислена поведінка нею свого життєвого шляху з метою виконання життєвих цілей та реалізації життєвих цінностей. Останні, очевидно, можна вважати показниками самоактуалізованості особистості.

Такі вчені, як Н. Борисова, Л. Коган, Л. Коростильова, В. Муляр, вважають поняття «самоактуалізація» і «самореалізація» дуже близькими за змістом [21]. Як зазначає Л. Кобильнік, «Самоактуалізація виступає показником повноти самореалізації особистості. Вона свідчить про ступінь розвитку самосвідомості, рівень орієнтованості у життєвих і соціальних ситуаціях, наявність потенційних та реальних можливостей особистості для її самоздійснення, рівень організаційно-вольової зрілості в управлінні життєвими обставинами та подоланні життєвих труднощів» [8, с. 17].

Ряд авторів вважають, що потреба у саморозвитку, самоактуалізації «запускає» процес сутнісного самовизначення, який насамперед залежить від внутрішнього потенціалу особистості, як прояв інтенції бути самим собою. «Людина відмовляється від зовнішніх «фасадів», розширює зони актуалізації. «Внутрішнє та зовнішнє Я» вступають у гармонійні мотиваційні відношення, які передбачають пасивність першого і активність другого. Потреба у самозадоволенні переважає потребу у схваленні з боку інших» [14, с. 29]. Розвиток сутності та визначення її рубежів, як і самореалізація, можливі лише за умови зрілості особистості.

**Висновки.** Отже, зарубіжна психологія розглядає прагнення особистості до становлення як притаманну людській природі апріорну тенденцію, яка може реалізуватися шляхом осягнення сутності і розвитку особистості навколо свого автентичного центру, руху до себе, свободи, автономії, індивідуальності. Представники різних напрямків розглядають як необхідні ознаки становлення особистості: самоактуалізацію, екзистенційну наповненість, соціальний інтерес, відповідність власній Самості, зрілість, самоефективність, пропріативне прагнення. Найбільш методологічно розробленим із вище перерахованих, таким, що володіє найбільшою можливістю психологічного вимірювання, критерієм становлення є рівень самоактуалізації. Тоді як у сучасній вітчизняній психології самоактуалізація визначається через категорію упредметнення, а саме як свідомий, цілеспрямований процес розкриття й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній соціальній діяльності. Потреба

у самоактуалізації, динаміка самоактуалізації виявляються нерозривно пов'язаними із такими внутрішньоособистісними процесами та явищами як самопізнання, самоставлення, самодетермінація, самосвідомість, саморозвиток, самовизначення.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев // Избранные психологические труды : в 2 т. – М., 1980. – Т. 1.
2. Анциферова Л.И. Личность с позиции динамического подхода / Л.И. Анциферова // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и её жизненный путь / Ред. Б.Ф. Ломов, К.А. Альбуханова-Славская. – М. : Наука, 1990. – С. 7-17.
3. Балл Г.А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г.А. Балл. – Киев – Донецк : Ровесник, 1993. – 32 с.
4. Бехтерев В.М. Бессмертие человеческой личности как научная проблема / В.М. Бехтерев // Избранные труды по психологии личности : в 2 т. / Под ред. Г.С. Никифорова, Л.А. Коростылевой. – СПб, 1999. – Т. 1: Психика и жизнь.
5. Вікова та педагогічна психологія : [навч. посіб.] / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
6. Женщина на работе. Конфликты и стрессы: умение их преодолеть. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 480 с.
7. Кобильнік Л.М. Психологічні особливості самоактуалізації особистості майбутніх педагогів : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. – педагогічна та вікова психологія / Лілія Миколаївна Кобильнік. – Київ, 2007 – 20 с.
7. Козлов Н.И. Самоактуализация по К. Роджерсу. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.psychologos.ru/articles/view/samoaktualizaciya\\_po\\_k.rodzhersu](http://www.psychologos.ru/articles/view/samoaktualizaciya_po_k.rodzhersu).
8. Леонтьев Д.А. Самореализация и сущностные силы человека // Психология с человеческим лицом: Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: «Смысл», 1997. – С. 157-161.
9. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / А.Г. Маслоу ; перев. с англ. А.М. Татлыбаевой ; научн. ред., вступ. статья и коммент. Н.Н. Акулиной. – СПб : Евразия, 1997. – 430 с.
10. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу ; перевод с англ. А.М. Татлыбаевой ; вступительн. статья Н.Н. Акулиной. – СПб : Евразия, 1999. – 478 с.
11. Моляко В.О. Психологічні проблеми творчої діяльності та обдарованості дітей і молоді / В.О. Моляко // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 19. – К., 1999. – С. 146-153.
12. Мэй Р. Искусство психологического консультирования : перевод с англ. / Р. Мэй. – М. : Класс, 1999. – 144 с.
13. Психология личности в трудах отечественных психологов / Составитель Л.В. Куликов. – СПб. : Питер, 2000. – 480 с.



14. Радина Н.К. Об использовании гендерного анализа в психологическом исследовании / Н.К. Радина // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 22-27.

15. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М.: Прогресс, 1994. – 480 с.

16. Роджерс К.Р. Консультирование психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: пер. с англ. / К.Р. Роджерс. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.

17. Семиченко В.А. Психология личности / В.А. Семиченко. – К.: Магістр-S, 2001. – 426 с.

18. Слободчиков В.И. Антропологический принцип развития / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 37-50.

19. Хрящева Н.Ю. Креативность как фактор самореализации личности в изменчивом мире / Н.Ю. Хрящева // Социальная психология в трудах

отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 101-106.

20. Хьел Л. Теории личности / Л. Хьел, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2003. – 608 с.

21. Чудакова В.П. Інформаційно-смісловий компонент дослідження «Рівня прагнення до самоактуалізації» – критерія сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності й конкурентоздатності особистості / В.П. Чудакова // Освіта та розвиток обдарованої особистості: Щомісячний науково-методичний журнал. – 2014. – № 12. – С. 48.

22. Шугай М.А. Психологічні особливості самоствердження сучасних підлітків Дослідження в сфері вікової психології. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/naub.ua.edu.ua/2012/psychologichni-osoblyvosti-samostverdzhennya-suchasnyh-pidlitkiv/>.

УДК 159.964

## ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФЕНОМЕНУ «МАЗОХІЗМ» З ТЕНДЕНЦІЄЮ «ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СМЕРТІ»

Іванова Н.О., аспірант  
кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації  
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті розглянуто проблему мазохізму з позицій психодинамічної теорії. Розкрито глибинно-психологічний ракурс розуміння ролі тенденції «до психологічної смерті» у формуванні мазохістичних нахилів.

**Ключові слова:** активне соціально-психологічне пізнання (АСПП), глибинне пізнання, едіпальна залежність, мазохізм, почуття провини, психодинамічна теорія, самопокарання, тенденція «до психологічної смерті».

В статье рассмотрена проблема мазохизма с позиций психодинамической теории. Раскрыт глубинно-психологический ракурс понимания роли тенденции «к психологической смерти» в формировании мазохистических наклонностей.

**Ключевые слова:** активное социально-психологическое познание (АСПП), глубинное познание, эдипальная зависимость, мазохизм, чувство вины, психодинамическая теория, самонаказание, тенденция «к психологической смерти».

Ivanova N.O. INTERVENTION OF PHENOMENUM OF MASOCHISM WITH A TREND "TO PSYCHOLOGICAL DEATH"

In the article the problem of masochism is considered from positions of psychodynamic theory. The deeply-psychological foreshortening of understanding of role of tendency is exposed "to psychological death" in forming of masochistic tendencies.

**Key words:** active socially-psychological cognition (ACPP), deep cognition, edipal dependence, masochism, sense of guilt, psychodynamic theory, self-punishment, tendency "to psychological death".

**Постановка проблеми.** Сучасні політично-соціальні процеси українського суспільства зумовлюють виникнення нових проблем в адаптації особистості до плінних умов середовища, вирішити які покликана практична психологія. У психологічній практиці актуальності набуває сфера надання кваліфікованої психологічної допомоги суб'єкту, що орієнтована на розуміння цілісної психіки (свідоме/

несвідоме) в єдності її суперечливих тенденцій. У контексті цього актуальною є психодинамічна парадигма, розроблена Т.С. Яценко. Даний підхід спрямовує діагностико-корекційний процес на розкриття індивідуальної неповторності психіки людини та обумовлює дослідження глибинних механізмів виникнення психічних феноменів, серед яких важливе місце займає мазохізм.



**Постановка завдання.** Мета статті – розкрити взаємозв'язок феномену «мазохізм» із тенденцію «до психологічної смерті».

**Виклад основного матеріалу.** Поняття «мазохізм» пов'язане з ім'ям австрійського письменника Л. фон Захер-Мазоха (представив даний феномен у романі «Венера у хутрі» [7]) та визначається як статева перверсія, яка характеризується зв'язком статевого задоволення з обов'язковим стражданням фізичних чи моральних страждань. Віденський психіатр Р. фон Крафт-Ебінг дану категорію трактує як бажання відчувати біль, підкорятися насильству [17].

У психологічному словнику мазохізм описується як вид статевого збочення, при якому статево задоволення виникає лише за умови заподіяння іншою людиною (партнером) фізичних чи моральних страждань. Однією з причин даного феномену є фіксація у процесі психосексуального розвитку сильної емоційної реакції на відчуття власної слабкості і беззахисності [18].

Дещо в іншу площину переводиться сутність мазохізму, введенням у науковий обіг категорії «моральний мазохізм» – потреби у фізичному або душевному страданні з метою свідомого чи несвідомого досягнення сексуального збудження, що характеризується бажанням пережити біль, підкорятися насильству [20-21]. Моральний мазохізм розвивається внаслідок непереборного потягу «до смерті»: суб'єкт, пригнічуючи агресивні потяги, що спрямовані зовні, повертає їх усередину себе і тим самим обумовлює саморуйнування [21]. До останнього відносять також депресивні настрої і схильність скаржитися на недоброзичливців і своє становище «жертви долі». Патогенез цих форм заснований на несвідомій регресивній сексуалізації почуття провини.

3. Фрейд виводить мазохізм за рамки перверсії (досягнення сексуального задоволення), виділяючи три його форми: 1) ерогенний – пов'язаний з отриманням сексуального задоволенням та болем; 2) жіночий – включає у себе жіночу установку, відповідно до якої людина відчуває себе неповноцінною, кастрованою істотою; 3) моральний мазохізм ґрунтується на неусвідомлюваному почутті провини або потреби у покаранні. Останнє передбачає той факт, що значущим є само по собі страждання [20-21].

В ортодоксальному психоаналізі вказують на наявність інфантильного компонента мазохізму – бажання мазохістів знаходитися у ролі безпорадних примхливих дітей стосовно оточуючих, що є формою регресивної поведінки. У психоаналітично-

му словнику термін регресія визначається як форма і механізм психічного захисту, який породжує відступ від реальності, за допомогою чого суб'єкт намагається уникнути почуття тривоги [4].

Дана робота виконана у контексті психодинамічного підходу (Т.С. Яценко), який передбачає реалізацію феноменологічного підходу до цілісного пізнання психіки суб'єкта в її свідомих і несвідомих виявах та вимагає розуміння внутрішньої сутності психічних явищ. Пізнання психіки не може обійти увагою наявність суперечливих її тенденцій, дослідженню яких сприяє глибинно-психологічне пізнання психіки, що має реалізацію у методі активного соціально-психологічного пізнання (АСПП).

Поняття мазохізм є головним у типології соціальних характерів, запропонованій Е. Фроммом. Дана деформація виявляє себе не тільки в інтимній близькості, але і у людських вчинках, мотивах і цілях, людських взаєминах та поведінці, у соціальних задатках. Зокрема, на думку вченого досягнення задоволення через занурення у горе висловлює загальний принцип знаходження задоволення шляхом втрати власного Я [22]. У своїх роботах Е. Фромм вказує, що мазохістські витоки мають глибинну природу, насамперед це почуття неповноцінності; немічності і відчуття приниженості. Учений зазначає: «Ці почуття – не просто усвідомлення своїх дійсних недоліків і слабкостей (хоча звичайна їх раціоналізація полягає саме у цьому); такі люди виявляють тенденцію принижувати себе, відмовлятися від можливостей... не здатні відчувати почуття «я хочу», почуття власного «Я» [22, с. 135].

Подібна позиція була заявлена у роботах К. Хорні, зокрема «...задоволення, до якого прагне людина – це відмова від власного Я» [23, с. 137]; як і гіпотеза про те, що «всі мазохістські нахили спрямовані на отримання задоволення, а саме – звільнення від власного Я з усіма його конфліктами» [23, с. 138]. Дослідниця зазначає, що мазохістські риси характеру мають дві основні схильності, це: тенденція до самознищення, при якій суб'єкт відчуває себе непривабливим, малозначущим, нікчемним; тенденція до особистої залежності – нездатність жити без прихильності, любові, дружби іншої людини [там само]. «Ці базальні мазохістські нахили виникають внаслідок поєднання несприятливих впливів... деформується спонтанне твердження дитиною своєї особистої ініціативи, почуттів, бажань, думок і він сприймає світ навколо себе як потенційно ворожий; за таких несприятливих умов він повинен вишукува-



ти можливості благополучно справлятися з життєвими труднощами» [23, с. 231].

Уточнимо поняття «психологічна смерть». Феномен психологічної смерті у філософській літературі відображений через суміжні категорії, як то: потяг до смерті та омертвіння, що зумовлює статику та водночас динаміку біологічних процесів [13]. Поняття «психологічної смерті» представлено у роботах таких науковців: А.А. Баканова [1], Д. Болена [3], Є.І. Головахи [8], С.В. Чебанова [24], Ф.Ю. Василюка [6], П.С. Гуревича [9], Т.С. Яценко [26-30] та ін. У науковій літературі явища психологічної смерті, як зазначено вище, представлені через близькі поняття: «потяг до смерті» (М. Кляйн [11], Дж. Рейнгольд [16], Е. Фромм [22], З. Фрейд [19-21], К. Хорні [23] та ін.); «соціальна смерть» (А.В. Дахін [10]); «психологічна травма» (Л. Бурбо [5], О. Ранк [15], І. Ялом [25] та ін.); «програмованість поведінки» (Е. Берн [2], С.В. Чебанов [24] та ін.). Аналіз літературних джерел дозволяє зробити висновок, що категорія психологічної смерті вивчається як явище, зумовлене глибинно-психологічними детермінантами, в основі яких лежить потяг до смерті та деструктивності; явище соціальної відчуженості, що виникає через переживання суб'єктом психологічної травми чи життєвої кризи.

У наукових концепціях А.А. Баканова [1], Є.І. Головахи [8] категорія «психологічної смерті» визначається як феномен, що знаходить відображення у соціальному житті через соціальне відчуження, ізоляцію, пасивність, байдужість до себе та оточуючого світу та пов'язане з драматичними переживаннями суб'єкта. У контексті цього А.А. Баканов виділяє такі характеристики психологічної смерті: розрив соціальних зв'язків, утрата життєвих орієнтирів, цінностей, значущих відносин, самоізоляція, зміна способу життя, мислення, ставлення до себе та оточення [1, с. 45]. Є.І. Головаха пише, що: «психологічна смерть виявляється у відсутності нових життєвих орієнтирів, апатії, бажанні відпочинку, консерватизмі, скептичному ставленні до майбутнього, бажанні повернення у минуле, чим характеризується омертвіння особистості» [8, с. 7].

У роботах О. Ранка [15] та І. Ялома [25] феномен «психологічної смерті» представлений через переживання травмуючих життєвих подій, самотність, покинутість, утрату близької людини, а відтак і значущих відносин. І. Ялом стверджує: «Ми самі продукуємо страхи, сум, депресію, негативне ставлення, які призводять до передчасного поминання психологічною смертю» [25, с. 312]. Особистість блокує вираження власних

емоцій, самоізолюється та втрачає контакт із зовнішнім світом, що зумовлює виникнення байдужості, безініціативності, депресивності. Такі стани, у концепції О. Ранка, породжені травмою народження та поглинають життєві сили суб'єкта, що обумовлює неусвідомлюване прагнення «повернення в утробу» матері. Переживання емоційних (фізичних) травм повертають індивіда до первинних травмуючих переживань: актуалізують відчуття безпорадності, ворожості, страху, що викликає несвідоме прагнення повернення до утробного стану. Така тенденція «повернення в утробу» є проявом психологічної смерті, адже суб'єкт «ховається» від зовнішнього світу та хоче повернутись до безпечного, захищеного стану, у ситуацію «самодостатності» [15].

У психоаналітичному словнику потяг до смерті визначається «через категорію потягу, який є протилежним потягу до життя та націлений на повне усунення напруги, тобто на приведення живої істоти у неорганічний стан» [4, с. 94], перетворення динамічної структури на статичну, омертвілу. Це призводить до виникнення деструкцій, серед яких є мазохізм. Дане положення підтверджується тезою З. Фрейда, який зазначав, що елемент деструктивності властивий кожній живій істоті та знаходить вираження в агресії, ненависті та руйнівній поведінці, спрямованій на самого себе. В основі таких деструктивних дій лежить енергія мортідо, яка зумовлює інстинкт смерті та призводить до блокування лібідної енергії, що знаходить свій вияв у мазохістичних тенденціях [19].

Виходячи з вище зазначеного, можна виокремити характерні ознаки феномену психологічної смерті: пасивність, ізолюваність, безініціативність, байдужість, апатія, що перешкоджає успішній соціальній реалізації індивіда.

У своїх наукових працях З. Фрейд вказував на те, що потяги до життя і до смерті ніколи не виступають окремо, вони з'єднані у різні варіації, а тому їх не можна впізнати... Потяг до смерті вбирає у себе все небезпечне, вороже – те, що пов'язано з любов'ю і має первинну природну біполярність [20]. Виходячи з цього, можна констатувати – потяг до смерті може набувати різних форм, що підтверджується дослідженнями Дж. Рейнгольда, який писав: «...інстинкт смерті набуває багатьох різних форм: це інертність, що спрямовується на нас, приємність бездіяльності, що стає засобом втечі від болю та страждань, ненадійності та напруженості, це уникання процесу росту, нездатність до інтеграції, бажання спокою для свідомості, втрата

автономності та енергії. Він діє як консервативна життєва тенденція: платонічне тяжіння до чогось незмінного, постійного, абсолютного та діаметрально протилежне бажання: це інфантильне бажання самопоглинання, це інцест, Фаустовське бажання повного задоволення» [16, с. 102]. Це свідчить про суперечливий характер потягу до смерті, який діє на несвідомому рівні та знаходить вираження у відчуттях самотності, ізоляції від оточуючого світу, самогубстві тощо.

Феномен психологічної смерті знаходить вияв у певних регресивних формах поведінки, що спричиняють не лише моральну та фізичну саморуйнацію, а й психологічну, до яких можна віднести мазохістичні нахили. У своїх роботах Е.С. Шнейдман [27] акцентує увагу на існуванні мотивів саморуйнівної поведінки, що є прихованою від суб'єкта: садизм, антисоціальна поведінка, потяг до екстремальних видів спорту. У концепції Н. Фарбероу звільнення від душевного болю відбувається шляхом саморуйнівної поведінки. Наявність такого поведінкового акту опосередковано вказує на існування глибинно-психологічних мотивів психологічної смерті, які пов'язані з мазохістичними тенденціями суб'єкта. Особа, що обтяжена регресивними формами поведінки, продукує деструктивні імпульси, які актуалізовані мортідною енергією, що спрямовується на самого себе. На поведінковому рівні це проявляється в аскетизмі, муках, відступах від реальності, антисоціальній поведінці, ригідності, членушкодженні, почутті меншовартості імпотенції та фрігідності, що є характерними ознаками мазохізму [27]. Варто зауважити, що деструктивна поведінка спрямовує організм суб'єкта до самознищення. За таких умов мазохізм є парадоксальною формою адаптації. У суб'єкта виникає ілюзія прийнятності дій, які інтегрують самопокарання та принцип задоволення.

З позицій психодинамічної теорії (Т.С. Яценко) тенденція до психологічної смерті виявляється в усталеному відчутті себе незадоволеним, ображеним, нещасним, неповноцінним, а у реальних діях – у відчуженості від соціального життя, неусвідомлюваній тенденції нанесення шкоди власній персоні, що виступає одною з головних детермінант формування мазохістичних тенденцій. Виходячи з цього, можна припустити, що мазохізм обумовлює нанесення шкоди не тільки власній персоні (самопокарання), а й актуалізує деструктування значущих стосунків, емоційної омертвілості психіки особистості, імпотування власної активності [30].

Прояви тенденції «до психологічної смерті» та мазохістичних нахилів пов'язані з внутрішньою (неусвідомлюваною) дисгармонією особистості, що породжує негативне сприйняття нею оточуючої дійсності. Це зумовлює появу суб'єктивного сприйняття оточуючого світу суб'єктом. Виникнення цих тенденцій пов'язано з блокуванням лібідних почуттів дитини до близьких людей. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що феномен «мазохізм» та тенденція «до психологічної смерті» мають єдину платформу – едіпальна залежність. Сутність феномену едіпової залежності полягає у прагненні суб'єкта до чуттєвого єднання у дитинстві (від 2 до 5 років) з первинними лібідними об'єктами (батьками) та породжує у нього виникнення амбівалентних почуттів. Така амбівалентність пов'язана з боротьбою лібідних та мортідних почуттів. Однією з найбільш виражених збитків (витрат), що наносить едіпальна залежність психіці є інтроєктування суб'єктом тих рис первинних лібідних об'єктів (батьків), які обумовили його емотивний дискомфорт – маніпуляцію, авторитаризм почуття самотності і т. п., що пов'язано з відчуженням та блокуванням лібідної енергії. Зазначене вище підкреслює вагомість понять «лібідо» – активної життєвої сили, що діє з моменту народження людини – та «мортідо» – енергії руйнування, омертвіння [27].

У своїх дослідженнях З. Фрейд, акцентував увагу на деструктивному впливові на психіку суб'єкта шляхом блокування вираження лібідної енергії. Учений зазначав, що це пов'язано із соціалізацією індивіда. Дослідник пише: «Ранній розквіт інфантильного сексуального життя суб'єкта був приречений на загибель через несумісність його бажань із реальністю та обмеженістю дитячого розвитку. Цей розквіт загинув, супроводжуючись сильними душевними стражданнями, що зумовили виникнення відчуття неповноцінності, покинутості, ревнощів, заздрощів, що є виявом енергії мортідо» [20, с. 41–42]. При наявності едіпальної залежності «усікається» принцип задоволення через заборони, покарання, відсторонення, обмеження дитини соціальними нормами. Усе це породжує омертвіння чуттєвої сфери суб'єкта. Такі бар'єри на шляху єднання з лібідним об'єктом є травмивними для психіки дитини, оскільки актуалізуються тенденції до психологічної імпотенції, психологічної смерті та морального мазохізму.

**Висновки.** Аналіз наукових джерел з заявленої проблеми дозволяє констатувати, що феномен «мазохізм» та тенденція «до психологічної смерті» взаємопов'язані та



знаходять вираження у готовності до вияву енергії мортідо, яка обумовлює виникнення деструктивних форм поведінки суб'єкта з оточуючими людьми та предметним світом. Основними формами вияву психологічної смерті у поведінці суб'єкта є: тенденція до самопокарання, ізоляція від соціуму, емоційне блокування, психічне омертвіння, імпотування власної активності, що є основними характеристиками феномену «мазохізм».

Встановлено, що глибинно-психологічні витoki мазохістичних нахилів та тенденції «до психологічної смерті» пов'язані з едіповою ситуацією, в якій відбувається блокування та капсулювання лібідних почуттів, що деструктивно позначається на психіці суб'єкта та породжує амбівалентні почуття. Едіпова ситуація започатковує тенденцію до психологічної смерті та актуалізує механізм ідентифікації. Прийняття психікою едіпальних обмежень (табу на інцест), породжує виникнення неусвідомлюваного почуття провини, яке пов'язане з тенденцією до самопокарання, навіть за умов чуттєвого тяжіння до первинних лібідних об'єктів (батьків), що знаходить синтезоване вираження у феномені мазохізм (об'єднання покарання із задоволенням).

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Баканов А.А. Актуальные проблемы становления личности в современном мире / А.А. Баканов // Материалы Всероссийской научно-практической конференции 30–31 мая 2001 г. – Магнитогорск : МаГУ, 2001. – С. 44 – 46.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн. – М. : Современный литератор, 2006. – 448 с.
3. Болен Д.С. Богиня в каждой женщине. Новая психология женщины. Архетипы богинь / Д.С. Болен. – М. : ЭСКМО, 2006. – 272 с.
4. Борнесс Э. Психоаналитические термины и понятия / Э. Борнесс. – М. : Класс, 2000. – 637 с.
5. Бурбо Л. Пять травм, которые мешают быть самим собой / Л. Бурбо. – К. : София; М.: Гелиос, 2005. – 192 с.
6. Василюк Ф.Е. Пережить горе. О человеческом в человеке / Ф.Е. Василюк. – М. : Политиздат, 1991. – 290 с.
7. Венера в мехах. Л. фон Захер-Мазох. Венера в мехах. Ж. Делёз. Представление Захер-Мазоха. Фрейд З. Работы о мазохизме / Сост., пер. с нем. и франц. и комментарии А.В. Гараджи. – М. : Культура, 1992. – 380 с.
8. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – К. : Наукова думка, 1984. – 207 с.
9. Гуревич П.С. Психология : [учеб. пособие] / П.С. Гуревич. – М. : Старик Ватулин, 2005. – 715 с.
10. Дахин А. Человек как граничная мера бытия материального мира / А. Дахин // Популярная психология. – 2005. – № 8. – С. 73 – 77.
11. Кляйн М. Развитие в психоанализе / М. Кляйн, С. Айзекс, Дж. Райверш ; Сост. и науч. ред. И.Ю. Романов. – М. : Академический проект, 2001. – 512 с.
12. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – 4-е изд. – М. : АСТ МОСКВА; СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2009. – 811 с.
13. Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Мн. : изд. В.М. Скаун, 1998. – 896 с.
14. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – 2-е изд., – СПб : Питер, 2006. – 1096 с.
15. Ранк О. Травма рождения / О Ранк. – М. : Аграф, 2004. – 398 с.
16. Рейнгольд Дж. Мать, тревога и смерть. Комплекс трагической смерти / Дж. Рейнгольд. – М. : ПЕРСЭ, 2004. – 384 с.
17. Рихард фон Крафт-Эбинг. Половая психопатия / Р. фон Крафт-Эбинг. – М. : Книговек, 2013. – 624 с.
18. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 800 с.
19. Фрейд З. Введение в психоанализ : [лекции] / З. Фрейд. – СПб : Питер, 2002. – 384 с.
20. Фрейд З. Мы и смерть. По ту сторону принципа наслаждения / З. Фрейд // С. Рязанцев Танатология – наука о смерти. – СПб., 1994. – 380 с.
21. Фрейд З. Экономическая проблема мазохизма / З. Фрейд // Психоанализ. – К. : Міжнародний інститут глибинної психології, 2011. – № 1(15). – С. 8-19.
22. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – Мн. : Попурри, 1999. – 624 с.
23. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психоанализе / К. Хорни. – СПб : Питер, 2002. – 480 с.
24. Чебанов С.В. Фигуры Танатоса / С.В. Чебанов // Философский альманах. Пятый специальный выпуск. – СПб., 1995. – № 5. – С. 113 – 124.
25. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Класс, 1999. – 312 с.
26. Яценко Т.С. Основы глубинной психокоррекции: феноменология, теория і практика : [навч. посіб.] / Т.С. Яценко. – К. : Вища шк., 2006. – 382 с.
27. Яценко Т.С. Глубинная психология: диагностика и коррекция тенденции к психологической смерти : [учеб. пособие] / Т.С. Яценко, А.В. Глузман, И.В. Калашник. – Ялта : РВУЗ КГУ, 2008. – 204 с.
28. Яценко Т.С. Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога / Т.С. Яценко, А.В. Глузман. – Днепрпетровск : Инновация, 2015. – 394 с.
29. Яценко Т.С. Самодепривация психіки та дезадаптація суб'єкта : [монографія] / Т.С. Яценко, В.І. Бондар, І.В. Євтушенко, М.М. Кононова, О.Г. Максименко. – К. : Вид-во НПУ імені М. Драгоманова, 2015. – 280 с.
30. Яценко Т.С. Глибинне пізнання самодепривації психіки майбутнього психолога / Т.С. Яценко, В.І. Бондар. – К. : Вид-во НПУ імені М. Драгоманова, 2016. – 384 с.

УДК 159.947.5

## ОСОБЛИВОСТІ РЕПРОДУКТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ МОЛОДИХ ЖІНОК: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Івачевська О.В.,

молодший науковий співробітник лабораторії психології спілкування

Інститут соціальної та політичної психології

Національної академії педагогічних наук України

Статтю присвячено вивченню проблеми репродуктивної мотивації молодих жінок в Україні. Уточнено теоретичну модель, що включає основні передумови формування мотивації жінок оптимального репродуктивного віку до народження чи відкладання/повної відмови від народження дитини. Особливу увагу зосереджено на особистісних особливостях жінок молодого віку та їх взаємозв'язку з основними групами репродуктивних мотивів, а також вектором їх спрямування (народження/відмова від народження).

**Ключові слова:** репродуктивна мотивація, репродуктивні мотиви, чинники репродуктивної мотивації, мотиви народження дитини, чайлдфрі.

Статья посвящена изучению проблемы репродуктивной мотивации молодых женщин в Украине. Уточнена теоретическая модель, включающая основные предпосылки формирования мотивации женщин оптимального репродуктивного возраста к рождению или откладыванию/полного отказа от рождения ребенка. Особое внимание сосредоточено на личностных особенностях женщин молодого возраста и их взаимосвязи с основными группами репродуктивных мотивов, а также вектором их направленности (рождение/отказ от рождения).

**Ключевые слова:** репродуктивная мотивация, репродуктивные мотивы, факторы репродуктивной мотивации, мотивы рождения ребенка, чайлдфри.

Ivachevska O.V. FEATURES OF THE REPRODUCTIVE MOTIVATION OF YOUNG WOMEN:  
THE PSYCHOLOGICAL ASPECT

The paper is concerned with the problem of reproductive motivation of young women in Ukraine. The theoretical model, which includes the main preconditions for forming the female motivation of optimal reproductive age to childbirth or postponement/ denial of childbirth, is specified. Much attention is given to the personal characteristics of young women and their relation with the main groups of reproductive motives, and also the vector of their direction (childbirth/denial of childbirth).

**Key words:** reproductive motivation, reproductive motives, factors of reproductive motivation, reasons for childbirth, childfree.

**Постановка проблеми.** Сьогодні дедалі важче ігнорувати ті значні зміни, яких зазнає репродуктивна мотивація молодих жінок у період глибокої трансформації в Україні суспільних цінностей, норм, поглядів і світосприйняття загалом. З одного боку, помітно збільшується частка тих, хто свідомо приймає рішення щодо народження чи відкладання/відмови від народження дитини, керуючись об'єктивними можливостями, адекватно оцінюючи наявні/відсутні матеріальні, моральні й часові ресурси тощо. З іншого, все ще часто народження молодю жінкою дитини відбувається не через бажання й готовність стати матір'ю, а мотивується певними вигодами або ж здійснюється під тиском формальних і неформальних соціальних експектацій чи зовсім бездумно. Це розповсюджено передусім серед маргінальних чи таких верств населення, де виключені поняття відповідальності, духовності, етики, де відсутнє відповідне психологічне й матеріаль-

не забезпечення тощо. Як наслідок, кількість дітей-сиріт за живих батьків і дітей, що не отримують належного догляду, виховання й розвитку чи зазнають жорстокого ставлення, насилля з боку батьків, досі не зменшується.

Джерелом саморозвитку й успішного самоздійснення особистості сучасні вчені вважають суб'єктність, у ядрі якої передбачають здатність «творити» власне життя, здійснюючи свідомі життєві вчинки, обираючи те, що справді відповідає її сутності. Виходячи із цього, народження дитини повинно мати усвідомлений, моральний і відповідальний характер, набуваючи рис вчинковості (К. Абульханова-Славська, І. Бех, Т. Кириленко, І. Маноха, В. Роменець, В. Татенко й ін.), що апіорі виключає можливість розглядати його як просте відтворення населення (задетерміноване природою, соціокультурним інститутом тощо). Новий час висуває на передній план унікальну особистість із її свідомим репро-



дуктивним вчинком, яка несе персональну відповідальність за здійснене та усвідомлює усі його наслідки. За таких умов підхід до врегулювання демографічної ситуації із застосуванням механізмів, спрямованих переважно на підвищення кількісних показників відтворення населення, видається неефективним, а подекуди й небезпечним. А відтак вимагають ґрунтовного вивчення проблеми репродуктивної мотивації молодих жінок, що дасть змогу в майбутньому винайти й обґрунтувати сучасні підходи до покращення насамперед якісних характеристик дітонародження в Україні.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Для дослідження особливостей репродуктивної мотивації молодих жінок в Україні важливим видався науковий доробок учених далекого та ближнього зарубіжжя щодо репродуктивної поведінки, психологічних проблем репродуктивного вибору сучасної молоді, а також праці вітчизняних фахівців із питань материнства та його феноменів. Теоретико-методологічний аналіз показав, що вивчення репродуктивної мотивації молодих жінок у контексті репродуктивної поведінки особистості провадилося переважно вченими-демографами та соціологами (А. Антонов, О. Балакірева, В. Белова, Г. Бондарська, Ю. Зінченко, О. Кваша, Е. Лібанова, В. Стешенко, Р. Сіфман та ін.), виходячи передусім з демографічних проблем відтворення населення, й зосереджувалося скоріше на кількісних його показниках у загальнооспільному масштабі. Психологічними ж аспектами дослідження репродуктивної мотивації переймалися переважно з погляду майбутнього свідомого материнства та готовності до нього, ступеня задоволення цією роллю, стилів виховання тощо. Тут доцільно згадати праці Н. Кедрової, С. Мещерякової, С. Мінюрової та К. Тетерлевої, О. Мурашко, Р. Мухамедрахімова, Н. Оліфірович, О. Смірної, Г. Філіппової, Т. Верні, Д. Пайнс та ін. Маловивченими й гостро дискусійними нині виявляються питання мотивів народження дитини молодою жінкою чи відкладання материнства на більш зрілі роки, а іноді й повної відмови від народження дитини, незважаючи на відмінне репродуктивне здоров'я. Дефіцит психологічних досліджень у цій царині ми пов'язуємо з тими труднощами, що неминуче супроводжують дослідників мотиваційної сфери особистості, тим паче її інтимного пласту. З одного боку, варто відзначити теоретико-методологічну плутанину та відсутність єдності поглядів на феномен мотивації загалом, з іншого – недостатню кількість адекватного методичного інструментарію для ґрунтов-

ного емпіричного дослідження репродуктивних мотивів, неможливість використання наявних психодіагностичних методик для вивчення специфіки боротьби мотивів у процесі становлення репродуктивної мотивації молодих жінок, а також проблеми усвідомлення ними власних репродуктивних інтенцій.

**Постановка завдання.** Мету статті вбачаємо, по-перше, в уточненні теоретичної моделі, що включає передумови формування репродуктивної мотивації та основні групи мотивів молодих жінок щодо народження чи відмови від народження дитини; по-друге, у представленні результатів емпіричного дослідження зв'язку особистісних особливостей жінок молодого віку з репродуктивними мотивами та вектором їх спрямування.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Аналіз основних підходів до вивчення мотиваційної сфери особистості в психології (Л. Божович, Х. Хекхаузен, О. Леонтьєв, А. Маслоу, Л. Виготський, І. Джидар'ян, Є. Ільїн, Ж. Нюттен, С. Рубінштейн та ін.), репродуктивної поведінки та репродуктивної мотивації в суміжних науках дає змогу розуміти сутність поняття «репродуктивна мотивація» як систему мотивів, що детермінують репродуктивну поведінку особистості, зумовлюють її початок, напрям та активність, зумовлюючи досягнення певних цілей через народження дітей або відмову від їх народження. Уважаємо, що репродуктивна мотивація представлена безліччю мотивів, які можуть бути усвідомленими, неусвідомленими або ж свідомо прихованими. Важливо відзначити, що неусвідомлені або свідомо приховані особистістю мотиви, що спонукають її до певного типу репродуктивної поведінки, пояснюючи яку, вона вдається до мотивувань, ми називаємо латентними репродуктивними мотивами. Боротьба репродуктивних мотивів теж може мати латентний (прихований, неусвідомлюваний) характер, що утруднює прийняття рішення щодо народження чи відмови від народження дітей, як наслідок, перешкоджає ефективному життєздійсненню молоді жінки. Конкурентна боротьба усвідомлених мотивів, на відміну від латентних, проходить більш продуктивно і призводить до прийняття поміркованого репродуктивного рішення [1, с. 47]. Саме тоді, на нашу думку, стає можливим розгортання суб'єктності в онтогенетичному вимірі, здійснення свідомого вчинку – народження очікуваних і бажаних дітей і гармонійне прийняття материнської ролі.

Узагальнюючи уявлення вчених різних галузей науки та спираючись на результати

власного емпіричного дослідження, виділили основні передумови формування репродуктивної мотивації молодих жінок (рис. 1):

- біологічні (інстинктивна, фізіологічна, психофізіологічна зумовленість, репродуктивне та загальне здоров'я тощо);
- соціокультурні (суспільна культура, звичаї, традиції, ідеологія, релігійні переконання тощо);
- політико-економічні (політико-економічна ситуація в країні, соціальна політика, правова захищеність, матеріально-технічне забезпечення, фінансове забезпечення, соціально-інфраструктурна сфера тощо);
- соціально-демографічні (вік, соціальний статус, матеріальний статус, походження, місце проживання, історія життя тощо);
- соціально-психологічні (соціальний капітал та особливості міжособистісної взаємодії, соціальні експектації, соціально-психологічні потреби загалом);
- особистісні (Я-концепція, особистісна й соціальна зрілість, самоактуалізаційні тенденції, смисложиттєві орієнтації тощо);
- індивідуально-психологічні (темперамент, характер, здібності).

Варто зазначити, що хоча й виділені групи чинників впливають на особистість в онтогенезі й певною мірою зумовлюють її життєву історію, досвід, однак, переломлюючись, суб'єктивно сприймаються кожною жінкою, яка, з одного боку, розвивається в певному середовищі під впливом зовнішніх чинників, з іншого – унікально й неповторно асимілює його в індивідуальному просторі життя. З огляду на це, правомірним є вивчення особистісних особливостей (ціннісні та смисложиттєві орієнтації, локус контролю, самоактуалізаційні тенденції, ступінь особистісної зрілості тощо) молодих жінок як важливого психологічного чинника, оскільки, на нашу думку, саме він є ключовим у формуванні репродуктивної мотивації.

Особистісні особливості молодої жінки визначають зміст і спрямування мотивів тих чи тих дій, виходячи з її індивідуальних бажань, потреб. Однак, аби репродуктивні мотиви набули рушійної сили, особистості необхідно здійснити пошук і віднайти й у самій собі, і в навколишньому середовищі необхідні адекватні засоби (ресурси) задоволення власних прагнень. Пошукова активність передбачає процес віднаходження достатніх матеріальних, фізичних, моральних та інших ресурсів для реалізації власних намірів, цілей, а також їх узгодження із соціокультурними традиціями, нормами, експектаціями тощо. При цьому здійснення свідомого репродуктивного вчинку, який відповідатиме особистісним

потребам, цінностям, збагачуватиме життя новими смислами, передбачає усвідомлення справжніх репродуктивних мотивів, що визначають його вектор. Усвідомлення супроводжується «освоєнням» жінки у власному просторі життя, тобто процесом пізнання того, що вона контролює, що обирає, що спонукає її здійснювати ті чи ті вчинки й бере на себе відповідальність за їх здійснення.

За сучасних реалій і специфічної репродуктивної поведінки молоді важливим завданням видається актуалізація в молодих жінок суб'єктно-вчинкової позиції щодо народження чи відмови від народження дитини. А отже, ґрунтовне вивчення особливостей репродуктивної мотивації, дослідження репродуктивних мотивів жінок і їх класифікація відповідно до запитів сучасної психологічної науки і практики.

Ефективно виявити репродуктивні мотиви й індивідуальну позицію молодих жінок щодо народження чи відмови від народження дітей нам дали змогу авторська методика «Життєві історії», нарративний метод і метод анкетування (з відкритими запитаннями). Авторська методика побудована за типом Інсайт-тесту: досліджувані ознайомилися з 10 життєвими ситуаціями (у яких за певних умов могла б опинитися будь-яка жінка), намагалися дати пораду чи висловити своє бачення подальших її дій, рішень, вчинків. Історії зачіпають проблеми репродуктивного здоров'я, здоров'я загалом, матеріального стану та соціального статусу, взаємин з оточуючими, зокрема сімейних стосунків, благополуччя й емоційного комфорту, соціокультурних особливостей і багато інших актуальних питань. Відповіді оцінювались за характером і виразністю емоційної реакції, типом когнітивних виявів, способом вирішення конфліктних ситуацій, спрямованістю на народження чи відмову від народження дитини, ступенем урахування реалій сьогодення, ступенем обґрунтованості позицій. Частотно-смісловий аналіз дав можливість виділити смислові категорії та частоту їх згадування. Контент-аналіз нарративів водночас провадився за критеріями: узгодженість/неузгодженість, реалістичність/нереалістичність, емоційне забарвлення, послідовність, представленість різних сфер життя тощо. Анкетування допомогло проаналізувати особливості індивідуальної життєвої історії, світогляду, суб'єктивного ставлення молодих жінок до материнства, вивчення їхніх репродуктивних планів на майбутнє, а також виокремити самопрезентовані репродуктивні мотиви. Загалом вдалося з'ясувати, що репродуктивні мотиви мають

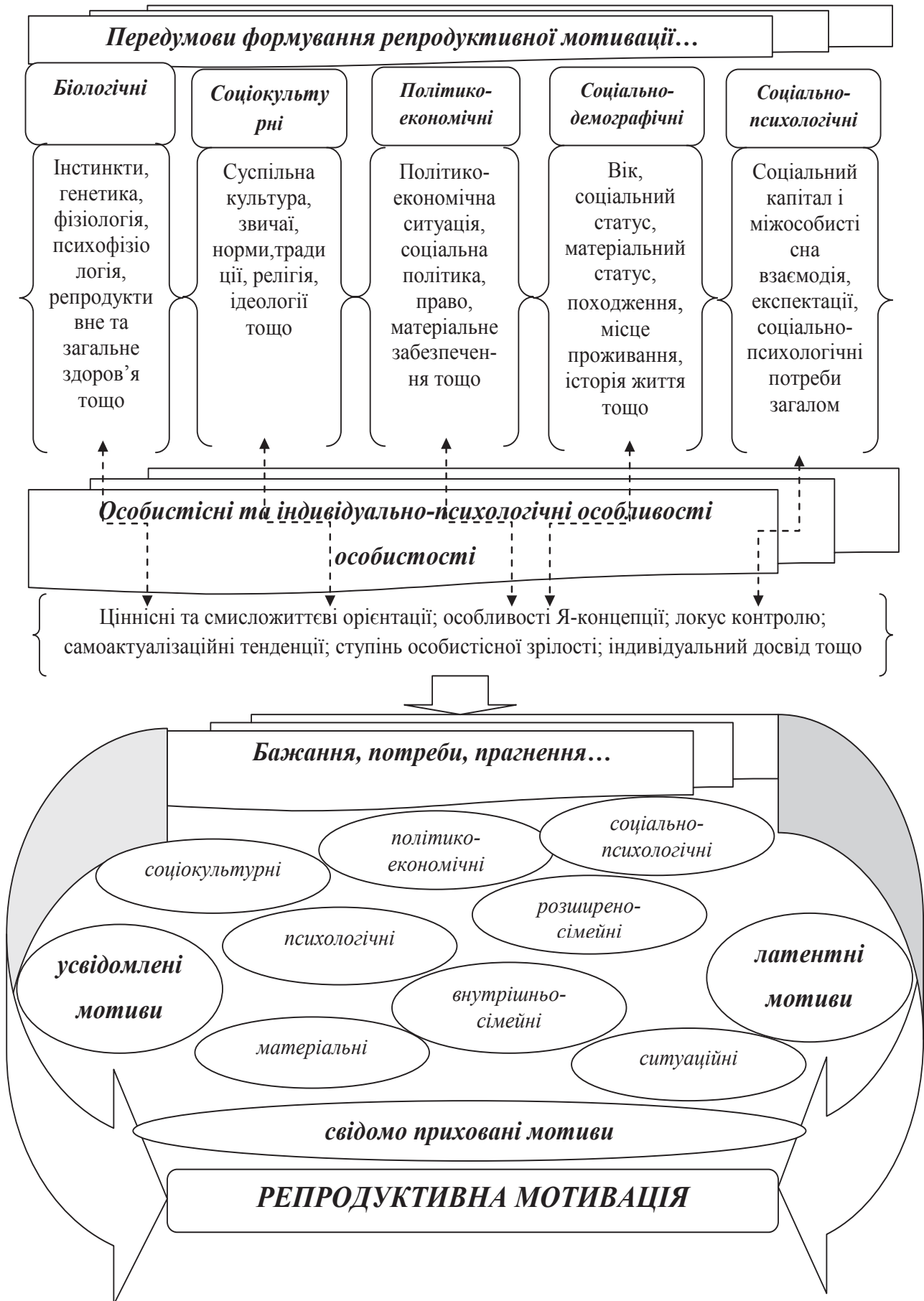


Рис. 1. Теоретична модель репродуктивної мотивації



декілька вимірів (основні групи; альтруїстичні/егоїстичні мотиви; мотиви з вектором на народження та на відмову від народження дитини), які в найзагальнішому вигляді з короткими поясненнями подано в таблиці 1.

Досліджуючи особистісні особливості молодих жінок, ми зосередилися, зокрема, на визначенні рівня самоактуалізації молодих жінок за допомогою «Самоактуалізаційного тесту» Е. Шострома (в адаптації Ю. Альошиної, Л. Гозмана й ін.) [2]; вивченні смисложиттєвих орієнтацій молодих жінок за допомогою методики СЖО (адаптація Д. Леонтєва) [3]; визначенні рівня суб'єктивного контролю за допомогою однойменної методики в модифікації Є. Бажина, О. Голінкіної, О. Еткінда [4].

Вивчаючи мотиваційну систему особистості ми неминуче стикнулися з розповсюдженою проблемою соціально прийнятних мотивувань. Адже справжні репродуктивні мотиви молодих жінок не завжди узгоджуються з культурними, моральними нормами, прийнятими в нашому суспільстві, а отже, або витісняються особистістю, або навмисно нею приховуються. З метою визначення актуальності потреби в соціальному схваленні застосовано шкалу Д. Марлоу та Д. Крауна [5, с. 21].

У дослідженні репродуктивної мотивації взяло участь 200 молодих жінок, 50 із яких відкрито декларували власну позицію «вільних від дітей». Вибірку ми стратометрично збалансували за віком (18–22/23–28/29–35), рівнем освіти (середня, середня спеціальна, неповна вища, вища), місцем походження й проживання (село/місто/мегаполіс), рівнем доходу (низький/середній/високий). Критеріями відбору також стали контактність, добровільність участі в дослідженні; відсутність релігійного чи іншого виду фанатизму, який перешкодив би адекватному сприйманню інформації, пов'язаної з дослідженням; відсутність психічних, психоневрологічних захворювань і групи інвалідності.

Кореляційний аналіз за Пірсоном показав неочікувані тенденції взаємозв'язків. Здавалося б, природно, що зорієнтованість особистості на народження дитини тісно пов'язана (на рівні  $p \leq 0,01$ ) з особливою цінністю дитини для неї та генофілією (за РОД М. Родштейн – бажання народжувати й любов до дітей), однак та сама цінність дитини обернено корелює з показником «дитина-мета» й значуще пов'язана з потребою в соціальному схваленні та соціально-психологічною групою мотивів егоїстичного спрямування. Беручи до уваги таку реальність, закономірною видається відсутність значущих зв'язків

генофілії з усіма шкалами рівня осмисленості життя (за методикою СЖО О. Леонтєва). Якщо показник «дитина-мета» тісно пов'язаний ( $p \leq 0,01$ ) з усіма шкалами та загальним показником осмисленості життя особистості, то орієнтація респонденток на народження дитини в майбутньому прямо корелює (на рівні  $p \leq 0,05$ ) лише зі шкалами «Локус контролю Я» і «Процес життя», тісно пов'язана ( $p \leq 0,01$ ) зі шкалою «Локус контролю Життя». Інтерпретуючи такий результат, розуміємо, що наміри народжувати в майбутньому не завжди говорять про альтруїстичний характер репродуктивних мотивів. Високі показники за шкалою «Процес життя» можуть свідчити про гедоністичне спрямування особистості, що живе сьогоднішнім днем, нереалістичні плани на майбутнє тощо, а шкал «Локус контролю Я» та «Локус контролю Життя» – про надмірну впевненість у собі й власних можливостях керувати своїм життям. Останнє на перший погляд видається скоріше позитивними якостями особистості, які свідчать про високий рівень суб'єктності, однак у більш глибокому аналізі виявляються безпідставними й такими, що не враховують усі чинники навколишнього середовища та не забезпечують реалістичне бачення власних можливостей і обмежень.

Окремо варто відзначити значущий взаємозв'язок саме альтруїстичних психологічних мотивів як народження, так і відмови від народження дитини з високим показником за категорією «дитина-мета». Тобто можна не лише бажати народжувати, аби подарувати дитині безумовну любов, прийняття й піклування, реалізувати себе повністю в ролі матері, а й відмовлятися народжувати, усвідомлюючи власні обмеження чи побоювання неспроможності дати дитині ту любов, на яку вона безумовно заслуговує.

Аналізуючи взаємозв'язок репродуктивних мотивів і цінності дитини як такої з локусом контролю респонденток, ми цілком очікувано виявили зворотну кореляцію усіх матеріальних шкал загальної інтернальності (за РСК в модифікації Є. Бажина, Е. Голінкіної, О. Еткінда) та економічних і біологічних мотивів. Високий рівень інтернальності за шкалами локусу контролю у сферах досягнень і невдач, у сімейних і професійних стосунках, міжособистісних взаєминах, а також щодо власного здоров'я свідчить про віру у свої сили й здатність молоді жінки керувати власним життям самостійно. Тут варто відзначити важливість альтруїстичних репродуктивних мотивів, оскільки надмірна самовпевненість часто може поєднуватися з егоцентричністю й



Таблиця 1

## Репродуктивні мотиви

Основні групи репродуктивних мотивів	Дитина – мета (альтруїстичні)		Дитина – засіб (еґоцентричні)	
	Народження	Відмови	Народження	Відмови
Соціокультурні	Бажання народити нащадка великого українського роду, нації тощо	Гостра невідповідність власного світосприйняття, світогляду суспільним традиціям, нормам, вимогам тощо	Відповідність запиту суспільства, набуття високого соціального статусу (звання Матері) тощо	Компенсаторна чи демонстративна опозиція суспільним традиціям, нормам, вимогам тощо
Політико-економічні	Емпірично не виявлено	Складна політико-економічна ситуація, відсутність правової захищеності, невизначеність, воєнні дії тощо	Потреба народжувати невідкладно, з огляду на складну ситуацію в країні, в надії вирішити особисті питання, пов'язані з нею	Демонстративна опозиція нинішньому станowi в країні, відсутності реформ, соціальних програм тощо
Матеріальні	Передача в спадщину нащадкам родини, бізнесу, дохідної справи, можливість матеріально забезпечити майбутню дитину тощо	Неможливість забезпечити матеріально дитину, відсутність достойного житла, інфраструктури тощо	Можливість покращити власне матеріальне становище шляхом отримання дотацій, виплат на дитину, пільг чи пільгового житла тощо	Можливість зекономити наявні ресурси, небажання ділитися надбанням, втрачати можливість заробляти кошти тощо
Соціально-психологічні	Сприятливе референтне оточення, налагоджені зв'язки, високий соц. капітал	Відсутність благоприємного референтного оточення, соціальних зв'язків	Відповідність соціальним експектаціям, статус матері в соціумі, інші вигоди	Можливість продовжити кар'єру, не втратити соціальний статус тощо
Розширені сімейні	Продовження сімейного роду, унікальних традицій, світогляду тощо	Відсутність упевненості в родинному корінні, проблеми, страшний таємниці роду тощо	Відповідність очікуванням, традиціям, нормам сімейного роду	Компенсаторна чи демонстративна опозиція розширеній сім'ї, спроба відокремлення
Внутрішньосімейні (подружні)	Бажання передати дитині унікальні гени в поєднанні, народження в любові тощо	Складна ситуація в подружній парі, конфлікти, насилля, відсутність партнера тощо	Можливість налагодити взаємини з партнером, створити «справжню сім'ю» тощо	Маніпулювання партнером і гра на його потребі продовження роду
Психологічні	Потреба безумовно любити, бажання самоактуалізації, самоздійснення, реалізації материнської ідентичності	Зневіра у власній здатності безумовно любити, віддавати, страх бути поганою матір'ю й обділити дитину тощо	Наповнити власне життя сенсом, здійснити власні мрії через дитину, самоствердитися тощо	Небажання ділити любов та інші ресурси сім'ї з дитиною, страх втратити головну позицію в сім'ї тощо
Біологічні (фізіологічні, психофізіологічні)	Інстинкти, гарне репродуктивне здоров'я, генетика тощо	Генетичні захворювання, незадовільне загальне та репродуктивне здоров'я тощо	Бажання покращити нездовільне репродуктивне здоров'я чи уникнути погіршення тощо	Страх погіршення загального здоров'я, зовнішнього вигляду тощо
Ситуаційні	Релігійні чи світоглядні загалом переконання	Не допускаться через прискіпливий контроль власної репродуктивної поведінки	Енерговитратність практик свідомої репродуктивної поведінки	Маніпулювання партнером задля особистої вигоди тощо

маніпулятивністю особистості. Інтернальність у міжособистісних стосунках і щодо власного здоров'я прямо корелює (на рівні  $p \leq 0,05$ ) із генофілією. Можемо припустити, що впевненість у собі та власному суб'єктному ресурсі дає жінці змогу, як наслідок, бути більш упевненою у своїй здатності полюбити власну дитину в майбутньому й уміти налагодити гарний контакт. Загалом респондентки з високими показниками інтернальності у сфері міжособистісних стосунків і щодо власного здоров'я більш упевнено заявляли про бажання, готовність народжувати, відзначали особливу цінність дитини як такої й мотивували це скоріше психологічною групою мотивів, однак лише та частка респондентів, яка визначилася високим рівнем інтернальності за загальним показником (усіма шкалами РСК), мала альтруїстичний вектор мотивів як народження, так і відмови від народження дитини в майбутньому.

Парадоксальними на перший погляд виявилися результати аналізу взаємозв'язку самоактуалізаційних тенденцій особистості з основними групами мотивів і їх вектором. Високі показники за всіма шкалами методики САТ прямо корелюють із психологічними мотивами (на рівні  $p \leq 0,01$ ) і категорією «дитина-мета». Водночас на тому самому рівні значущості з тими самими шкалами обернено корелює орієнтація на народження дитини в майбутньому та генофілія. Тобто що нижчий рівень самоактуалізаційних тенденцій нині, опори на себе, гнучкості поведінки, орієнтації в часі тощо, то впевненіше молоді жінки заявляють про бажання й готовність народжувати в майбутньому, сприймаючи скоріше народження дитини як засіб задоволення низки потреб.

**Висновки з проведеного дослідження.** Отже, ґрунтовне теоретико-методологічне та емпіричне дослідження репродуктивної мотивації молодих жінок дало змогу побудувати теоретичну модель, що включає основні передумови формування мотивації (біологічні, соціокультурні, політико-економічні, соціально-демографічні, соціально-психологічні чинники, особистісні та індивідуально-психологічні особливості особистості) й основні групи мотивів (соціокультурні, політико-економічні, матеріальні, соціально-психологічні, розширені сімейні, подружні, психологічні, біологічні, ситуаційні тощо) молодих жінок щодо народження чи відкладання/повної відмови від народження дитини, а також проаналізувати взаємозв'язок рівня інтернальності, осмисленості життя, самоактуалізаційних тенденцій особистості з репродуктивними мотивами та вектором їх спрямування (народження/відмова від народження).

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Івачевська О.В. Методологічні засади емпіричного дослідження особливостей репродуктивної мотивації молодих жінок / О.В. Івачевська // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – 2014. – № 6. – С. 43–60.
2. Шостром Э. Самоактуализационный тест (САТ) / Э. Шостром [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://psyera.ru/4980/samoaktualizacionnyu-test-sat>.
3. Леонтьев Д.А. Тест смысловжизненных ориентаций (СЖО) / Д.А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.
4. Бажин Е.Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля / Е.Ф. Бажин, Е.А. Голикина, А.М. Эткинд // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 3. – С. 152–162.
5. Большая энциклопедия психологических тестов : в 2 т. / сост. А.А. Карелин. – М. : Владос-пресс, 2007. – Т. 1. – 2007. – 312 с.



УДК 159.9:305-057.875(477)

## ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ҐЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ОНТОГЕНЕЗІ

Кікінежді О.М., д. психол. н., професор,  
завідувач кафедри психології  
Тернопільський національний педагогічний університет  
імені Володимира Гнатюка

У статті подано психологічні аспекти гендерної соціалізації особистості в онтогенезі, а саме феномен ідентифікації як соціально-психологічний феномен диференціації статі. Дослідження явища гендерної ідентифікації розглядається в контексті змісту соціостатевих диспозицій особистості як співвідношення компонентів суб'єктного, ціннісно-смыслового світу людини з освоєнням нею певного діапазону гендерних ролей на тому чи іншому етапі її вікового розвитку. У контексті гуманістичної, генетичної та когнітивної психології вибудовується авторська модель статевої ідентифікації особистості, обґрунтовуються питання генези гендерної соціалізації в діалектичному взаємозв'язку з персоніфікованим образом Я як маскуліно-фемінно-андрогінного конструкту, її зміст, структура й типологічні особливості; визначається сутність психологічних механізмів і закономірностей гендерної соціалізації в онтогенезі.

**Ключові слова:** *статевої ідентифікація, гендерна ідентичність, гендерна соціалізація, маскуліно-фемінно-андрогінний конструкт, гендерний образ Я.*

В статье представлены психологические аспекты гендерной социализации личности в онтогенезе, а именно феномен идентификации как социально-психологический феномен дифференциации пола. Исследование явления гендерной идентификации рассматривается в контексте содержания социополовых диспозиций личности как соотношение компонентов субъектного, ценностно-смыслового мира человека по освоению им диапазона гендерных ролей на том или ином этапе возрастного развития. В контексте гуманистической, генетической и когнитивной психологии выстраивается авторская модель полоролевой идентификации личности, обосновываются вопросы генезиса гендерной социализации в диалектической взаимосвязи с персонифицированным образом Я как маскулинно-феминно-андрогинного конструкта, ее содержание, структура и типологические особенности; определяется сущность психологических механизмов и закономерностей гендерной социализации в онтогенезе.

**Ключевые слова:** *полоролевая идентификация, гендерная идентичность, гендерная социализация, маскулинно-феминный-андрогинный конструкт, гендерный образ Я.*

### Kikinezhdi O.M. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF GENDER SOCIALIZATION OF PERSONALITY IN ONTOGENESIS

The article deals with the psychological aspects of gender socialization of personality in ontogenesis, such as a phenomenon of identification as a social and psychological phenomenon of differentiation of sexes. The research of gender identity phenomena is considered in the context of the content of social and sexual disposition of personality as a correlation between components of the subjective and valuable human world, and adopted range of gender roles at some stage of individual age development. In the context of humanistic, genetic and cognitive psychology the author's model of sex-role identification of personality is presented; the problem of genesis of gender identification in dialectical correlation with personified image "I" as the construct of masculinity and femininity in the cognitive, emotional and behavioral components, its content, structure and typological features are substantiated; the content of psychological mechanisms and regularities of gender socialization in ontogenesis is determined.

**Key words:** *sex-role identification, gender identity, gender socialization, gender orientations, the construct of masculinity, femininity, and androgyny, gender image "I".*

**Постановка проблеми.** У контексті гуманітарного складника безпеки суспільного життя, керівних принципів мирного співіснування у вільному суспільстві людей різних рас, релігій і культур, дотримання верховенства права, поваги до прав і свобод людини, людської гідності, міжкультурного діалогу та антидискримінаційної освіти особливого значення набуває дослідження соціально-психологічних механізмів соціалізації й диференціації статей. Процес «пе-

реміщення» буттєвих проблем двох половинок людства в центр психологічної думки зумовлений демократизацією онтологічних основ життя в статі, дослідженням біологічної та соціальної детермінації задля вирівнювання можливостей самореалізації жінок і чоловіків, що, у свою чергу, вимагає суттєвої перебудови їхнього соціокультурного простору.

Згідно з глобальним дослідженням Світового економічного форуму – Індекс ґен-

дерного розриву 2016 (The Global Gender Gap Index 2016), Україна за рівнем гендерної рівності посіла 69 місце серед 144 країн. Сучасний етап розвитку українського суспільства спричиняє амбівалентне ставлення до системи гендерних ролей, конфлікт між давнім дихотомічним їх розподілом і новими, егалітарними викликами до них. Спостерігається посилення патріархальних викликів паритетній демократії, «гендерна еkleктика», гендерна асиметрія в «маскулізації» та «фемінізації» студентського контингенту, стереотипізація суспільної свідомості тощо. Таку гендерну диспропорцію можна пояснити однобічністю гендерної соціалізації, а також психологічним тиском навіюваних соціумом і мас-медіа статевої стереотипів. Отже, актуальність дослідження становлення гендерної ідентичності особистості в процесі онтогенезу зумовлена соціальною потребою виявлення соціально-психологічних чинників формування гендерної культури молоді, необхідністю вивчення внутрішніх механізмів ототожнення особистості з певними взірцями статевої поведінки, а також демократизацією суспільного життя, утвердженням егалітарних цінностей.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Сучасна психологія акцентує увагу на розвитку індивіда в системі процесів самопобудови й самоздійснення, гармонізації його внутрішнього світу із зовнішнім в умовах соціокультурної різноманітності, що спричинено глобалізаційними тенденціями. На нашу думку, найвиразніше феномен гендерної ідентифікації репрезентується в межах гуманістичного та феноменологічного підходів, що дає змогу розкрити питання розвитку суб'єктності, самовираження, набуття «сутнісного Я» в суперечностях життя (Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, А. Маслоу, В. Роменець, К. Роджерс, М. Слюсаревський, В. Татенко, Т. Титаренко).

Гене́за гендерної ідентичності досліджувалася залежно від соціальних джерел впливу в контексті процесу соціалізації-інтеріоризації й інтерналізації еталонів, символів, норм статевої поведінки, поширених в етнокультурі, самовизначення та самопрезентації особистості в різних сферах людського буття (Л. Виготський, В. Васютинський, Т. Говорун, І. Данилюк, І. Кон, Г. Костюк, В. Куєвда, В. Москаленко, С. Рубінштейн, Е. Еріксон та ін.).

Специфіка виокремлення вікових закономірностей набуття статевої поведінки дитини, інтеріоризації гендерних орієнтацій у процесі освоєння ціннос-

тей соціуму є водночас важливим напрямом педагогічних досліджень (В. Кравець, О. Сухомлинська, Т. Дороніна, О. Луценко, О. Цокур та ін.). Актуальність дослідження визначається також тим, що диференціація психології статей потребує виокремлення власне психологічного, а не соціологічного чи іншого змісту (І. Грабовська, Т. Власова, І. Карпенко, О. Кісь, Л. Кобелянська, Т. Мельник, Ю. Стребкова, О. Ярош та ін.). Отримання науково обґрунтованих даних щодо онтогенезу гендерної ідентичності дасть змогу привернути увагу вчених до процесів і результатів самовизначення індивіда у сфері традиційної та егалітарної культур. Попри очевидну «відкритість» прикладного аспекту проблеми гендерної соціалізації ідентичності, вона має значний внутрішній пласт, оскільки охоплює чимало нез'ясованих психологічних механізмів особистісного розвитку людини.

**Постановка завдання.** Культивування паритетності статей як стратегічного напрямку соціалізації зумовлює необхідність дослідження гендерної ідентичності з позицій різних психологічних підходів, що й визначило мету статті.

Гендер є системною характеристикою соціального порядку, який відтворюється соціальними інститутами. Основою методології гендеру на екзорівні є не просто констатація різниці в статусах, ролях, властивостях статей, а й аналіз дискримінації, нерівності через призму прав людини, реалізацію соціальних потреб. Екзосистема утримує систему гендерних ролей шляхом установлення нормативних вимог щодо поведінки та взаємин статей через соціальне схвалення чи посилення психологічного тиску.

Гендерна ідентифікація на макрорівні простежується передусім в офіційній гендерній ідеології суспільства, у змісті тих норм, законів, які регулюють взаємини статей, у роботі різних соціальних інституцій, які спрямовують життєдіяльність чоловічого й жіночого населення як двох великих соціально-демографічних груп [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Традиції, звичаї, ментальність народу, взаємодія різних субкультур можуть нести в собі різні гендерні настановлення – як егалітаризм, так і сексизм, дискримінацію за статевою ознакою. Патріархальна (традиційна) дискурсивна конфігурація ділить сфери діяльності, суспільні та сімейні ролі на чоловічі й жіночі як відповідно домінуючі та підлеглі. Егалітарна (демократична) – пропагує рівність і взаємозамінність у різних сферах діяльності чоловіків і жінок як рівноцінних особистостей [1; 2; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16].



**Виклад основного матеріалу дослідження.** З позиції теорії соціального конструювання гендеру підкреслюється як детермінуючий характер цього феномена (К. Уест, Д. Зімерман), так і факт його функціонування як соціального конструкту. При цьому розрізняють два рівні творення гендера: на рівні культури та індивідуальної свідомості, що є відображенням соціокультурного характеру інтеракцій між людиною й соціумом із погляду усвідомленого прийняття та відтворення нею гендерних – традиційних чи егалітарних – цінностей.

Ідентифікація як суб'єктна та об'єктна соціально-психологічна реальність у розвитку статевої свідомості й самосвідомості особистості характеризується різноманітністю інтерпретаційних підходів із концептуальних філософських, соціологічних і психологічних позицій. Ідентичність як інтегроване особистісне утворення формується в процесі самоототожнення зі значущими взірцями статевої поведінки, поширеними в найближчому соціальному оточенні.

Дослідження явища гендерної ідентифікації розглядається в контексті змісту соціостатевих диспозицій особистості як співвідношення компонентів суб'єктного, ціннісно-смыслового світу людини з освоєнням нею певного діапазону гендерних ролей на тому чи іншому етапі її вікового розвитку. Різні типи ідентичності (національна, соціальна, особистісна, професійна, релігійна, вікова, статева, гендерна тощо) у становленні особистості виступають як взаємодоповнювальні або провідні залежно від віку та соціальної актуальної ситуації розвитку.

Категорія гендеру розглядалась нами в контексті психологічних концепцій С. Бем, крізь призму теорій гендерних схем і лінз, а саме поляризації, андроцентризму та біологічного есенціалізму, у феномені яких простежується певна аналогія з висновками Л. Виготського про «знакове опосередкування» психіки, коли культурний знак стає засобом організації суб'єктної поведінки особистості в період її дорослішання [15]. Соціалізація забезпечує входження дитини в гендерну культуру суспільства, є найважливішим фактором, що визначає конструювання її гендерної ідентичності, суб'єктну активність у процесі самотворення гендерного «Я» відповідно до віку, зони найближчого розвитку та провідного виду діяльності, новоутворень у психічному розвитку.

Соціально-конструктивний підхід набув у дослідженні статусу провідного у виявленні соціально-педагогічних чинників гендерної ідентифікації особистості, що дає змогу визначити сутнісні детермінанти набуття індивідом гендерної ідентичнос-

ті – стевотипізованої чи андрогінної, яка змодельована і продовжує моделюватися під впливом соціуму в представників обох статей (відповідно до традиційної та альтернативної їй – егалітарної – соціалізації (К. Абульханова-Славська, В. Васютинський, Т. Говорун, М. Кімел, В. Кравець та ін.). Саме егалітарна соціалізація є співзвучною практиці особистісно-орієнтованого (ненасильницького) підходу в освіті, що виходить із демократичної моделі суспільства [4; 17].

Із позиції суб'єктно-діяльного підходу ідентичність є індикатором тривалості й неперервності свідомості, конгруентності життєвих цілей і смислів із повсякденними діями та вчинками (С. Рубінштейн, В. Роме-нець). У цьому контексті суб'єкт-суб'єктна взаємодія розглядається як розгортання діалогічного спілкування за позиції рівноправності людей «Я-Ти» (Г. Балл, Е. Берн, М. Бубер, Н. Чепелева й ін.). При цьому міжособистісну взаємодію може опосередковувати стеворольовий компонент як чинник порушення паритетності статей (І. Бех, М. Боришевський, В. Васютинський, М. Слюсаревський та ін.). Маніпуляційний стиль відносин суб'єкт-об'єктного спілкування «Я-Воно» може бути наслідком традиційної гендерної соціалізації. Зокрема, О. Блиновою обстоюється думка, що соціальні стереотипи, які закріплюються в суспільстві, детермінують систему його цінностей, норм, правил і звичаїв, виконуючи функції соціальної ідентифікації особистості. Ученою з'ясовано, що в ситуації протиставлення «Ми» і «Вони», зокрема в ситуації змагання за визнання чи статус, оцінки членів як інгрупи, так й аутгрупи стають більш стереотипними, що сприяє консолідації групової ідентичності [17, с. 238].

У контексті дослідження важливим є розгляд гендерної ідентифікації як інтеграційного динамічного утворення, яке виявляється у формуванні суб'єктної позиції індивіда щодо своєї належності до певної статевої групи та самоорганізації стеворольової поведінки, взаємин з іншою статтю, що розвивається в процесі первинної та вторинної соціалізації. Принципи діалектики й культурно-історичного компаративізму стали тим підґрунтям, «сутнісними детермінантами», які дали змогу виокремити власне психологічний зміст у проблемі психологічної диференціації статей, отримати науково обґрунтовані дані щодо звернення уваги психологів і педагогів до процесів і результатів засвоєння дитиною традиційних та егалітарних стевих ролей, а також розуміти власні гендерні орієнтації й те, як вони відображаються на соціалізації дитини.

Процес набуття дітьми первинної ґендерної ідентичності є аналогічним для більшості етнокультур і завершується усвідомленням незмінності своєї статевої належності. Становлення вторинної ідентифікації пролягає через цілу систему субідентичностей у розвитку статевої свідомості й самосвідомості, зміст якої детермінований суспільно-економічними умовами соціалізації, певною культурно-історичною епохою з відповідними ставленнями стереотипами та рольовими очікуваннями (С. Бем, М. Кім-мел, І. Кон). Інтеріоризація соціокультурних цінностей у процесі ґендерного розвитку особистості відбувається за допомогою двох рівноцінних діалектично суперечливих сторін механізму соціалізації-індивідуалізації (У. Бронфенбреннер, В. Кравець, В. Москаленко). При цьому творення ґендеру на соціокультурному та індивідуально-особистісному рівнях опосередковує характер інтеракцій між людиною й середовищем у напрямі засвоєння традиційних чи егалітарних цінностей. Тому «Я» чоловіка/жінки як особистісне утворення можна вважати соціально-культурним конструктом фемінності-маскулінності, поміщеним у конкретне етноісторичне середовище в рамках егалітарної чи традиційної поведінки.

Водночас ґендерна ідентичність як психолого-феноменологічний комплекс охоплює розмаїтість виявів статевої поведінки, ціннісних виборів, сталих переважень чоловічого та жіночого світу. Т. Титаренко зазначає: «Практикування, ідентифікування та автономізація як модули існування сучасної особистості неможливі без постійного діалогування з оточенням, соціумом, культурним і природним простором, із власним минулим і майбутнім» [18, с. 14]. Ґендерну ідентичність ми розглядаємо також як наративну конфігурацію, завдяки якій різні життєві події й епізоди (ґендерні ситуації) структуруються в одне ціле, що є об'єктивацією особистісних смислових конструктів, які становлять, у свою чергу, індивідуальну суб'єктну реальність (Н. Чепелева).

Стрижнем нового методологічного підходу в національній психології є ідея суб'єктності людини, з якою пов'язана самодетермінація її буття у світі, авторська позиція щодо подій життя, «внутрішні ресурси сутнісного самоствердження» (В. Татенко), що дає змогу повернути увагу вчених до проблеми самовизначення індивіда у сфері традиційної та егалітарної культури.

Із позиції суб'єктно-вчинкового підходу ідентичність є індикатором тривалості й неперервності свідомості, конгруентності життєвих цілей і смислів із повсякденними

діями та вчинками. Вчинок, за В. Роменцем, – «живий осередок», спосіб особистісного існування у світі, який, на думку вченого, варто розглядати як всезагальний філософський принцип, що допомагає тлумачити природу людини і світу в їх пізнавальному та практичному відношенні [13, с. 12]. У цьому смислі конструювання ґендерної ідентичності особистості – це завжди реалізація внутрішніх помислів і смислових цінностей особистості, всієї Я-концепції, яка забезпечується і спрямовується прагненням до досягнення внутрішнього узгодження, самоактуалізації й зовнішнього підтвердження як смислових механізмів особистості. Як підкреслює В. Васютинський, «у суб'єктно-довільному просторі взаємодії з групою вельми своєрідно проявляється дія таких важливих базальних процесів (*механізмів залучення особи до колективного співбуття, як децентрація та емпатія*)» [11, с. 36].

Синергійний підхід реалізує міждисциплінарний напрям наукового пошуку, зумовлюючи розроблення проблем ідентичності не лише в еволюційному, а й у більш широкому контексті: від соціокультурних установок особистості до пошуку смислів буття. Особистість вивчається в контексті різноманітних відносин із буттєвими просторами: простір діяльності, соціальний простір, феноменологічний простір і простір організму, які впливають на розвиток особистості й відображаються в системі уявлень особистості про себе та навколишню дійсність. Зріла особистість регулює свої відносини зі світом, при цьому орієнтується на їх доцільність у системі соціальних досягнень, виконання статевої ролі, особистісних сенсів егалітарного чи традиційного характерів. На думку М. Боришевського, «Я-концепція є своєрідним еталоном, згідно з яким індивід фіксує процес свого особистісного розвитку як зростання в різних аспектах життєдіяльності: взаєминах з іншими (передусім «значущими іншими»), професійній діяльності, прецизюванні (уточненні), бачення себе в системі провідних життєсенсових (або смисложиттєвих) цінностей» [16, с. 8].

В інтерпретації процесу ґендерної ідентифікації особистості важливою є специфіка структури статевої самосвідомості, сутності соціально-психологічних механізмів соціалізації індивіда. Маскулінність і фемінність як статево-відповідні особистісні характеристики представників чоловічої чи жіночої статі є базовими категоріями в аналізі ґендерної ідентичності й особистісному розвитку індивіда. Ґендерні орієнтації розглядаються важливим індикатором



особистісного впливу ґендеру, провідним вектором життєдіяльності зростаючої особистості. Ґендерна ідентифікація – це процес особистісного самовизначення у сфері ґендеру, залежно від ґендерної соціалізації в традиційній чи егалітарній сім'ї. Статеворольова ідентичність при цьому постає як багаторівнева складно організована структура, що включає в себе основний (базовий) і периферичні комплекси характеристик.

Статеворольова ідентифікація як багатомірний та інтегративний психологічний процес відбувається впродовж виховання й соціалізації дитини, підлітка та юнака під впливом культурних чинників мікро-, мезо- й макросередовища.

Психологічна модель демонструє такі принципи конструювання ґендерної ідентичності: взаємозв'язок і взаємозумовленість соціальних і психологічних процесів на суспільному та індивідуальному рівнях статево-рольового самовизначення; диференціацію поведінки за ознакою статі; асиметричність; полярність-протиставлення; ієрархічність; андро-феміноцентризм або егалітарність, сексизм як упереджене і стереотипізоване ставлення; відкрити та «приховану» дискримінацію, ґендерну стереотипізацію тощо.

**Висновки з проведеного дослідження.** Окреслення перспектив дослідження механізмів соціального пізнання на основі категорії ґендеру дає змогу визначити сутнісні детермінанти набуття індивідом ґендерної ідентичності – статовотипізованої чи егалітарної, яка змодельована і продовжує моделюватися під впливом соціуму в обох статей, відповідно до традиційної та альтернативної їй – егалітарної – соціалізації як найбільш прогресивної та продуктивної демократичної моделі суспільства – спільноти рівноправних індивідуальностей. Основні лінії нашого підходу витримані в ракурсі ідей гуманістичної, генетичної й когнітивної психології, культурно-історичної концепції Л. Виготського та теорії соціального конструювання ґендеру, за якими постулюється таке:

– статоворольова ідентифікація є показником особистісної зрілості, змістовою характеристикою розгортання ґендерного Я в людському бутті. Особистісний розвиток індивіда в період дорослішання передбачає соціалізацію (залучення до наявних у цій культурі цінностей), індивідуалізацію (критичне осмислення наявних цінностей, рух від цінностей наслідуваних, запозичених до індивідуалізованих, формування власної ієрархії цінностей) та універсалізацію (вихід за межі цінностей цієї культури, наближення до загальнолюдських цінностей);

– явище ґендерної ідентифікації як універсальний механізм інтеграції та диференціації багатоманітних ідентифікацій в онтогенезі розвитку особистості виступає як ціннісно-смісловне ототожнення себе з представниками певної статі, характерними для них способами поведінки й виконанням соціальних ролей, що включає в себе широкий спектр соціально-психологічних реалій: систему етнокультурних статоворольових приписів, сімейно-рольових взірців, суб'єктне прийняття основних меседжів засобів масової інформації, сприйняття власного досвіду взаємин статей і життя в статі, осмислене засвоєння особистістю викликів сьогодення.

– творення ґендеру на соціокультурному та індивідуально-особистісному рівнях опосередковує характер інтеракцій між людиною й середовищем у напрямі засвоєння традиційних чи егалітарних цінностей;

– ґендерна ідентичність є маскулінно-фемінно-андроґінним конструктом, що пов'язаний з усвідомленням себе представником певної статі, здатним до самовизначення та саморегуляції статоворольової поведінки в координатах рівності-нерівності. Ґендерна роль і ґендерна ідентичність функціонують у процесі соціалізації в системі зворотних зв'язків, підсилюючи одна одну;

– статоворольова ідентифікація є показником особистісної зрілості, результатом універсалізації та індивідуалізації загальнолюдських цінностей рівності, демократизму й гуманізму.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Кіммель М. Ґендероване суспільство / М. Кіммель. – К. : Сфера, 2003. – 490 с.
2. Кон И.С. Социологическая психология / И.С. Кон. – М. : Моск. психолого-социальный институт ; Воронеж : Изд-во НПВ «МОДЭК», 1999. – 560 с.
3. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Бем. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 336 с.
4. Говорун Т.В. Соціалізація статі та сексуальності : [монографія] / Т.В. Говорун. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2001. – 240 с.
5. Москаленко В.В. Соціальна психологія : [підручник] / В.В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
6. Основи соціальної психології : [навчальний посібник] / [О.А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.В. Хазратова та ін.] ; за ред. М.М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 495 с.
7. Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн : [монографія] / за ред. чл.-кор. АПН України, проф. В. Кравця. – Тернопіль : ТзОВ «Видавництво Астон», 2009. – 206 с.



8. Татенко В. Соціальна психологія впливу : [монографія] / В. Татенко – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
9. Erikson Erich H. Childhood and Society / Erich H. Erikson. – New York, Norton, 1963. – 445 p.
10. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
11. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти : [монографія] / В. Васютинський. – К. : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
12. Кікінежді О.М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : [монографія] / О.М. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 400 с.
13. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології / В.А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 11–37.
14. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М. : Издательство АН СССР. – 1957. – 328 с.
15. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л.С. Выготский ; под ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 1982. – 488 с.
16. Боришевський М.Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності : [монографія] / М.Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
17. Блинова О.Є. Соціальні стереотипи та ідентичність: особливості взаємозв'язку / О.Є. Блинова // Проблеми політичної психології – К. : Фенікс, 2014. – Вип. 1(15). – С. 238–246.
18. Титаренко Т.М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : [монографія] / Т.М. Титаренко, О.М. Кочубейник, К.О. Черемних. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
19. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
20. Bronfenbrenner U. The ecology of human development / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, M. A. Harvard University Press, 1979.

УДК 81'233-053.4

## РОЗПОВІДНЕ МОВЛЕННЯ ЯК ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Кролівець Ю.В., аспірант  
кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти  
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет  
імені Григорія Сковороди»

Стаття містить результати теоретичного вивчення мовленнєвого явища «розповідь» шляхом аналізу досліджень Т.В. Ахутіної, Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, З.М. Істоміної, К.В. Засипкіної, Л.О. Калмикової, М.М. Кольцової, Н.І. Лепської, А.О. Люблінської, І.Г. Овчиннікової, А.О. Романової, С.Л. Рубінштейна, Н.М. Юр'євої та ін. Подано власне бачення означеного феномена; узагальнено істотні ознаки, що розкривають сутність і функціональне значення розповідного мовлення. Зазначено, що виокремлені ознаки розповіді можуть урахуватися під час розроблення програм психолінгвістичного розвитку дітей дошкільного віку.

**Ключові слова:** розповідь, ознаки розповіді, розповідне мовлення, текст, дискурс, наратив.

Статья содержит результаты теоретического изучения такого речевого явления, как рассказ, путем анализа исследований Т.В. Ахутиной, Л.С. Выготского, Д.Б. Эльконина, С.М. Истоминой, К.В. Засыпкиной, Л.А. Калмыковой, М.М. Кольцовой, Н.И. Лепской, А.А. Люблинской, И.Г. Овчинниковой, А.А. Романовой, С.Л. Рубинштейна, Н.М. Юрьевой и др. Представлено свое видение указанного феномена; обобщены существенные признаки, раскрывающие сущность и функциональное значение повествовательной речи. Отмечается, что выделенные признаки рассказа могут учитываться при разработке программ психолингвистического развития детей дошкольного возраста.

**Ключевые слова:** рассказ, признаки рассказа, повествовательная речь, текст, дискурс, нарратив.

### Krolivets Y.V. NARRATION AS A PSYCHOLINGUISTIC PHENOMENON

The article includes the results of theoretical study of speech phenomenon “narration” by analyzing the researches of T.V. Akhutina, L.S. Vyhotskyi, D.B. Elkonin, I.O. Zimniaya S.M. Istomina, K.V. Zasypkina, L.O. Kalmykova, M.M. Koltsova, O.O. Leontiev, N.I. Lepskaya, A.O. Lublinskaya, I.H. Ovchinnikova, A. O. Romanova, S.L. Rubinstein, N.M. Yuryeva and others; the definition of the phenomenon “narration” is clarified, its characteristics are generalized. Distinguished features of the narration can be taken into account in the programming programs of psycholinguistic development of preschool children.

**Key words:** narration, features of the narration, narrative speech, text, discourse, narrative.

**Постановка проблеми.** Розповідь суб'єкта мовлення – складний різновид монологічного мовлення. Вона як окремий феномен у психології почала вивчатись зовсім недавно. У вітчизняній науці ідеї, започатковані Л.С. Виготським, стали фундаментальною основою, на засадах якої почали досліджуватися психолінгвіс-



тичні аспекти розповіді. На сучасному етапі розвитку психології розповідь індивіда вивчається, виходячи з різних методологічних і теоретичних позицій: психологічної, психолінгвістичної, онтолінгвістичної, лінгводидактичної тощо. Проте в науці до цього часу не представлено загальноприйняте розуміння й визначення поняття «розповідь», що свідчить лише про своєрідність походження відповідного йому мовленнєвого явища, суперечливість поглядів науковців на перебіг і функціонування цього типу мовлення. Тому виникає необхідність на дисциплінарному рівні систематизувати різноманіття наукових уявлень дослідників у цій галузі з подальшою прикладною метою – ефективно вивчення стану та рівнів розвиненості розповідного мовлення дітей дошкільного віку.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Розповідне мовлення є предметом дослідження багатьох науковців, а саме: психологів (Д.Ф. Баєв, Д.Б. Ельконін, З.М. Істоміна, М.М. Кольцова, А.О. Люблінська, А.М. Леушина, С.Л. Рубінштейн, І.О. Синиця, Ф.О. Сохін та ін.), психолінгвістів (Т.В. Ахутіна, К.В. Засипкіна, Л.О. Калмикова, Н.І. Лепська, О.Р. Лурія, В.Н. Овчинніков, А.О. Романова й ін.), онтолінгвістів (А.І. Лаврентьєва, І.Г. Овчиннікова, Н.М. Юр'єва та ін.), лінгводидактів (А.М. Богуш, Л.І. Величко, Н.В. Гавриш, К.Л. Крутій, Т.О. Ладижинська, О.М. Лещенко й ін.). Увага психологів і психолінгвістів акцентована на вивченні таких особливостей досліджуваного феномена: психологічні механізми та закономірності розвитку розповідного мовлення, нейрофізіологічні й психологічні аспекти утворення розповіді, структурна організація (фази породження), ознаки та функції розповіді, форми її перебігу й функціонування, лексико-граматичне оформлення.

**Постановка завдання.** Метою статті є узагальнення уявлень про розповідь на основі вивчення й аналізу психологічної та психолінгвістичної літератури, виокремлення істотних ознак розповіді особистості мовця, презентація власного бачення цього феномена.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** М.М. Кольцова, Л.О. Калмикова досліджують феномен процесуальності розповіді як мовленнєву діяльність і мовленнєву активність, функціонування їх у процесі виконання дитиною, відповідно, свідомих і підсвідомих мовних дій та операцій [13]. За Л.О. Калмиковою, розповідь – це «зв'язний, послідовний, логічний виклад певних подій, що розгортаються в часі» [12, с. 291]. М.М. Кольцова зазначає, що

це один із важливих виявів розвитку мисленнєво-мовленнєвої діяльності дитини, оскільки в розповіді формується здатність до словесного мислення та її зв'язного вираження [16, с. 106].

Інші науковці вивчають розповідь індивіда лише як один зі складників ситуативного й контекстного мовлення [10; 22; 24; 29; 31; 34]. Досліджуваний феномен розглядається вченими як форма, в якій спочатку починає функціонувати ситуативне мовлення, а надалі в процесі його поступового розвитку відбувається первинне засвоєння контекстного мовлення.

І.Г. Овчиннікова досліджує розповідь як категорію таксису – реалізацію в мовленнєвому висловлюванні співвідношень двох чи кількох подій незалежно від моменту мовлення [26, с. 104]. Дослідниця з опорою на погляди О.Р. Лурія зазначає, що таксису притаманна синтагматична спрямованість, яка розкриває взаємопов'язаність дієслівних форм один із одним у межах висловлювання, тобто співвідношення всіх дій у поліпредикативному комплексі [26, с. 104].

Деякі вчені розглядають номінацію «розповідь» у синонімічній єдності з назвою «нарратив». Термін «нарратив» походить від латинського слова «narrare», яке означає «розповідати, детально описувати, перераховувати» [37, с. 83]. У літературній традиції нарратив трактується як історія, яка відтворюється в письмовій та усній формах послідовно до вигаданих чи не вигаданих подій [37, с. 83]. Н.В. Чепелева визначає нарратив «як замкнену завершену структуру, що включає такі характеристики, як послідовність і завершеність дій, події, що змінюють одна одну й розміщені в хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якійсь єдиній логіці, порядку, оцінки найбільш важливих подій, афективно ставлення до них оповідача» [33, с. 53].

За Т.А. ван Дейком, розповідь розглядається як текст, який презентує стан справ у ситуативній моделі, тобто моделі, що відображає події та дії оповідача [2, с. 180]. Учений зазначає, що всі розповіді складаються з фону й епізоду. У свою чергу, епізод містить деяку зав'язку та розв'язку [33, с. 53].

Останні десятиліття дослідники вважають розповідь суб'єкта мовлення специфічною дискурсивною формою [6; 34]. Дискурс, на думку Ю.Є. Прохорова, – це екстравертивна фігура комунікації [27], зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними факторами, текст, узятий у подієвому аспекті [7].

Н.М. Юр'єва слідом за К.Ф. Седовим [30] розглядає розповідне мовлення

як дискурсивну діяльність, яка передбачає наявність у мовної особистості усвідомлених умінь і навичок породження цілісних мовленнєвих творів [37]. Вона зазначає, що розповідь є одним із основних інструментів соціальної взаємодії та комунікації, що дає людині змогу обмінюватися своїм досвідом і знаннями, емоціями й цінностями з іншими людьми, водночас є результатом мовленнєво-мисленнєвої діяльності мовця [36, с. 100]. У процесі розповідання реалізується особлива внутрішня потреба індивіда «бути зрозумілим для інших» через повідомлення інформації про події та своє ставлення до цих подій іншим членам колективу або групи [36, с. 100]. На думку Н.М. Юр'євої, в утворенні розповідного дискурсу беруть участь два аспекти, які взаємодіють між собою, – когнітивний і комунікативний, у кожний із яких входять внутрішні психолінгвістичні процеси [37, с. 89].

Розповідь як один із аспектів комунікації розглядає також і Н.І. Лепська, виділяючи такі аспекти: предметно-змістовий, фатичний, емоційний, які утворюють ієрархічну структуру розповідного мовлення. Головна роль належить предметно-змістовому аспекту, тобто повідомленню. В акті комунікації можуть брати участь усі три аспекти, проте один виконує домінуючу роль [21, с. 7]. Емоційний аспект виражений жестами, мімікою, паралінгвістичними засобами й наявний у повідомленні як підтекст, який його супроводжує. Фатичний аспект комунікації виникає «як вираження імпульсивного бажання спілкування», пізніше є повідомленням про намір вступити в контакт. Предметно-змістовий аспект є найбільш складним аспектом комунікації, який має власну структуру [21, с. 8].

Т.В. Ахутіна та її учні, вивчаючи мовлення дітей з відносною слабкістю функцій лівої й правої півкулі, розглядають розповідь як зв'язне монологічне висловлювання, що сприяє засвоєнню смислового (прагматичного) аспекту мовлення [1].

Теоретичний аналіз окремих положень науковців про розповідне мовлення дає підстави виокремити істотні ознаки розповіді особистості як процесуальності мовлення:

1. *Цілеспрямованість* є одною з основних ознак розповіді мовця, оскільки вона викликана мотивом, має задум і мету [14].

2. *Динамічність* – рух мовленнєвих елементів у процесі передачі подій у часовому стосунку, що викликаний динамічним аспектом думки [3].

3. *Цілісність* – це смислова єдність висловлювання [8; 19; 23], відповідність мі-

кротем загальній темі розповіді [20]. Крім змісту розповіді, цілісність орієнтована на смисл, якого набуває розповідь, завдяки існуванню ситуації [25]. Під час породження розповіді цілісність висловлювання забезпечується загальним замислом [8] і внутрішньою програмою мовленнєвої дії [19].

4. *Зв'язність* – лінійно, семантично, синтагматично (граматично, синтаксично) та інтонаційно зумовлений взаємозв'язок між елементами розповіді [29]. Тематична й структурна взаємодія розповіді індивіда забезпечується смисловим узгодженням між собою частин і речень [18]. Засобами зв'язку між реченнями є ті засоби, які використовуються в межах окремого речення: сполучники, займенникові прислівники, займенники, послідовність часів, порядок слів, семантичні повтори (синоніми, однокореневі слова, перифрази) тощо [29, с. 20]; засобами зв'язку в тексті-розповіді є когезія – «особливий вид зв'язку, який забезпечує континуум, тобто логічну послідовність (темпоральну, просторову), взаємозв'язок окремих повідомлень, фактів, дій» [38].

Категорії тексту, які виділені І.Р. Гальперіним, а саме: континуум, когезію, інтеграцію, автосемантию, сентенції, ретроспекцію, проспекцію – зараховуємо до категорії розповіді. Категорії континууму, когезії, а також членування розповіді взаємопов'язані й доповнюють одне одного [4, с. 87]. Отже, категорія «континуум» становить певну послідовність фактів, подій, які розгортаються в часі й просторі, при цьому розгортання подій відбувається неоднаково в різних типах розповіді. Основною умовою континууму є «неперервність» [4, с. 88]. Континуум у розповіді поділяється на окремі епізоди, проте наявність категорії когезії дає сприймати всю розповідь як процес [4, с. 89]. Когезія поділяється на граматичну, семантичну, лексичну [4, с. 125]. Наступними категоріями розповіді особистості мовця є такі: а) інтеграція, тобто об'єднання всіх частин висловлювання для досягнення цілісності, б) автосемантия – форма залежності й відносної незалежності відрізків розповіді щодо змісту всієї розповіді чи її частини [4, с. 98]. Самостійністю в розповіді володіють сентенції – «такі речення всередині висловлювання, які, перериваючи послідовність викладення фактів, подій, описів, являють собою деякі узагальнення (деколи віддалені), що пов'язані із цими фактами, подіями, описами» [4, с. 99]. Ретроспекція як категорія презентує розповідь з огляду на минуле, теперішнє та за певних умов майбутнє. Вона забезпечує процес інтеграції, більш глибокого розуміння взаємозалежних ча-



стин розповіді. Проспекція (проекування майбутніх подій), на думку І.Р. Гальперіна, рідко викликана самим ходом сюжетного розгортання [4].

Показником зв'язності мовлення, зокрема такого його типу, як розповідь, за дослідженнями Г.Л. Сперанської та І.А. Леднік, є не стільки послідовність логічно пов'язаних між собою речень, скільки відтворення в мовленні цілісності образу ситуації в необхідних для цих умов спілкування смислових зв'язках [30, с. 11]. Зв'язне мовлення визначається як єдине смислове та структурне ціле, що відбиває всі істотні сторони свого предметного змісту [3; 8; 9; 18].

5. *Мимовільність/довільність*. Мимовільність – здатність спонтанно висловитися про певні події, дії в часовій послідовності під впливом ситуації, яка спонукала здійснювати мовленнєві операції [11]. Довільність – здатність за вибором у результаті орієнтування в ситуації спілкування здійснити або не здійснити мовленнєву дію [14].

6. *Структурне оформлення розповіді*. Усі комунікативні одиниці, зокрема розповідь, «мають моделі, схеми, типізовані способи побудови», які становлять її композицію [15]. На думку Дж. Мендлера та М. Гудмана, кожна людина володіє знанням про структуру розповіді, яка складається з експозиції, зав'язки, розвитку дій, кульмінації, розв'язки [32]. Структура розповіді вимагає чіткої наступності, не допускає перестановки в часі (початок події, її розвиток і кінець) [12]. Ця структура розповіді використовується в процесах породження мовлення та розумінні повідомлень. А.С. Штерн виділяє загальну структуру висловлювання, яка складається з експозиції (зав'язки), тіла (основної частини) і постпозиції (закінчення) [35].

7. *Обсяг* як ознака розповіді розглядається не лише з позиції загальної кількості слів і речень у висловлюванні, а й із позиції інформаційної всеохоплюваності, змістової повноти й точності повідомлення [28].

8. *Наявність ситуації*. В.Г. Гак, досліджуючи відношення значення висловлювання й ситуації, зазначає, що будь-яке речення в мовленні виступає як складне найменування певного відрізка ситуації [5]. Ситуація структурна, й речення або висловлювання також структурні. Наявність адекватного відображення структури ситуації в структурі речення визначає те, що висловлювання – знак ситуації [5].

9. *Суб'єктність*. У процесі породження розповіді особистість постає зі своєю системою цінностей, з індивідуальними динамічними смисловими структурами, зокрема особистісним смислом, смисловою установкою,

мотивом, смисловим конструктором, особистісними цінностями, уявленнями, знаннями тощо. Означені характеристики передбачають утворення індивідуальної смислової організації, яка впливає на темо-рематичне формування речень, структурне та лексико-граматичне оформлення розповіді [20].

Ураховуючи результати теоретичного аналізу розповіді як психолінгвістичного феномена та її ознак, беремо за основу емпіричного дослідження інтегроване уявлення про цей функціонально-смисловий тип мовлення, що представлено в такому формулюванні:

Розповідь – це:

- мовленнєво-мисленнєвий процес формування, формулювання й експлікації смислів;

- мовленнєва діяльність – мотивована, цілеспрямована, програмована, довільна, навмисна, усвідомлена мовленнєва активність;

- монологічне висловлювання, яке відрізняється від діалогічних форм взаємодії такими ознаками, як дотримання загального задуму, контекстність, довільність, організованість, п'ятикомпонентність структури, цілісність тощо;

- функціонально-смисловий тип монологічного мовлення, відмінність якого від інших функціонально-смислових типів полягає в тому, що в ньому певні події й ситуації, які відбуваються в навколишній дійсності, передаються в часовій і логічній послідовності, використовуються притаманні тільки йому (типу) мовні засоби;

- текст, який має чітко визначену структуру (експозиція – зав'язка – розвиток подій – кульмінація – розв'язка), притаманну лише розповіді;

- дискурс – зовнішньо-мовленнєвий компонент цілісного мовленнєво-мисленнєвого процесу;

- наратив – історія, яка відтворюється в усній формі з урахуванням послідовності подій у часі.

**Висновки з проведеного дослідження.** Аналіз наукових праць дослідників (Т.В. Ахутіна, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, І.О. Зимня, М.І. Жинкін, З.М. Істоміна, Л.О. Калмикова, М.М. Кольцова, О.О. Леонтьєв, О.Р. Лурія, Н.І. Лепська, А.О. Люблінська, І.Г. Овчиннікова, С.Л. Рубінштейн, Ф.О. Сохін, Н.М. Юр'єва та ін.), які описують феномен розповіді в різноманітних варіаціях його походження та функціонування, дає підстави зробити висновки, що розповідь – багатовекторне, багатовимірне явище, складна інтелектуальна мовленнєво-мисленнєва діяльність, що має зовнішні й внутрішні сторони; дискурсивний процес відтворення в монологічному висловлюван-

ні сприйнятих реалій навколишнього в часовій, логічній і зумовленій ними структурній послідовності.

Істотні ознаки розповіді: цілеспрямованість, динамічність, цілісність, зв'язність, мимовільність/довільність, структурне оформлення розповіді, обсяг розповіді, наявність ситуації, суб'єктність – якісно розкривають сутність цього мовленнєвого феномена, дають підстави з'ясувати можливості багатогранності його вивчення, зокрема, в дітей у процесі розвитку їхнього розповідного мовлення й становлення мовленнєвої особистості дошкільника. Вони є основними компонентами, які можуть стати критеріальними показниками виявлення психологічних особливостей стану та рівнів розвитку розповідного мовлення в дітей дошкільного віку.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахутина Т.В. Как дети 5–7 лет передают смысл картинки: нейролингвистическое исследование / Т.В. Ахутина, К.В. Засыпкина, А.А. Романова // Психолінгвістика : зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький : ПП «СКД», 2009. – Вип. 4. – С. 10–20.
2. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк ; пер. с англ. ; сост. В.В. Петрова ; под ред. В.И. Герасимова ; вступ. ст. Ю.Н. Караулова и В.В. Петрова. – М. : Прогрес, 1989. – 312 с.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1956. – 519 с.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М. : КомКнига, 2007. – 144 с.
5. Гак В.Г. К проблеме соотношения между структурой высказывания и структурой ситуации / В.Г. Гак // Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. – М., 1970.
6. Горелов И.Н. Основы психолингвистики : [учебное пособие] / И.Н. Горелов, К.Ф. Седов. – 3-е издание, переработанное и дополненное. – М. : Лабиринт, 2001. – 304 с.
7. Детская речь: словарь лингвистических терминов / сост. С.Н. Цейтлин, М.В. Русанова ; Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. – СПб. : Образование, 1993. – 16 с.
8. Жинкин Н.И. Психолингвистика: Избранные труды / Н.И. Жинкин ; составление и предисловие К.Ф. Седова. – М. : Лабиринт, 2009. – 288 с.
9. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 480 с.
10. Истомина З.М. Влияние словесного образца и наглядного материала на развитие речи ребенка-дошкольника / З.М. Истомина // Известия АПН РСФСР. – 1956. – Вип. 81. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://psychlib.ru/mgppu/Edp-2007/Edp-001.htm#\\$\\$f153](http://psychlib.ru/mgppu/Edp-2007/Edp-001.htm#$$f153).
11. Калмикова Л.О. Формування у дітей старшого дошкільного віку мовленнєвої діяльності: діагностико-розвивальний комплекс : [навч.-метод. посіб.] / Л.О. Калмикова. – К. : Видавничий дім «Слово», 2016. – 384 с.
12. Калмикова Л.О. Перспективність і наступність в навчанні мови й розвитку мовлення дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: психолінгвістичний і лінгвометодичний виміри : [нав.-метод. пос.] / Л.О. Калмикова. – К. : Видавничий дім «Слово», 2017. – 448 с.
13. Калмикова Л.О. Психологія формування мовленнєвої діяльності у дітей дошкільного віку : [монографія] / Л.О. Калмикова. – К. : Фенікс, 2008. – 497 с.
14. Калмикова Л.О. Психологія розвитку мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 / Л.О. Калмикова ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – К., 2011. – 462 с.
15. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия / Л.А. Киселева. – Ленинград : Издательство ЛГУ, 1978. – 160 с.
16. Кольцова М.М. Ребенок учится говорить / М.М. Кольцова. – М. : Педагогика, 1979. – 267 с.
17. Лаврентьева А.И. Влияние коммуникативных факторов на функционирование лексических единиц в речевой деятельности детей / А.И. Лаврентьева // Возрастное коммуникативное поведение : сборник научных трудов. – Воронеж : Истоки, 2003. – С. 164–169.
18. Ладыженская Т.А. Об изучении связной речи детей, поступающих в школу / Т.А. Ладыженская // Характеристики связной речи детей 6–7 лет : сборник научных трудов / под ред. Т.А. Ладыженской. – М. : Педагогика, 1979. – С. 6–29.
19. Леонтьев А.А. Признаки связности и цельности текста / А.А. Леонтьев // Лингвистика текста : сборник научных трудов МГПИИЯ. – Вип. 103. – М., 1976. – С. 60–70.
20. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – 2-е издание, исправленное. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
21. Лепская Н.И. Язык ребёнка: онтогенез речевой коммуникации / Н.И. Лепская. – М. : МГУ им. М.В. Ломоносова. Филолог. фак., 1997. – 151 с.
22. Леушина А.М. Развитие связной речи у дошкольников / А.М. Леушина // Ученые записки ЛГПИ им. А.И. Герцена. – 1941. – Т. 30. – С. 27–71.
23. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия ; под ред. Е.Д. Хомской. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 416 с.
24. Люблинская А.А. Детская психология : [учебное пособие для студентов педагогических институтов] / А.А. Люблинская. – М. : Просвещение, 1971. – 415 с.
25. Мурзин Л.Н. Текст и его восприятие / Л.Н. Мурзин, А.С. Штерн. – Свердловск : Урал. ун-та. 1991. – 171 с.
26. Овчинникова И.Г. Способы выражения таксисной семантики в повествованиях шестилетних детей / И.Г. Овчинникова // Онтолингвистика: Некоторые итоги и перспективы : материалы научной конференции (СПб., 27–29 марта 2006 г., к пятидесятилетию кафедры детской речи РГПУ им. А.И. Герцена) / редколл.: С.Н. Цейтлин (отв. ред.), Т.А. Крулякова, М.Б. Елисеева. – СПб. : Санкт-Петербургский институт раннего вмешательства, 2006. – С. 104–110.
27. Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс : [учебное пособие] / Ю.Е. Прохоров. – 2-е издание, исправленное. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 224 с.



28. Розвиток мовлення дітей старшого дошкільного віку : [монографія] / [Л.О. Калмикова, Н.В. Харченко, С.Д. Дем'яненко, Л.А. Порядченко]. – К. : ПП Медведєв, 2007. – 304 с.
29. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии (изд. 2-е, 1946 г.) / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
30. Седов К.Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / К.Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 2004. – 320 с.
31. Сперанская Г.Л. Развитие речи дошкольников с использованием сюжетной видеозаписи : [методическое пособие] / Г.Л. Сперанская, И.А. Ледник. – СПб. : Речь, 2007. – 208 с.
32. Уланович О.И. Психолингвистика : [учебное пособие] / О.И. Уланович. – Минск : Изд-во Гревцова, 2010. – 240 с.
33. Чепелева Н.В. Проблеми психологічної герменевтики : [монографія] / Н.В. Чепелева. – К. : Міленіум, 2004. – 273 с.
34. Эльконин Д.Б. Детская психология : [учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Д.Б. Эльконин ; ред.-сост. Б.Д. Эльконин. – 4-е издание, стереотипное. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 384 с.
35. Штерн А.С. Перцептивный аспект речевой деятельности : [монографія] / А.С. Штерн. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 1992. – 236 с.
36. Юрьева Н.М. К проблеме становления повествования в детской речи / Н.М. Юрьева // Вопросы психолингвистики. – М. : Московская международная академия, 2010. – С. 100–114.
37. Юрьева Н.М. Модель становления повествования на дошкольной ступени онтогенеза речи (к постановке вопроса) / Н.М. Юрьева // Проблемы экспериментальных исследований речи. – М., 2011. – С. 83–116.
38. Enkvist N.E. Text, Cohesion, and Coherence. Cohesion and Semantics. Publications of the Research Institute of the Abo Akademi Foundation, 1979.

УДК 159.923:159.9.07

## СПРЯМОВАНІСТЬ ІННОВАЦІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ДІАГНОСТИКА

Кузнєцова О.В.,  
доцент кафедри загальної та диференціальної психології  
Південноукраїнський національний педагогічний університет

У роботі висвітлено теоретичні передумови та прикладні аспекти розроблення оригінальної психодіагностичної методики, призначеної для вимірювання ступеня розвитку інноваційності за різними векторами спрямованості. Надано теоретичне обґрунтування спрямованості інноваційності як предмету оцінювання, подано класифікацію її різновидів. Описано процедуру розроблення та апробації методики «Самооцінка спрямованості інноваційності», наведено результати перевірки її надійності, валідності й дискримінативності. Доведено, що створена методика відповідає психометричним вимогам і може бути рекомендована до використання як у наукових, так і в практичних цілях.

**Ключові слова:** інноваційність особистості, спрямованість інноваційності, інноваційна спрямованість, методики діагностики інноваційності, психометричні показники.

В работе рассматриваются теоретические предпосылки и прикладные аспекты разработки оригинальной психодиагностической методики, предназначенной для измерения степени развития инновационности по разным векторам направленности. Дано теоретическое обоснование направленности инновационности как предмета оценки, представлена классификация ее разновидностей. Описана процедура разработки и результаты апробации методики «Самооценка направленности инновационности», приведены результаты проверки ее надежности, валидности и дискриминативности. Доказано, что созданная методика соответствует психометрическим требованиям и может быть рекомендована для использования как в научных, так и в практических целях.

**Ключевые слова:** инновационность личности, направленность инновационности, инновационная направленность, методики диагностики инновационности, психометрические показатели.

### Kuznietsova O.V. DIRECTIONALITY OF INNOVATIVENESS OF PERSONALITY AND ITS DIAGNOSIS

The paper covers the theoretical background and applied aspects of the development of the original psychodiagnostic technique, designed to measure the degree of innovativeness development by different vectors of orientation. The theoretical substantiation of the orientation of innovativeness as a subject of evaluation is given, classification of its varieties is presented. The procedure of designing and approbation of the method "Self-assessment of orientation of innovativeness" is described, results of its reliability, validity and discrimination capacity are presented. It is proved that the created technique meets the psychometric requirements and can be recommended for use both in scientific and practical purposes.

**Key words:** innovativeness, orientation of innovativeness, innovative orientation, methods of diagnostics of innovativeness, psychometric indices.

**Постановка проблеми.** Актуальний етап розвитку соціуму відзначається значною трансформацією традиційних і появою нових, раніше не представлених форм організації суспільних зв'язків і відносин, що позначається на змінах соціального устрою та суспільної свідомості. Цей етап, за Е. Гідденсом, визначається як «пізня сучасність» і має такі найважливіші ознаки: розвиток нових форм довіри, що необхідна для відчуття безпеки та стабільності повсякденного життя; поява нових форм ризику; непрозорість, розмитість, невизначеність і нестабільність тих соціальних ситуацій, у яких людям доводиться діяти; прогресуюча глобалізація [9, с. 599]. Усі ці тенденції визначають складну динаміку розвитку не тільки суспільства як такого, а й особистості, що має ефективно опанувати зміни та взаємодіяти з новизною.

Бурхливий розвиток сучасного світу примушує науковців звертати увагу на вивчення тих психологічних феноменів, що дають особистості змогу впевнено відчувати себе суб'єктом змін, скеровувати власну активність у просторі суспільних перетворень в новації. Передусім ідеться про інноваційність як самостійну властивість особистості. Визначення основних параметрів, що давали б можливість глибоко проаналізувати сутність інноваційності й скласти систему її описових характеристик, сьогодні є нагальним науковим завданням. Це важливий крок для розроблення психодіагностичних методик, які допомагають оцінювати інноваційність у багатоманітні її індивідуальних виявів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Сьогодні в роботах багатьох дослідників активно розглядається феномен інноваційного потенціалу особистості (Ю.О. Власенко, А.Г. Гаттауліна, В.Е. Ключко, Т.Д. Ким, О.М. Краснорядцева, Т.С. Леухіна, О.Б. Михайлова, Є.А. Пагнаєва, І.В. Пахно, Т.А. Терехова, Є.А. Шмельова, Д.В. Ушаков та ін.). Інноваційний потенціал визначається як динамічна поліфункціональна складна система, що характеризує можливості особистості до диференційованої, осмисленої, активної інноваційної взаємодії зі світом на різних рівнях цієї взаємодії – з природою як середовищем, із соціумом, у межах культури, на вищому рівні – організації власного життя [3, с. 15]. Спірним залишається питання щодо складників такого потенціалу. На наш погляд, центральним елементом цієї системи є інноваційність як стійка властивість особистості.

Ми розглядаємо інноваційність як здатність особистості до корисних перетворень середовища від стану звичної (хабітуаль-

ної) дійсності до оновленої (модернізованої) через пошук і впровадження нововведень (ідей, сенсів, технологій тощо); це здатність до конструктивного переструктурування взаємодії зі світом в умовах швидкоплинних змін. Саме інноваційність визначає загальну схильність особистості до взаємодії з новизною, що є внутрішнім підґрунтям, передумовою стійкого та універсального опанування нововведень у будь-якій сфері діяльності.

Розглядаючи структуру інноваційності з позицій континуально-ієрархічної концепції особистості, обґрунтованої О.П. Санніковою [7], ми виокремлюємо спрямованість як один із вимірів, що дає змогу розглядати суттєві ознаки вказаної властивості.

При цьому варто розрізняти *спрямованість інноваційності* й *інноваційну спрямованість*. Інноваційна спрямованість інтегрує сукупність мотивів і цінностей, що визначають інноваційний характер діяльності, прагнення до нового, до досягнення успіху, вершин професійної майстерності, збагачення інноваційного досвіду, усвідомлення значущості інноваційних процесів [8]. Отже, інноваційна спрямованість відображає спектр змістових характеристик особистості (установок, потреб, мотивів, ціннісних орієнтацій, смислів, цілей тощо), що утворюють її схильність до інноваційної діяльності й інноваційної поведінки. Це є важливий сегмент ознак інноваційності як складної властивості особистості, проте не єдиний.

*Спрямованість інноваційності* – схильність до вияву інноваційності в певній сфері життєдіяльності, де особистість воліє виступати суб'єктом упровадження нововведень. Вектор спрямованості інноваційності презентує «переваги» певних сфер життєдіяльності, їх привабливість для вияву інноваційних інтенцій, що відображає вибірковість у психічному реагуванні на новизну та зміни в середовищі. Саме оцінка спрямованості інноваційності допомагає розкривати з більш широких позицій її індивідуальну своєрідність.

**Постановка завдання.** Представлені ідеї стали основою для розроблення оригінальної психодіагностичної методики, призначеної для вимірювання ступеня розвитку інноваційності за різними векторами спрямованості. Необхідність створення такої методики зумовлена як науковим інтересом, так і запитами практики, що надалі все більше потребує теоретично обґрунтованих і психометрично виважених інструментів для визначення інноваційності як однієї з ключових особистих компетенцій сучасної людини. Важливою є не тільки



оцінка цієї властивості в конкретних видах професійної діяльності, а й установлення широти спектру її виявів загалом у житті особистості, різноманіття вияву інноваційності, визначеності за певними сферами, а також виявлення «скритих зон», малоусвідомлених виявів інноваційності в межах спонтанних форм активності. Розроблення та апробація психодіагностичної методики «Самооцінка спрямованості інноваційності» відповідно до вимог психометрики стали метою дослідницької роботи.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Аналіз психологічної літератури (Т.Д. Ким, Н.М. Лебедева, О.Б. Михайлова, Є.С. Первухіна, О.С. Советова, О.П. Соснюк, П.Д. Фролов, С.Р. Яголковський та ін.), а також результати власних попередніх емпіричних досліджень дали нам змогу виокремити й описати певні вияви спрямованості інноваційності.

Як різновиди спрямованості інноваційності ми розглядаємо *практичну* (орієнтація на пошук і впровадження нових способів виконання повсякденної та виробничої діяльності, відповідно, у побутовій (Пбі), у професійній (Прі) сферах), *комунікативну* (схильність до випробування нових способів спілкування та взаємодії між людьми у сферах особистого спілкування з близькими і друзями (Ісо), професійного спілкування (Ісп), масових комунікацій (Імк) і в організації внутрішнього досвіду власної особистості, діалогу з власним Я, аутоспрямованість (Аі)), *суспільно-організаційну* (схильність до нових практик в основних сферах суспільного життя: економіко-фінансовій (Ефі), екологічній (Еі), політичній (Пі), соціально-культурній (Скі) й технічній (Ті)) інноваційність.

Пошук та опис специфічного змісту за названими векторами спрямованості інноваційності, систематизація їх ознак та індикаторів дали можливість розробити відповідні шкали психодіагностичної методики «Самооцінка спрямованості інноваційності».

Подальший процес розроблення методики передбачав створення стимульного матеріалу, відбір тверджень, релевантних опису вказаних показників. На цьому етапі здійснювалась оцінка змістової валідності, визначався ступінь зрозумілості формулювань завдань, уточнювалась семантика тверджень, вивчались особливості їх трактування різними когортами випробуваних. У роботі брали участь 78 осіб, експерти – науковці та представники можливих груп обстеження, різних за віком, фахом, рівнем освіти, видами діяльності тощо. На цьому етапі також визначена процедура тестування й оброблення даних, сконструйова-

но бланк і дизайн методики. У результаті фінальний варіант опитувальника містить 88 тверджень (по 8 тверджень у кожній шкалі).

Апробація розробленої методики стала завданням наступного етапу й передбачала перевірку надійності, валідності, дискримінативності. Як вибірку стандартизації на різних етапах створення методики залучено 458 осіб. Остання вибірка стандартизації – 370 осіб, у перевірці тест-ретесту взяли участь 165 осіб. До вибірки стандартизації увійшли слухачі відділення перепідготовки кадрів за спеціальністю «Психологія», студенти й магістри різних напрямів навчання Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, Одеського педагогічного училища, доценти й викладачі різних університетів м. Одеси, практичні психологи та ІТ-спеціалісти. У статті подано останні результати психометричної перевірки. Загалом процес створення та перевірки методики тривав протягом року.

*Результати і їх обговорення.* Для визначення діагностичної цінності створеної методики ми перевіряли, по-перше, надійність частин тесту з метою встановлення міри внутрішньої узгодженості змісту тесту; по-друге, тест-ретестову надійність для виявлення стійкості результатів тесту в часі; по-третє, надійність паралельних форм з метою перевірки узгодженості відповідей випробовуваних на різні вибірки завдань [1; 2; 6]. Виконано оцінювання конструктивної (факторної) валідності методики для перевірки її відповідності раніше сформульованому теоретичному конструкту. Також нами розраховувалася дискримінативність завдань для оцінювання здатності тесту диференціювати досліджуваних щодо «максимального» й «мінімального» результату [4].

Обчислення проводилися за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS 17.0. Результати перевірки надійності й валідності за різними методами подано в таблицях 1–2.

Конструктну валідність опитувальника перевірено також способом факторного аналізу первинних індикаторів (за допомогою Varimax-обернення), що дало змогу встановити логіко-структурні зв'язки, які організують створений ознаковий простір. У результаті оцінювання 11-факторної моделі встановлено поєднання ознак у такі фактори. *Перший фактор* об'єднав усі індикатори екологічної спрямованості (Еі), які, крім того, практично не увійшли в інші фактори, що свідчить про компактне виокремлення цієї шкали. У *другому фак-*



торі згрупувались усі ознаки спрямованості інноваційності у сферах особистого спілкування з близькими та друзями (ІСо) і професійного спілкування (ІСп), що вказує на їх спорідненість і невідокремленість. Третій фактор містить усі показники шкали спрямованості інноваційності у сфері масових комунікацій (Імк), яка також продемонструвала значну автономність. Четвертий фактор зібрав усі індикатори шкали спрямованості інноваційності в соціально-культурній сфері (СКІ), хоча певною мірою ознаки цієї

шкали «розсіюються» за іншими факторами, зокрема першим, другим, п'ятим, дев'ятим. П'ятий фактор презентує більшість ознак спрямованості інноваційності в політичній сфері (ПІ), втім тут також значну факторну вагу мають індикатори шкал ПрІ, Імк, СКІ, АІ. Шостий фактор чітко об'єднав усі ознаки спрямованості інноваційності в технічній сфері (ТІ), втім із меншими значеннями факторної ваги вони ввійшли й в інші фактори. З приблизно однаковими значеннями факторної ваги в сьомий фактор увійшли

Таблица 1

**Значення коефіцієнтів кореляцій під час перевірки надійності й валідності методики діагностики спрямованості інноваційності (методи ділення навпіл і тест-ретесту)**

Шкали розробленої методики	Способи перевірки надійності і валідності психодіагностичної методики	
	Надійність еквівалентних половин тесту ( $x_I - x_{II}$ ) (n=370)	Тест-ретестова надійність ( $y_I - y_{II}$ ) (n=165)
ПбІ	376**	403**
ПрІ	287**	314**
ІСо	471**	563**
ІСп	556**	382**
Імк	584**	321**
АІ	413**	229*
ЕФІ	385**	440**
ЕІ	332**	305**
ПІ	514**	471**
СКІ	494**	499**
ТІ	474**	515**

Примітка. Тут і далі: 1. Позначення  $x_I - x_{II}$  вказує на значення кореляції між двома частинами одноїменних показників тесту. 2. Позначення  $y_I - y_{II}$  вказує на значення кореляції між результатами першого й повторного тестування. 3. Нулі й коми відсутні. 4. \*  $-\rho \leq 0,05$ ; \*\*  $-\rho \leq 0,01$ .

Таблица 2

**Значення коефіцієнтів кореляцій під час перевірки надійності й валідності методики діагностики спрямованості інноваційності (метод паралельного тесту)**

Шкали розробленої методики	Надійність паралельних форм (n=370)		
	Тест Кіртона	Шкала самооцінки іновативних якостей особистості (Н.М. Лебедева й А.Н. Татарко) (загальний показник)	Методика дослідження особливостей вияву інноваційного потенціалу особистості (В.К. Калін, Ю.А. Власенко) (загальний показник)
ПбІ	166*	233**	255**
ПрІ	306**	403**	298**
ІСо	329**	424**	367**
ІСп	504**	473**	393**
Імк	265**	223**	145*
АІ	304**	312**	176**
ЕФІ	298**	256**	260**
ЕІ	289**	372**	363**
ПІ	289**	372**	363**
СКІ	189**	333**	289**
ТІ	136*	157*	



ознаки різних шкал: AI, ІСп ЕФІ, разом із тим жодна з них не має вагомого самостійного значення, тому цей фактор можна позначити як невизначений за змістом. *Восьмий фактор* поєднує всі ознаки спрямованості інноваційності в побутовій сфері (ПБІ), *дев'ятий* – більшість ознак спрямованості інноваційності в економіко-фінансовій сфері (ЕФІ). *Десятий фактор* можна позначити як сукупність ознак аутоспрямованості інноваційності (AI). З найбільшою факторною вагою в *одинадцятій фактор* увійшли деякі ознаки спрямованості інноваційності у сфері професійної діяльності (ПрІ), втім у незначній кількості. Загалом ознаки цієї шкали досить широко розподілилися за різними факторами, окрім десятого, що свідчить про узагальнене значення цього виду спрямованості інноваційності.

Додатково нами перевірена дискримінативність завдань тесту. Основний показник коефіцієнта дискримінативності  $\delta$  Фергюсона ми розраховували окремо для кожної шкали тесту. Результати обрахунку показують високий рівень дискримінативності за всіма шкалами (0,97–0,99), що свідчить про достатню здатність завдань тесту диференціювати досліджуваних. Це вказує на високу діагностичну цінність методики для виявлення індивідуальних розбіжностей у спрямованості інноваційності.

Отже, апробація розробленої психодіагностичної методики «Самооцінка спрямованості інноваційності» показала високий рівень її надійності, валідності й дискримінативності. Отримані дані психометричної перевірки дають змогу рекомендувати її до використання як у наукових, так і в практичних цілях. Опитувальник дає можливість отримати інформацію про індивідуальну вибірковість у виявах інноваційності, що враховує пріоритетність сфер її актуалізації, широту спектру цих сфер, їх різноманітність, комплексність, а також оцінити схильність до опанування новизною в основних сферах діяльності, спілкування, суспільної практики. Такі дані є основою для прогнозування особливостей інноваційної поведінки, ефективності інноваційної діяльності, визначення інноваційних бар'єрів і ресурсів розвитку інноваційності особистості.

**Висновки з проведеного дослідження.** Проведений теоретичний аналіз проблеми інноваційності дав змогу розглядати як один із її базисних параметрів спрямованість як орієнтованість на певну сферу життєдіяльності, в якій особистість схильна виявляти інноваційні інтенції, здійснювати пошук новизни та взаємодіяти з нововведеннями. Поняття спрямованості інновацій-

ності відображає вибірккову привабливість, суб'єктивну цінність різних сторін життя, що сприймаються особистістю як простір для розгортання інноваційних процесів.

Аналіз психологічної літератури та результати попередніх емпіричних досліджень дали змогу виокремити різновиди спрямованості інноваційності: *практична* (орієнтація на пошук і впровадження нових способів виконання повсякденної та виробничої діяльності, відповідно, у побутовій (ПБІ), в професійній (ПрІ) сферах), *комунікативна* (схильність до випробування нових способів спілкування та взаємодії між людьми у сферах особистого спілкування з близькими і друзями (ІСо), професійного спілкування (ІСп), масових комунікацій (Імк) та в організації внутрішнього досвіду власної особистості, діалогу з власним Я, *аутоспрямованість* (AI)), *суспільно-організаційна* (схильність до нових практик в основних сферах суспільного життя: економіко-фінансовій (ЕФІ), екологічній (ЕІ), політичній (ПІ), соціально-культурній (СКІ) й технічній (ТІ)).

Розроблено психодіагностичну методику «Самооцінка спрямованості інноваційності» відповідно до вимог психометрики. Результати її апробації довели достатній рівень надійності, валідності й дискримінативності, що дає змогу рекомендувати створений психодіагностичний інструмент для використання в наукових і практичних цілях. Отримані за допомогою методики дані є основою для прогнозування особливостей інноваційної поведінки, ефективності інноваційної діяльності, визначення інноваційних бар'єрів і ресурсів розвитку інноваційності особистості.

Поданий підхід у дослідженні започатковує напрям пошуку психологічних закономірностей спрямованості інноваційності, її чинників, механізмів розвитку, внутрішньої динаміки, особливостей вияву, взаємодії з іншими властивостями особистості, характеристиками діяльності тощо.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб. : Питер, 2000. – 462 с.
3. Власенко Ю.А. Психологічний аналіз інноваційного потенціалу особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Ю.А. Власенко. – Одеса : ОНУ ім. Мечникова, 2003. – 19 с.
4. Клайн П. Справочник по конструированию тестов / П. Клайн. – К.: ПАН Лтд, 1994. – 283 с.

5. Лебедева А.Н. Методика исследования отношения личности к инновациям / А.Н. Лебедева, А.Н. Татарко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : scjournal.ru/articles/issn\_1993-5552\_2009\_4-2\_29.pdf.

6. Общая психодиагностика / под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 303 с.

7. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности / О.П. Санникова. – Одесса : Хорс, 1995. – 334 с.

8. Структурно-функциональная модель инновационного потенциала педагога / [Е.А. Шмелева, А.А. Червова, Л.Д. Мальцева, Н.Ю. Прияткина] // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия «Социальные науки». – 2014. – № 3 (35). – С. 177–184.

9. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка ; пер. с польск. С.М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.

10. Kirton M.J. Adaptors and innovators / M.J. Kirton. – London : Routledge, 1994.

УДК 159.923:316.6

## ТЕОРЕТИЧНІ ПРЕДИКТОРИ СТВОРЕННЯ МОДЕЛІ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Литвиненко О.Д., к. психол. н.,  
доцент кафедри диференціальної і спеціальної психології  
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У роботі висвітлено стан досліджуваності проблеми адаптаційного потенціалу особистості. Виділено й охарактеризовано такі підходи до вивчення адаптаційного потенціалу особистості: загальнопсихологічний, через категорію активності, діяльності, життєздатності, психологічного здоров'я. Сформульовано авторський підхід до створення моделі адаптаційного потенціалу особистості, який виявляється на індивідуальному, особистісному та соціальному рівнях взаємодії зі світом, на кожному з яких особлива роль належить загальній активності особистості.

**Ключові слова:** особистість, адаптаційний потенціал, структура адаптаційного потенціалу, інтегральна властивість.

В работе освещено состояние исследованности проблемы адаптационного потенциала личности. Выделены и охарактеризованы следующие подходы к изучению адаптационного потенциала личности: общепсихологический, через категорию активности, деятельности, жизнеспособности, психологического здоровья. Сформулирован авторский подход к созданию модели адаптационного потенциала личности, который проявляется на индивидуальном, личностном и социальном уровнях взаимодействия с миром, на каждом из которых особая роль принадлежит общей активности личности.

**Ключевые слова:** личность, адаптационный потенциал, структура адаптационного потенциала, интегральное свойство.

Lytvynenko O.D. THEORETICAL PREDICTORS OF CREATION OF THE MODEL OF ADAPTIVE POTENTIAL OF PERSONALITY

The article describes the state of research of the problem of the adaptive potential of the person. The following approaches to the study of adaptive potential of the person are distinguished and characterized: through the category of activity, viability, psychological health and general psychological. An author's approach to creation of the model of the adaptive potential of the personality, which manifests itself at the individual, personal and social levels of interaction with the world, on each of which a special role belongs to the general activity of the personality, is formulated.

**Key words:** personality, adaptive potential, structure of adaptive potential, integral property.

**Постановка проблеми.** Адаптаційний потенціал є провідною інтегративною характеристикою особистості, в якій не тільки закладена латентність пристосувальних здібностей особистості, а й представлено своєчасний вектор реалізації її активності: адаптаційний потенціал як інтегративна особистісна властивість суб'єктивно сприяє позитивній представленості індивіда в очах референтного кола осіб, підви-

щує його цінність в очах оточуючих і у власних уявленнях про себе, робить людину сильнішою, продуктивнішою й більш значимою. Дослідження особистості та її прихованих можливостей передбачає вивчення не тільки актуальної ситуації розвитку, а й провідних потенцій і компетенцій, на основі яких будується та регулюється діяльність, розвивається здатність швидко змінювати дії згідно з новими умовами; визначаєть-



ся міра можливостей у самоздійсненні та самореалізації тощо. Цей процес неможливий без чіткої операціоналізації адаптаційного потенціалу як категорії загальної психології, виділення головних пре дикторів і створення його теоретичної й емпіричної моделі.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Становлення особистості нерозривно пов'язане з формуванням, підтримкою й відтворенням повноцінної системи смислової регуляції життєвого шляху, зокрема з розвитком її адаптаційного потенціалу.

Аналіз наукових публікацій, присвячених адаптаційній сфері особистості, показує інтенсивне застосування терміна «адаптаційний потенціал особистості» в різних сферах і напрямках вивчення особистості: під час формулювання психологічного діагнозу, констатації адаптаційних можливостей особистості, дослідження адаптивної спрямованості тощо. Разом із тим помітна нечисельність і неоднорідність досліджень, у яких проводиться операціоналізація, визначення її змісту. Під адаптаційним потенціалом зазвичай ученими розуміється сукупність якісно своєрідних індивідуально-психологічних властивостей, набір яких є неоднаковим у різних дослідженнях, а висновок про стан особистісного адаптаційного потенціалу проводиться в результаті аналізу цих властивостей, що викликає складності зіставлення досліджень і виділення загальної моделі адаптаційного потенціалу та закономірностей формування. Крім того, в науці спостерігається суперечність між беззаперечною цінністю досліджуваного феномена й неоднозначністю його визначення.

Аналіз наукових першоджерел дав нам змогу виділити такі підходи до вивчення адаптаційного потенціалу особистості: через категорію активності, діяльності, життєздатності, психологічного здоров'я та загальнопсихологічний.

Найчастіше в психологічній науці адаптаційний потенціал розглядають через категорію активності (О.О. Баранов, К.В. Карпінський, О.Р. Кудашев, Л.В. Куликов, А.А. Налчаджян, А.О. Реан та ін.). У контексті дослідження адаптаційного потенціалу активність особистості як суб'єкта життєдіяльності розглядається через її призначення для вдосконалення й оптимізації життєдіяльності, її зовнішньої і внутрішньої сторін, а також через узгодження зовнішніх елементів життєдіяльності з її внутрішніми моментами (К.В. Карпінський [2]). Універсальним механізмом реалізації активності суб'єкта життя є система усвідомленої саморегуляції життєвого шляху особистості

шляхом використання потенціальних можливостей.

Л.В. Куликов, спираючись на розуміння оптимального рівня активності особистості, представив модель адаптаційного потенціалу. Результати його досліджень свідчили, що як за недостатньої, так і за надмірної мобілізації особистості виникають стани, які порушують адаптивну рівновагу. Відповідно, співвідношення рівня активності і сприйняття ситуації, в якій перебуває людина, дало автору змогу виділити неповний, адекватний і надлишковий типи адаптаційних потенціалів [4].

Традиційно розглядаються два типи адаптаційного потенціалу особистості: активний і пасивний (К.В. Карпінський [2], О.Г. Маклаков [7], О.О. Овсяник [9] та ін.). Однак низка вчених вважає цю класифікацію некоректною: оскільки в психіці немає абсолютної пасивності, тому другий тип вони теж вважають активним (А.А. Налчаджян [6], А.О. Реан [11]). Зокрема, А.О. Реан наголошує, що пасивний адаптаційний потенціал можна розглядати не як активний процес пристосування особистості, а активний процес самозміни й самокорекції відповідно до вимог середовища [11].

У зв'язку з цим А.О. Реаном пропонується класифікація адаптивного потенціалу на підставі спрямованості вектора активності:

1. Спрямованість «назовні» – характеризується активним впливом особистості на середовище, його освоєння і пристосування.

2. Спрямованість «усередину» – активне зміна особистістю себе, з корекцією власних соціальних установок і звичних інструментальних, поведінкових стереотипів.

3. У разі неприйнятності для особистості попередніх варіантів адаптаційний процес протікає за принципом активного пошуку в соціальному просторі нового середовища з високим адаптивним потенціалом для цієї особистості.

4. Імовірно-комбінований тип – заснований на використанні всіх варіантів попередніх чистих типів. Оцінювання адаптивної стратегії особистості відбувається на підставі вимог соціального середовища, особистісного потенціалу в плані змін, пристосувань середовища до себе й ціни умов під час вибору стратегії зміни середовища або стратегії зміни себе [11].

Діяльнісний підхід до адаптаційного потенціалу найбільш чітко представлений А.А. Налчаджяном, який розглядає його як особливий стан готовності до діяльності, що виражається в наявності в особистості

необхідного рівня компетенцій, які відображають специфіку конкретної соціальної ситуації й дають їй змогу успішно виконувати основні соціально-психологічні ролі, набувати навичок спілкування та вдосконалювати міжособистісну взаємодію [6].

Життєздатність особистості як психологічне підґрунтя її адаптаційного потенціалу характеризується А.О. Нестеровою як здатність конструктивно й ефективно реагувати на певні життєві події, не просто зберігати гомеостатичний стан, а розвиватися і зростати [8]. Формування життєздатної поведінки як процес більшою мірою є результатом реалізації адаптаційного потенціалу особистості, аніж простого її пристосування до середовища, як це відбувається в ситуації біологічної адаптації. Тобто основною метою життєздатності людини є не пристосування, а перетворювальний вплив (на середовище та власну особистість), процес само-реалізації й позитивних змін.

Адаптаційний потенціал особистості визначається Н.Л. Коноваловою як інтегруюча характеристика психологічного здоров'я [3]. Психічна адаптивність оцінюється при цьому як інтегральна властивість особистості як цілісної системи й розглядається як сукупність внутрішніх факторів, що визначають ефективність адаптаційних змін. Адаптаційний потенціал, на думку автора, загалом характеризує здатність особистості протистояти психічним зривам, залежить від багатьох конституційних, вроджених і набутих факторів, що визначають структуру особистості, знаходиться в тісному взаємозв'язку з періодизацією розвитку особистості [3].

Загальнопсихологічні аспекти дослідження адаптаційного потенціалу представлені в роботах С.Ю. Добряка, О.Г. Маклакова, С.Т. Посохової та ін.

Так, С.Ю. Добряк ототожнює поняття «адаптаційний потенціал» та «адаптивність» і залучає їх для позначення властивості, що виражає можливості готовності особистості до психічної адаптації [1].

У роботах О.Г. Маклакова й В.О. Кулганова здійснено оцінювання основних компонентів адаптаційного потенціалу, рівень розвитку яких, відповідно, визначає межі потенціалу та ймовірність успішної адаптації до широкого діапазону факторів зовнішнього середовища [7].

Суголосно дослідженням С.Т. Посохової в адаптаційний потенціал закладено латентність адаптаційних здібностей [10].

Учена виділяє чотири компоненти адаптаційного потенціалу особистості.

Перший – біопластичний – відображає еволюційно закріплені доцільні фор-

ми життєдіяльності людського організму та вроджені енергетичні ресурси. У нього входять програми поведінки, тілесна й біохімічна конституція, нейродинамічна організація з функціональною асиметрією тощо.

Другий – біографічний – відображає індивідуальну історію життя людини, яка акумулює мікросоціум і мікрокультуру, у якій народжується й існує людина на ранніх етапах свого життєвого шляху. У другий компонент входять дитячо-батьківські взаємини, сімейна атмосфера і традиції, значуще найближче оточення.

Третій – психічний – компонент адаптаційного потенціалу забезпечується прихованими та реальними можливостями людини, що дають змогу відображати об'єктивну реальність у всьому її різноманітті й регулювати різні взаємини з нею та із самим собою, зберігати власну цілісність, самовдосконалюватися.

Четвертий – особистісно-регулятивний – компонент особистісного адаптаційного потенціалу становить система особистісної регуляції, яка дає можливість не тільки керувати своєю поведінкою відповідно до нормативних вимог суспільства, досягати необхідного рівня успішності в професійній діяльності, а й розвиватися й удосконалюватися.

Отже, у психологічній науці представлені різні підходи до вивчення адаптаційного потенціалу особистості: через категорію активності, діяльності, життєздатності, психологічного здоров'я та загальнопсихологічний. Різноманітність підходів до дослідження адаптаційного потенціалу особистості, на жаль, не розкриває його внутрішньої ієрархічно-паритетної структури та не надає оцінки основним індивідуально-психологічним ознакам, що є предикторами адаптаційного потенціалу, рівень розвитку яких може визначати межі потенціалу та вірогідність успішної адаптації до широкого діапазону впливу чинників зовнішнього середовища.

**Постановка завдання.** На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в теоретико-емпіричному обґрунтуванні й побудові цілісної моделі адаптаційного потенціалу особистості та її основних предикторів.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Наш концептуальний погляд на природу адаптаційного потенціалу як інтегрального утворення, яке поєднує в складну систему психічні, психологічні та соціально-психологічні властивості і якості, що актуалізуються особистістю для створення й реалізації нових програм поведінки в змінених умовах життєдіяльності, дає



змогу не тільки побудувати інтеграційну модель досліджуваного феномена, а й оцінити значення психотерапевтичного втручання в його корекцію [5].

Отже, адаптаційний потенціал виявляється на індивідуальному, особистісному та соціальному рівнях взаємодії зі світом. На кожному із цих рівнів особлива роль належить загальній активності особистості як процесуально-динамічному чиннику становлення адаптаційного потенціалу. Зокрема, Я. Стреляу наголошував, що поведінка, яка вимагає великої активності суб'єкта, завжди спрямована на вдосконалення діяльності відповідно до вимог (змін) середовища або перетворення самого середовища, що може провокувати певну неузгодженість між суб'єктом і середовищем. Така поведінка вимагає від суб'єкта більш високого рівня самоорганізації, ніж просте пристосування до нових умов навколишнього середовища. Дії з організації власного життя такого роду характеризуються великою кількістю подразників, які активізують індивіда, вимагають активної саморегуляції, тоді як просте пристосування до середовища спричиняє меншу кількість активізувальних стимулів, реалізується під час пасивної саморегуляції [12].

Загальна активність особистості як основи адаптаційного потенціалу розкриває:

- 1) особливості його формування як потенційної можливості особистості,
- 2) особливості його формування як актуальної можливості особистості,
- 3) особливості його формування як постактуальної можливості особистості.

Тобто життєва історія кожної людини містить у собі суперечливе поєднання потенційних (латентних), актуальних і постактуальних можливостей і властивостей особистості, які становлять основу її адаптаційного потенціалу.

На індивідуальному рівні дослідження адаптаційного потенціалу потребує нових теоретико-методологічних та емпіричних орієнтирів, які підтверджують його індивідуально-типологічне походження. Так, у роботах К.-Г. Юнга проблемі співвідношення свідомого й несвідомого приділена особлива увага, оскільки саме в процесі взаємодії цих двох психічних субстанцій формується певний сценарій особистісного розвитку особистості [13]. Несвідоме, за К.-Г. Юнгом, знаходиться поза свідомістю, і прямий доступ до нього закритий: учений має лише свідомі вияви того, що зародилося в несвідомому [13]. Отже, свідомість, за К.-Г. Юнгом, є єдиною можливим інструментом пізнання несвідомого, причому воно само складається переважно зі

змістів, які зародилися в несвідомому. Таке трактування має визначальну роль у розумінні індивідуальної природи адаптаційного потенціалу: на наш погляд, він не обмежується зоною наявних актуальних можливостей і властивостей особистості, а й містить зону найближчих, латентних властивостей, які ще формуються та виявляються опосередковано. Адаптаційний потенціал є внутрішньою «психологічною готовністю» особистості до ускладнення життєвих ситуацій і її адаптаційних відповідей на них.

Особистісний рівень розвитку адаптаційного потенціалу сприяє погляду на особистість як сукупність основних субособистостей (або диспозицій) як її складників: вольову, емоційну, самоактуалізаційну, психосоматичну.

Вольова субособистість володіє навичками прийняття рішень, умінням казати «ні», постояти за себе, визначати й нести відповідальність за себе, свої дії, свій вибір.

Емоційна субособистість володіє здібністю конгруентно виражати власні почуття, розуміти й безоцінно приймати почуття інших. Домінуючі стани емоційної субособистості передбачають активне або пасивне ставлення до життєвої ситуації, віру у свої можливості, високу активність, стеничні реакції на труднощі, що виникають, суб'єктивні відчуття внутрішньої зібраності, запасу сил, енергії тощо.

Емоційна диспозиція містить також здібності до усвідомлення, розуміння та управління емоціями.

Самоактуалізаційна субособистість у структурі особистісного потенціалу передбачає компетентність у часі, самопідтримку, цінність самоактуалізації, гнучкість поведінки, реактивну чутливість, спонтанність; самоповагу та самоприйняття, синергію, креативність.

Ця диспозиція може бути розкрита за допомогою створення атмосфери прийняття кожного, за якої відкривається доступ до станів любові, віри, надії, формується досвід переживання позитивного ставлення до себе, оточуючих, до світу загалом.

Психосоматична субособистість містить здатність розвивати фізичний складник здоров'я, «усвідомлювати» власну тілесність як властивість особистості. Психосоматичний потенціал характеризує особистість на поведінковому рівні й на рівні інтероцептивних відчуттів, це рефлексивна диференціація у своєму тілі модальностей різного роду (візуальних, слухових, тактильних, нюхових, смакових тощо) і використання цієї здатності в процесі життєдіяльності.

Соціальний рівень дослідження адаптаційного потенціалу має спиратися на ресурсний підхід, який передбачає, що володіння й управління власними ресурсами та застосовані дії з організації життя й копінг-стратегії можуть один на одного взаємно впливати.

Отже, до соціального рівня дослідження адаптаційного потенціалу особистості входять механізми долаючої поведінки та дій з організації власного життя, тобто особливості використання не попередньо заданої, а самостійно побудованої системи ціннісних орієнтацій та адекватних способів організації власного життя. Дія, яка організує життя, – це знову один із варіантів активності, що виникає в процесі виявлення проблемних ситуацій, спрямованої на їх подолання, яке з боку зовнішньої практичної діяльності здійснюється згідно з принципом максимальної ефективності, з боку внутрішньої психічної діяльності – згідно з принципом максимального втілення сенсу життя.

Копінг як одне з підґрунть адаптаційного потенціалу традиційно розглядається в науці з позицій концепції життєвості (О.Г. Маклаков, Н.В. Родіна). О.Г. Маклаков, фактично ототожнюючи копінг з адаптаційним потенціалом, вважає, що високі резерви опору стресу зумовлені особливою особистісною диспозицією людини [6]. Особистісні диспозиції можуть не тільки впливати на процеси копінг-поведінки, а й бути механізмом, який чинить буферний вплив на стресові події. Адаптаційний потенціал як різновид копінг-поведінки, за О.Г. Маклаковим, містить у собі нервово-психічну стійкість (її рівень забезпечує толерантність до стресу); самооцінку особистості (яка є ядром саморегуляції й визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності та своїх можливостей); відчуття соціальної підтримки (воно зумовлює відчуття власної значущості для оточуючих); рівень конфліктності особистості й досвід її соціального спілкування [6]. Н.В. Родіна диференціює копінг-стратегії та захисні механізми: стратегії усвідомлюються індивідом, а психологічні захисні механізми відображають глибинну, несвідому лінію подолання складних ситуацій [11]. Копінг розглядається вченою як структурна «надбудова» особистості, що виникає в результаті соціалізації, внаслідок взаємодії кризових, скрутних ситуацій і несвідомих мотивів особистості [11].

**Висновки з проведеного дослідження.** З наведеного вище можна резюмувати таке. Адаптаційний потенціал особистості як інтегральне утворення поєднує в складну систему психічні, психологічні та соціаль-

но-психологічні властивості і якості, які актуалізуються особистістю для створення й реалізації нових програм поведінки в змінних умовах життєдіяльності. Адаптаційний потенціал виявляється на індивідному, особистісному та соціальному рівнях взаємодії зі світом, на кожному з яких особлива роль належить загальній активності особистості. На індивідному рівні адаптаційний потенціал є внутрішньою «психологічною готовністю» особистості до ускладнення життєвих ситуацій і її адаптаційних відповідей на них; на особистісному рівні – складається із сукупності основних субособистостей (або диспозицій): вольової, емоційної, самоактуалізаційної та психосоматичної, а на соціальному, спираючись на ресурсний підхід, розкидає механізми долаючої поведінки та дій з організації власного життя.

Цей підхід до розуміння адаптаційного потенціалу особистості дає змогу не тільки побудувати інтеграційну модель досліджуваного феномена, а й оцінити значення психотерапевтичного втручання в його корекцію.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Добряк С.Ю. Динамика психологической адаптации курсантов на первом и втором году обучения в военном вузе : автореф. дисс. ... канд. психол. наук / С.Ю. Добряк. – СПб., 2004. – 20 с.
2. Карпинский К.В. Человек как субъект жизни / К.В. Карпинский. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 178 с.
3. Коновалова Н.Л. Предупреждение нарушений в развитии личности при психологическом сопровождении школьников / Н.Л. Коновалова. – СПб. : Питер, 2000. – 156 с.
4. Куликов Л.В. Психогигиена личности: Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики / Л.В. Куликов. – СПб. : Питер, 2004. – 435 с.
5. Литвиненко О.Д. Адаптаційний потенціал особистості як її інтегративна характеристика / О. Д. Литвиненко [O.D. The adaptation potential of the personality as its integrative characteristics / O.D. Lytvynenko] // Science and practice: Collection of scientific articles. – Thorpe Bowker. Melbourne, Australia, 2016. – P. 267–270.
6. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности / А.А. Налчаджян. – Ереван, 2012. – 243 с.
7. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 15–24.
8. Нестерова А.А. Жизнеспособность в ситуации потери работы: критерии позитивной адаптации / А.А. Нестерова // Адаптация личности в современном мире. – Саратов : Научная книга, 2011. – Вып. 4. – С. 298–315.
9. Овсяник О.А. Социально-психологические особенности адаптации личности / О.А. Овсяник // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – № 1. – С. 112–124.



10. Посохова С.Т. Психология адаптирующей-ся личности : [монография] / С.Т. Посохова. – СПб. : Питер, 2001. – 356 с.

11. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение / А.А. Реан. – СПб. : «прайм-ЕВРОЗНАК», 2004. – 416 с.

12. Родина Н.В. К проблеме соотношения понятий «копинг-стратегии» и «защитные механизмы». Пси-

ходинамический подход / Н.В. Родина // Тенденции развития психологии в Украине: история и современность. – М. : Просвещение, 2006. – С. 98–104.

13. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии / Я. Стреляу ; перевод с польского В.Н. Поруца. – М. : Прогресс, 1992. – 231 с.

14. Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуации / К.Г. Юнг ; пер с нем. – М. : Наука, 1996. – 269 с.

УДК 159.947.2:164.053-057.36

## ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ГОТОВНОСТІ ПРИКОРДОННИКІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Литвинчук М.Ю.,  
науковий кореспондент

Інститут психології імені Г.С. Костюка  
Національної академії педагогічних наук України

У статті розкривається проблема психологічної готовності прикордонників до діяльності в екстремальних ситуаціях. Наголошується на структурному компоненті психологічної готовності військовослужбовця, виокремлено якісні критерії екстремальних ситуацій. Наводяться ключові психологічні механізми прийняття рішення. Зазначається, що структура психологічної готовності розглядається як сукупність мотиваційного, пізнавального, емоційного та волевого компонентів.

**Ключові слова:** прийняття рішення, екстремальна ситуація, психологічна готовність, мнемічна операція, психологічна підготовка прикордонника, морально-психологічна стійкість.

В статье раскрывается проблема психологической готовности пограничников к деятельности в экстремальных ситуациях. Отмечается структурный компонент психологической готовности военнослужащего, выделены качественные критерии экстремальных ситуаций. Приводятся ключевые психологические механизмы принятия решения. Отмечается, что структура психологической готовности рассматривается как совокупность мотивационного, познавательного, эмоционального и волевого компонентов.

**Ключевые слова:** принятие решения, экстремальная ситуация, психологическая готовность, мнемическая операция, психологическая подготовка пограничника, морально-психологическая устойчивость.

Lytvynchuk M. Yu. PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF BORDER GUARDS' READINESS TO ACT IN EXTREME SITUATIONS

The article reveals the problem of border guards' psychological readiness to act in extreme situations. The structural component of the military's psychological readiness is emphasized, and qualitative criteria of extreme situations are singled out. The article presents the key psychological mechanisms of decision-making. It is noted that the psychological readiness structure is considered as a set of motivational, cognitive, emotional, and volitional components.

**Key words:** decision-making, an extreme situation, psychological readiness, a mnemonic operation, a border guard's psychological preparation, moral and psychological stability.

**Постановка проблеми.** У сучасному світі помітно збільшилася загроза безпеці людей в екстремальних ситуаціях. Це зумовлено як об'єктивними причинами (природні й техногенні катастрофи, глобальний тероризм і екстремізм), так і суб'єктивними факторами (невротизація суспільства, зростання психосоматичних захворювань, страхів). Значне зростання кількості техногенних катастроф, надзвичайних ситуацій природного характеру, соціально-політичних подій, виявів тероризму, порушення цілісності державного

кордону, окупація викликають необхідність посилення протидії загибелі, травматизму, професійним захворюванням у підрозділах державної прикордонної служби України, пов'язаних із виконанням службових обов'язків, кількісні показники яких помітно зростають. З огляду на вищезазначене, особливового значення набуває актуальність забезпечення системи професійної підготовки прикордонників, зокрема щодо дій в екстремальних умовах, а особливо психологічної готовності до діяльності в таких умовах.



**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У випадках несподіваної появи психологічної та фізичної небезпек брак знань у військовослужбовців перетворюється в невиконання важливих завдань і, як наслідок, травмування, поранення чи навіть загибель. Потреба в безпеці та захисті в складних життєвих, у тому числі й екстремальних, ситуаціях є однією з базових домінуючих потреб людини [1; 2]. Значний внесок у вивчення психологічних проблем готовності до діяльності (особливо в екстремальних умовах) зробили дослідження М. Д'яченка, Л. Кандибовича, А. Ростунова, В. Пономаренка та Г. Бляха [1]. У цих роботах психологічна готовність також розуміється як активнодіючий психічний стан, передумова цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості, ефективності, що допомагає успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, особистісні якості, зберігати самоконтроль і перебудовувати активність із появою непередбачених перешкод. Її структурними компонентами є [3; 6] мотиваційний (відповідальність, почуття обов'язку); орієнтаційний (знання про умови діяльності); операційний (володіння способами та прийомами діяльності, необхідними знаннями, навичками, уміннями, процесами аналізу, синтезу, співвідношення, узагальнення тощо); вольовий (самоконтроль, мобілізація); оцінний (самооцінка своєї підготовленості). Дослідження процесів прийняття рішення ґрунтуються на ідеях класиків вітчизняної психології: К. Альбуханової-Славської, Б. Ананьєва, Б. Ломова, С. Рубінштейна, Б. Теплова. Дослідженню процесів прийняття рішення приділяється велика увага в роботах, заснованих на концепції системогенезу професійної діяльності В. Шадрікова, концепції функціонально-рівневої регуляції прийняття інтелектуальних рішень Т. Корнілової.

**Постановка завдання.** У статті ми проводимо викладення теоретико-методологічного аналізу проблеми психологічної готовності прикордонників до діяльності в екстремальних ситуаціях.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Сучасна міжнародна й внутрішня ситуація в Україні аналізується з позицій забезпечення національної безпеки та збереження державності, пов'язана зі значною невизначеністю щодо потенційних джерел загроз, способів і методів, а також форм, у яких здійснюються ці загрози. Вияви різного виду насилля свідчать, що нові технології можуть змінити форми міждержавного протистояння, основу міждержавних конфліктів. Концепція національної безпеки

України може не відповідати вимогам часу. Сьогоднішні кризові тенденції економічного та соціального розвитку держав світу, а також суперництво держав за розподіл сфер впливу в політиці, економіці й культурі передбачають активність української влади у сфері безпеки України.

Безпечність, стабільність, цілісність кордонів, благополуччя в українському суспільстві здатне гарантувати лише ефективне державне регулювання. Престиж України на міжнародній арені багато в чому залежить не тільки від успіху економічних, політичних, військово-стратегічних і соціальних перетворень, а й від рівня психологічної готовності військовослужбовців діяти в екстремальних ситуаціях. У зв'язку з цим проблема прийняття рішення в складних умовах, зокрема підготовка до дій в екстремальних ситуаціях, набуває важливого теоретичного та практичного значення.

Системно-історичний аналіз процесу готовності прикордонників до діяльності в екстремальних ситуаціях дав змогу встановити його залежність від соціально-політичних та економічних умов; техногенних, природних і кримінальних явищ; рівень розвитку збройних сил України на сучасній стадії їх реформування; способів ведення службово-бойових дій; наявності рівня психолого-педагогічних, управлінських і спеціальних знань, умінь, навиків керівного складу; ефективності методики організації та проведення навчальних занять.

Поведінка в екстремальній ситуації визначається рівнем фізичної або спеціальної (тактичної) підготовки, індивідуально-психологічними особливостями працівника й особливостями психічного відображення об'єктивних чинників оточення, які наявні в конкретній ситуації діяльності. Ю. Шойгу визначає екстремальну ситуацію як таку, що раптово виникає й загрожує або суб'єктивно сприймається людиною як загрозна для життя, здоров'я, благополуччя або особистісної цілісності [4].

Можна представити екстремальну ситуацію як складний, комплексний подразник, який викликає в основному два рівні реакцій:

а) пристосувальні, які актуалізують автоматичні реакції (типи навичок, автоматизмів, рефлексів);

б) реакції, які активізують складні інтелектуальні функції, що формують стратегію поведінки й забезпечують процес розподілу уваги між контролем за поточним станом ситуації і створенням нових, адекватних до умов ситуації плану і способів дій.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми дає змогу стверджувати, що під



екстремальною ситуацією можна розуміти ситуацію, що відсутня в особистому досвіді військовослужбовця, суб'єктивно сприймається й переживається як загрозна життю, здоров'ю та викликає в особи сильне напруження її психіки та фізичних можливостей. Ухвалення держслужбовцем рішення в екстремальній ситуації є психологічним процесом пізнавальної діяльності, що містить у собі нерозривний зв'язок інтелектуального компонента продуктивного мислення та рефлексивного осмислення. Ситуації розвиваються в умовах конкретної об'єктивної обстановки, під впливом конкретних факторів. Діяльність керівника під час здійснення покладених на нього функцій являє собою виникнення, розвиток і зміну ситуацій. У психології існують різні класифікації ситуацій. Загалом же виділяються два основні види ситуацій:

- проста (повсякденна), у якій для особистості все звичайно, вона діє в нормальному режимі;
- екстремальна (напружена, складна, важка, надзвичайна), у якій вимоги до особистості виходять за межі «норми».

Екстремальна ситуація розвивається в умовах конкретної об'єктивної обстановки, під впливом конкретних факторів. Однією з основних ознак важкої ситуації є наявність перешкод, які розглядаються як погроза реалізації мотивів, поставлених цілей. Залежно від того, як психологічно сприймається ця погроза, важкі ситуації можуть мати три рівні:

- труднощі як потенційна погроза (проблемні ситуації діяльності, проблемні ситуації соціальної взаємодії, внутрішньоособистісні ускладнення);
- труднощі як безпосередня, уже готова реалізуватися погроза (критичні, аварійні ситуації діяльності, конфліктні ситуації взаємодії й внутрішньо особистісні конфлікти);
- труднощі, які викликані вже реалізованою погрозою (екстремальні, у тому числі й надзвичайні, ситуації, конфліктні ситуації й внутрішньоособистісні кризи).

Екстремальні ситуації пов'язані з помітно мінливими умовами, у яких протікає діяльність. Виникає небезпека й (або) загроза життю людини. Характерними рисами екстремальних ситуацій є наявність системи діючих на керівника та його підлеглих стресогенних факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на психічний стан. Виділяють якісні критерії екстремальних ситуацій: тимчасовий (раптовість і швидкість розвитку подій); соціально-екологічний (людські жертви, виведення з господарського обороту виробничих потужностей); соціально-психологічний

(масові стреси); економічний, пов'язаний із заповіданням каліцтв, що спричинили втрату працездатності (наприклад, порушення умов праці й відпочинку, отримання травм, заповідання шкоди).

У психологічному словнику І. Кондакова готовність до дії розуміється як форма установки, що характеризується спрямованістю на виконання тієї або іншої дії; передбачає наявність певних знань, умінь, навичок; готовність до протидії виникає в процесі виконання дії перешкод; приписування особистісного сенсу виконуваному дії. Готовність до дії реалізується за рахунок вияву окремих складників дії: нейродинамічної сформованості дії, фізичної підготовленості, психологічних факторів готовності. Готовність до професійної діяльності визначається як психічний стан, передстартова активізація людини, що включає усвідомлення людиною своїх цілей, оцінку наявних умов, визначення найбільш вірогідних способів дії; прогнозування мотиваційних, вольових, інтелектуальних зусиль, імовірності досягнення результату, мобілізацію сил, самонавіювання в досягненні цілей. К. Платонов, М. Котик, В. Сосновський, Р. Санжаєва, Л. Захарова під психологічною готовністю розуміють психічний феномен, за допомогою якого пояснюють стійкість діяльності людини в полімотиваційному просторі.

Процес прийняття рішення в екстремальних умовах є психічним процесом, що включений у контекст реальної діяльності. Ця діяльність приводить одну систему процесів – синтез інформації, в іншу систему – в програму майбутньої дії. Змістовно процес прийняття рішення прикордонниками можна визначити як систему когнітивних процесів, виражених у формуванні розумових операцій на різних рівнях, що знижують вихідну невизначеність проблемної ситуації. Ці розумові операції спираються на мотиваційні, емоційно-вольові компоненти психологічної структури пізнавальної діяльності, що забезпечує виконання управлінських і виконавських завдань у різних за рівнем складності й екстремальності ситуаціях життєдіяльності. Алгоритмом прийняття рішення в екстремальних ситуаціях є низка послідовних мнемічних операцій у контексті реальної діяльності військовослужбовця, що сприяють реалізації програми майбутніх дій. До такої програми входить постановка завдання, збирання й вивчення інформації, необхідної для прийняття рішення, виявлення основного протиріччя (проблеми), висування версії (гіпотези), проведення перевірки висунутих версій, що являють собою, по суті, прове-

дення експерименту з підбором методів і прийомів.

Аналіз наукової літератури дав змогу виділити ключові психологічні механізми прийняття рішення: взаємодія інтуїтивного й логічного в психіці людини, де інтуїтивне завжди передує логічному; специфічним психологічним механізмом творчого мислення є рефлексія як осмислення суб'єктом власного пошукового руху в екстремальних ситуаціях, що дає змогу задіяти особистісний і смисловий рівні мислення, зафіксувати розриви в процесі діяльності з пошуку принципу рішення (рефлексивний рівень), провести оцінку значущості (особистісний рівень), коригування в пошуковій діяльності й подальший її контроль.

Психічний стан багато в чому зумовлюється стійкими індивідуально-психологічними особливостями, властивими цій людині, проте він не є простим переносом та актуалізацією якостей у новій ситуації. До внутрішніх і зовнішніх умов, що впливають на готовність, потрібно зарахувати такі [5; 6]: зміст завдань, їх важкість, новизну; обстановку діяльності; особливості стимулювання дій і результатів; мотивацію; оцінювання імовірності досягнення й особисту підготовленість; попередні нервово-психічні стани і стан здоров'я; особистий досвід мобілізації сил на вирішення тяжких завдань; уміння контролювати й регулювати рівень свого стану готовності.

Структура психологічної готовності розглядається як сукупність мотиваційного (потреба успішно виконати поставлене завдання, інтерес до діяльності, прагнення досягти успіху й показати себе з кращого боку), пізнавального (розуміння обов'язків, завдання, оцінювання її значущості, знання засобів досягнення мети, представлення імовірнісних змін обстановки), емоційного (відчуття відповідальності, упевненість в успіху, натхнення) та вольового (управління собою й мобілізація сил, зосередження на завданні, подолання сумнівів) компонентів. Проблеми психологічної готовності відображені й набули подальшого розвитку в теорії і практиці психологічної підготовки до проходження військової служби, передусім у тих галузях психологічних знань, які вивчають діяльність людини в особливих, напружених умовах. Під психологічною готовністю розуміється стан, що передує певним діям, за якого можливості людини, що концентруються в неї, досягають вищого ступеня, а також набір професійно-важливих особистісних якостей, знань, умінь і навичок, які сприяють досягненню такого стану й загалом успішному проходженню служби. Психологічна готовність до діяль-

ності виявляється перед виконанням, у ході роботи й під час завершення завдань, має складну динамічну структуру, що включає сукупність емоційних, вольових, мотиваційних, інтелектуальних, операціональних процесів, властивостей, станів психіки людини в їх співвідношенні із зовнішніми ситуаційними умовами й майбутніми завданнями. У функціонально-системному стосунку психологічна готовність визначає насамперед цільові, тимчасові, ресурсні, операційно-інструментальні, продуктивні параметри діяльності прикордонників.

У ситуаціях змішаного типу потрібна відповідність об'єктивної й суб'єктивної оцінок складності екстремальної ситуації, повною мірою задіяння як механізмів рефлексивного творчого продуктивного мислення, так і механізмів психічної саморегуляції у вигляді навмисного (вольового) акту, спрямованого на досягнення кінцевого результату або уникнення невдачі. Найбільш складним етапом є саме перехід від відомих способів вирішення до творчості, де центральне місце під час ухвалення рішення посідає версійність мислення, заснована на імовірнісних закономірностях, які розгортаються в ситуації дефіциту інформації шляхом висунення й перевірки гіпотез у конкретній ситуації.

Для виникнення стану готовності до тяжких видів діяльності необхідно [1]: усвідомлення цілей, рішення яких призведе до виконання поставленого завдання; осмислення й оцінювання умов, у яких будуть проходити дії; визначення на основі досвіду й оцінювання майбутніх умов діяльності як найбільш вірогідних та оптимальних способів вирішення завдань; прогнозування вияву своїх інтелектуальних, мотиваційних, вольових процесів; оцінювання співвідношення свого рівня домагань, реальних можливостей та об'єктивних вимог майбутньої діяльності; актуалізація минулого досвіду, пов'язаного з вирішенням завдань і виконанням вимог подібного типу; мобілізація психічних і фізичних сил у зв'язку з поставленим завданням та умовами, в яких воно задане. Критерії (мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий, рефлексивний) і показники оцінки сформованості морально-психологічної стійкості прикордонників в екстремальних ситуаціях відповідають складникам професійно-особистісних якостей фахівця Державної прикордонної служби України. Критерії включають показники: мотиваційний – ставлення до служби, що проходить у різних, в тому числі й екстремальних, умовах; усвідомлення важливості завдань, що виконуються співробітниками, в тому числі й із застосуванням



зброї; свідоме прагнення до добросовісного виконання професійного обов'язку, в тому числі й в екстремальних ситуаціях, із застосуванням зброї; когнітивний – морально-психологічні знання, професійні морально-психологічні уміння та навички; знання правових основ застосування вогнепальної зброї; знання матеріальної частини, правил застосування зброї, вміння й навички застосування вогнепальної зброї; емоційно-вольової – емоційна стійкість до тривалих напружених навантажень, готовність до небезпеки й ризику; здатність до вольових зусиль, відповідальність, наполегливість та ініціативність, самостійність і рішучість під час вирішення завдань, пов'язаних із охороною державного кордону; рефлексивний – здатність до самооцінки досягнутого рівня морально-психологічної стійкості; здатність до осмислення своїх можливостей забезпечити ефективне рішення в різних, в тому числі й в екстремальних, умовах.

**Висновки з проведеного дослідження.** У статті розкривається проблема психологічної готовності прикордонників до діяльності в екстремальних ситуаціях. У рамках ситуації психологічна готовність як інтегральний системний параметр психіки військовослужбовця характеризує функціональні особливості активації, доцільності і спрямованості діяльності, ефективності її реалізації, регульованості й стійкості до подразників чинників, а також відновлюваності системи професійно важливих якостей працівників для подальших дій. Алгоритмом прийняття рішення в екстремальних ситуаціях є низка послі-

довних мнемічних операцій у контексті реальної діяльності військовослужбовця, що сприяють реалізації програми майбутніх дій. До такої програми входить постановка завдання, збирання й вивчення інформації, необхідної для прийняття рішення, виявлення основного протиріччя (проблеми), висування версії (гіпотези), проведення перевірки висунутих версій, що являють собою, по суті, проведення експерименту з підбором методів і прийомів.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Дикая Л.Г. Психология саморегуляции функционального состояния объекта в экстремальных условиях деятельности : дисс. ... докт. психол. наук / Л.Г. Дикая. – М., 2002. – 430 с.
2. Пономаренко В.А. Некоторые подходы к формированию образовательной среды для повышения мотивации к освоению опасных профессий / В.А. Пономаренко, Д.В. Гандер, А.А. Ворона // Прикладная психология. – 1998. – № 4. – С. 42–49.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1998. – 705 с.
4. Breznitz S. The Effect of Hope on Coping with Stress / S. Breznitz // Dynamics of Stress. Physiological, Psychological and Social Perspectives. – N.Y. : Plenum Press, 1986. – P. 295–306.
5. Davis R.G. Motor Effects of Strong Auditory Stimulations / R.G. Davis // Journal of Experimental Psychology. – V. 38(3). – P. 257–275.
6. Lytvynchuk L.M. System concept of socio-psychological rehabilitation psychoactive substance abuse / L.M. Lytvynchuk // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 5(17). – Co-publ. : Publishing office: Accent Graphics Communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 137–144.

УДК 159.928

## ІЗ ПСИХОЛОГІЇ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА. ДРОГОБИЦЬКИЙ ПЕРІОД: СТАНОВЛЕННЯ ПИСЬМЕННИКА

Марчук К.А., к. філол. н.,  
старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології  
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Стаття розкриває особливості формування творчої обдарованості Івана Франка, проблему співвідношення біологічного та соціального через дослідження життєвого шляху письменника. Дрогобицький шкільний період означено як визначальний у творчому становленні Івана Франка.

**Ключові слова:** творчість, творча особистість, обдарованість, талант.

Статья раскрывает особенности формирования творческой одаренности Ивана Франко, проблему соотношения биологического и социального через исследование жизненного пути писателя. Дрогобычский школьный период обозначен как определяющий в творческом становлении Ивана Франко.

**Ключевые слова:** творчество, творческая личность, одаренность, талант.

Marchuk K.A. FROM PSYCHOLOGY OF IVAN FRANKO'S CREATION. DROGOBYCH PERIOD: BECOMING OF WRITER

The article exposes the features of forming of Ivan Franko's creative gift, lights up the problem of correlation of biological and social through research life course of writer. Drohobych school period marked as qualificatory in the creative becoming of I. Franko.

**Key words:** creativity, creative personality, giftedness, talent.

... Нема нічого, гідного уваги у моєму житті, крім тієї сверблячки до писання, крім нахилу спостерігати людське життя в його найрізноманітніших проявах...  
І. Франко

**Постановка проблеми.** Проблема творчої обдарованості особистості не виходить із поля досліджень українських науковців. Вона актуалізується в силу суспільної потреби в талановитих людях, що зростає. Крім того, талант і обдарованість як психічні явища є досить мінливими й неоднозначними, потребують різнобічного наукового підходу. Одним із таких підходів є вивчення обдарованості особистості через дослідження її біографії. Творча обдарованість у цьому дискурсі виростає із вдалого поєднання вроджених анатомо-фізіологічних особливостей і сприятливих умов конкретного макро- та мікросередовища. А соціальні умови, а також психічні якості, набуті впродовж життя під впливом близького й далекого оточення, надають природнім задаткам спеціального спрямування.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Численні дослідження із психології творчості (Б.Г. Ананьєв, Б.М. Теплов, О.М. Матюшкін, Н.С. Лейтес, С.О. Грузенберг, В.О. Моляко, О.І. Кульчицька, О.Л. Музика, О.О. Музика, О.В. Проскура, Л.В. Вержиковська, Т.М. Третяк та ін.) підтверджують актуальність у вітчизняній науці проблеми формування творчої обдарованості. Автори розкривають особливості взаємодії вікових, соціально-психологічних і суб'єктивних чинників у розвитку творчої

особистості, проблему співвідношення біологічного та соціального в природі творчої обдарованості, в цьому контексті часто вдаються до дослідження життєвого шляху обдарованих людей. Вибір для аналізу відомої творчої особистості здійснюється відповідно до специфіки вияву таланту, виявлення базових структур її творчого потенціалу. В.О. Моляко пропонує будувати дослідження згідно зі схемою вивчення особистості й творчості в біографічному аспекті, акцентує увагу на тому, що принципи дослідження творчої особистості визначені недостатньо, будь-які пошуки в цьому плані мають попередній характер. О.І. Кульчицька досліджує біографічні витoki обдарованості відомих людей, серед них й Івана Франка, стверджуючи наявність у нього універсальної обдарованості (поет, прозаїк, драматург, публіцист, критик, історик літератури, вчений-фольклорист, етнограф, лінгвіст, історик театру, театральний критик, економіст).

**Постановка завдання.** У пропонованому дослідженні звертаємось до життєпису Івана Франка – українського письменника, публіциста, науковця, редактора, перекладача, громадського діяча, літературного критика – ряд можна продовжувати. Дослідницький окуляр зупинимо на Дрогобицькому періоді життя письменника. При-



пускаємо, що саме він став визначальним у творчому становленні письменника.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Життєпис Івана Франка в різні роки активно досліджується українськими науковцями різних галузей. Останнім часом він усе частіше привертає увагу дослідників, котрі цікавляться не лише художніми особливостями творів письменника, а й передумовами їх написання, витоками таланту автора, врешті, природою його творчості. Якось іще доволі молодий І. Франко на пропозицію скласти його біографію відповів: «Письменники, чий життєпис цікавіший від їхніх творів, чії твори – це тільки матеріали до їхньої характеристики, складові частинки їхнього життєпису. Це генії, обранці долі, великі й оригінальні в доброму і злому, у щасті і в стражданні. Це корифеї літератури, творці нових напрямків. Їх можна назвати представниками того часу, коли вони жили, а їхній життєпис у кожному разі дасть змогу більш-менш глибоко увійти в таємниці духу їхньої доби, бо саме в них цей дух міститься, в них він немов відтворюється і знаходить своє найвиразніше втілення. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на докладні та з усім першоджерельним апаратом опрацьовані біографії, бо ж їхнє життя само собою є такий архівір, як їхні твори, і навіть невдало розказане збагачує скарбницю людського духу» [2, с. 12]. Із висоти сучасності можемо констатувати, що саме така характеристика ідеально пасує самому І. Франку, а його життєпис містить ключ до розгадки таємниці творчої обдарованості.

Іван Франко народився в родині сільського коваля, батьки його були «неграмотними», раннє дитинство минуло серед таких самих сільських дітей. Здавалося б, де тут узятися сприятливим передумовам для літературної творчості такої потужності? А вже в студентські роки молодий І. Франко стає знаним письменником, перекладачем, активним громадським діячем, його сила та впевненість у власних позиціях примушує багатьох сучасників стати його прихильниками й послідовниками. Отже, варто детальніше розглянути Дрогобицький період життя письменника, який лежить між його сільським дитинством і вступом до Львівського університету.

Очевидці згадують, що слабосилий, хворобливий Іван не був пристосований до важких сільських робіт. Натомість він мав гарну пам'ять, був напорчуд допитливим і спостережливим, «ріс дуже допитливою і водночас сміливою і незалежною дитиною з добрим, чутливим і вразливим серцем, любив і розумів багату і різно-

барвну підгірську природу, що оточувала його» [1, с. 10]. Крім того, майбутній письменник відрізнявся багатою уявою та фантазією, «міг уявити собі іноді таке, що іншим було недоступно, побачити і відчувати надзвичайне» [1, с. 11]. Він відрізнявся від інших дітей і часто відчував себе «білою вороною». Тому, мабуть, улюбленим місцем для проведення дозвілля для нього стала батькова кузня, рідко порожня, часто заповнена місцевими та прийшлими людьми. Їхні розповіді подразнювали чутливу уяву хлопця, викликаючи вервечку образів. Сповнена фольклорними сюжетами, фантазія майбутнього письменника малювала яскраві, часто нереальні картини, які йому, малому, здавалися реалістичними. У дорослих його розповіді викликали здивування і сміх, серед однолітків часто ставали причиною глузувань.

Згодом І. Франко, аналізуючи своє дитинство, створює образ сільського хлопчика Мирона (оповідання «Малий Мирон»), у якому акумулює дитяче відчуття світу й доросле осмислене розуміння власного дитинства, у тому числі й почуття «інакшості»: «Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Усе в них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно у людей», то їм і вдасться придавити вроджені нахили до своєрідного, всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар, або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвиватись на добро, – стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди і буде туманити людей із щирого серця» [5, с. 208]. Фактично письменник, який усе життя цікавився психологією творчості, займався самоспостереженням, тут у художній формі говорить про розвиток творчих здібностей і роль соціального оточення.

Сучасна дослідниця психології творчості О.І. Кульчицька, висновуючи про умови формування творчої обдарованості, стверджує: «Соціум впливає через підтримку таланту, створення умов для його розвитку і серед цих умов свобода для розвитку творчого таланту має вирішальне значення» [3, с. 272]. Майбутній письменник відчув на собі, що таке бути дитиною-диваком, дізнався, що таке дитяча жорстокість і безапеляційність, які завжди слідували

за його спробами відстояти власну індивідуальність. І якби батьки-селяни віддали його до першого класу місцевої школи, то сьогодні наша культура не мала б митця такого масштабу. Спрацював би один із наведених Франком алгоритмів. Соціум «зрівняв би» його з усіма, школа зіграла б тут першочергову роль, оскільки в Нагуєвичах вона була парафіяльною, тобто основна увага приділялася читанню церковних книг і церковному співові, натомість інтелектуальним розвитком учнів тут не надто переймалися.

Однак батько вирішує віддати сина на навчання до школи в Ясениці-Сільній, де мешкала Іванова бабуся по матері Людвіка та дядько Павло. Це був переломний момент як у житті хлопчика, так і у формуванні його творчої обдарованості. Уже сама лише зміна оточення, потреба пристосовуватися до нових умов сприяли формуванню самостійності, наполегливості. «Переїзди навчають спілкуватися з різними людьми, розуміти нову культуру і нових людей, тобто навчають гнучкості і незалежності розуму, що є основою творчості» [3, с. 270]. Ще однією умовою творчої обдарованості є високий рівень інтелектуального розвитку. Можливість здобувати якісну освіту забезпечила І. Франкові можливість інтелектуального збагачення: «У Ясеницькій школі, своєю програмою наближеній до міських шкіл, замість церковнослов'янської мови вчили, крім української, польську мову з першого класу, а починаючи з другого класу – ще німецьку, а також рахувати» [6, с. 257]. Рік навчання в цій школі став фундаментом для отримання подальшої освіти у Дрогобичі – спочатку у так званій німецькій школі отців-василіан (із 2-го до 4-го класу), а тоді в місцевій класичній гімназії.

Неабиякі успіхи в навчанні (І. Франка неодноразово визнавали кращим серед учнів) зумовлені не лише біологічно, а й соціально. Так, висока мотивація до досягнення успіхів у навчанні легко пояснюється бажанням виправдати довіру батьків, які підтримували його матеріально та морально, вірили в нього, раділи його успіхам. Крім того, сільський хлопчик, потрапивши в міське, чуже середовище, прагнув показати, чого він вартий, посісти своє «місце під сонцем». І він його завжди посідав: «Безрадісні були перші дні й тижні шкільного життя в оточенні міських хлопчиків-другокласників, надто охочих до уципливих жартів та насмішок із несмислового, розгубленого, ще й по-селянському вбраного й не раз невмитого новачка. Та в кінці семестру, на превелике диво всіх, цей безпорадний пришелець-селяк, що сидів

між останніми, одержує першу локацію (перше місце в класі)» [6, с. 258]. Навчання у школі отців-василіан не лише інтелектуально збагатило майбутнього письменника, а й виховало характер, упевненість у собі і своїх силах, уміння знаходити спільну мову з людьми, переборювати труднощі.

Усе це згодилося йому й у Дрогобицькій класичній гімназії. Туди він прийшов уже не зляканим сільським хлопчиком, а учнем, який, відмінно засвоївши шкільну програму, допомагає іншим, навчає, заробляючи цим собі на життя. У гімназії І. Франко зустрів учителів іншого типу (І. Верхратський, Ю. Турчинський): вони часто виходили за межі шкільної програми, радо спілкувалися з учнями в позаурочний час, на вихідних організовували спільні читання й обговорювання українських книжок. Іван Франко згадує, що саме вони прищепили йому інтерес, а згодом і любов до літератури й читання, спрямували його в бік європейських літератур. У цей період саме вчителі стають референтними особами, які здійснюють вплив на формування його як творчої особистості, вони створюють вільне інтелектуальне середовище, у якому І. Франко не лише отримує необхідні літературні знання, а й активно розвивається в комунікації, отримує можливість вільно висловлювати свою думку, вступати в діалог, як результат, формує власний науковий світогляд, який потребує постійного поглиблення та вдосконалення. З тих пір учені захопився читанням, читав усе, що міг дістати, – і з шкільної бібліотеки, домашніх бібліотек учителів та однокласників. «Крім Шевченка, Шекспіра, великих німецьких класиків (Гете, Шиллера, Кьопштока) і найвидатніших польських поетів (Міцкевича, Словацького, Красінського), серед авторів, з якими Франко в той час уперше знайомився, він згадує Данте, М. Сервантеса, Ч. Дікенса, Г. Гейне, Г. Кляйста, Е.-Т.-А. Гофмана, «важку гумористику» Жана-Поля Ріхтера, А.-Ф.-Ф. Коцебу, К. Гункова, Б. Авербаха, К. Шпіндлера, В. Гюго, Е. Сю, Поль де Кокка, О. Дюма-батька, Ю.-І. Крашевського, Ю. Коженівського, Ю. Держковського, Я. Захаріяевича, Валеріяна Лозинського, а з українських письменників: І. Котляревського, А. Метлинського, М. Шашкевича, Марка Вовчка, О. Стороженка, П. Куліша, С. Руданського, Ю. Федьковича і П. Мирного» [5, с. 265]. Тут стало в нагоді знання мов: його пізнавальний інтерес виходив далеко за межі вітчизняної літератури й науки. З часом І. Франко починає займатися перекладами з німецької та польської.

Інтерес до читання переріс у ще одне захоплення – формування власної бібліо-



теки – осмислений, цілеспрямований підбір літератури, яка не входила до шкільної програми. Т.І. Гундорова наводить спогади І. Франка про той період: «Від п'ятого гімназійного, прочитавши випадком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замилювання до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназійних часів виросла до числа 500 томів. Ся бібліотека, в якій, крім різних класичних авторів, було зібрано немало й таких книжок, яких не було в гімназійній бібліотеці або яких годі було дістати з неї, зробилася центром невеличкої громади учеників, яка, не маючи ані характеру, ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходилася на читання та на розмову. Ми читали наголос поезії та драми, дебатували про порушені там думки» [2, с. 31]. Отже, бібліотека задовольняла не лише інтелектуальні потреби І. Франка, а й соціальні, зокрема, потребу у вільному висловленні власної думки, «думанні уголос» – коментуванні й обговоренні цікавих та актуальних тем. З часом школа й учителі не могли задовольнити цих потреб майбутнього письменника, їхнім поглядам він часто протиставляв власні.

Інтелектуальний рівень майбутнього письменника давав йому змогу піднятися над шкільною програмою, опанувати провідні тенденції вітчизняного та європейського літературознавства. Однак визначитись із власною оцінкою цих явищ стало можливим лише за так званого «зовнішнього» осмислення – після обговорення, дискутування та доопрацювання. Він часто спілкується з іншими учнями, людьми, часто не пов'язаними зі школою, однак щиро захопленими літературою. Одним із таких персонажів, котрий відіграв непересічну роль у формуванні творчого світогляду І. Франка, розвитку в нього критичного мислення, став Лімбах – батько одного з учнів. Письменник завжди тепло згадує те спілкування. Один із таких спогадів наводить у дослідженні Т.І. Гундорова: «І хоча позитивної духової сторони ся розмова не давала, то проте в ній, як і в содовій воді, було якесь освіження, віяло чимось для мене новим, незвичайним і принадним, чого я наразі не міг назвати. Після того сухого тону, яким викладано нам скупі відомості з історії літератури, в гімназії, після тих ніби об'єктивно-поміркованих оцінок, після того фальшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури і про все, що вийшло з-під їх пера, Лімбахові різкі та іноді несправедливі слова набирали незвичайної ціни. Се ж були перші нешанобливі й неофіційні

альні слова чоловіка, дійсно зацікавленого літературою, при тім не жадного ерудита, не фахівця, не шухляди, напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога всякого шаблону, всякої утертої стежки» [2, с. 33]. Таке спілкування, ніби ковток свіжого повітря, дало можливість по-новому поглянути на вже знайомі явища, критично зважити їх і дійти власних, незаангажованих шкільними догмами висновків. Свобода думки, здатність до критичного мислення, творчий підхід до вирішення проблем формували в той час І. Франка як інтелектуала і творчу особистість.

Сприятливе соціальне середовище створювало умови для розвитку талановитості. О.І. Кульчицька стверджує, що «талановитість – це комплексне явище психіки людини, яке включає єдність інтелекту, творчості та мотивації. Інтелектуальні здібності таких людей перевищують середній і високий рівень, творчість виявляється у новому й оригінальному підході до вирішення проблем і завдань; що стосується мотивації, то це єдність емоційно-вольових якостей: інтересу до певної діяльності і настирливості у досягненні мети. Обдаровані люди характеризуються наполегливістю, надзвичайно розвинутою працьовитістю. Глибоким і стійким інтересом до певної діяльності» [3, с. 273]. Перебування у творчому середовищі гімназії, шкільна освіта, самоосвіта розвивали й І. Франкові інтелектуальні, літературні здібності, особистісні якості, притаманні творчо обдарованій особистості, – волю, наполегливість, мотивацію до успіху й, що важливо, високу працелюбність і працездатність. Він і далі читав багато програмової та позапрограмової літератури, при чому мав до неї не лише учнівський, читацький інтерес, а й науковий. Поділяючи захоплення однокласників сучасними авторами, І. Франко так само завзято й прискіпливо студював медієвістику: «З античних майстрів слова, яких читали у школі, йому найбільше подобаються Гомер, Софокл і Тацит. Він знайомиться ближче також із поезією Анакреонта і Сапфо. Його захоплює і «Слово про похід Ігоря», і чеський «Королеводворський рукопис» та німецький середньовічний народний епос «Пісня про Нібелунгів», а також Біблія, яку читає в старослов'янському перекладі й сам перекладає з Книг Пророків» [6, с. 266], він ніколи не відмовлявся від можливості заробити індивідуальними заняттями з іншими учнями, виконанням домашніх завдань.

Додаткова праця приносила додаткові кошти, на які він міг купити нові книги,



а інколи відкривала нові можливості, нові напрями творчого розвитку. Так, у 1874–1875 рр. у Дрогобичі гастролював український мандрівний театр під керівництвом Омеляна Бачинського. Той запропонував І. Франкові співпрацю. Молодий поет перекладав і переробляв деякі п'єси для театрального вжитку. «Театральні вистави, що їх Франко міг тоді безплатно відвідувати, посилили в ньому нахил до драматургії, а запропонована праця значно поширила рамки його літературних знань і вперше ознайомила до деякої міри з вимогами театральної сцени» [6, с. 270].

Дрогобицький період виявився сприятливим і для «проби пера». Перший вірш «Великдень року 1877» називають «першим поетичним актом» [5] письменника, оскільки було ще чимало поезій, писаних на «задані теми», передбачені шкільною програмою. Фактором, який стимулював хлопця пробувати себе в поезії, стало захоплення творчістю Т.Г. Шевченка та збирання й вивчення фольклору. Цікаво, що зовнішнім поштовхом до написання поезії, за свідченням самого автора, став приклад його шкільного товариша Сидора Пасічинського, який у той час уже пробував друкуватися в періодиці. Іван Франко теж надсилає кілька своїх поезій до журналу «Друг», отримує схвальну відповідь від редакції. «Цей факт підтверджує його віру в свій талант і стає живим поштовхом до дальшої, ще інтенсивнішої творчої діяльності» [5, с. 269].

Проаналізовані вище факти стосуються переважно шкільного життя майбутнього письменника, однак є ще один, цікавий та актуальний для творчого становлення бік Дрогобицького періоду. Переїхавши до міста, І. Франко оселяється в далекій родички сім'ї – тітки Кошицької, яка тримала столярню: «Його не засмучувало те, що «цьоця Кошицька» не раз клала його спати в скринях, а то й у трунах, які виготовлялися в майстерні. Він охоче допомагав Кошицькій фарбувати столярні вироби, а скрині, де він малював квіти, даючи волю своїй фантазії, мали надивовижу великий попит» [1, с. 20]. Ця столярня на довгий час стала для хлопця джерелом духовного, ідейного збагачення, «книгою життєзнавства». Тут він отримує можливість творчої реалізації, дає волю фантазії, почуває себе вільним у спілкуванні, набуває цінного комунікативного досвіду. Перебуваючи в столярні, І. Франко знову повертається до збирання фольклору, яким були сповнені розмови робітників: «Крім самої роботи, його увагу день у день займають живі розмови на зло-

боденні теми, а особливо приваблюють і захоплюють народні пісні, цікаві оповідання, казки, жарти та анекдоти, які тут ніколи не вичерпувались. У цьому новому міщансько-робітничому середовищі поширюється кругозір хлопця, збагачується його знання життя та людей» [6, с. 259]. Згодом І. Франко-письменник творчо переосмислить цю сторінку своєї біографії й розкриє її по-новому в цілій низці поетичних і прозових творів.

**Висновки з проведеного дослідження.** Результати ретроспективного біографічного дослідження дають змогу стверджувати, що Дрогобицький період – це пора формування майбутнього письменника, час, коли біологічні задатки під впливом сприятливого соціального середовища поступово трансформуються в літературну обдарованість. Творча обдарованість письменника включає єдність інтелекту, творчості й мотивації. Інтелектуальні здібності його перевищують високий рівень, творчість виявляється в новому та оригінальному підході до вирішення проблем і завдань, критичному осмисленні проблеми, стійкому інтересі до літературної діяльності, працьовитості, наполегливості в досягненні кінцевого результату. Перебування у творчому середовищі гімназії, шкільна освіта, самоосвіта сприяли розвитку інтелектуальних, літературних здібностей, особистісних якостей, притаманних творчо обдарованій особистості, – волі, наполегливості, мотивації до успіху й, що важливо, високої працелюбності й працездатності.

Здійснена наукова розвідка не вичерпує теми формування та розвитку обдарованості І. Франка й потребує подальших досліджень у контексті вивчення психології творчості письменника.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Басс І.І. Іван Франко. Життєвий і творчий шлях / І.І. Басс, А.А. Каспрук. – К. : Наукова думка, 1983. – 454 с.
2. Гундорова Т.І. Невідомий Іван Франко: Грані Ізмарагду / Т.І. Гундорова. – К. : Либідь, 2006. – 360 с.
3. Кульчицька О.І. Біографічні і соціально-психологічні фактори розвитку творчої обдарованості / О.І. Кульчицька // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир : Рута, 2006. – 320 с.
4. Марчук К.А. Психологічні особливості творення поетичного тексту (за естетико-філософським трактатом І. Франка «Із секретів поетичної творчості») / К.А. Марчук // Психологія: реальність і перспективи : збірник наукових праць Рівненського державного гума-



нітарного університету. – Рівне, 2017. – Т. 8. – 2017. – С. 120–124.

5. Франко І.Я. Грицева шкільна наука: Вірші, оповідання, казки: Для молодшого та середнього шкільного

віку / І.Я. Франко ; за ред. Н.О. Вишневської. – К. : Веселка, 1990. – 380 с.

6. Ярема Я. Франкознавчі студії / Я. Ярема ; упоряд. С. Яреми ; наук. редактор І. Лучук. – Львів, 2007. – 288 с.

УДК 159.9

## ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ ІЗ РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ НА ПЕРСПЕКТИВУ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Мілютіна К.Л., д. психол. н.,  
професор кафедри психології розвитку  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Івашова О.О.,  
бакалавр  
Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України

У статті відображено результати емпіричного дослідження батьківського ставлення, сімейних стосунків і рівня тривожності батьків, діти яких мають інвалідність через розлади аутистичного спектру. Виявлено наявність порушень у вигляді домінуючої гіперпротекції, емоційної відчуженості, симбіозного зв'язку з дитиною.

**Ключові слова:** інклюзія, батьківське ставлення, аутизм, корекція, соціальна адаптація.

В статье отражены результаты эмпирического исследования родительского отношения, семейных отношений и уровня тревожности родителей, дети которых имеют инвалидность из-за расстройств аутистического спектра. Выявлено наличие нарушений в виде доминирующей гиперпротекции, эмоциональной отчужденности, симбиотической связи с ребенком.

**Ключевые слова:** инклюзия, родительское отношение, аутизм, коррекция, социальная адаптация.

Miliutina K.L., Ivashova O.O. INFLUENCE OF PARENTING ATTITUDE TOWARDS CHILDREN WITH PAC PROSPECTS FOR INCLUSIVE EDUCATION

The article reflects the results of an empirical study of parental relationships, family relationships and anxiety levels of parents whose children have a disability due to an autistic spectrum disorder. The presence of violations in the form of dominant hyper protection, emotional alienation, symbiosis with the child has been revealed.

**Key words:** inclusion, parental relationship, autism, correction, social adaptation.

**Постановка проблеми.** Сьогодні близько 500 млн. чоловік у світі офіційно визнані інвалідами внаслідок інтелектуальних, фізичних чи сенсорних розладів. Вивчення вікової структури в динаміці свідчить, що 27,3% дітей-інвалідів, які перебувають на обліку в лікувальних закладах держави, припадає на вікову категорію від 0 до 6 років, 62,1%, відповідно, на вікову групу 7–14 років, 10,6 % – на вікову групу 15–16 років [1]. Згідно з концепцією інклюзивної освіти, яка була запроваджена в Україні у 2017 році, значна частина цих дітей буде навчатись у загальноосвітніх навчальних закладах. Допомогою або перешкодою в цьому процесі стане ставлення батьків до своїх дітей і перспек-

тив інклюзивного навчання. Тому виникає необхідність емпірично дослідити емоційні та виховні проблеми сімей, які виховують дітей з особливими потребами й передбачити проблеми впровадження інклюзивного навчання.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У зарубіжній літературі 1950–1960-х рр., так само як і у вітчизняній літературі до 1990-х рр., практично немає відомостей про стан батьків дітей з особливими потребами. Розуміння психологічного стану дорослих, які оточують дитину-інваліда, має практичну цінність для забезпечення більш ефективних форм соціально-психологічної допомоги дитині та її сім'ї. Дослідженням цієї проблематики займаються

Л.С. Алексєєва, М.М. Айшервуд, Г.Н. Багаєва, С.М. Безух, Л.К. Грачов, Н.Ф. Дементєва, Т.М. Ісаєва, Е.Н. Кім, С.С. Лебедева, Г.С. Мельникова, А.І. Усиніна та інші вітчизняні вчені.

Труднощі, пов'язані з вихованням «особливої дитини», зумовлюють якісні зміни в життєдіяльності сім'ї, дезадаптують сім'ю та призводять до сімейної кризи. Н.В. Северинчук зазначає, що переживання сім'єю стресу, що виникає під час народження дитини з особливими потребами, порушує структуру сім'ї кількісно та якісно (збільшується ризик відмови батьків від дитини, можливе розлучення батьків, змінюється стиль сімейних взаємин, прогресує соціальна ізоляція родини) [2].

Подібні структурні зміни викликають функціональні порушення: кожна сімейна функція (економічна, репродуктивна, рекреаційна, виховна тощо) видозмінюється, набуває нового значення, з'являються нові, такі як реабілітаційна, компенсуюча, корекційна. Дослідження В.В. Ткачової свідчать про зміни у функціонуванні сімей на декількох рівнях. Психологічний рівень характеризується змінами в емоційно-вольовій та особистісній сферах батьків. Зміни на соціальному рівні виявляються порушеннями подружніх, батьківських та екстрасімейних стосунків. Соматичний рівень страждає в результаті перевищення рівня навантажень, тобто в батьків можуть виникати різні соматичні захворювання, астеничні й вегетативні розлади [3].

Як показали спостереження О.В. Хмизової та Н.В. Остапенко, батьків дітей-інвалідів умовно можна поділити на три групи адаптивності:

- батьки, які адекватно сприймають особливості дитини;
- батьки, які приділяють увагу дитині, намагаються її розвивати, але при цьому їхній власний емоційний фон суттєво знижений;
- третя група – батьки, які матеріально забезпечують дитину, але не надають їй емоційної підтримки. Такі батьки не сприймають адекватно дитину з обмеженнями, для них вона стає чужою. Іноді вони намагаються виправити цю ситуацію шляхом народження іншої дитини.

Проблеми, що визначені в характеристиках другої й третьої груп батьків, негативно впливають на розвиток дитини з особливими потребами, гальмуючи успішність реабілітаційного процесу [4]. Л.С. Печнікова, досліджуючи материнське ставлення до дитини з аутизмом та наявності здорової дитини, виявила деякі залежності. Матері, які мають одну дитину, частіше емо-

ційно приймають її якості (78,1%). У групі матерів, які мають двох дітей, хвору дитину емоційно приймають 50% матерів, а здорову – 68,75%. У середині групи матерів, які мають двох дітей, виділено дві підгрупи: 1) хвора дитина – старша; 2) хвора дитина – молодша. Виявилося, що матері другої підгрупи частіше емоційно відкидають себе, свою хвору та здорову дитину. Емоційне відкидання дитини виявлено в 3,3% матерів. Наявність у сім'ї здорового сиблінгу посилює цю ситуацію тим, що для другої дитини поведінка матері не є настільки травмувальною, тому матері відмовляються міняти свою життєву початкову установку щодо хворої дитини й підсилюють її відкидання.

Найбільші відмінності виявлені всередині групи матерів, які мають двох дітей: там, де хвора дитина – молодша, у всіх матерів (100%) провідною позицією у взаєминах із нею є відкидання. У підгрупі, де хвора дитина – старша в родині, тільки у 50% матерів провідною позицією є відкидання, а в 50% спостерігається «кооперація».

Це пов'язано з тим, що після стресу спілкування з дитиною з аутизмом і пов'язаного із цим зниження самооцінки матері народжується друга здорова дитина, сімейна ситуація значно змінюється в бік стабілізації внаслідок підвищення впевненості в собі в матерів, що, у свою чергу, позначається й на ставленні до хворої дитини. Коли ж дитина з РДА – молодша, ситуація змінюється з точністю до навпаки: її хвороба є сильним ударом для жінки, яка вважає себе успішною матір'ю [5]. Н.Ю. Синягіна розділяє сім'ї за типом реагування батьків на дитину з психофізичними обмеженнями [6].

Завдяки таким проблемам, можна передбачити відкритий або прихований конфлікт між батьками та освітніми закладами, які впроваджують систему інклюзивного навчання. Нечисленні роботи [7; 8; 9], присвячені цій проблемі, звертають увагу на декілька принципів успішної освітньої соціалізації дітей з особливими потребами. Насамперед це наявність і широке використання програм раннього втручання – рання діагностика порушень дитини й початок лікування та колекційного втручання на першому році життя. Ці програми, з одного боку, допомагають подолати когнітивні та поведінкові розлади дитини, використовуючи сенситивні періоди розвитку, з іншого – виводять батьків із ситуації шоку та невизначеності й налаштовують їх на планомірну співпрацю в терапевтичній спільноті. Готовність освітнього середовища до навчання та виховання дітей з інва-



лідністю в умовах інклюзії – це теж найважливіший складник успішності: готовність фізична (дитина може вільно, самостійно пересуватись у школі, наявне спеціальне обладнання тощо), готовність компетентна (вчителі знайомі з основами спеціалізованого навчання, розроблена відповідна система оцінювання дітей, узгоджено навчальні вимоги...), готовність психологічна (діти, батьки та вчителі мають достатній рівень толерантності й усвідомлюють переваги інклюзивного навчання).

**Постановка завдання.** На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у відображенні результати емпіричного дослідження батьківського ставлення, сімейних стосунків і рівня тривожності батьків, діти яких мають інвалідність через розлади аутистичного спектру.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Дослідження проведено на базі БФ «Асоціація сімей, які виховують дітей з аутизмом». Методи дослідження: опитувальник «Аналіз сімейних взаємовідносин», «Шкала тривожності» Тейлора, «Сімейна соціометрія». Проведено дослідження 30 батьків, які мають дітей із різними порушеннями аутистичного спектру (всі батьки є членами громадських об'єднань, корекційними спеціалістами або громадськими діячами). Ці батьки мають достатній рівень освіти і свідомого ставлення до факту захворювання дитини, саме тому вони обрані як досліджувана група. Діти цих батьків – у віці від 5 до 15 років, вони навчаються вдома й у спеціальних навчальних закладах. Таке саме опитування стосувалося 30 батьків здорових дітей. Для опитування батьків використана методика «Аналіз сімейних відносин», розроблена Е.Г. Ейдемиллер і В. Юстицкіс. Методика АСВ дає змогу визначити різні порушення процесу виховання, виявити тип негармонійного виховання й установити певні психологічні причини цих порушень. Оцінивши результати тестування, можна сказати, що обидві групи досліджуваних батьків мають виховні проблеми. Неправильні типи вихован-

ня частіше наявні в батьків дітей-інвалідів (табл. 1).

Під час аналізу достовірності нерівномірності дисперсії серед батьків здорових дітей низький рівень тривожності має 1 людина, серед батьків дітей-інвалідів – жодна. Достовірних розбіжностей у рівні тривожності не виявлено.

Для дослідження стану дитини з нормальним розвитком і дитини з особливими потребами в системі міжособистісних взаємин і характеру комунікацій у сім'ї використана методика «Сімейна соціограма», авторами якої є О.В. Черемісін та Е.Г. Ейдемилер. Результати можна оцінити у відсотковому співвідношенні:

- 36,6% сімей зі здоровими дітьми не відчувають емоційного взаємозв'язку батьків із дитиною, спілкування в такій родині опосередковане, через найбільш приемного члена родини; 56,7% сімей другої групи не відчувають емоційного взаємозв'язку батьків із дитиною;

- 13,4% сімей, де діти здорові, відчувають тісний емоційний зв'язок між усіма членами родини, у таких сім'ях спостерігається наявність симбіотичного зв'язку, немає чіткого диференційованого «Я» в членів родини; із другої групи 40% сімей мають симбіотичні зв'язки.

Отже, у 36,6% сімей, які виховують здорових дітей, і 56,7% сімей, що виховують дитину з психофізичними обмеженнями, члени родини не відчувають емоційного взаємозв'язку між собою. У 50% сімей I групи та 43,3% сімей II групи система міжособистісних взаємин має опосередкований характер комунікацій. Оцінивши результати методики «Сімейна соціограма», можемо сказати, що часто діти уявляються частиною мами, кружечки знаходяться один в одному. Серед батьків дітей з інвалідністю таких малюнків більше. У сім'ях, які мають і здорову, і хвору дитину, часто одна з них виявляється емоційно знехтуваною. Простежується тенденція до соціальної ізоляції сімей з особливими дітьми. Половина батьків здорових дітей указала кружечка-

Таблиця 1

### Неправильні типи виховання (абсолютна кількість)

Комбінація чинників	Тип виховання	Кількість батьків здорових дітей	Кількість батьків дітей-інвалідів
Г+, У+, Т-, З-, С-	Заохочувальна гіперпротекція	0	1
Г+, У+-, Т+-, З+, С+-	Домінуюча гіперпротекція	4	8
Г-, У-, Т+-, З+-, С+-	Емоційне нехтування	0	4
Г+, У-, Т+	Підвищена моральна відповідальність	2	3
Г-, У-, Т-, З-	Гіпопротекція	3	3
Г-, У-, Т+-, З+-, С+	Жорстоке поводження	1	1

ми не тільки маму, тата й дітей, а й тіток, дядьків, бабусь тощо. Батьки хворих дітей намагалися обмежитися мінімальним складом сім'ї, не вказували навіть родичів, із якими живуть в одній квартирі.

Батьки здорових дітей бачать себе більш значимими, ніж батьки дітей з особливими потребами. Половина батьків, що виховують дітей з психофізичними обмеженнями, мають занижену самооцінку, що ілюстровано меншим розміром їхніх кружечків порівняно з іншими членами сім'ї. У сім'ях, які мають дітей з особливими потребами, спостерігаються більш близькі стосунки, діти оточені турботою й любов'ю, а батьки прагнуть до симбіотичних відносин із дітьми, намагаються задовольнити всі їхні потреби, захистити від труднощів і неприємностей, але не прагнуть заохочувати ініціативу й самостійність дитини, деяким батькам здається, що діти не можуть бути самостійними. Отже, можна зробити висновок, що особливості прийняття батьками дітей з особливими потребами можна виділити в усіх компонентах прийняття (когнітивному, емоційному, поведінковому й симбіотичному). Когнітивний компонент характеризується тим, що в сім'ях із дитиною з особливими потребами, так само як і в сім'ях з нормальними дітьми, батькам деякі інтереси та захоплення дітей здаються несерйозними, в більшості випадків вони їх ігнорують.

На емоційному компоненті помітно, що ставлення батьків як у сім'ях із нормальними дітьми, так і в сім'ях із дітьми з особливими потребами можна охарактеризувати як відносно добре, тобто в стосунках батьків і дітей є гармонія та взаєморозуміння.

Аналізуючи результати, отримані в поведінковому компоненті, можна зробити висновок, що більшість батьків поводять себе авторитарно щодо дитини, не намагаються зрозуміти її.

За результатами кореляційного аналізу можна зробити висновок, що прямої взаємозалежності між досліджуваними ознаками обох груп немає. Гіпотеза не підтверджена: емоційне несприйняття дитини з особливими потребами батьками не є причиною виникнення виховних проблем. Батьки І групи, що виховують здорових дітей, також мають виховні проблеми, в тому числі емоційне несприйняття дитини. Також не виявлено залежності між станом дитини та рівнем тривожності батьків.

Рівень тривожності й виховні проблеми батьків скоріше залежать від особистісних особливостей, ніж від здоров'я дитини.

Виходячи з отриманих результатів, можна передбачити, що впровадження інклюзивного навчання буде викликати несвідоме

негативне ставлення в декількох груп батьків дітей з інвалідністю, насамперед батьків із виявами емоційного нехтування, гіпопротекції, які мали сподівання на навчання дитини у школі-інтернаті й уважали за потрібне перекласти частину своїх виховних обов'язків на персонал спеціального навчального закладу. Діти цих батьків під час навчання в загальноосвітній школі не будуть отримувати належну емоційну та інформаційну підтримку в родині, що може призвести до низької академічної успішності, втрати інтересу до навчання.

Не менш чисельну групу становлять батьки із симбіозними зв'язками з дитиною, які виховують її за типом гіперпротекції. Відокремлення від дитини, яка самостійно відвідує шкільний клас, викликає в таких батьків надмірну тривогу, яка транслюється й дитині, що посилює шкільну тривожність і дезадаптацію. Батьки такого типу не намагаються адаптувати дитину до навчання, навпаки, вони прагнуть самі перебувати в класі поруч із дитиною або перевести її на домашнє навчання. Поширення освітніх можливостей щодо домашнього навчання, альтернативних навчальних закладів тощо може задовольнити потреби батьків цієї групи.

Батьки, які мають і здорових, і хворих дітей, дотримуються позитивного стилю спілкування з дітьми, будуть ставитись до перспективи інклюзивного навчання позитивно, але виникає занепокоєність, що вони почнуть нехтувати медичною реабілітацією дитини: «Якщо дитина може навчатись разом з усіма, то вона достатньо здорова».

Незалежно від стилю сімейного виховання родини з хворими дітьми опиняються в соціальній ізоляції. Інклюзивне навчання може допомогти в подоланні цієї проблеми: діти будуть змушені спілкуватись з однолітками у школі, батьки – з учителями, корекційними педагогами, членами батьківського комітету тощо. Але завданням інформаційно-ресурсного центру стає підтримання якості цього спілкування, конструктивного вирішення конфліктів, які будуть виникати.

У результаті дослідження виявлено, що виховні проблеми існують не лише в родині, де є хворі діти, а й там, де з дітьми все гаразд. Тривожні батьки здорових дітей так само будуть підозріло ставитись до інклюзивного навчання, бо ще з радянських часів існує неприємна традиція «стигматизації» дітей із нервово-психічними розладами. Свідомо або не усвідомлено, батьки відчуватимуть напруження, якщо в класі навчаються як здорові діти, так і діти з розладами аутистичного спектру.



Як видно з дослідження, всі досліджувані параметри – структура сімейних стосунків, стилі виховання, тривожність батьків – не мають прямого зв'язку між собою, тому інформаційно-ресурсні центри, які розробляють і впроваджують корекційні програми для дітей з інвалідністю, мають приділити особливу увагу корекції всіх трьох компонентів.

Належна інформаційна підтримка, роз'яснення мети й засобів організації інклюзивного навчання батькам, учителям і широкому загалу сприятиме зменшенню тривожності в батьків як здорових, так і хворих дітей. Організація сумісного інформального, позакласного навчання, участь дітей у культурних заходах також дасть змогу подолати наслідки стигматизації та соціальної ізоляції дітей з інвалідністю.

Працівники інформаційно-ресурсних центрів у ході здійснення корекційних програм із дитиною мають тісно співпрацювати з батьківськими родинками. Реалістична діагностика можливостей дитини, розвиток навичок самообслуговування та самостійності дитини має стати головним орієнтиром корекційних програм [10]. Це дасть змогу поступово зменшити орієнтацію батьків на гіперпротекцію. Запропонований нами журнал корекції, який ведуть як батьки, так і спеціалісти, дає батькам можливість брати активну, усвідомлену участь у корекційно-реабілітаційній роботі, спостерігати за щоденними успіхами дитини.

Емоційна відчуженість між хворою дитиною та батьками потребує спеціальної сімейної психотерапії, що виходить за межі можливостей і компетенцій інформаційно-ресурсних центрів. Але однією з причин цієї відчуженості є те, що батьки не розуміють емоційних станів дитини з РАС, не володіють навичками спілкування з нею. Упровадження корекційних систем, побудованих за принципами АВА, часто посилює цю відчуженість, бо дитина починає сприйматись як об'єкт впливу, а не як самостійний суб'єкт. Тому в межах роботи інформаційно-ресурсних центрів потрібно приділяти увагу інформуванню батьків і навчанню їх адекватного спілкування з дитиною.

**Висновки з проведеного дослідження.** У батьків, що виховують дітей з інвалідністю, частіше зустрічаються порушення стилю сімейного виховання (домінуюча

гіперпротекція та емоційне нехтування), симбіозні типи зв'язків мати-дитина. При цьому не виявлено підвищеного рівня тривожності батьків. Означені особливості батьківського ставлення можуть вплинути на успішність інклюзивного навчання дітей із РАС, тому одним із завдань інформаційно-ресурсних центрів є корекція порушень батьківсько-дитячих стосунків.

**Перспективою подальших досліджень** є динамічне спостереження змін батьківсько-дитячих стосунків під впливом інклюзивного навчання та зв'язок між цими взаєминами й соціальною адаптацією дитини у школі.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Ежегодно в Украине растет количество инвалидов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://healthinfo.ua/articles/aktivn-otdh/10978>.
2. Северенчук Н. Психокорекційна робота з матерями дітей з особливими потребами / Н. Северенчук // Дефектолог. – 2007. – № 3. – С. 14–15.
3. Ткачева В.В. Психологическое изучение семей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии / В.В. Ткачева. – М. : УМК «Психология», 2003.
4. Хмизова О.В. Організація психокорекційної роботи з батьками дітей з особливими потребами як складова цілісного процесу ранньої соціальної реабілітації / О.В. Хмизова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика: науково-методичний журнал. – 2011. – № 3/4. – С. 203–211.
5. Печникова С. Материнское отношение к ребёнку-аутисту в зависимости от наличия в семье здорового / С. Печникова // Психология семьи и большой ребёнок : [учебное пособие]. – СПб. : Речь, 2011. – 400 с.
6. Синягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений / Н.Ю. Синягина. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – С. 1–59.
7. Горецька О. Психологічні особливості ставлення батьків до дітей з особливими потребами / О. Горецька // Освіта регіону: український науковий журнал. – 2010. – № 5. – С. 289.
8. Даніельс Е. Залучення дітей з особливими потребами до загальноосвітніх класів / Е. Даніельс, К. Стаффорд. – Львів : Т-во «Надія», 2000. – 255 с.
9. Засенко В.В. Діти з особливими потребами у загальноосвітньому просторі: початкова ланка / В.В. Зсенко, В.І. Бондар. – К., 2004. – 152 с.
10. Шнайдер В.І. Організація індивідуального навчання / В.І. Шнайдер, О.О. Кулик, Г.М. Фінько. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2007. – 148 с.

УДК 159.9

## ЩОДО ПИТАННЯ АНАЛІЗУ КОНЦЕПЦІЙ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Панов М.С., к. психол. н.,  
доцент кафедри спеціальної освіти

*КВНЗ «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»  
Запорізької обласної ради*

У статті на основі дослідження виділено підходи до визначення поняття соціальної адаптації. Проаналізовано сутність соціальної адаптації залежно від наукових підходів. Особлива увага приділяється поняттю адаптації в багатьох наукових дисциплінах: біології, філософії, медицині, психології, педагогіці, соціології, кібернетиці тощо. Указується, що в багатьох соціально-психологічних науках іде мова про соціальну адаптацію особи або соціальної групи до соціального середовища (мікросередовища), в процесі якої встановлюються співвідношення, що забезпечують розвиток як особи й соціальної групи, так і середовища (мікросередовища).

**Ключові слова:** *соціальна адаптація, соціальна адаптованість, види соціальної адаптації, сучасна особистість.*

В статье на основе исследования выделены подходы к определению понятия социальной адаптации. Проанализирована сущность социальной адаптации в зависимости от научных подходов. Особое внимание уделяется понятию адаптации во многих научных дисциплинах: биологии, философии, медицине, психологии, педагогике, социологии, кибернетике и др. Указывается, что во многих социально-психологических науках идет речь о социальной адаптации лица или социальной группы к социальной среде (микросреды), в процессе которой устанавливаются соотношения, что обеспечивают развитие как личности и социальной группы, так и среды (микросреды).

**Ключевые слова:** *социальная адаптация, социальная адаптированность, виды социальной адаптации, современная личность.*

### Panov M.S. TO A QUESTION FOR ANALYSIS THE CONCEPTS OF SOCIAL ADAPTATION OF MODERN PERSONALITY

Based on research in the article the approaches to the definition of social adaptation are highlighted. Depending on scientific approaches, the essence of social adaptation is analyzed. Particular attention is paid to the concept of adaptation in many scientific disciplines: biology, philosophy, medicine, psychology, pedagogy, sociology, cybernetics, and others. It is indicated that in many socio-psychological sciences we are talking about social adaptation of a person or social group to a social environment (microenvironment), in the process of which are established relations that ensure the development of both individuals and social groups and the environment (microenvironment).

**Key words:** *social adaptation, social adaptation, types of social adaptation, modern personality.*

**Постановка проблеми.** Людина живе у світі, що змінюється, практично щодня стикаючись із новими ситуаціями та інформацією. Крім того, змінюється й сама людина, проходячи стадії свого життєвого циклу. Для успішного задоволення біологічних, психологічних, соціальних потреб і вирішення проблем, що приносить більшість цих змін, особі доводиться адаптуватися. Саме цій актуальній проблемі присвячена стаття.

Соціальна адаптація є важливим показником стану людини, який відображає її здатність виконувати певні функції в суспільстві. Тому суспільство через систему інститутів і цільові програми намагається сприяти процесам соціальної адаптації, зосереджуючи свою увагу на тих групах, чий можливості адаптуватися є відносно обмеженими. Наприклад, у багатьох країнах існують програми із соціальної адап-

тації неповносправних, звільнених у запас військовослужбовців, мігрантів і біженців, осіб, які повертаються з місць позбавлення волі, та ін. Об'єктом такої політики можуть стати й соціально-демографічні групи, наприклад молодь чи пенсіонери.

У сучасному українському суспільстві проблема дезадаптації людей із різних соціальних груп посилилася в контексті глобальних економічних і політичних змін, що відбуваються в нашій країні протягом останніх півтора десятка років. Зокрема, звичними стали поняття «соціально незахищені», «соціально дезінтегровані», «неблагополучні», «маргіналізовані», «безпритульні» щодо осіб, малих груп і цілих верств населення. З іншого боку, суспільство сприймається та оцінюється багато в чому залежно від того, вдалося чи не вдалося індивіду «вписатися» у своє первинне середовище.



А отже, вивчення механізмів і проблем соціальної адаптації зумовлено передусім потребою допомогти людям у проблемних ситуаціях знайти кращі або вдосконалити наявні механізми соціальної адаптації.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Характеристики соціальної адаптації із соціологічних, психологічних, педагогічних і філософських позицій, а також із позиції системного підходу розглядалися К.О. Абульхановою-Славською, Л.А. Гордоном, О.М. Бондаренко, Л.П. Буевою, Л.Д. Дьоміною, І.С. Коном, І.Б. Котовою, В.П. Кузьмінім, С.Д. Максименком, В.А. Марковим, А.Т. Москаленком, А.В. Мудриком, В.П. Петровим, М.В. Роммом, Н.І. Сарджвеладзе та ін.

Проблемами концептуальних основ теорії психологічної й соціально-психологічної адаптації людини займалися К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Г.О. Балл, І.Б. Котова, А. Маслоу, А.А. Налчаджян, Г. Олпорт, Б.Д. Паригін, А.О. Реан, К. Роджерс, Є.М. Шиянов та ін.

Проблеми теоретико-методичного обґрунтування психологічних закономірностей адаптації особистості до особливих умов діяльності розглядали В.О. Абрамов, М.Й. Варій, В.О. Гуляев, А.Д. Зубков, Т.Б. Дмитрієва, В.Г. Василевський, Г.А. Фастовцов, В.Г. Донченко, А.Д. Бучнов, К.М. Епанчинцева, В.М. Краснов, М.М. Юркін, В.Ф. Войцех, В.О. Лефертов, С.В. Литвинцев, Г.В. Ложкін, П.Д. Мельник, С.А. Нурмагамбетова, О.Д. Паламар, Е.Б. Степанян, М.І. Томчук, L.M. Davidson, A. Baum, K. Evans та інші науковці.

**Постановка завдання.** Мета роботи – провести теоретичний аналіз концепції соціальної адаптації сучасної особистості.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Поняття адаптації розглядається в багатьох наукових дисциплінах. У соціально-психологічних науках іде мова про соціальну адаптацію особи або соціальної групи до соціального середовища (мікросередовища), в процесі якого встановлюються співвідношення, що забезпечують розвиток як особи та соціальної групи, так і середовища (мікросередовища). Отже, термін «адаптація» доповнюється другим компонентом – соціальним – суспільним, пов'язаним із життям і взаєминами людей у суспільстві, що є важливим для нас у статті під час пояснення процесів, що відбуваються з індивідами й соціальними групами.

Зазначаючи, що соціальна адаптація виступає як особливий вид поведінки, який характеризується засвоєнням норм, цінностей, умов нового соціального середовища;

включенням у сформовані форми взаємодії (формальні, неформальні, групові, організаційні тощо); вирішенням типових завдань шляхом використання прийнятих способів поведінки, дій; оволодінням прийнятими, сформованими формами діяльності. Отже, можна визначити соціальну адаптацію не як процес, а як вид поведінки.

На наш погляд, соціальна адаптація охоплює біологічну, психічну й, найголовніше, соціальну сфери буття людини. Ключовими поняттями тут є також не тільки суб'єктність, а й об'єктність індивіда, а отже, його можливість виступити в активній ролі в стосунках індивід – середовище. Окрім цього, нам видається доцільним визначення соціальної адаптації і як процесу та його результату (стан адаптованості).

Отже, існує ціла низка підходів до визначення понять «адаптація» й «соціальна адаптація». Проте в контексті існування людини в суспільстві обидва ці терміни мають ураховувати компонент взаємодії людини з оточенням. Деякі науковці розрізняють поняття «адаптація» та «приспосовування», наповнюючи їх різним змістом. Але, на нашу думку, ці поняття є подібними. У нашому випадку ми будемо використовувати поняття «соціальна адаптація», яке розуміємо як процес активного пристосування індивіда або групи до певних матеріальних умов, норм, цінностей соціального середовища, а також результат цього процесу.

Як і поняття соціальної адаптації, її сутність учені трактують по-різному в контексті своїх наукових дисциплін і як власних теорій, так і теорій, котрі вони розвивали.

Так, психолог Ж. Піаже, досліджуючи розвиток дитини і її адаптацію до функціонування на різних стадіях життя, розглядав людину передусім як організм, а не в контексті соціального впливу. Він створив концепцію стадіального розвитку інтелекту й уважав, що розвиток особи є скоріше спонтанним процесом, що практично не залежить від навчання [10, с. 130–132].

Інший підхід – психоаналітичний – заснував З. Фрейд. Як і Ж. Піаже, він розглядає стадії розвитку особистості, проте описує чотири стадії, остання з яких триває протягом усього дорослого життя. Фрейдівське розуміння адаптації спирається на структуру психічної сфери особистості, у якій він виділяє три складові: інстинкти Ід, раціональні пізнавальні процеси Его й систему інтеріоризованої моралі Суперего [5, с. 10].

Після З. Фрейда психоаналітичну концепцію адаптації розробляв Г. Гартман, який наголошує на великому значенні конфліктів для розвитку особи, але вважає,



що не всяка адаптація до середовища, не всякий процес навчання та дозрівання є конфліктним. Так, наприклад, процеси сприйняття, мислення, мови, пам'яті, творчості, моторний розвиток дитини й багато інших можуть бути вільні від конфліктів. Г. Гартман вводить термін «вільна від конфлікту сфера Я» для позначення сукупності функцій, яка постійно діє на сферу психічних конфліктів. Отже, адаптація, згідно з Г. Гартманом, включає як процеси, пов'язані з конфліктними ситуаціями, так і ті процеси, які входять у вільну від конфліктів сферу «Я» [5, с. 11].

Е. Еріксон виділив у житті людини декілька стадій. Його вісім стадій психосоціального розвитку, як і в З. Фрейда, охоплюють усе життя людини. Кожна з фаз життєвого циклу характеризується фазо-специфічним еволюційним завданням, із яким особа стикається на визначеному етапі та яке повинна виконати. Під фазо-специфічним еволюційним завданням Е. Еріксон розумів будь-яку проблему в соціальному розвитку, котру суспільство ставить перед особистістю. Успішна адаптація й вирішення такої проблеми сприяє переходу на новий, більш успішний рівень соціалізації.

Соціальний біхевіорист Дж. Мід наголошує на зв'язку між проблемами, що виникають у біологічному існуванні, та соціальним життям. З іншого боку, Дж. Мід вважає, що самість не дана людині з народження, а виникає та розвивається завдяки соціальному досвіду. У цьому його думка розходиться з баченням З. Фрейда (особа керується біологічними потягами) та Ж. Піаже (особа розвивається завдяки біологічному дорослішанню) [3, с. 276].

Дж. Мід у концепції розглядає й поняття «узагальнений інший», яке являє собою загальні цінності і стандарти поведінки деякої групи, що формують у членів групи індивідуальний Я-образ. Індивід у процесі спілкування ніби стає на місце інших індивідів і бачить себе іншою особистістю. Він оцінює свої дії та зовнішність відповідно до оцінок його «узагальненого іншого» й так ніби дивиться на себе збоку. Таке усвідомлення «узагальненого іншого» розвивається через процеси «прийняття ролі» та «виконання ролі». Прийняття ролі – це спроба прийняти на себе поведінку особи в іншій ситуації або в іншій ролі. Наприклад, учасники дитячих ігор приймають на себе різні ролі. Виконання ролі – це дії, пов'язані з дійсною рольовою поведінкою [10, с. 133–136].

Ще одним засновником символічного інтеракціонізму був Ч. Кулі, який також уважав, що розвиток концепції власного Я відбувається в ході тривалого, суперечли-

вого й заплутаного процесу та не може здійснюватися без участі соціального оточення. З поняття самості впливає концепція дзеркального «Я». Кожний індивід вибудовує своє Я, ґрунтуючись на сприйнятих ним реакціях інших осіб, із якими він вступає в контакт. Саме через відносини з іншими, через їхні оцінки особа встановлює, розумна вона чи нерозумна, приваблива або негарна, гідна або нікчемна. Навіть якщо така оцінка не відповідає реальності, вона впливає на те, як людина адаптується, взаємодіючи із соціальним оточенням [10, с. 134–135]. Варто відмітити, що концепція дзеркального «Я» близька до Мідівської «узагальненої інший».

Інтеракціоніст Л. Філіпс вважає, що всі різновиди соціальної адаптації зумовлені як внутрішньопсихологічними, так і середовищними факторами. «Ефективною» він називає таку адаптацію особистості, при досягненні якої особистість задовольняє мінімальним вимогам та очікуванням суспільства. Л. Філіпс зазначає, що адаптованість виражається двома типами відповідей на вплив середовища: а) прийняття й ефективна відповідь на соціальні очікування, з якими стикається особа певного віку, статі тощо; б) гнучкість та ефективність при зустрічі з новими й потенційно небезпечними умовами та можливість надавати подіям бажаного напрямку [4, с. 10–11].

У контексті соціальної адаптації варто, на нашу думку, розглядати когнітивний напрям психології, якого дотримувались Л. Фестінгер і Дж. Келлі. Л. Фестінгер, виходячи із загальної методологічної орієнтації гештальт-психології, висунув «теорію когнітивного дисонансу». Під дисонансом він розумів наявне протиріччя між окремим елементом у системі знань. А когнітивний дисонанс є умовою, що призводить до спрямованої на зменшення дисонансу дії [7, с. 18–20].

Алгоритм адаптації людини Л. Фестінгер описує так:

1) існує дисонансний стан і невідповідність між когнітивними елементами;

2) виникнення дисонансу викликає прагнення до його зменшення та спроби уникнути його збільшення;

3) подібні прагнення виявляються в зміні поведінки, зміні ставлення чи в пошуку нової інформації та нових думок стосовно судження чи об'єкта, що породив дисонансне судження. Зняття протиріччя призводить до стану консонансу, тобто взаємної погодженості елементів когнітивної системи [7, с. 18–20, 302–303].

На відміну від Л. Фестінгера, Дж. Келлі досліджував як формальні, так і змістові



характеристики пізнання. Замість поняття інтерпретації, тлумачення, Дж. Келлі використовує термін «конструювання» та розглядає особистість із погляду теорії особистісних конструктів. Згідно із цією теорією, особа вивчає реальність і будує версії, формує прогнози розвитку подій. Уявна схема реальності дає людині змогу поводитися так, щоб контролювати хід подій. Порівнювати об'єкти, знаходити спільне та відмінне людина може на основі системи оцінних конструктів. Кожний конструкт (засіб логічної організації досвіду) має також діапазон об'єктів або явищ, до якого він може бути застосований. Із одержанням нового досвіду, якщо нові події або їх наслідки не можуть бути оцінені на основі сформованої системи конструктів, людина модифікує, розширює її. Соціальна взаємодія розглядається як основна причина зміни конструктів, при цьому конструювання змін передують зміні поведінки (спочатку змінюється конструкт, а потім – форма поведінки) [2].

На думку Н. Сарджвеладзе, існує три рівні активності людини – індивідний, суб'єктивний та особистісний. Індивідному рівню активності відповідають аспекти середовища, що релевантні біологічним потребам людини (в розумінні «організм» або «біологічна істота») і його психофізичним операціональним можливостям. Активність на рівні суб'єкта містить у собі проблемну ситуацію, тобто ті характеристики середовища, що сприяють припиненню актів імпульсивної поведінки. Активність на рівні особистості націлена на соціальні норми, очікування, міжособистісні відносини, і тому саме на цьому рівні активності відбувається взаємодія із соціумом [6].

Т. Шибутані з погляду соціальної психології виділяє декілька основних шляхів соціальної адаптації в ситуаціях конфлікту між імпульсами й суспільними нормами. На думку цього науковця, у людей переважає один із трьох механізмів. Перший із них – особа справляється з внутрішніми конфліктами, відкидаючи існування імпульсів і пригнічуючи схильності, котрі завдають їй незручності. Люди, у яких переважає цей механізм, завдяки самоконтролю заперечують свої бажання як нераціональні й неважливі, а в житті поведуться досить самостійно.

Другий механізм подолання конфлікту – зміна оточення, примушуючи його слугувати своїм інтересам. Наприклад, якщо особа з домінуванням цього механізму ненавидить того, кого їй треба любити, то вона буде намагатися змінити коло знайомств і завдяки цьому усунути цю невід-

повідність. Такий індивід активний і діє на об'єкти, викликаючи в них зміни.

Третій механізм – самовиправдання та поблажливе ставлення до своїх імпульсів. Люди, у яких переважає цей механізм, стримують себе, поки тиск не дуже великий, але в разі виникнення серйозного конфлікту просто дають волю своїм почуттям навіть у ситуаціях, коли ця реакція безрозсудна [8, с. 171–172].

Соціальний психолог С. Джермейн розрізняє три види адаптації: пристосування – пасивний процес прийняття впливу зовнішніх чинників, саме адаптація – процес, орієнтований на дію й пошук нового середовища, наприклад, переїзд, міграція, зміна релігійної конфесії тощо. Проте зміст і напрям адаптації визначаються особою, її досвідом, ресурсами, природою оточення, культурою та іншими чинниками [9, с. 17]. Перегукується з підходом С. Джермейн й ідея Л. Беляєвої про три типи стосунків у системі середовище – особа. Вона виділяє конфронтаційні, рівноважні й гармонійні стосунки [1, с. 45].

А. Налчаджян пропонує розділити потреби та мотиви особи залежно від властивостей найближчого оточення на дві групи: а) потреби та мотиви, адаптивні в цьому соціальному середовищі; б) потреби та мотиви, прагнення до задоволення яких у цьому соціальному середовищі призводять до дезадаптації осіб, тобто дезадаптивні потреби та мотиви поведінки індивіда [4, с. 20]. За нормальністю А. Налчаджян пропонує таку класифікацію різновидів соціально-психічної адаптації особи: нормальна адаптація, девіантна або неконформістська адаптація; патологічна адаптація.

1. Нормальна адаптація спостерігається при адаптивному процесі особи, який призводить до її стійкої адаптованості й типових проблемних ситуацій без патологічних змін її структури та водночас без порушень норм тієї соціальної групи, в якій протікає активність особи. Нормальна соціально-психічна адаптація особи, у свою чергу, буває трьох видів: захисна, незахисна та змішана [4, с. 33].

2. Девіантна адаптація. Девіантними А. Налчаджян називає ті процеси соціальної адаптації особи, які забезпечують задоволення потреб особи в цій групі або соціальному середовищі, тоді як очікування решти учасників соціального процесу не виправдовуються. Девіантна адаптація може бути поділена на два основні підвиди: а) неконформістська; б) новаторська (інновативна, творча) адаптація. Як ми бачимо, ці два види девіантної адаптації збігаються з описаними Р. Мертоном.

3. Патологічна адаптація – це такий соціально-психологічний процес (активність особи в соціальних ситуаціях), який повністю або частково здійснюється за допомогою патологічних механізмів і форм поведінки і призводить до утворення патологічних комплексів характеру, що належать до невротичних і психотичних синдромів [4, с. 37].

Залежно від ставлення до ситуації, А. Налчаджян виділяє два основні різновиди адаптації з урахуванням динаміки проблемної ситуації й, відповідно, адаптованості: а) адаптація шляхом перетворення та фактичного усунення проблемної ситуації – особа проходить порівняно невеликі й в основному позитивні зміни; б) адаптація зі збереженням ситуації – особа зазнає глибші зміни, але такі, які переважно не сприяють її самоактуалізації й самовдосконаленню [4, с. 39–40].

А. Налчаджян виділяє ще декілька видів адаптації: реадаптацію, гіперадаптацію та ідіоадаптацію. Рееадаптація відбувається, якщо адаптований у цьому соціальному середовищі (в групі) індивід опиняється в новій групі, де переважають інші цінності, норми та звичні форми поведінки, а провідна діяльність інша [4, с. 43]. Гіперадаптація відображає адаптацію організму з великим напруженням функцій певних органів. Ідіоадаптація – використання утвореного на попередніх етапах розвитку особи адаптивного механізму в нових цілях, для виконання нових функцій [4, с. 43].

**Висновки з проведеного дослідження.** Отже, в статті ми дали визначення поняття соціальної адаптації, а також розглянули підходи до пояснення сутності соціальної адаптації з позицій стадіального розвитку інтелекту Ж. Піаже, психоаналізу (З. Фрейд, Г. Гартман, Е. Еріксон), символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Ч. Кулі та Л. Філіпс), структурного функціоналізму (Т. Парсонс та Р. Мертон), когнітивної пси-

хології (Л. Фестінгер і Дж. Келлі), екологічного підходу (Ч. Застроуй, С. Джермейн), соціальної психології (Т. Шибутані та А. Налчаджян), концепції адаптації Н. Сарджвеладзе тощо. Окрім цього, ми розглянули динаміку процесу адаптації, види і стратегії соціальної адаптації. Ми змушені констатувати, що немає загальноприйнятих підходів до класифікації соціальної адаптації. На нашу думку, це може бути пов'язано зі складністю соціально-адаптаційних процесів і специфічністю таких процесів залежно від контексту, в якому вони протікають.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляева Л.А. Стратегии выживания, адаптации, преуспевания / Л.А. Беляева // Социологические исследования. – М., 2001. – № 6. – С. 44–48.
2. Келли Дж. Теория личности / Дж. Келли ; пер. с англ. и науч. ред. А.А. Алексева. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
3. Мід Джордж Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Г. Джордж Мід ; пер. з англ., передмова та коментарі Т. Корпала. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2000. – 375 с.
4. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (Формы, механизмы и стратегии) / А.А. Налчаджян. – Ереван : Издание АН Арм. ССР, 1988. – 263 с.
5. Психология социальной работы / [О.Н. Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др.] ; под общей ред. М.А. Гулиной. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с.
6. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 342 с.
7. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; пер. с англ. – СПб. : Ювента, 1999. – 317 с.
8. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов-н/Д. : Феникс, 1999. – 399 с.
9. Germain C. Human Behavior in the social environment: An Ecological view. / C. Germani. – New York : Columbia University Press, 1999. – 543 p.
10. Macionis J. Sociology / J. Macionis. – 5nd ed. – New Jers : у Prentice Hall, 1987. – 708 p.



УДК159.9.072.432

## ВИВЧЕННЯ КОНСТРУКТУ «СЕНС ЖИТТЯ» МЕТОДОМ СЕМАНТИЧНОГО ДИФЕРЕНЦІАЛУ

Панфілов Д.А.,  
аспірант лабораторії психології спілкування  
Інститут соціальної і політичної психології  
Національної академії педагогічних наук України

Стаття присвячена експериментальному дослідженню конструкту «сенса життя» особистості за допомогою методу семантичного диференціалу. Отримані результати дали змогу виділити 5 факторів, що визначають процес сенсотворення особистістю змісту власного буття.

**Ключові слова:** *сенса життя, екзистенція, семантичний диференціал, сенсотворення.*

Статья посвящена экспериментальному исследованию конструкта «смысл жизни» личности с помощью метода семантического дифференциала. На основании полученных результатов выделены 5 факторов, которые определяют процесс создания личностью смысла своей жизни.

**Ключевые слова:** *смысл жизни, экзистенция, семантический дифференциал, смыслообразование.*

Panfilov D.A. THE RESEARCH OF THE CONSTRUCT “MEANING OF LIFE” BY THE METHOD OF THE SEMANTIC DIFFERENTIAL

The article is devoted to the experimental study of the construct of the “meaning of life” of the individual with the help of the semantic differential method. The obtained results allowed to allocate 5 factors that determine the process of sensing the personality of the content of their own being.

**Key words:** *meaning of life, existence, semantic differential, creating a sense of life.*

**Постановка проблеми.** Вивчення поняття «сенса життя» особистості є одним із важливіших завдань, яке постає перед сучасною психологією у зв'язку з тим, що все більше людей звертається за допомогою до психологів, психотерапевтів стосовно питань, пов'язаних з усвідомленням і творенням життєвих сенсів. Виникають не лише питання щодо розкриття сутності сенсу життя як такого, а й стосовно форм його побудови особистістю. Соціальне середовище пропонує людині стереотипні конструкти побудови життєвого сенсу. Такі конструкти можуть бути як універсальними, так й індивідуалізованими водночас. Значна кількість таких конфігурацій породжує тривогу, відчуття розгубленості у світі, що змінюється, еволюціонує. Проте, як зазначається в підходах екзистенційної психології, людині не варто використовувати загальноприйнятний сенс буття, вона має знайти або створити власний сенс, спираючись на свої цінності й переживання. Водночас людині необхідно розібратися в тому, що саме пропонує їй соціальне середовище, як саме запропоноване ззовні співвідноситься з її внутрішнім світобаченням. Тому питання щодо розроблення концепції побудови особистістю конструктивного сенсу власного життя, визначення критеріїв його позитивного та негативного переживання є вельми актуальними.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Єдину загальнопсихологічну концеп-

цію сенсу, особливостей його природи, форм існування й механізмів функціонування в структурі самосвідомості особистості, її діяльності та міжособистісної комунікації розробляв Д.О. Леонтьєв [5]. Привертає увагу те, що дослідником проаналізовано умови та механізми актуалгенетичного розвитку і критичної перебудови сформованих смислових структур і динамічних змістових систем, ним проведено аналіз формування сенсу життя особистості в онтогенезі, а також визначено механізми її аномально-го розвитку.

Вивчаючи зв'язок осмисленості життя й особистісних якостей студентів, Р.К. Махмутова дійшла висновку, що сенс життя є індивідуальним, унікальним. Із цього погляду зміст людського життя завжди пов'язується із самореалізацією особистості в соціальному середовищі [2].

На думку О.Г. Асмолова, поняття сенсу може претендувати на роль фундаментального поняття в новій, неklasичній або постмодерністській психології, психології «мінливої особистості у світі, який змінюється» [10].

С.О. Абдулгалімова акцентує увагу на тому, що особистість, яка уникає питання про сенс свого життя, є невротичною і вразливою [11]. Проблема сенсу життя, його пошуку актуалізується в ранньому юнацькому віці, саме в цей період відбувається становлення ціннісно-смислової сфери особистості, зокрема її термінальних цінностей.

**Постановка завдання.** Мета статті полягає у виявленні особливостей сенсу життя особистості за допомогою методу семантичного диференціалу.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Для вирішення завдань нашого експериментального дослідження обрано метод семантичного диференціалу Ч. Осгуда, запропонований ним у 1952 році. Теоретичні основи цього методу розроблено Ч. Осгудом і Дж. Келлі. У сучасній науці метод семантичного диференціалу активно використовувався в дослідженнях А.І. Антонова, Т.М. Дрідзе та ін. [7].

Семантичний диференціал – це спосіб побудови індивідуальних або групових семантичних просторів. Координати об'єкта в семантичному просторі визначаються його оцінками стосовно ряду біполярних градуйованих (три-, п'яти- й семибальних) шкал.

Д.О. Леонтьєв у статті «Суб'єктивно семантичні підстави щодо оцінювання та вибору книг масового попиту» пише: «Відповідно до теорії суб'єктивної семантики (О.Ю. Артем'єва), поряд з образами конкретних людей, речей, ситуацій і абстрактних категорій, що існують у пам'яті або в уяві, у підсвідомості людини зберігаються також їх так звані семантичні коди – емоційно заряджені сліди, що відображають не сам об'єкт, а його вплив на психіку суб'єкта» [5].

Автори методу семантичні коди (далі – СК) запропонували операційний спосіб дослідження емоційного складника сенсу, завдяки якому невербальна інформація може бути отримана вербальними методами. Сам Ч. Осгуд використовував термінологію, дещо відмінну від зазначеної: замість терміна «особистісний сенс», уживав поняття «конотативне значення» змісту, протиставляючи його денотативному [8]. При цьому він уважав, що денотативна сутність слів відображає об'єктивний аспект пізнання, а конотативний зміст – суб'єктивні, індивідуальні цінності. Конотативні ознаки є метафоричними за своєю природою. Вони характеризують особливості сприйняття суб'єкта, а не описують об'єкт оцінювання.

Метод семантичного диференціалу, отже, дає змогу:

- розкривати конотативні значення, тобто смисли людини, її емоційні переживання;
- оцінювати не значення як знання про об'єкт, а додаткові конотативні значення, пов'язані з особистісним смислом, соціальними установками, оцінками, стереотипами та іншими слабкоструктурованими й недостатньо усвідомленими формами узагальнення;

- виявляти мотиви різних видів діяльності;

- розкривати афективні компоненти смислів;

- установлювати ті фактори, які визначають смислову індивідуальну значимість об'єктів для кожної людини;

- знаходити відмінності в сприйнятті людиною різних/однакових об'єктів;

- визначати типи людей, які мають відмінний/схожий комплекс досліджуваних смислів.

О.Ю. Артем'єва в дослідженнях указує на реальність і значущість семантичних кодів у процесі формування оцінок особистості. На її думку, семантичні коди не пов'язуються із зоровою, слуховою чи іншими сенсорними модальностями; виявити їх можна тільки завдяки шкалам семантичного диференціалу [12].

Семантичний вимір дає змогу визначити ступінь конструктивності сенсу життя. Це підтверджується клінічними спостереженнями І. Ялома, що більша частина реалізованого сенсу життя не усвідомлюється людиною й відображається в її відчутті наявності або відсутності сенсу [3].

Слова, які застосовує людина, характеризуючи сенс власного життя, є кодами її внутрішнього семантичного простору. Такі коди можуть збігатися в багатьох людей або розкривати індивідуальні ознаки, розкриваючи природу несвідомих переживань, цінностей, а також визначати конструктивність і наповненість обраного сенсу.

Отже, експериментальне дослідження сенсу життя особистості з використанням методу семантичного диференціалу проведено нами в шість етапів:

*Організаційний* (сформовано експериментальну вибірку, що становить 20 осіб різної статі віком 25–35 років, які в різний час проходили індивідуальну психотерапію).

*Асоціативний* (визначено первинний набір дескрипторів, використовуючи метод вільних асоціацій щодо конструкту «сенс життя»).

*Синтетичний* (виявлено 28 антонімічних пар прикметників, найбільш уживаних досліджуваними щодо відтворення поняття «сенс життя» особистості).

*Оцінний* (за 7-бальною шкалою респондентами здійснено суб'єктивну оцінку дескрипторів, виявлених на попередньому етапі дослідження (див. рис. 1)).

*Аналітичний* (розкрито структуру досліджуваного конструкту за допомогою факторного аналізу (див. таблицю 1)).

*Інтерпретаційний* (визначено змістові характеристики одержаних факторів).



У результаті проведеного факторного аналізу розглянуто факторні навантаження п'яти компонентів.

Кількість визначених факторів обґрунтовано нами за такими критеріями:

– за критерієм зрозумілості (обрано таку кількість факторів, що дало змогу отримати найбільш зрозумілу факторну структуру);

– за критерієм Кайзера [6] (відкинуто компоненти зі значеннями менше ніж 1,0);

– за тестом «осипу» Кеттелла [9] (установлено, що найбільш значущими для подальшого аналізу є перші п'ять компонентів (див. рис. 2);

– за критерієм пояснювальної дисперсії (з'ясовано, що 5 факторів зумовляють 67% загальної накопиченої дисперсії, інші визначають лише незначний її процент і можуть бути відхилені (див. таблицю 2).

У ході експериментального дослідження нами визначено й інтерпретовано п'ять основних факторів, що розкривають поняття «сенса життя» особистості.

1-й фактор – **«Побудова конструктивного змісту»**.

Виявляє здатність людини створювати зміст власного життя конструктивно. Семантичними характеристиками конструктивного творення змісту є такі: «спільний», «радісний», «осмислений», «добрий», «надихаючий», «істинний», «конструктивний», «наставницький», «вагомий», «втішний», «гармонійний». У цьому разі зміст життя сприймається особистістю як «позитивний». Причому обернено пропорційну залежність до конструктивного продукування змісту життя становлять такі характеристики: «самотній», «сумний», «страждаючий».

1	Наповнений	3	2	1	0	0	1	2	3	Пустий
2	Глибокий	3	2	1	0	0	1	2	3	Поверховий
3	Усвідомлений	3	2	1	0	0	1	2	3	Несвідомий
4	Одинокий	3	2	1	0	0	1	2	3	Спільний
5	Чуттєвий	3	2	1	0	0	1	2	3	Байдужий
6	Радісний	3	2	1	0	0	1	2	3	Сумний
7	Загальноприйнятий	3	2	1	0	0	1	2	3	Індивідуальний
8	Осмислений	3	2	1	0	0	1	2	3	Беззмістовний
9	Унікальний	3	2	1	0	0	1	2	3	Звичайний
10	Страшний	3	2	1	0	0	1	2	3	Добрий
11	Важливий	3	2	1	0	0	1	2	3	Неважливий
12	Сильний	3	2	1	0	0	1	2	3	Слабкий
13.	Надихаючий	3	2	1	0	0	1	2	3	Гнітючий
14	Діяльний	3	2	1	0	0	1	2	3	Пасивний
15	Дивовижний	3	2	1	0	0	1	2	3	Звичайний
16	Всеохопний	3	2	1	0	0	1	2	3	Вузький
17	Істинний	3	2	1	0	0	1	2	3	Помилковий
18	Вільний	3	2	1	0	0	1	2	3	Залежний
19	Живий	3	2	1	0	0	1	2	3	Мертвий
20	Недосяжний	3	2	1	0	0	1	2	3	Досяжний
21	Цінний	3	2	1	0	0	1	2	3	Даремний
22	Конструктивний	3	2	1	0	0	1	2	3	Руйнівний
23	Підтримуючий	3	2	1	0	0	1	2	3	Страшний
24	Легкий	3	2	1	0	0	1	2	3	Тернистий
25	Вагомий	3	2	1	0	0	1	2	3	Незначний
26	Втішний	3	2	1	0	0	1	2	3	Страждаючий
27	Невротичний	3	2	1	0	0	1	2	3	Гармонійний
28	Душевний	3	2	1	0	0	1	2	3	Бездушний

Рис. 1. Бланк для оцінювання досліджуваного конструкту «зміст життя»

Таблица 1

**Ротаційна матриця компонентів**

Дескриптори	Компоненти				
	1	2	3	4	5
Конструктивний	,839		-,128	,166	,214
Втішний	,818		,192	-,267	
Добрий	,814			-,301	-,133
Страждаючий	-,801	,346	,238	,166	
Радісний	,788	-,384	,102	-,108	,150
Надихаючий	,778	-,103	,420	-,154	
Спільний	,776		,248		,171
Одинокий	-,735				,315
Тернистий	-,716	-,124		,315	,300
Істинний	,705	,154	,325	,113	,230
Сильний	,692	-,135	,321	-,129	,163
Вагомий	,688				,260
Гармонійний	,655		,538	,144	-,299
Конструктивний	,650	-,226	,192		
Діяльний	,535	-,191			,316
Сумний	-,527	,474	-,137	-,213	,372
Живий	,514		,127	-,344	,434
Осмислений	,509		,433	,217	
Вузький	-,451		,175		,197
Звичайний	,382	-,213	-,223		
Свідомий	,344		,309		,121
Неважливий	-,133	,879		,160	
Нікчемний	-,171	,802	-,161		-,134
Поверховий		,795		,328	
Пустий	-,208	,788		,363	-,180
Пасивний	-,298	,772		-,209	-,114
Гнітючий	-,262	,748		,204	,270
Байдужий	,143	,726	-,180	-,150	
Бездушний		,687		-,174	-,332
Несвідомий	,176	,676	,291	,321	,141
Даремний	-,191	,657		,440	-,359
Слабкий		,645	-,501	,274	,278
Мертвий	-,157	,605	,251	,376	-,441
Беззмістовний		,572	-,537	,215	,274
Невротичний		,546	-,267		,509
Легкий	,479	,520	,274		
Наповнений	,376		,842		
Досяжний	,135		,733	-,177	
Унікальний	-,124		,728		,382
Глибокий	,164	-,102	,672	,162	,384
Руйнівний	-,593	,192	,661	,255	-,131
Індивідуальний	-,106	,165	,652	,133	,360
Звичайний	,242	,184	-,598	,272	,163
Вільний	,390	,170	,575	-,546	,167
Дивуючий	,143	-,240	,548		,128
Всеохопний	,375			,789	,202
Недосяжний		,346		,753	
Залежний	-,180	,338		,708	
Помилковий	-,162	,545	,299	,633	-,330
Сплутаний	-,548	,157		,609	



Продовження таблиці 1

Загальноприйнятий	,354		-,158	,396	-,168
Відчужений		-,249		-,294	,751
Важливий	,273	-,286	,427		,659
Страшний	-,402	,115	,107	,234	,645
Цінний	,451		,472		,616
Душевний	,325	-,112	,347	-,357	,528

Чим більше людина сприймає власний зміст як ізольований, наповнений стражданням і сумом, тим меншою мірою він матиме ознаки конструктивності. Важливими для розкриття сутності цього фактору є дихотомії: «втішний – страждаючий», «радісний – сумний», «спільний – самотній».

### 2-й фактор – «Побудова деструктивного змісту».

Виявляє ознаки сприйняття особистістю змісту життя і його побудови як деструктивного. Ознаками деструктивного переживання сенсу життя є такі характеристики: «пустий», «поверховий», «несвідомий», «байдужий», «неважливий», «слабкий», «гнітючий», «пасивний», «мертвий», «даремний», «легкий», «нікчемний», «невротичний», «бездушний». Результати дослідження вказують на те, що деструктивності змісту життя надають поверховість, обмеженість його сприйняття, недостатнє усвідомлення особистістю. Крім того, ознаками деструктивності життєвого сенсу стають його неважливості для особистості, що призводить до її пасивності, відсутності активності й недостатнього напруження сил, а також до нездатності наповнити життя почуттями. Такий сенс відтворюється як «мертвий», «невротичний», тобто людина відчуває його «неадекватність», «бездушність», «несуттєвість». Він пригнічує, викликає відчуття слабкості й безвиході («слабкий», «мер-

твий»), що вказує на недостатність вітальності та переживання людиною внутрішньої пустоти.

### 3-й фактор – «Індивідуалізація сенсу».

Виявляє властивості особистості щодо ступеня індивідуалізації нею сенсу життя, тобто сенс сприймається як індивідуалізований, притаманний окремій людині чи, навпаки, загальний, спільний, характерний для багатьох. Ознаками індивідуалізації сенсу життя є такі: «наповнений», «глибокий», «індивідуальний», «беззмістовний», «унікальний», «звичайний», «дивовижний», «вільний», «досяжний». Результати дослі-

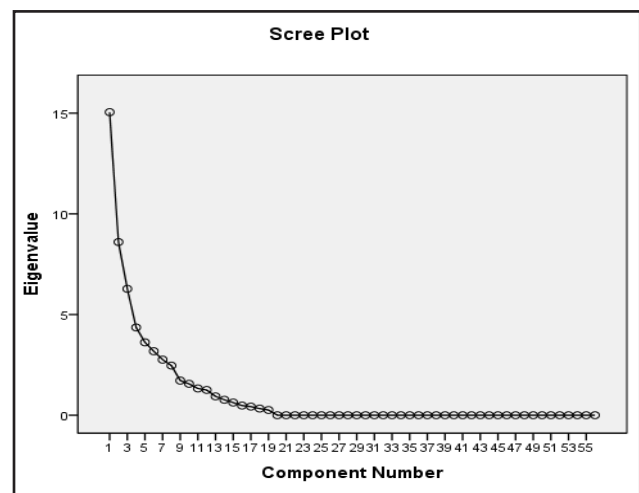


Рис. 2. Графік «осипу»

Таблиця 2

### Загальна пояснювальна дисперсія

Компоненти	Початкові власні значення компонентів			Екстракційні суми квадратних навантажень			Суми квадратних навантажень після ротації		
	Загалом	Процент дисперсії	Кумулятивний процент	Загалом	Процент дисперсії	Кумулятивний процент	Загалом	Процент дисперсії	Кумулятивний процент
1	15,048	26,871	26,871	15,048	26,871	26,871	12,001	21,430	21,430
2	8,601	15,359	42,230	8,601	15,359	42,230	9,068	16,192	37,622
3	6,276	11,207	53,436	6,276	11,207	53,436	6,958	12,426	50,048
4	4,359	7,784	61,220	4,359	7,784	61,220	5,037	8,994	59,042
5	3,619	6,463	67,683	3,619	6,463	67,683	4,839	8,641	67,683



дження вказують на те, що, з одного боку, до більшої індивідуалізації сенсу призводить глибина, досяжність, наповненість, унікальність, відчуття подиву та свободи, яке надає життю реалізація змісту. З іншого боку, недостатньо індивідуалізований сенс життя сприймається як беззмістовний, звичайний. Виходячи із цього, припускаємо, що створення особистістю конструктивного змісту життя залежить від збільшення його індивідуалізації, а підвищення індивідуалізації є важливим фактором створення конструктивного сенсу життя.

#### 4-й фактор – «Викривлення сенсу».

Фактор розкриває ознаки викривлення сенсу життя особистості. Характеризують викривлення сенсу такі дескриптори: «помилковий», «всеохопний», «залежний», «недосяжний», «сплутаний». Тобто коли людина сприймає власний сенс як викривлений, то усвідомлює його як помилковий, залежний, занадто широкий – всеохопний, а тому й недосяжний, такий, який викликає в неї нерозуміння й плутанину. Цей фактор визначає процес усвідомлення особистістю сенсу власного життя і визнання його як викривленого.

#### 5-й фактор – «Переживання сенсу».

Фактор визначає чуттєві характеристики переживання особистістю сенсу власного життя: «відчутний», «страшний», «важливий», «цінний», «душевний». Вагомим у створенні сенсу є його чуттєве переживання людиною, яке персоніфікує її вітальність, відчуття екзистенції. Суттєвою характеристикою цього фактору є позитивне оцінювання сенсу життя як важливого, цінного, душевного, навіть якщо цей процес супроводжується переживанням страху. Страх не є перешкодою до реалізації сенсу життя. Як показав аналіз результатів дослідження, важливою ознакою сенсу життя є його чуттєвий складник. Отже, сенс життя особистості складається не тільки з когнітивних, а й із емоційних підструктур.

**Висновки з проведеного дослідження.** Отже, в ході експериментального дослідження нами виділено п'ять факторів, які відображають сприйняття особистістю власного «сенсу життя», а саме: «побудова конструктивного змісту»; «побудова

деструктивного змісту»; «індивідуалізація сенсу»; «викривлення сенсу»; «переживання сенсу». Установлено особливості конструктивного та деструктивного сенсу життя особистості. Визначено, що важливим аспектом розвитку змісту життя особистості є його індивідуалізація. Окреслено, що сенс життя пізнається особистістю в чуттєвій і когнітивній формах. З'ясовано, що сенс життя особистості може бути викривленим і такі деформації виявляються через семантичні характеристики.

**Перспективи подальших досліджень** ми вбачаємо у вивченні семантичних особливостей змістової сфери особистості.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл ; пер. с англ. Д. Гурьев, А. Суворова. – М. : Апрель-пресс ; Эксмо-пресс, 2000. – 386 с.
2. Махмутова Р.К. Психология материнства: теоретические аспекты изучения мотивации материнского поведения / Р.К. Махмутова // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика» / Удмуртский государственный университет (Ижевск). – 2010. – Вып. 2. – С. 46–55.
3. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Класс, 1999. – 608 с.
4. Дюрбан Б. Кластерный анализ / Б. Дюрбан, П. Оделл. – М. : Статистика, 1977. – 128 с.
5. Леонтьев А.А. Психологическая структура значения / А.А. Леонтьев // Семантическая структура слова. – М. : Смысл, 1971. – С. 7–19.
6. Окунь Я. Факторный анализ / Я. Окунь. – М. : Статистика, 1974. – 200 с.
7. Дридзе Т.М. Семантический уровень как существенная характеристика реципиента / Т.М. Дридзе // Смысловое восприятие речевого сообщения. – М. : Наука, 1976. – 224 с.
8. Осгуд Ч. Приложение методики семантического дифференциала к исследованиям по эстетике и смежным проблемам / Ч. Осгуд, Дж. Суси, П. Танненбаум // Семиотика и искусствознание. – М. : Мир, 1972. – С. 46–48.
9. Петренко В.Ф. Многомерное сознание: психо-семантическая парадигма / В.Ф. Петренко. – М. : Новый хронограф, 2010. – 440 с.
10. Асмолов А.Г. Психология личности / А.Г. Асмолов. – М. : МГУ, 1990. – 367 с.
11. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. – М. : Смысл, 1999. – 365 с.



УДК 159.9.075

## САМОАНАЛІЗ ЯК РЕФЛЕКСИВНИЙ МЕХАНІЗМ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Подкоритова Л.О., к. психол. н.,  
доцент кафедри психології та педагогіки  
Хмельницький національний університет

Брезденюк А.О.,  
магістр кафедри психології та педагогіки  
Хмельницький національний університет

У статті зіставлено поняття «самопізнання», «рефлексія», «самоаналіз». На основі цього зіставлення подано самоаналіз як один із рефлексивних механізмів. Виявлено значення самоаналізу для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

**Ключові слова:** самопізнання, рефлексія, самоаналіз, рефлексивний механізм, професійний розвиток, фахівець соціономічної сфери.

В статтю представлено сопоставление понятий «самопознание», «рефлексия», «самоанализ». На основе этого сопоставления представлен самоанализ как один из рефлексивных механизмов. Определено значение самоанализа для профессионального развития специалистов социономической сферы.

**Ключевые слова:** самопознание, рефлексия, самоанализ, рефлексивный механизм, профессиональное развитие, специалист социономической сферы.

Podkorytova L.O., Brezdeniuk A.O. SELF-ANALYSIS AS A REFLECTIVE MECHANISM OF SOCIO-NOMIC SPHERE EXPERTS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT: TERMINOLOGICAL ANALYSIS

The article presents the short comparison of concepts "self-knowledge", "reflection", "self-analysis". On the basis of this comparison self-analysis was determined as one of reflective mechanisms. The value of self-analysis was shown for socioeconomic sphere experts' professional development.

**Key words:** self-knowledge, reflection, self-analysis, reflective MECHANISM, professional development, socioeconomic sphere experts.

**Постановка проблеми.** Самоаналіз є часто вживаним терміном у науковій літературі, зокрема педагогічній і психологічній. У контексті наукових праць його використовують поряд із такими термінами, як «рефлексія» та «самопізнання», причому значна кількість таких праць присвячена професійному становленню і професійному розвитку. Виявлено, що самоаналіз визначають як важливу умову професійного становлення й розвитку фахівця особливо соціономічної сфери, передусім психологів і педагогів. За значної кількості напрацювань щодо самоаналізу, визначення його значущості для професійного розвитку й пов'язаності з рефлексією праць, які б досліджували самоаналіз як рефлексивний механізм професійного розвитку, бракує.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У науковій літературі самоаналіз нерідко визначається через поняття «рефлексія» та «самопізнання». При цьому він визначається як їх структурний елемент або механізм. Так, зокрема, самоаналіз як структурний елемент самопізнання визначають Т. Євдокимова, О. Крошка, О. Степанов,

О. Продан, Л. Терлецька, Ю. Трофімова, І. Чеснокова [10]. Зокрема, Л. Терлецька досить детально описує зміст самоаналізу [19]. А. Феттер визначає самоаналіз через рефлексивне мислення [20]. Водночас нерідко можливе взаємне замінування цих трьох понять, які хоча й мають близьке психологічне значення, але їх зміст є різним.

Дослідження самоаналізу можна також знайти в наукових працях таких учених, як І. Зязюн, І. Шустова, С. Богомаз, Г. Бізяєва, К. Хорні, А. Хуторський, А. Петровський та ін. При цьому, як уже зазначалось вище, визначено, що самоаналіз є однією з необхідних умов ефективного професійного розвитку фахівця соціономічної сфери.

**Постановка завдання.** Мета статті – здійснити теоретичне дослідження самоаналізу як рефлексивного механізму в контексті професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

**Завдання статті:** 1) виконати термінологічне зіставлення понять «самопізнання», «рефлексія», «самоаналіз»; 2) на основі

цього зіставлення виявити значення самоаналізу для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

Методи дослідження: аналіз, узагальнення й систематизація.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Для теоретичного дослідження самоаналізу доречно розглянути його у зв'язку з такими поняттями, як самопізнання й рефлексія. Визначення самопізнання, рефлексії та самоаналізу є досить різними, хоча й мають багато спільних рис.

Так, у попередніх публікаціях ми здійснювали аналіз поняття самопізнання та його структури [11; 12]. Виявлено, що зміст поняття «самопізнання» визначається через такі категорії: 1) свідомість, самосвідомість, усвідомлення; 2) пізнання, дослідження, вивчення, виявлення; 3) управління, творення, відкриття [12]. Об'єднавши ці категорії, ми представили таке узагальнене визначення: самопізнання – пізнавальний процес, структурний компонент самосвідомості, спрямований на самовдосконалення особистості [12].

Аналіз структури самопізнання дав можливість виявити такі його важливі складники, як рефлексія й самоаналіз [11].

Водночас постає питання місця та значення кожного із цих структурних елементів у структурі самопізнання, а також співвідношення між рефлексією й самоаналізом.

Зазначають, що рефлексія лежить в основі самопізнання. Ми теж розділяємо цю позицію, вважаючи, що рефлексія не тотожна самопізнанню, але є його центральним елементом [7].

У свою чергу, самоаналіз також є важливим елементом самопізнання. Зокрема, А. Петровський визначає самоаналіз як один зі шляхів пізнання власного «Я». Науковець зазначає, що важливий не стільки самоаналіз замислів власних учинків, скільки самих учинків у співвідношенні із замислами. Умовно кажучи, це з'ясування сенсу власного життя і його зіставлення із суспільними й особистісними цінностями, аналіз власних дій і конкретних учинків із погляду загальнолюдської, національної та особистісної моралі, професійного й особистісного становлення та діяльності [18].

Отже, самопізнання включає й рефлексію, і самоаналіз, при цьому основою самопізнання є рефлексія, а самоаналіз є одним із його провідних елементів. Розглянемо далі співвідношення рефлексії й самопізнання.

Згідно з Психологічною енциклопедією [14, с. 300], рефлексія (лат. reflexio – відображення) – це розумовий розвиток, спрямований на пізнання людиною себе:

поведінки, дій, учинків, психічних станів, почуттів, здібностей, характеру та інших властивостей своєї особистості. Рефлексію також визначають через самопізнання, наприклад, як самопізнання суб'єктом своїх внутрішніх психічних актів і станів [15, с. 568–569], а також як самоспостереження, роздуми над своїми переживаннями й думками [15]. У контексті соціальної психології рефлексія – це процес дзеркального взаємовідображення суб'єктами одне одного, змістом якого є взаємовідтворення особливостей особистості в іншому індивіді [14, с. 300; 15 с. 568–569].

У свою чергу, самоаналіз більшою мірою концентрує увагу на процесуальному аспекті власної психіки, відрізняється цілеспрямованістю й добровільністю процесу цього аналізу [16].

Академічний словник української мови дає таке визначення: самоаналіз – аналіз власних учинків і переживань [17].

Продовжуючи це визначення, можна додати, що самоаналіз – це також аналіз індивідом власних суджень, потреб, рис характеру тощо. Тут можна відзначити близькість змістів рефлексії й самоаналізу. Водночас варто звернути увагу, що грецьке слово «analysis» перекладається українською як «розчленування, розкладання» [2, с. 50].

Відтак самоаналіз у психологічному контексті можна розуміти як розкладання особою своєї особистості на певні складники та їх вивчення (за Г. Баллом, ми розглядаємо особистість як специфічну системну якість особи [3, с. 49]).

Подібний підхід до самоаналізу знаходимо в Л. Терлецької [19], яка характеризує самоаналіз як розгляд, вивчення своїх учинків, переживань, що передбачає виділення відповідних складників і визначення певних елементів, а також аналіз властивостей. Самоаналіз охоплює такі структурні компоненти: відчуття, переживання, усвідомлення, опір, інсайт, прийняття, катарсис тощо. Дослідниця зазначає, що в процесі самоаналізу особистість стикається зі значними труднощами, які мають і своє позитивне значення. Удатися до самоаналізу як до одного з видів самодопомоги у власному розвитку – це шлях далеко не легкий. Від індивіда він вимагає великої рішучості й самодисципліни [19].

Посилаючись на К. Хорні, Л. Терлецька зазначає, що самоаналіз – це важкий, поступовий процес, часом болісний і неприємний, що потребує всієї доступної конструктивної енергії. І навіть якщо людина досягає деякого інсайту, який вибиває її з колії, то й тут існують моменти, на які



можна покластися. Перший – це те, що зіткнення з правдою викликає не тільки хвилювання, водночас воно має і звільняючу властивість, яка притаманна будь-якій істині, що має одразу ж позбавити душевного сум'яття. І тоді негайно з'явиться відчуття полегшення [19; 21].

Отже, самоаналіз – це не тільки інтелектуальний процес, а й емоційний.

З вищевикладеного можна також відзначити, що самоаналіз є досить складним процесом. Таку позицію можна зустріти в Х. Абельса, Л. Терлецької, К. Хорні. Зокрема, Х. Абельс зазначає, що в процесі самоаналізу особистість стикається зі значними труднощами, які мають і своє позитивне значення, а сам процес самоаналізу вимагає від особистості великої рішучості й самодисципліни [1].

У такий спосіб самоаналіз, хоча і є внутрішнім психічним процесом, не відрізняється від інших життєвих ситуацій, що сприяють особистісному зростанню, тому що людина стає сильнішою, переборюючи труднощі, які стають на її шляху пізнання себе. Як зазначає вже згадуваний Х. Абельс, самоаналіз передусім осмисленню [1]. Через самоаналіз власних переживань, відчуттів і думок відбувається розвиток рефлексії, що зумовлює критичну переоцінку раніше сформованих цінностей і сенсу життя, можливу їх зміну та подальший розвиток [13].

Отже, можна припускати, що самоаналіз дає матеріал для рефлексії, є одним із її базисних механізмів, когнітивно-емоційним за характером.

Отже, аналіз співвідношення понять «самопізнання», «рефлексія», «самоаналіз» виявив таке: самопізнання включає рефлексію й самоаналіз як структурні компоненти, при цьому рефлексія є основою для самопізнання, а самоаналіз, у свою чергу, «забезпечує» рефлексію необхідним когнітивно-емоційним «матеріалом». Тобто можна проранжувати досліджувані поняття за «старшинством» у такий спосіб: самоаналіз – рефлексія – самопізнання, де самопізнання є «найстаршим».

Вищевикладений аналіз понять «самопізнання», «рефлексія», «самоаналіз» і їх співвідношень дає нам можливість виявити значення самоаналізу для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

І. Зязюн, аналізуючи специфіку професійного становлення психологів, указує на необхідність формування здатності до самоаналізу, який сприяє професійному самовизначенню та формує спроможність ефективно вирішувати внутрішні проблеми. Учений зазначає, що в підготовці психологів важливим є пошук нових методів

роботи, оскільки вимоги до особистості психолога-практика відрізняються від вимог до особистості студентів інших спеціальностей [5].

Здатність фахівця соціономічної сфери до самоаналізу та самопізнання є серед головних ознак, які характеризують готовність фахівця до професійної діяльності. Отже, серйозним завданням системи професійної підготовки фахівців соціономічної сфери має бути сприяння їхньому особистісному розвитку, культивування потреби в постійному самовдосконаленні, яке є неможливим без самовиховання, самопізнання й самоаналізу.

Подібну ситуацію спостерігаємо й щодо педагогів. Так, огляд наукових праць показав, що самоаналіз є необхідним складником професійної діяльності педагога, важливим професійним умінням. Наприклад, А. Хуторської дає чітке визначення не лише аналізу уроку, а й його самоаналізу та рефлексії. При цьому дослідник зазначає, що на самоаналіз уроку спрямований на аналіз учителем власної педагогічної діяльності, є необхідним для її подальшої корекції й самовдосконалення [22]. Щодо значення самоаналізу для інших представників соціономічної сфери даних, на жаль, украй мало. Відповідно, професійний розвиток, професійне самовиховання й самоосвіта фахівця соціономічної сфери здійснюються, зокрема, через самоаналіз.

На нашу думку, самоаналіз має значення для професійного розвитку як у стабільному, так і в кризовому контексті. Пояснимо це більш детально. Коли йде мова про віковий розвиток особистості, то використовують такі поняття, як стабільні й кризові періоди. Ми вважаємо, що такі періоди мають місце й у контексті професійного розвитку. Відповідно, у стабільні періоди професійного розвитку самоаналіз має значення відносно постійного процесу, що спрямований на визначення та вивчення своїх дій, учинків, якостей і їх вплив на професійну діяльність.

У кризові періоди самоаналіз набуває особливо гострого значення, насамперед ідеться про:

- 1) професійне самовизначення, коли саме ретельний аналіз власних здібностей, схильностей, інтересів і цінностей може сприяти правильному професійному вибору;
- 2) криза професійної ідентичності, яка вперше може виникати в середині навчання (криза третього курсу [9]), а потім повторюватися в старшому віці й виникати навіть у досвідчених фахівців.

Сутність кризи ідентичності: відбувається зіткнення цінностей, які інтеріоризовані

в ранній юності, з тими, які формуються під час навчання у вищій школі через ідентифікацію себе з професійною моделлю [10].

Тут варто згадати дослідження кризи ідентичності студентського віку Д. Марша, який виокремив чотири етапи розвитку ідентичності, що визначаються ступенем професійного, релігійного й політичного самовизначення молодшої людини: «невизначена», розмита ідентичність; «дострокова», передчасна ідентичність, етап «мораторію» та «досягнута», зріла ідентичність [10]. Однак, як показують дослідження Л. Інжієвської, П. Лушина й інших науковців, які вивчають особливості перепідготовки фахівців [6], криза ідентичності виникає не лише в молоді. У період кризи самоаналізу постає не лише як внутрішня психічна діяльність, спрямована на самодослідження та самовдосконалення, а і як прийом психологічної самопомоги [4], що може допомогти спрямувати подальший професійний розвиток у потрібне рiччя.

Отже, самоаналіз як рефлексивний механізм має велике значення для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери. У стабільні періоди він сприяє саморозвитку й самовдосконаленню, у кризові – постає як прийом психологічної самопомоги.

**Висновки з проведеного дослідження.** Отже, на основі вищевикладеного можемо підсумувати таке:

1. Аналіз понять «самопізнання», «рефлексія», «самоаналіз» виявив, що рефлексія є основою самопізнання. Самоаналіз постає як структурний компонент самопізнання та рефлексії. Він є рефлексивним механізмом когнітивно-емоційного характеру й передбачає вміння аналізувати свої дії, вчинки, особистісні особливості та дає необхідний матеріал для рефлексії.

2. Самоаналіз є, з одного боку, своєрідним життєвим випробуванням, що може допомагати професійному й особистісному розвитку, а з іншого – є прийомом психологічної самопомоги, який сприяє виходу зі складної життєвої ситуації.

3. Здатність до самоаналізу є особливо важливою в певні кризові періоди професійного розвитку особистості, зокрема на етапі професійного самовизначення, а також під час виникнення кризи професійної ідентичності.

4. Самоаналіз постає як важливий рефлексивний механізм професійного розвитку фахівця соціономічної сфери, як такий, що допомагає ефективно вирішувати особистісні та професійні проблеми.

**Перспективи подальших розвідок** у цьому напрямі вбачаються в більш де-

тальному визначенні змістових співвідношень понять «самопізнання», «рефлексія», «самоаналіз»; виявленні змісту й функцій самоаналізу в контексті професійного розвитку; дослідженні співвідношення самоаналізу з іншими рефлексивними механізмами професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс ; пер. с немецкого ; ред. Н.А. Головин, Б.Б. Козловский. – СПб. : Алетей, 2000. – 265 с.
2. Аналіз // Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – С. 50.
3. Балл Г.А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы / Г.О. Балл. – К. : Основа, 2006. – 408 с.
4. Воробейчик Я.Н. Основы психогигиены / Я.Н. Воробейчик, Е.А. Поклитар. – К. : Здоровье, 1989. – 184 с.
5. Дружиніна І. Професійне становлення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аналіз / І. Дружиніна [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/509>.
6. Інжієвська Л.А. Особистісний розвиток майбутніх психологів арт-засобами в умовах післядипломної освіти : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Л.А. Інжієвська ; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2017. – 21 с.
7. Личность. Внутренний мир и самореализация. Идеи, концепции, взгляды / сост. Ю.Н. Кулюткин, Г.С. Сухобская. – СПб. : Изд. Ин-та образования, 1996. – 175 с.
8. Кравець Л. Самоаналіз у сфері професійного становлення майбутніх педагогів / Л. Кравець [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/770>.
9. Особистісні кризи студентського віку : зб. наук. ст. – Луцьк : Вежа, 2001. – 110 с.
10. Подоляк Л.Г. Психология вищої школи : [підруч. для студ. ВНЗ] / Л.Г. Подоляк, В.І. Юрченко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Каравела, 2008. – 351 с.
11. Подкоритова Л.О. Визначення наукових підходів до структури самопізнання / Л.О. Подкоритова // Роль і місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, Україна, 15–16 січня 2016 року). – Харків : Східноукраїнська організація «Центр психологічних досліджень», 2016. – 112 с. – С. 64–68.
12. Подкоритова Л.О. Самопізнання як основа самоосвіти: аналіз визначень у психологічній літературі / Л.О. Подкоритова // Методичні засади підвищення кваліфікації педагогічних працівників системи професійної освіти : збірник матеріалів Всеукраїнської Інтернет-конференції / за заг. ред. Л.І. Шевчук. – Хмельницький : НМЦ ПТО ПК ; ФОП Мельник А.А., 2016. – 494 с. – С. 291–296.



13. Психологічні особливості студентського віку. На допомогу кураторам / укладачі: Л.М. Яворовська, Р.Ф. Камишнікова, О.Є. Поліванова, С.Г. Яновська, С.М. Куделко. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – Вип. 3. – 88 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/9397/2/Psychologichni\\_osoblyvosti\\_2013\\_3.pdf](http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/9397/2/Psychologichni_osoblyvosti_2013_3.pdf)

14. Рефлексія // Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – С. 300.

15. Рефлексія // Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1997. – С. 568–569.

16. Самоанализ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psychologis.com.ua/samoanaliz.htm>.

17. Самоаналіз // Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/samoanaliz>.

18. Самовиховання як засіб формування особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://intranet.tdmu.edu.ua/data/kafedra/internal/magistr/classes\\_stud/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0/1%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0%20%D1%96%20%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%82](http://intranet.tdmu.edu.ua/data/kafedra/internal/magistr/classes_stud/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0/1%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0%20%D1%96%20%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%82)

%D0%B5%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F/14%20%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%8F%D0%BA%20%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%96%D0%B1%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.htm]

19. Терлецька Л.Г. Процес самопізнання, його структура і роль у становленні особистості / Л.Г. Терлецька // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – Вип. 14. – С. 152–158.

20. Феттер П.З. Сущность и структура самоанализа профессиональной деятельности учителя музыки (опыт методологического анализа) / П.З. Феттер // Педагогика музыкального образования: проблемы и перспективы развития : материалы III Международной научно-практической очно-заочной конференции (г. Нижневартовск, 19–20 апреля 2011 года) / отв. ред. Э.Б. Абдуллин. – Нижневартовск : Изд-во Нижневарт. гуманит. ун-та, 2011. – С. 27–37.

21. Хорни К. Самоанализ / К. Хорни. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 448 с.

22. Хуторской А.В. Анализ, самоанализ и рефлексия урока / А.В. Хуторской [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://khutorskoy.ru/be/2008/0312/index.htm>.

УДК 159.9: 159.94

## ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПОЛІМОТИВАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ НА ВИЯВ ПРОФЕСІЙНОГО ВІДЧУЖЕННЯ В ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Сергієнко О.О.,  
викладач-методист навчально-методичного відділу  
Національний університет цивільного захисту України

У статті проаналізовано феномен професійного відчуження й подано результати дослідження впливу полімотиваційних тенденцій на вияв професійного відчуження в працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Емпірично доведено відмінності в мотиваційних тенденціях рятувальників із різним стажем роботи.

**Ключові слова:** професійна деструкція, професійне відчуження, полімотиваційні тенденції, мотивація досягнення успіху, рятувальник.

В статье проанализирован феномен профессионального отчуждения и представлены результаты исследования влияния полимотивационных тенденций на проявление профессионального отчуждения у работников Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям. Эмпирически доказаны различия в мотивационных тенденциях спасателей с различным стажем работы.

**Ключевые слова:** профессиональная деструкция, профессиональное отчуждение, полимотивационные тенденции, мотивация достижения успеха, спасатель.

Sergienko O.O. PECULIARITIES OF INFLUENCE OF POLY MOTIVATIONAL TRENDS ON PROVISION OF PROFESSIONAL ESTRANGEMENT IN EMPLOYEES OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE.

The article analyzes the phenomenon of professional estrangement and presents the results of a study of the influence of the poly motivational tendencies on the manifestation of professional estrangement among employees of the State Emergency Service of Ukraine. Empirically proven differences in the motivational tendencies of rescuers with different work experience.

**Key words:** professional destruction, professional estrangement, poly motivational trends, motivation to succeed, rescue.

**Постановка проблеми.** Працівники Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС) часто говорять: «Хто як не ми повинні рятувати людей?» Цей вислів можна сприйняти з іронією, але ж професійна діяльність рятувальника повинна ґрунтуватися на його вміннях, знаннях, навичках і професійному досвіді.

Освоєння особистістю професії неминує супроводжується змінами в структурі суб'єкта діяльності, які мають як позитивний (якщо відбувається посилення й інтенсивний розвиток якостей, що сприяють успішності в діяльності), так і негативний (що виявляється в зміні, придушенні й навіть руйнуванні окремих компонентів структури особистості) характер [13].

Деструктивні зміни особистості відбуваються в усіх підструктурах суб'єкта діяльності. Так деструктивні зміни професійної спрямованості в результаті багаторічного виконання професійної діяльності призводять до професійного відчуження та зниження мотивації досягнення професійних успіхів [8].

Тому вдосконалення своїх знань, підвищення професійної кваліфікації й постановка високих цілей у кар'єрі не дадуть змоги виявитися професійному відчуженню в співробітника під час служби в підрозділах ДСНС, адже найголовніше, що професійне ставлення рятувальників до своєї роботи безпосередньо залежить від якості ліквідації надзвичайної ситуації та порятунку потерпілих, життя яких залежить від готовності й професіоналізму співробітників ДСНС.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблему відчуження розглядали вчені-психологи: С.П. Безносов, Е.Е. Симанюк, Е.Ф. Зеєр, В.Д. Тогобицька, Є.М. Осін, С.Л. Рубінштейн, К. Роджерс, Е. Фромм. Вони вказують на специфіку вияву цього феномена в різних сферах професійної діяльності, в тому числі дослідження показують, що найбільш характерною ця професійна деформація є для фахівців екстремальних професій [1; 4; 6; 9; 11; 12].

Е.Ф. Зеєр та Е.Е. Симанюк визначають групу цих негативних змін як професійно



зумовлені деструкції. За їхнім визначенням, професійні деструкції – це зміни сформованої структури діяльності й особистості, що негативно позначаються на продуктивності праці та взаємодії з іншими учасниками цього процесу [4; 11].

Професійне відчуження є наслідком професійної деструкції, що виявляється в утраті працівником професійної ідентичності, байдужості до професійних обов'язків і норм, неприйнятті на себе відповідальності за знаходження сенсу професійної діяльності, заміщенні професійних цінностей і моралі цінностями й цілями іншого середовища [4; 11].

С.Л. Рубінштейн намагався ввести в радянську психологію проблему відчуження як проблему ставлення до людини як до засобу досягнення будь-якої мети, ставлення до людини лише як до носія якої-небудь функції, що призводить до звуження або навіть втрати особистісного життя, її убогості й обмеженості, тобто із суб'єкта людина стає об'єктом. Міжособистісні стосунки, що зводять людину до знаряддя, засобу досягнення цілей, які включають людину в обмежені рамки – форми соціального відчуження [9].

Л.Б. Шнейдер розглядає професійне відчуження як один із компонентів виконавчого механізму досягнення професіоналом професійної ідентичності. Вона називає професійне відчуження ситуацією, коли під час прийняття відповідальності на себе людина свідомо не ідентифікує себе з професійною групою, окремою людиною, «відходить» від справи. На думку автора, відчуження передбачає звільнення від вимушеного спілкування, необхідності грати з іншими в соціальні ігри [14].

**Постановка завдання.** Метою статті є емпіричне вивчення особливостей впливу полімотиваційних тенденцій на вияв професійного відчуження.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Екстремальні умови для працівників ДСНС України характеризуються сильним травматичним впливом подій, пригод та обставин на психіку співробітника. Високий рівень небезпеки, високий рівень травматизації, високий рівень стресогенності, ризикованість, високий рівень відповідальності, невизначеність ситуації, дії в умовах обмеженого простору й дефіциту – все це може призвести до виникнення та розвитку професійних деформацій і деструкцій працівника. Такі негативні впливи нерідко стають причиною зривів у професійній діяльності, зниження працездатності, міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни, зловживання алкоголем, інших

негативних явищ, що в результаті може призвести до виникнення професійних деструкцій [5].

Професійні деструкції можуть виражатися в професійному відчуженні, професійній стагнації, професійній некомпетентності, професійній деформації особистості. У нашому випадку розглянемо професійне відчуження як деструкцію професійної спрямованості особистості, яка виникає в процесі професійного розвитку, виявляється в професійній діяльності у вигляді відстороненої професійної позиції в професійній взаємодії [7].

Професійне відчуження – це процес подолання особистістю конфліктних ситуацій професійного самовизначення. Конструктивне й відповідальне подолання особистістю цих конфліктів дає їй змогу знайти нову професійну ідентичність. Деструктивні способи приводять професіонала не до досягнення самого себе, а до самовиправдання неадекватним судженням про самого себе, агресії, як наслідок, професійної дезадаптації [3].

Під професійним відчуженням ми маємо на увазі втрату професійної ідентичності, неможливість її досягнення, втрату особистістю «професійного Я». Причиною професійного відчуження без прийняття відповідальності може стати негативне оцінювання своєї справи. Людина починає її демонстративно уникати, вдаючись до різних способів в одязі, мові, манерах. Вимушене професійне відчуження є, по суті, синонімом функціонального вакууму, де відчуженим є професійне майбутнє [14].

Розглянемо деякі психологічні детермінанти, які є передумовами розвитку професійних деструкцій:

1. Мотиви вибору професії: усвідомлювані мотиви (соціальна значимість, імідж, творчий характер, матеріальні блага) та неусвідомлювані мотиви (прагнення до влади, домінування, самоствердження).

2. Вхідження в самостійне професійне життя. Професійна реальність сильно відрізняється від уявлення, що сформувалось у випускника професійного навчального закладу. Перші ж труднощі спонукають молодого фахівця до пошуку «кардинальних» методів роботи. Невдачі, негативні емоції, розчарування ініціюють розвиток професійної дезадаптації особистості.

3. Повторюваність виконуваних операцій. У типових умовах праці стає неминучим утворення стереотипів здійснення професійних функцій, дій, операцій. Вони спрощують виконання професійної діяльності, підвищують її визначеність, полегшують взаємини з колегами [8]. Але про-



фесійна діяльність рясніє нестандартними ситуаціями, і тоді можливі помилкові дії. П.Я. Гальперін зазначав, що в разі несподіваної зміни ситуації нерідко трапляється, що дії починають виконуватися за окремими умовними подразниками, без урахування фактичного становища загалом. Тоді автоматизми діють усупереч розумінню [2].

Для вирішення поставлених завдань нами проведено психодіагностичне дослідження, у якому взяли участь працівники ДСНС України з різним стажем роботи з ДПРЧ-3, ДПРЧ-6 і ДПРЧ-17 у місті Харкові. Загальна вибірка становила 60 осіб, 30 із яких мають професійний стаж менше ніж п'ять років (група № 1) і 30 осіб зі стажем роботи більше ніж п'ять років (група № 2).

Такий поділ досліджуваних зумовлено тим, що в працівників із високим стажем роботи з'являється незадоволеність можливостями реалізувати себе в професійній ситуації, що склалася, незадоволеність собою, своїм соціально-професійним статусом, починають формуватися професійні деструкції.

Для психодіагностики нами використувалися такі методики:

- Методика діагностики полімотиваційних тенденцій у «Я-концепції» особистості С. Петрова;

- Шкала Кука-Медлей (дає можливість виміряти загальний рівень ворожості, вивчити особливості її виявів: цинізм, ворожисті та агресивні реакції, а також дослідити когнітивний і поведінковий компоненти ворожості).

Для статистичного оброблення результатів дослідження нами використовувався  $\phi$ -критерій Фішера [10].

Виникнення й розвиток професійного відчуження знижує продуктивність виконання діяльності, негативно впливає на мотивацію та професійну позицію фахівця. Негативний вплив професійного відчуження виявляється в байдужості до професійних обов'язків і норм, неприйняття на себе відповідальності за знаходження сенсу професійної діяльності, заміщенні професійних цінностей і моралі цінностями й цілями іншого середовища. Зі збільшенням професійного стажу в працівників змінюється мотиваційний аспект, що не завжди відіграє позитивну роль у професійній та особистісній сферах життя. За допомогою методики діагностики полімотиваційних тенденцій у «Я-концепції» нами отримані результати, які відображені в таблиці 1.

По-перше, розглянемо тенденції першої групи досліджуваних із невеликим стажем роботи. У цій групі переважає матеріальна мотивація – 52%; оптимістична – 76%; комунікативна – 48%. Уникнення неприємностей, індивідуалізація, прагнення до переваг, пугнічна та моральна мотивація, навпаки, менш сформована (4% опитуваних). Друга група з великим стажем також має тенденцію до матеріальної, оптимістичної мотивації й оптимістичного ставлення до людей. Пугнічна мотивація та уникнення неприємностей менш розвинені, як і в першій групі. Пугнічна мотивація висловлює потребу в дієвому, активному подоланні труднощів, прагненні бороти-

Таблиця 1

**Показники полімотиваційних тенденцій у «Я-концепції» особистості працівників ДСНС України з різним стажем роботи (у %)**

Мотивація	1 група	2 група	$\phi$	p
Матеріальна	52	48	0,56	-
Гедоністична	36	28	1,21	-
Оптимістична	76	80	0,67	-
Комунікативна	48	48	0	-
Пізнавальна	28	28	0	-
Трудова	40	36	0,58	-
Нормативна	8	16	1,76	-
Моральна	4	16	2,97	0,01
Прагнення до досконалості	16	24	1,42	-
Пугнічна	4	4	0	-
Прагнення до переваги	4	8	1,2	-
Позитивне ставлення до людей	20	44	3,7	0,01
Уникнення неприємностей	4	4	0	-
Індивідуалізація	4	12	2,15	-
Егоцентрична	12	16	0,82	-
Альтруїстична	8	8	0	-



ся із життєвими обставинами, навіть якщо це пов'язано з певним ризиком. Залежно від трудового стажу нами виявлені значущі відмінності в тенденції до моральної мотивації та позитивного ставлення до людей ( $p \leq 0,01$ ). З результатів, поданих у таблиці, ми бачимо, що працівники з великим стажем роботи, які становлять другу групу, більше схильні дотримуватись моральних норм і правил, вони більш оптимістично настроєні, але тенденція до трудової та матеріальної мотивації істотно знижена. Це можна обґрунтувати тим, що багаторічне виконання однієї й тієї самої професійної діяльності призводить до появи професійної втоми, збіднення репертуару способів виконання діяльності, втрати професійних умінь і навичок, зниження працездатності й мотивації до професійного розвитку. Діяльність усе частіше виконується автоматично, без свідомого контролю, використовуються в основному стереотипні прийоми та методи роботи, що суб'єктивно переживаються як «нудна робота» й виливаються в прагнення до зміни діяльності або припинення роботи. Очевидно, що всі ці симптоми значно впливають на ефективність професійної діяльності. Загалом полімотиваційні тенденції в «Я-концепції» досліджуваних другої групи набувають характеру індивідуалізованих. Працівники схильні орієнтуватися на власні егоїстичні й вузькоособистісні інтереси, бажання, потреби. У першої групи з невеликим стажем, навпаки, розвинена трудова, матеріальна та гедоністична мотивація, що свідчить про бажання професійного становлення, кар'єрного зростання й отримання життєвих насолод, потребу в досягненнях, самовизначенні. Розвинена комунікативна мотивація, що свідчить про потребу в спілкуванні, спрямованість на взаємодію. Нормативна та моральна мотивація в більшості працівників першої групи не розвинена, що говорить про тенденцію до ігнорування законів і правил,

байдужості до професійних обов'язків і норм, що є ознакою професійного відчуження.

Це свідчить про те, що в міру збільшення стажу в працівників переважає пасивне очікування благополуччя, знижена орієнтація на професійний розвиток, потреба в досягненні, самовизначенні. Мотиваційні тенденції в «Я – концепції» набувають характеру індивідуалізованих, що може бути причиною особистісного професійного відчуження.

Ознакою професійного відчуження можуть бути закритість у взаєминах із колегами, агресивність, облудність, перебільшення власних заслуг, професійний цинізм. «Відчужений» співробітник схильний виявляти агресивність у досягненні статусу, ворожість до оточуючих, владність і схильність до суперництва, цинічне ставлення до оточуючих. У зв'язку з цим ми діагностували рівень ворожості в працівників ДСНС України з різним стажем роботи завдяки шкалі Кука-Медлей. Отримані дані подано в таблиці 2.

Завдяки поданим даним, виявлено статистично достовірні відмінності за шкалою «Цинізм» ( $p \leq 0,01$ ), тому ми можемо констатувати, що досліджувані першої групи з низьким трудовим стажем мають більш високі показники за шкалою «Цинізм», порівняно з працівниками з великим стажем роботи. Цинізм розглядається як особистісна позиція, що виражає демонстративну й усвідомлену зневагу до певних моральних цінностей та етичних ритуалів як до таких, що заважають вирішенню практичних завдань. Сучасний цинізм набув форми заперечення мотивів, що не мають матеріальної основи. Фахівці на начальному етапі професіоналізації можуть бути схильні до такої поведінки в силу своїх особистісних особливостей.

За шкалою «Агресивність» у ході дослідження респонденти мають однакові се-

Таблиця 2

**Середні показники рівня ворожості працівників ДСНС України з різним стажем роботи (у %)**

Шкали/рівень	1 група	2 група	$\phi$	$p$	
Цинізм	Високий	69	29	3,9	$p \leq 0,01$
	Середній	22	17	0,5	$p > 0,05$
	Низький	19	54	3,4	$p \leq 0,01$
Агресивність	Високий	11	13	0,3	$p > 0,05$
	Середній	71	69	0,2	$p > 0,05$
	Низький	18	18	0	$p > 0,05$
Ворожість	Високий	18	60	4,2	$p \leq 0,01$
	Середній	58	22	3,5	$p \leq 0,01$
	Низький	24	18	0,7	$p > 0,05$

редні показники за трьома рівнями, тому істотних статистично достовірних відмінностей між двома групами виявлено не було ( $p > 0,05$ ). Агресивність, у свою чергу, пов'язана з агресивними установками, а також агресивними переконаннями індивіда, відповідно до чого формується впливовий і більш-менш стійкий особистісний патерн ворожості стосовно оточуючих людей, суспільства та самого себе. Агресивність може мати місце в цьому випадку через статево особливості досліджуваної групи, яку становлять чоловіки, й особливості професійної діяльності рятувальників.

За шкалою «Ворожість» отримано результат із високим рівнем ( $p \leq 0,01$ ), де високі показники мають досліджувані другої групи, а за середнім рівнем шкали «Ворожість» вищі показники в досліджуваних першої групи. Це свідчить про те, що група працівників із високим стажем і група молодих фахівців статистично відрізняються, що характеризується монотонним виконанням професійних обов'язків, зниженою мотивацією, конфліктністю в колективі та безперспективним покращенням матеріального забезпечення для досліджуваних другої групи й заниженою самооцінкою, критичним ставленням до професії та відсутністю ідентифікації з професією. Отже, враховуючи дані, отримані у двох групах, можемо констатувати, що ворожість впливає на вияв і розвиток професійного відчуження в працівників ДСНС України.

Під ворожістю розуміється антагоністичне ставлення до людей, що містить у собі поведінковий, афективний і когнітивний компоненти. Поведінковий компонент включає в себе різноманітні форми вияву ворожості, часто сховані: агресію, негативізм, небажання співпрацювати, уникнення спілкування. Афективний компонент включає низку взаємозалежних емоцій, у тому числі гнів, роздратування, обурення, відразу. Когнітивний компонент включає негативні переконання стосовно людської природи загалом і переконання в недобррозичливості інших людей стосовно самого суб'єкта. Усі компоненти ворожості необхідно вивчати окремо, бо вони пов'язані з психічним і фізичним здоров'ям за допомогою принципово різних механізмів.

Отже, завдяки проведеному дослідженню можна зробити висновок, що ворожість – це негативне ставлення до навколишнього світу переважно когнітивного характеру, що припускає наявність негативних емоцій і поведінкових виявів у вигляді агресії, негативізму, цинізму. Підвищена ворожість до оточуючих є безперечним симптомом професійного відчуження, що, згідно з ре-

зультатами, переважає в працівників із великим трудовим стажем.

**Висновки з проведеного дослідження.** Дослідження особливостей впливу полімотиваційних тенденцій на вияв професійного відчуження в працівників ДСНС України показало, що молоді спеціалісти мають тенденцію до оптимістичної, матеріальної, трудової та гедоністичної мотивації, але в більшості слабо виражена моральна й нормативна мотивація. Працівники з великим стажем роботи в більшості мають оптимістичну та комунікативну мотивацію, але не надають перевагу трудовій, матеріальній і гедоністичній мотивації. Дані свідчать про те, що в міру збільшення стажу в працівників переважає пасивне очікування благополуччя, знижена орієнтація на професійний розвиток і потреба в досягненні мети. Мотиваційні тенденції в «Я – концепції» набувають характеру індивідуалізованих, що може бути причиною особистісного професійного відчуження. Так, підвищена ворожість до оточуючих є безперечним симптомом професійного відчуження працівників із великим трудовим стажем. Фахівці на начальному етапі професіоналізації можуть бути схильні до цинічного ставлення в силу своїх особистісних особливостей.

Вищезазначені результати теоретичного й емпіричного дослідження, які викладені в статті, дають можливість надалі використати їх під час розроблення програм психокорекції та психопрофілактики професійного відчуження працівників ДСНС України.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности / С.П. Безносков. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
2. Гальперин П.Я. Введение в психологию : [учебное пособие для вузов] / П.Я. Гальперин. – М. : Книжный дом «Университет», 2000. – 336 с.
3. Дружилов С.А. Профессиональные деформации и деструкции как следствие искажения психологических моделей профессии и деятельности / С.А. Дружилов // Журнал прикладной психологии. – 2004. – № 2. – С. 56–62.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий : [учебное пособие для вузов] / Э.Ф. Зеер. – 2-е изд., перераб., доп. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М. : Политиздат, 1989. – 304 с.
6. Осин Е.Н. Отчуждение как психологическое понятие / Е.Н. Осин // Третья Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии : материалы сообщений / под ред. Д.А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2007. – С. 97–100.



7. Панова Н.В. Профессиональные деформации и пути их коррекции в личностно-профессиональном развитии педагога. / Н.В. Панова // Вестник Северо-восточного федерального университета им. М.К. Амурсова. – 2010. – № 2. – Т. 7. – С. 114.

8. Профессиональная деформация личности : [учебное пособие] / составители А.В. Коваленко, Л.А. Шиканов. – Томск : Изд-во ТПУ, 2009. – 90 с.

9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.

10. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2003. – 350 с.

11. Сыманюк Э.Э. Психология профессионально обусловленных кризисов / Э.Э. Сыманюк. –

Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2004. – 320 с.

12. Тогобицька В.Д. Психокорекція професійних деструкцій працівників МНС України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В.Д. Тогобицька. – Харків, 2011. – 23 с.

13. Фонарев А.Р. Профессиональная деятельность как смысл жизни профессионала / А.Р. Фонарев // Мир психологии. – 1999. – № 2. – С. 104–109.

14. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления : автореф. дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.01 / Л.Б. Шнейдер. – М. : Мир психологии, 2001. – 24 с.

УДК [159.923:159.942]-057.87

## ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ З ЕМОЦІЙНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ

Степаненко Л.В., к. психол. н.,  
доцент кафедри психології

*ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»*

У статті розглянуто проблему психологічного захисту особистості. Проаналізовано погляди вчених на зміст та відмінності механізмів психологічного захисту особистості. Представлено результати експериментального дослідження пріоритетів студентів у використанні механізмів психологічного захисту під час екзаменаційної сесії. Визначено зв'язки механізмів психологічного захисту з особистісними емоційними властивостями студентів (рівнем прояву агресивності, ворожості, тривожності, емоційності, емоційної нестійкості).

**Ключові слова:** психологічний захист, механізми психологічного захисту, емоційні риси, особистісні емоційні властивості, емоційність.

В статье рассмотрена проблема психологической защиты личности. Проанализированы взгляды ученых на содержание и различия механизмов психологической защиты личности. Представлены результаты экспериментального исследования пріоритетов студентов в использовании механизмов психологической защиты во время экзаменационной сессии. Определены связи механизмов психологической защиты с личностными эмоциональными свойствами студентов (уровнем проявления агрессивности, враждебности, тревожности, эмоциональности, эмоциональной неустойчивости).

**Ключевые слова:** психологическая защита, механизмы психологической защиты, эмоциональные черты, личностные эмоциональные свойства, эмоциональность.

Stepanenko L.V. PECULIARITIES OF INTERRELATION OF MECHANISMS OF INDIVIDUAL'S PSYCHOLOGICAL PROTECTION WITH EMOTIONAL CHARACTERISTICS

The article presents the problem of psychological protection of the individual. The ideas of the scientists concerning the essence and differences of the mechanisms of psychological protection of the individual are analyzed. The results of the experimental investigation of the students' priorities while using the mechanisms of psychological protection during the examination period are represented. The interrelation of the mechanisms of psychological protection with the students' personal emotional characteristics (the level of aggression, anxiety, emotionality, emotional instability) are defined.

**Key words:** psychological protection, mechanisms of psychological protection, emotional features, personal emotional characteristics, emotionality.

**Постановка проблеми.** Аналіз вітчизняної й зарубіжної літератури з проблеми психологічного захисту показав, що існують різноманітні концепції, які ілюструють суперечливість даного феномену (Ф.В. Бассін, Ф.Б. Березін, Ф.Ю. Василюк, Р.М. Гра-

новська, Л.О. Михайлов, А.А. Налчаджян, Є.С. Романова, З. Фройд, Т.С. Яценко та ін.).

Поняття психологічного захисту було введено З. Фройдом. Психологічний захист він відносив до вторинних психічних процесів, протиставляючи їх певною мі-

рою первинним психічним процесам (уява, сновидіння, мрії). Механізми психологічного захисту виступали як засоби вирішення конфлікту між свідомістю і несвідомим. Вони розглядалися як функції Его, що відповідають за інтеграцію та адаптацію під час загрози цілісності особистості. Згодом, як підкреслили І.М. Нікольська, Р.М. Грановська, захисні механізми стали розглядатися не тільки як елемент психіки людей, схильних до невротичних реакцій або неврозів, але і як функція Я – свідомої частини особистості. У випадку загрози цілісності особистості саме захисні механізми відповідають за її інтеграцію і пристосування до реальних обставин [6].

А. Фройд систематизувала знання про механізми психологічного захисту та подала першу розгорнуту дефініцію захисних механізмів. Також запропонувала класифікацію та хронологію процесу їхнього формування та розвитку. А. Фройд сформулировала уявлення про те, що набір захисних механізмів індивідуальний і характеризує рівень адаптованості особистості.

На думку неофрейдистів, механізми захисту онтогенетично розвиваються як способи компромісного співіснування індивіда з зовнішньою соціальною реальністю, збереження біологічного, інтропсихічного та поведінкового гомеостазу.

Представники гуманістичної психології розглядають механізми захисту як деструктивні, що є перепорою розвитку та особистісного зростання. Таке розуміння захисту засноване на несприйнятті психоаналітичної традиції в розгляді психічного розвитку з точки зору адаптації організму до навколишнього середовища. Так, на думку К. Роджерса, психологічний захист виконує функцію підтримки цілісності «самості» і є джерелом індивідуалізації сприйняття себе у світі. В. Франкл заперечує наявність несвідомих психічних процесів, захисних механізмів людини для усунення загроз із боку навколишньої дійсності та інших людей. Духовність, як вищий рівень особистісного існування, не потребує захисту, отже, психологічний захист – це спотворення свого внутрішнього світу, своєї самооцінки.

З погляду сучасних дослідників, психологічний захист здебільшого визначається як нормальний, повсякденно працюючий механізм людської свідомості, але таким він є в достатньо вузькому колі явищ, що відносяться до адаптації особистості.

Адаптивна функція психологічного захисту розкривається в сучасній теорії когнітивного дисонансу, в теорії балансу-консонансу. Автори вважають, що людина прагне до певної послідовності й рівноваги (ба-

лансу) у своїх відношеннях до себе, інших людей, обставин. Дисонанс як стан психічної напруги породжується інформацією, яка протиставляється досвіду й установкам суб'єкта. Саме дисонанс спонукає людину до виходу зі складної, травмуючої ситуації. Зниження або усунення дисонансу проходить, зокрема, за рахунок психологічного захисту, що відновлює внутрішню гармонію особистості (консонанс).

Однією з найбільш розроблених і повних концепцій психологічного захисту є структурна теорія Р. Плутчика. У межах своєї психоеволюційної теорії емоцій дослідник пов'язує механізми психологічного захисту з базовими емоціями, стверджуючи, що захисні механізми є похідними емоцій та спрямовані на їхнє регулювання і контроль. Він виділяє 8 захисних механізмів, поставивши їх за шкалою примітивності – зрілості, а також у залежності від періодів формування в онтогенезі, і також пов'язує їх із когнітивними процесами, такими як: заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проєкція, заміщення, інтелектуалізація, реактивні освіти. Механізми психологічного захисту організовуються як найважливіші новоутворення на певних етапах онтогенезу. Накладаючись на динамічні особливості психіки індивіда, механізми психологічного захисту визначають основні риси його характеру і, великою мірою, становлення всієї системи його відносин із навколишнім світом. У ситуаціях конфлікту, зіткнення актуалізуються механізми захисту як ментальні процеси, відбувається навчіння способам захисної поведінки на інтрапсихічному та інтерпсихічному рівнях. Саме на тлі дії «захисної системи» психіка відбувається подальший процес адаптації індивіда до зовнішніх умов середовища.

У вітчизняній психології концептуальну основу психологічного захисту створив І.Д. Стоїков. В основу проблеми психологічного захисту науковець поклав уявлення про різні рівні психічної активності в процесі адаптації людини. Психологічний захист особистості розумівся як вищий рівень у структурі психологічних захистів, притаманний лише людині. Його мета зводиться до збереження усталеної в онтогенетичному розвитку психологічної структури особистості при конфліктах, пов'язаних з міжособистісними стосунками. Наявності конфлікту, тобто неузгодженості між внутрішньою психологічною структурою особистості й вимогами зовнішнього середовища, відводиться центральне місце в розумінні захистів даного рівня [8].

Ф.В. Бассін розглядав психологічний захист як найважливішу форму реагування



свідомості індивіда на психічну травму. На думку автора, основним в психологічному захисті є перебудова системи установок, спрямована на усунення надмірного емоційного напруження і яка запобігає дезорганізації поведінки [1]. Іншу думку висловлював Б.Д. Карвасарський, який розумів психологічний захист як систему адаптивних реакцій особистості, спрямовану на захисну зміну значущості дезадаптивних компонентів відносин (когнітивних, емоційних, поведінкових), з метою послаблення їх психотравмуючого впливу на Я-концепцію. Цей процес відбувається в межах неусвідомлюваної діяльності психіки за допомогою цілого ряду механізмів психологічних захистів, одні з яких діють на рівні сприйняття (наприклад, витіснення), інші – на рівні трансформації (спотворення) інформації (наприклад, раціоналізація).

У розумінні поняття механізмів психологічного захисту Ф.Б. Березін звертається до проблеми психічної адаптації як родової категорії. За визначенням науковця, механізми психічного захисту – це процес встановлення оптимальної відповідності особистості та навколишнього середовища в ході здійснення властивої людині діяльності, яка дозволяє індивідууму задовольняти актуальні потреби і реалізовувати пов'язані з ними значимі цілі при збереженні психічного і фізичного здоров'я, водночас забезпечуючи відповідність психічної діяльності людини, її поведінки вимогам середовища. Відповідно до цього визначення механізмом інтрапсихічної адаптації є психологічний захист. Механізми психологічного захисту розвиваються в онтогенезі як засоби адаптації та розв'язання психологічних конфліктів, найбільш потужним критерієм ефективності дії механізмів психологічного захисту є ліквідація тривоги [2].

Л.Ф. Бурлачук та О.Ю. Коржова вважають, що краще говорити про психологічний захист як про адаптивний механізм саморегуляції, який знижує емоційну напругу, тривогу, дискомфорт і зберігає цілісність, що не суперечить Я-образу. Захисна поведінка реалізується тоді, коли в особистості відсутня можливість або бажання об'єктивно оцінювати проблемну ситуацію, яка виникає, власний стан і потенціал подолання конфлікту [3].

Психологічний захист особистості розглядає захисні механізми самого індивіда, який і є суб'єктом психологічного захисту. В основі формування психологічного захисту особистості лежать індивідуальні властивості кожної людини. Психологічний захист особистості відповідає за регуляцію систем організму та особистості, він

наданий захищати людину від внутрішньої напруженості, яка викликана впливами зовнішнього та внутрішнього середовища [4]. Дійсно, багато авторів виділяють загальні аспекти теорії механізмів психологічного захисту, але не існує систематизованих знань про особистісні властивості людини.

У межах теорії соціально-психологічної адаптації А.А. Налчаджян об'єднав захисні й незахисні механізми, стратегії поведінки й пов'язані з ними властивості особистості. Науковець вважав, що адаптація шляхом перетворення або повного усунення об'єктивної проблемної ситуації здійснюється переважно за допомогою незахисних адаптивних механізмів та їхніх комплексів. При цьому сама особистість відчуває порівняно невеликі і в основному позитивні зміни. Для адаптації із збереженням ситуації актуалізуються вже набуті захисні комплекси або створюються нові. У даному випадку особистість зазнає більш глибоких змін, але таких, які певною мірою не сприяють її самоактуалізації та самовдосконаленню [5].

На думку багатьох авторів, захисні механізми мають загальні властивості: вони діють у підсвідомості, індивід не усвідомлює, що з ним відбувається, вони заперечують, спотворюють або фальсифікують дійсність, вони діють у ситуації конфлікту, фрустрації, психотравми, стресу. Мета психологічного захисту – зниження емоційної напруженості і запобігання дезорганізації поведінки, свідомості та психіки в цілому. На думку Ф.Б. Березіна, механізми психологічного захисту забезпечують регуляцію, спрямованість поведінки, редукують тривогу і емоційну поведінку. У цьому беруть участь всі психічні функції особистості, але кожен раз в якості механізмів психологічного захисту виступає переважно одна з них і бере на себе основну частину роботи з подолання негативних переживань [2].

Дійсно, механізми психологічного захисту активно діють у ситуаціях стресу. Для студентів екзаменаційна сесія є стресовою ситуацією. У студентів під час екзаменаційної сесії наявність таких рис, як прагнення до конкуренції, поспіх при нестачі часу, ворожість, підвищена тривога, емоційна неврівноваженість, інтенсивне і безперервне прагнення до досягнень при недостатньо визначених цілях та обмежених можливостях може призводити до тривалої емоційної напруги, страху невдачі. Долаючи страх, тривогу, депресію, студенти прагнуть залучитися до навчання, активно змінити або вплинути на ситуацію, відмовитися від колишніх цілей. Іноді вони проявляють і такі неконструктивні механізми

захисту, як заперечення серйозності ситуації, відреагування в діях (недотримання правил, рекомендацій викладачів), негативізм і ворожість, зазвичай у формі підозрливості щодо найближчого оточення. Багато авторів говорять про роль стресових факторів та рівня адаптації до стресових стимулам. Яким би не був фактор стресу, будь то поведінковий, когнітивний або емоційний, в організмі відбуваються зміни, що призводять до погіршення діяльності всього організму.

Отже, численні праці вітчизняних і зарубіжних дослідників свідчать, що механізми психологічного захисту розглядаються як адаптаційні процеси особистості. Механізми психологічного захисту забезпечують регулятивну систему стабілізації особистості, спрямовану, перш за все, на зменшення тривоги, неминуче виникає у випадку усвідомлення конфлікту або перешкоди до самореалізації. У широкому психологічному контексті психологічний захист включається у випадку виникнення негативних, психотравмуючих переживань і багато в чому визначає поведінку особистості, усуваючи психічний дискомфорт і тривожне напруження. За своїми проявами механізми психологічного захисту є формою несвідомої психічної активності, що формується в онтогенезі на основі взаємодії типологічних властивостей з індивідуальним, конкретно-історичним досвідом розвитку особистості в певному соціальному середовищі і культурі.

**Постановка завдання.** Мета статті – аналіз характеру взаємозв'язків психологічного захисту та емоційних особистісних властивостей студентів.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Нами було здійснене дослідження взаємозв'язку психологічного захисту та емоційних особистісних властивостей студентів під час екзаменаційної сесії. Дослідження проведене на базі Донбаського державного педагогічного університету. Участь у дослідженні взяли 75 студентів першого курсу за спеціальностями «Психологія», «Спеціальна освіта», «Філологія».

Для діагностики механізмів психологічного захисту студентів нами був використаний опитувальник Плутчика Келлермана Конте – методика Індекс життєвого стилю (Life Style Index, LSI). З метою дослідження певних особистісних емоційних рис було використано окремі шкали опитувальника Є.П. Ільїна та П.А. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність» (шкали образи, ворожості); опитувальника ЕРІ Г. Айзенка (шкала емоційної стійкості-нестійкості); теста Кеттелла 16 PF (група емоційних

властивостей); Фрайбургський опитувальник; методика «Визначення емоційності» В.В. Суворової.

Були встановлені кореляційні зв'язки між показниками психологічного захисту та показниками емоційних особистісних рис. Так, існують прямі кореляційні зв'язки між показниками психологічного захисту витіснення та показниками таких особистісних емоційних властивостей: «спонтанна агресивність» ( $r \leq 0,468$ ), «роздратування» ( $r \leq 0,347$ ), «невротичність» ( $r \leq 0,430$ ), «нейротизм» ( $r \leq 0,346$ ), «емоційна лабільність» ( $r \leq 0,332$ ), «тривожність» ( $r \leq 0,365$ ), «депресивність» ( $r \leq 0,374$ ). У результаті дії механізму психологічного захисту витіснення в студентів під час екзаменаційної сесії неприйнятні думки, спогади або переживання «витісняються» зі свідомості і переводяться у сферу несвідомого. При цьому вони продовжують надавати вплив на поведінку, виявляючись у вигляді від спонтанної агресивності, роздратування до тривоги, страху, депресії.

Найбільшу кількість кореляційних зв'язків встановлено між показником психологічного захисту регресія та показниками особистісних емоційних властивостей: «емоційність» ( $r \leq 0,404$ ), «емоційна збудливість» ( $r \leq 0,522$ ), «роздратування» ( $r \leq 0,562$ ), «напруженість» ( $r \leq 0,355$ ), «нейротизм» ( $r \leq 0,677$ ), «невротичність» ( $r \leq 0,645$ ), «спонтанна агресивність» ( $r \leq 0,543$ ), «реактивна агресивність» ( $r \leq 0,465$ ), «ворожість» ( $r \leq 0,337$ ), «емоційна лабільність» ( $r \leq 0,643$ ), «тривожність» ( $r \leq 0,481$ ), «сором'язливість» ( $r \leq 0,404$ ), «депресивність» ( $r \leq 0,522$ ). При психологічному захисному механізмі регресія, студенти під час стресової ситуації, що є екзаменаційна сесія, повертаються до дитячих типів поведінки, при яких виявляються риси, як емоційна нестійкість, невротичність, емоційна лабільність, спонтанна агресивність, сором'язливість. Таким чином, студенти прагнуть уникнути внутрішньої тривоги, для того щоб не втратити почуття самоповаги.

Існують прямі кореляційні зв'язки між показниками психологічного захисту заміщення та показниками емоційних особистісних рис: «образя» ( $r \leq 0,402$ ), «емоційність» ( $r \leq 0,463$ ), «емоційна збудливість» ( $r \leq 0,441$ ), «роздратування» ( $r \leq 0,698$ ), «напруженість» ( $r \leq 0,303$ ), «нейротизм» ( $r \leq 0,565$ ), «невротичність» ( $r \leq 0,553$ ), «спонтанна агресивність» ( $r \leq 0,620$ ), «реактивна агресивність» ( $r \leq 0,469$ ), «емоційна лабільність» ( $r \leq 0,563$ ), «сором'язливість» ( $r \leq 0,388$ ), «депресивність» ( $r \leq 0,489$ ). Треба зазначити, що існує схожість кореляційних зв'язків емоційних особистісних рис із психологічним захи-



стом заміщення та регресія. Відрізняються емоційні особистісні риси тим, що при психологічному захисті регресія, крім усіх інших емоційних характеристик, виділяється показник тривожності. При психологічному захисті заміщення – образа. Психологічний захист заміщення пов'язаний із перенесенням дії з недоступного об'єкта на доступний. Тобто студенти, свої почуття та дії, які мали бути спрямовані на сесію, окремі дисципліни, що в них викликали тривогу, напруженість, прояви агресивності, переносять на інші об'єкти або замінюють на протилежні. Таким чином, у студентів під час використання психологічного захисту заміщення, відбувається розрядка накопиченої енергії.

Показник психологічного захисту гіперкомпенсація показав прямі кореляційні зв'язки з показниками емоційних особистісних рис: «невротичність» ( $r \leq 0,403$ ), «емоційна лабільність» ( $r \leq 0,477$ ), «депресивність» ( $r \leq 0,454$ ). При психологічному захисті – гіперкомпенсація: студенти під час екзаменаційної сесії, якщо слабко орієнтуються в навчальному матеріалі, прикривають власні недоліки, тобто компенсують їх демонстрацією сильних або бажаних рис.

Психологічний захист проєкція має кореляційні зв'язки з показником образу ( $r \leq 0,356$ ). При такому психологічному захисті студенти власні бажання, почуття та особистісні риси, в яких не бажають зізнаватися собі, переносить або проєктують на інших.

Механізми психологічного захисту заперечення, компенсація, раціоналізація не показали кореляційних зв'язків з емоційними особистісними рисами.

Треба зазначити, що за середніми показниками механізмів психологічного захисту, студенти в стресових ситуаціях менше всього користуються витісненням (35,22) та заміщенням (31,96). Нормативні значення отримали механізми психологічного захисту студентів заперечення (47,23), гіперкомпенсація (46,09), регресія (42,46). Найбільш представлені в студентів такі механізми психологічного захисту, як проєкція (66,67), компенсація (58,24) та раціоналізація (56,88).

Виявлені значення механізмів захисту узгоджуються з результатами дослідження динамічних характеристик несвідомої активності особистості студента О.А. Резнікової [7].

Нами встановлено також наявність кореляційних зв'язків між показниками пси-

хологічного захисту. Так, психологічний захист витіснення пов'язаний із регресією ( $r \leq 0,362$ ), заміщенням ( $r \leq 0,382$ ). Психологічний захист регресія прямо корелює із заміщенням ( $r \leq 0,501$ ). Зворотній кореляційний зв'язок було виявлено між психологічним захистом заперечення та гіперкомпенсація ( $r \leq 0,367$ ), позитивний кореляційний зв'язок між гіперкомпенсацією та раціоналізацією ( $r \leq 0,349$ ), проєкцією та компенсацією ( $r \leq 0,372$ ).

**Висновки з проведеного дослідження.** За результатами проведеного нами дослідження ми можемо зробити висновки. Механізми психологічного захисту обумовлюють адаптаційну поведінку особистості та емоційні реакції на стрес. Вибір механізмів психологічного захисту в стресовій ситуації значною мірою визначається внутрішніми (особистісними рисами і диспозиціями). Вивчення зв'язків емоційних особистісних рис із механізмами психологічного захисту може сприяти кращому розумінню механізмів цілісного функціонування особистості студента як суб'єкта навчальної діяльності, особливо в стресовій ситуації.

Під час екзаменаційної сесії студенти використовують широкий репертуар механізмів психологічного захисту. Найбільш високі оцінки в балах мають механізми психологічного захисту: проєкція, компенсація, раціоналізація. Механізми психологічного захисту заперечення, гіперкомпенсація, регресія займають середнє положення в структурі механізмів психологічного захисту. Менш всього студенти використовують механізми психологічного захисту, такі як витіснення та заміщення.

Існує значна кількість кореляційних зв'язків між показниками психологічного захисту з показниками особистісних емоційних властивостей студентів (рівнем прояву агресивності, роздратування, емоційної лабільності, напруженості, нейротизму, тривожності, емоційності, емоційної збудливості). Найбільшу кількість взаємозв'язків з особистісними емоційними рисами утворює психологічний захисний механізм регресія. Стають більш напруженими захисні механізми – проєкція, компенсація, раціоналізація – але зменшена напруженість психологічних механізмів витіснення та заміщення.

Перспективними в даному напрямку вважаємо дослідження ефективності використання механізмів психологічного захисту, а саме досягнення певного рівня адаптованості особистості.



**ЛІТЕРАТУРА:**

1. Бассин Ф.В. Проблема психологической защиты / Ф.В. Бассин, М.К. Бурлакова, В.Н. Волков // Психологический журнал. – 1988. – Т. 9, № 3. – С. 79.
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л.: Наука, 1988. – 270 с.
3. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций: учеб. пособие / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. – М.: Рос. пед. агентство, 1998. – 263 с.
4. Михайлов Л.А. Психологическая защита в чрезвычайных ситуациях: Учебное пособие / Л.А. Михайлов, Т.В. Маликова, О.В. Шатровой, А.Л. Михайлов, В.П. Соломин / под ред. Л.А. Михайлова. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с.
5. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы, стратегии) / А.А. Налчаджян. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР. – 1988. – 236 с.
6. Никольская И.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская. – СПб.: Речь, 2000. – 507 с.
7. Резнікова О.А. Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості студента: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О.А. Резнікова. – Слов'янськ, 2009. – 229 с.
8. Стоиков И.Д. Анализ защитных проявлений личности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / И.Д. Стоиков. – М., 1986. – 160 с.

УДК 159.938.3:378

**ЦІКАВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ**

Циганчук Т.В., к. психол. н.,  
доцент кафедри практичної психології  
Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті висвітлено проблематику експериментальних досліджень у психологічній науці. Визначено поняття експерименту та кореляційного дослідження, їх переваги. Наведено приклади квазіекспериментальних досліджень, проведених студентами Київського університету імені Бориса Грінченка.

**Ключові слова:** експеримент, кореляційне дослідження, цінності, ментальність.

В статті освіщена проблематика експериментальних досліджень в психологічній науці. Определено понятие эксперимента и корреляционного исследования, их преимущества. Приведены примеры квазиэкспериментальных исследований, проведенных студентами Киевского университета имени Бориса Гринченко.

**Ключевые слова:** эксперимент, корреляционное исследование, ценности, ментальность.

Tsyhanchuk T.V. INTERESTING RESEARCH IN PSYCHOLOGICAL PRACTICE

The article focuses on the problems of experimental research in psychological science. The concept of correlation research its advantages is determined. Examples of quasiexperimental studies conducted by students of the Boris Grinchenko University of Kyiv are presented.

**Key words:** experiment, correlation research, values, mentality.

**Актуальність теми та постановка проблеми** дослідження зумовлюється тим, що для психології все більшого значення набувають дослідження тих сфер психічного, яким раніше не приділялось достатньо уваги. Така ситуація часто пов'язується з відсутністю апробованих та валідизованих методик, пролонгованістю досліджень у часі, технічними можливостями дослідника. У даній статті ми навели приклади спроб дослідити цікаві та актуальні проблеми. При цьому ми намагались підібрати інструментарій дослідження з точки зору його доступності для подальшого вивчення даних питань. Дослідження проводились на базі Київського університету імені Бориса Грінченка в рамках написання студентами магістерських робіт.

**Постановка завдання.** Мета статті – визначення поняття експериментального та кореляційного дослідження, наведення прикладів цікавих досліджень у психологічній галузі.

**Виклад основного матеріалу.** Ми визначаємо експеримент як метод вивчення впливу незалежної змінної на залежну під час урахування проміжних змінних і константних характеристик. Класичним експериментом вважається спеціально організована діяльність вченого з перевірки наукових гіпотез причинно-наслідкового (каузального) характеру. Перевагами експериментального дослідження є об'єктивність, точність, активність, можливість контролю та повтору. Класичний експеримент провести досить складно – важ-



ко стандартизувати умови, збалансувати змінні, забезпечити контроль процедури дослідження. Тому в студентських роботах ми використовували різновиди квазі-експериментального плану – кореляційні дослідження. Кореляційне дослідження спрямоване на перевірку гіпотези про статистичний зв'язок між змінними. При цьому наявність такого зв'язку не свідчить про їх причинну обумовленість. Наведені приклади є дослідженнями констатувального характеру, тобто передбачають виявлення особливостей психічних явищ, які вже існують. Усі заміри проводились у природних умовах. У статті ми спробували стисло викласти основні факти, отримані в результаті проведених досліджень.

### Особливості ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку (Шмарова І.)

Метою дослідження було визначення ціннісних орієнтацій молодших школярів, виявлення тенденції до зміни рангового місця в ієрархії ціннісних орієнтацій під впливом зовнішнього середовища. У процесі дослідження були використані наступні методики: «Життєві цінності» (адаптована Н.О. Шевченко) на основі М. Рокича для молодших школярів, анкетування для оцінювання рівня шкільної мотивації (Н.Г. Луска-

нова), соціометричне дослідження дітей молодшого шкільного віку [5; 6].

Авторами були співвіднесені ціннісні орієнтації дітей із їх оцінкою значущими дорослими, в результаті чого встановлено, що і діти, і їх батьки, і вчителі в оцінку цінностей вкладають різний зміст. Також був виявлений зв'язок між ціннісними орієнтаціями дітей та їх мотивацією до навчання.

Кореляційний аналіз, проведений між ціннісними орієнтаціями батьків і дітей, показав, що встановлені позитивні і негативні зв'язки між термінальними та інструментальними цінностями батьків і ціннісними орієнтаціями дітей є дуже важливим джерелом формування в дітей світогляду, а разом із ним і ціннісних орієнтацій. Крім того, кількість визначених зв'язків (близько 80) говорить про те, що батьки значною мірою впливають на формування ціннісних орієнтацій дітей, причому цей вплив може проявлятися у зовсім неочікуваних (на перший погляд) ціннісних орієнтаціях дітей. У таблиці 1 наведено значимі кореляції між ціннісними орієнтаціями дітей та батьків.

Також вивчення особливостей ціннісних орієнтацій дітей у залежності від їх статусу в групі показало, що кожна статусна група у визначених ціннісних орієнтаціях проявила логічні закономірності. Діти, значною

Таблиця 1

### Кореляції між ціннісними орієнтаціями дітей та батьків

Позитивна кореляція		Негативна кореляція	
Діти	Батьки	Діти	Батьки
Батьки	Акуратність (0,8), вихованість (0,57), самоконтроль (0,52)	Навчання	Вихованість ( - 0,42)
Багатство	Акуратність (0,52), тверда воля (0,48), ефективність у справах (0,55)	Друзі	Старанність (-0,50)
Мир	Вихованість (0,47), високі запити (0,45)	Щастя	Старанність (-0,61), незалежність (-0,49), освіченість (-0,51)
Природа	Вихованість(0,61)	Природа	Незалежність (-0,52), самоконтроль (-0,70)
Допомога іншим	Високі запити (0,5), тверда воля (0,47)	Багатство	Незалежність (-0,49), широта поглядів (-0,46)
Щастя	Непримиренність до недоліків власних та чужих(0,53), терпимість (0,65), чуткість (0,54), широта поглядів (0,53)	Спорт, мистецтво	Незалежність (-0,50)
Навчання	Освіченість (0,45), раціоналізм (0,51)	Здоров'я	Непримиренність до недоліків (-0,50), широта поглядів (-0,51)
Здоров'я	Відповідальність(0,53)	Якості характеру	Освіченість (-0,48)
Іграшки	Раціоналізм (0,47)	Друзі (-0,50), віра в Бога (-0,46)	Відповідальність
Друзі	Чесність (0,6)	Мир	Широта поглядів (-0,47)
Якості характеру (0,51), спорт і мистецтво (0,67)	Ефективність у справах	Батьки	Тверда воля (-0,62), чесність (-0,48)

мірою орієнтовані на результативну діяльність («Навчання»), потрапили до категорії «Зірок» та лідерів; діти, значною мірою орієнтовані на комунікації («Допомога іншим», «Якості характеру»), – до категорії «Популярних»; діти, які не орієнтуються на соціально значимі цінності («Навчання», «Якості характеру»), – до категорії «Не популярних». Іншими словами, можна говорити про те, що, з одного боку, ціннісні орієнтації впливають на статус дітей в групі, з іншого – статус в групі формує і закріплює ціннісні «стереотипи».

Вивчення зв'язку між рівнем мотивації дітей до навчання і ціннісними орієнтаціями підтвердило те, що рівень мотивації до навчання також взаємопов'язаний з особливостями ціннісних орієнтацій дітей; що в залежності від рівня мотивації до навчання діти по-різному відносяться до таких цінностей, як «Навчання», що цілком логічно; «Допомога іншим», на яку діти з вищим рівнем мотивації більш орієнтовані, ніж діти з нижчим рівнем; «Віра в Бога», на яку діти з нижчим рівнем мотивації орієнтовані більше, ніж діти з вищим рівнем.

Таким чином, кореляційний аналіз допоміг створити «психологічний портрет» уявлень дітей про важливість і значущість для них тих чи інших цінностей батьків.

#### **Особливості психологічної картини світу учасників бойових дій (Бідна С.)**

Мета дослідження полягала у виявленні особливостей картини світу осіб, які брали участь у бойових діях. У дослідженні були використані такі методики, як: методика «Незакінчені речення» (Дж. М. Сакса, С. Леві); опитувальник визначення рівня тривожності (Ю. Щербатих); проективна малюноква методика «Образ світу» (модифікація О. Романової, О. Потьомкіної); методика діагностики соціально-психологічної адаптивності (СПА) (К. Роджерса та Р. Даймонд).

Аналіз відповідей досліджуваних показав, що перебування в довготривалій, психотравмуючій події призводить до активізації страху, пов'язаного з фізичною шкодою, а саме: страху смерті, втрати близьких та страху поранення. Значно меншою мірою в досліджуваних виражений соціально-опосередкований страх самотності. Навіть після повернення із зони воєнного конфлікту страх смерті займає ключове положення серед негативних переживань учасників бойових дій.

Довготривале перебування в екстремальних умовах призводить до того, що в афективній сфері переважає негативний емоційний стан, який може проявлятися

в безпричинному нападі страху, тривожності, нав'язливих спогадах про психотравмуючі події, що супроводжуються важкими переживаннями, станом песимізму, нездатністю говорити про воєнні події. Значна більшість опитуваних мають негативне ставлення до себе, що супроводжується нападами гніву, думками про самогубство, агресивною поведінкою. Для досліджуваних, окрім сильно вираженої емоції страху, характерним є негативне уявлення про майбутнє. У більшій мірі майбутнє описується як «складне», «жахливе», «похмуре», «невизначене». При описі минулого домінуючим є спогад про сім'ю.

Реакція на стрес, спричинена бойовими втратами, може викликати в людини думки про самопошкодження, в гіршому випадку – думки, пов'язані із самогубством, та суїцидальні дії. Інтенсивність цих страхів респондентів може приймати фобічну симптоматику.

Середній інтегральний показник переживань та побоювань опитаних учасників бойових дій значно перевищує норму.

Аналіз проективної методики «Картина світу» показав такі тенденції:

1. «Планетарну» картину світу (зображення земної кулі та інших планет Сонячної системи, картина світу, яка базується на набутних знаннях) зображують 4% досліджуваних.

2. «Пейзажну» картину світу (зображений сільський або міський пейзаж із присутніми там людьми або тваринами, деревами, квітами, машинами тощо) – 8%.

3. «Безпосереднє оточення» (середовище навколо себе, свого будинку, або ситуація – те, що спадає на думку, несподівані образи, що йдуть від відчуттів людини) зображене на 46% малюнків;

4. Опосередкована, або «метафорична» картина світу (передано складний смисловий зміст) представлена в 32% випадках.

5. «Абстрактна», або схематична картина (відрізняється лаконізмом побудови у вигляді якогось абстрактного образу, знаку, символу) представлена на 10% малюнків.

За композиційною структурою малюнків більшість досліджуваних, а саме 74% зображають розрізнені, не пов'язані між собою елементи. Учасники бойових дій одразу включають в структуру картини світу загрозливі елементи без додаткової інструкції зі сторони дослідника. Загрозливі об'єкти представлені такими поняттями: «смерть», «війна», «літак», «танк», «зброя», «інвалідність», «шкідливі речовини» тощо. Учасникам бойових дій характерно зображення також таких категорій: сім'я (мама, тато, дружина, діти), соціальне оточення



(люди, друзі, вороги, війна), природа (сонце, дерева), тварини (голуб), техніка (танк, зброя), абстрактні поняття (любов, мир, ненависть), символіка (герб, прапор). Для учасників бойових дій характерним є відсутність зображення «Я» на малюнку, що може свідчити про ідентифікацію себе зі світом, в якому проживає людина.

Отже, під дією сильної психотравмуючої події змінюється структура картини світу: чоловіки, що перебували в бойових умовах, до загрозливих об'єктів відносять ті, що мають переважно техногенний характер. У структурі картини світу актуалізуються стійкі форми страху, пов'язані із заповіданням фізичної шкоди (нападу, війни), при цьому провідним є страх смерті.

У змісті картини світу трансформується сприйняття загрозливого об'єкта. Внаслідок генералізації страхів відбувається включення в коло загрозливих об'єктів в першу чергу тих, які безпосередньо пов'язані з об'єктами-стресорами, а вже потім – нейтральних; посилюється орієнтація на травмуюче минуле, виключаються

позитивні емоції, характерним є негативне уявлення про майбутнє.

### Особливості уявлення про сім'ю в ментальності українців (Дацюк Н.)

Мета дослідження полягала у виявленні особливостей сприйняття образу сім'ї в ментальності українців через визначення специфіки образу чоловіка та образу дружини. Застосовувались такі методи: ціннісний опитувальник Шварца, особистісний семантичний диференціал, авторська анкета для отримання уточнюючих даних про досліджуваного (стать, вік, освіта, особливості родинних стосунків, уявлення про сім'ю, а також про основні гендерні сімейні ролі чоловіка та жінки) [4; 7]. Емпіричні дані, отримані в процесі дослідження, представлені таблицею 2.

Можна констатувати такі відмінності: для юнаків більш значимою виступає цінність насолоди; для осіб старшого віку важливішими є цінності любові, поваги до старших та здоров'я. Дорослі оцінюють образ жінки вище по шкалі сили, однак шкала активності вище оцінюється юнаками. Для

Таблиця 2

### Особливості уявлення про сім'ю в ментальності українців

Шкала	Різниця між середніми значеннями осіб юнацького віку та дорослими	Різниця між середніми значеннями осіб з неповних сімей та осіб з повних сімей	Різниця між середніми значеннями осіб з позитивним та негативним відношенням до громадянського шлюбу
<i>Сімейні цінності</i>			
Насолода	1,26±2,5*	2,0±3,3*	1,4±2,143*
Насиченість життям	0,2±0,3	1,6±2,3*	0,5±0,7
Традиції	-0,7±1,03	0,1±,1	0,0±0,000
Любов	-1,2±2,4*	0,0±0,0	0,8±0,952
Самодисципліна	0,06±0,14	0,5±0,9	0,3±0,307
Безпека	-0,13±0,3	0,7±1,7*	0,7±1,65*
Дружба	0,66±1,03	0,9±1,9*	0,3±0,502
Самостійність	-0,66±1,4	-0,2±0,*	0,2±0,309
Широта поглядів	0,53±0,83	0,0±0,0	0,3±0,429
Повага старших	-1,4±2,27*	0,3±0,5	0,2±0,287
Здоров'я	-0,66±2,09*	-0,2±0,4	-0,7±-1,769*
Чесність	0,26±0,5	0,3±0,3	0,8±1,272
Доброзичливість	-0,86±1,38	0,1±0,1	1,3±2,512*
Відповідальність	-0,6±0,9	0,7±1,7*	0,3±0,461
<i>Семантичний диференціал (образ жінки)</i>			
Оцінка образу	-2,8±1,72*	-0,2±0,116	2,9±1,3
Сила образу	-2,5±1,7	-0,1±0,04	4,0±1,9*
Активність образу	1,8±1,6	1,7±0,785	1,8±1,06
<i>Семантичний диференціал (образ чоловіка)</i>			
Оцінка образу	-1,7±1,1	0,5±0,2	3,4±1,7*
Сила образу	1,2±0,8	0,7±0,487	2,1±,89
Активність образу	1,4±1,0	1,3±,614	0,3±0,1

Примітка: ± – значення критерію Ст'юдента, \* – достовірні значення показників.

старшого віку більш характерні значно вищі показники в позитивній оцінці образу жінки, ніж в юнаків.

Слід відзначити, що особливості сімейних цінностей дорослих носять соціально значимий характер (повага до старших, безпека сім'ї, доброзичливість і т.д.), тоді як перевага цінностей юнаків більше пов'язана з особистісним розвитком, власними інтересами та задоволенням власних потреб. У дорослому віці найбільше цінуються категорії любові, поваги; вище оцінюється образ жінки з точки зору привабливості, симпатії та її домінування. Можна виокремити наступні тенденції в сімейних цінностях, а також у сприйнятті образу чоловіка і жінки в групах осіб із повними та неповними сім'ями. Особи з неповних сімей частіше обирають такі цінності, як насолода та відповідальність. В особливостях сприйняття образу чоловіка і жінки визначено наступні тенденції. Особи з повних сімей більш позитивно оцінюють образ жінки, а також надають йому вищі оцінки по шкалі сили. Особи з неповних сімей наділяють образ жінки більшою активністю. Образ чоловіка оцінюється позитивніше, розцінюється як більш активний і сильний особами з неповних сімей.

Різниця між вибором сімейних цінностей осіб із позитивним і негативним ставленням до громадянського шлюбу має наступні тенденції. Зокрема, для осіб, що позитивно ставляться до громадянського шлюбу, важливішими є цінності насиченості життя, любові, самодисципліни, дружби, самостійності, поваги до старших, чесності і відповідальності. Визначено, що такі досліджувані частіше обирають як значимі наступні цінності: насолоди, безпеки і доброзичливості. Для осіб, що негативно ставляться до громадянського шлюбу, більш важливою видається цінність здоров'я. Образ жінки для осіб, що схвально ставляться до громадянського шлюбу, є більш позитивним і наділений більшою активністю, ніж у досліджуваних, що негативно сприймають громадянський шлюб. Визначено, що досліджувані, які підтримують громадянський шлюб, наділяють образ жінки більшою силою. Аналізуючи особливості сприйняття образу чоловіка досліджуваними, що схвально ставляться до громадянського шлюбу, можна означити наступну тенденцію. Такі досліджувані частіше наділяють чоловіка силою і активністю. У даній групі виявленні достовірні відмінності в більш позитивному сприйнятті образу чоловіка.

Таким чином, встановлено, що в дорослому віці найбільше цінуються категорії любові, поваги; вище оцінюється образ

жінки з точки зору привабливості, симпатії та її домінування. Особи з неповних сімей найбільше цінують такі сімейні цінності, як насолода, насиченість життям, безпека, дружба. Виявлено, що особи з позитивним відношенням до громадянського шлюбу надають перевагу наступним цінностям: насолода, безпека, доброзичливість, домінування жінки, привабливість чоловіка.

### **Феномен страждання в архетипічних уявленнях українців (Лимар Т.)**

Мета роботи полягала у визначенні поняття архетипу, з'ясуванні місця страждання в архетипічних уявленнях українського народу та його впливу на колективне несвідоме нації [2; 3]. Дослідження феномену страждання в архетипічних уявленнях здійснювалось за допомогою спеціально розробленої анкети та анкети, розробленої на основі методу семантичного диференціалу Ч. Осгуда. В анкеті респонденту пропонується оцінити прояв наведених понять у сучасному житті української нації (біда, плач, біль, смерть, журба, страждання, війна, неволя, боротьба, жертвність, лихо, страх, безпомічність). Ці поняття були отримані в результаті змістового аналізу української писемної творчості, а саме пісень, дум та балад. Метод відкритого анкетування спрямований на виявлення схильності до віктимної поведінки та визначення рівня знань, які стосуються поняття віктимності. Дослідження рівня віктимності особистості було проведено за допомогою методики «Склонність к віктимному поведінню».

У процесі дослідження отримані наступні дані. Серед опитаних респондентів 80% вважають, що українському суспільству притаманні такі ознаки: «біда», «плач» та «біль». 93% опитаних асоціюють українське суспільство з поняттям «смерті»; 67% – з поняттям «журба»; 87% – «страждання»; 100% – «війна». Також українці асоціювали суспільство з поняттями «воля» (53%), «боротьба» (100%) «жертвність» (79%), «лихо» (87%), «страх» (53%) та «безпомічність» (47%). Можемо констатувати, що українці наділяють суспільство ознаками страждання, проте асоціюють власну націю також із поняттями боротьби та волі. Гіпотетично це пов'язано з дещо ірраціональними уявленнями про рівень віктимізації суспільства в цілому. Аналіз анкетних відповідей респондентів свідчить про високий рівень їх віктимності (виконання вимог керівника, купівля товару після перегляду реклами тощо) та необізнаність у питанні віктимності та віктимізації (поняття готовності бути жертвою оцінюється як позитивне явище, виявлення хоробрості та сміливості, самопожертви заради великої мети).



На наступному етапі визначався зв'язок феномену страждання та схильності до віктимної поведінки, особливостями її прояву. Виявлено достовірні відмінності в архетипічних уявленнях осіб із високим та низьким рівнем віктимності за такими характеристиками: «біда», «плач», «біль», «страждання», «неволя», «лихо», «страх». Група осіб, які мають високий рівень віктимної поведінки, вбачають у суспільстві менше прояву «біди», «плачу», «болі», «страждання» і «боротьби», ніж група з низьким рівнем. Тобто зазначені ознаки високого рівня віктимності суперечать суб'єктивним поглядам українців на характеристики свого суспільства. Під час аналізу видів віктимної поведінки отримано наступні результати. Активна віктимна поведінка прямо корелює з «плачем» та «стражданням»; негативно – з «бідою». Респонденти бачать у суспільстві «плач» та «страждання», проте вони не бачать того, що викликає ці почуття.

Ініціативна віктимна поведінка обернено корелює з характеристиками «смерть», «страждання» та «війна»; прямо з поняттям «безпомічність». Можливим поясненням може стати теза про те, що наша психіка запрограмована захищати себе, і наявність в суспільстві понять смерті та страждання може нею заперечуватись. Пасивна віктимна поведінка виявляє прямий кореляційний зв'язок із характеристиками «біда», «біль», «журба», «неволя», «безпомічність». Особи, що належать до даної групи, схильні до залежної, безпорадної поведінки, не схильні чинити опір негативним діям інших. Некритична віктимна поведінка прямо корелює зі «страхом» і «безпомічністю»; негативно – з характеристиками «біда», «плач», «журба», «страждання» та «війна». Отже, некритична віктимна поведінка характеризується невмінням правильно оцінювати життєві ситуації.

Реалізована віктимна поведінка має обернену кореляцію з характеристиками «жертвність» та прямий зв'язок з «плачем», «болем», «стражданням», «неволею» і «страхом». Особи, що вже потрапляли до ситуацій, в яких ставали жертвами, цілком справедливо можуть відчувати весь спектр зазначених негативних емоцій. У той же час вони заперечують поняття жертвності в суспільстві. Це є класичним описом

віктимної особистості: на неусвідомлюваному рівні вона проявляє готовність бути жертвою, проте на свідомому рівні заперечує себе як таку.

**Висновки.** Отже, виявлено: українці наділяють суспільство ознаками страждання (біда, плач, біль, смерть, журба, страждання, війна, неволя, боротьба, жертвність, лихо, страх, безпомічність), проте асоціюють власну націю також із поняттями боротьби та волі; об'єктивні показники віктимності в групі з її високим рівнем суперечать суб'єктивним поглядам українців на характеристики свого суспільства.

**Перспективою подальших досліджень** є теоретичне визначення тих галузей психічного, яким не приділялось достатньо уваги досі. Також актуальним та цікавим є питання розробки якісного інструментарію дослідження. Особлива увага при цьому повинна звертатись на особливості української ментальності та соціальну проблематику суспільства.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Бичатін С. Символи та міфи. Культурологічна концепція К. Юнга / С. Бичатін // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 60.
2. Голянич М. Проблема національної свідомості та духовності українців: україноцентричний вимір / М. Голянич // Нові праві. – 2009.
3. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 60–62.
4. Круглова Н.А. Трансляция образа идеальной семьи от матери к ребенку как условие развития просоциального поведения / Н.А. Круглова // Материалы Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 2-х частях. – Часть 1 / под общей редакцией доктора психол. наук В.К. Шабельникова и кандидата психол. наук А.Г. Лидерса. – М., 2003 – 328 с.
5. Панкова Н.В. Образ семьи у детей – дошкольников из семей «группы риска» / Н.В. Панкова // Семейная психология и семейная терапия – 2002. – № 2. – С. 3.
6. Шевченко Н.О. Особистість молодшого школяра / Н.О. Шевченко // Психологічний інструментарій. – Київ : ГЛАВНИК, 2008. – 127 с.
7. Циганчук Т.В. Особливості уявлення про сім'ю в ментальності українців / Т.В. Циганчук, Н.О. Дацюк // Педагогічний процес: теорія і практика. Психологія.: зб. наук. праць. – К. : «Едельвейс», 2015. – Вип. 3-4/ – С. 82.

УДК 159.923-053.6:338.48-52

## СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

Шилова Н.І., к. психол. н.,  
старший викладач кафедри психології

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили*

У статті проаналізовано різні підходи до вивчення спрямованості особистості. Розглянуто роль та особливості розвитку даного феномену з точки зору діяльнісного та особистісного підходу. Визначено сутність поняття спрямованості узагальнюючи західні, радянські та вітчизняні моделі. Акцентовано увагу на життєвих цілях та активності особистості, що розуміється як здатність людини до суспільно корисного перетворення навколишнього світу через діяльність. Розкрито основні структурні компоненти спрямованості особистості, такі як мотиви, цілі, інтереси, схильності, здібності, переконання, установки, ідеали, світогляд. Розроблено теоретичну модель спрямованості особистості.

**Ключові слова:** *спрямованість, особистість, мета, мотив, установка, діяльність, самореалізація, внутрішній світ людини.*

В статье проанализированы различные подходы к изучению направленности личности. Рассмотрена роль и особенности развития данного феномена с точки зрения деятельностного и личностного подхода. Определена сущность понятия направленности на основе обобщения западных, советских и отечественных моделей. Акцентируется внимание на жизненных целях и активности личности, понимаемой как способность человека к общественно полезному преобразованию окружающего мира через деятельность. Раскрыты основные структурные компоненты направленности личности, такие как мотивы, цели, интересы, склонности, способности, убеждения, установки, идеалы, мировоззрение.

**Ключевые слова:** *направленность, личность, цель, мотив, установка, деятельность, самореализация, внутренний мир человека.*

### Shylova N.I. DIRECTION OF PERSONALITY AS SOCIAL-PSYCHOLOGICAL EVIDENCE

The article analyzes various approaches of studying the personality's direction. The role and peculiarities of the development of this phenomenon from the point of view of the activity and personal approach are considered. The essence of the orientation's concept is defined, the Western, Soviet and domestic models was generalized. Attention is focused on the vital goals and activity of the individual, it is understood as a person's ability to socially useful transformation of the surrounding world through activity. The main structural components of the personality's orientation are revealed such as motives, goals, interests, inclinations, abilities, beliefs, attitudes, ideals, worldview.

**Key words:** *direction, personality, purpose, motive, setting, activity, self-realization, inner world of a person.*

**Постановка наукової проблеми.** Проблема спрямованості особистості була відображена в працях багатьох зарубіжних і вітчизняних психологів. Представники зарубіжних та вітчизняних шкіл розглядали спрямованість в контексті теорії мотивації особистості. Теорія прийняття рішень (пояснює поведінку людини на раціональній основі) та теорія автомата (пояснює поведінку тварини на ірраціональній основі) були першими, власне мотиваційними теоріями спрямованості особистості. Актуальність дослідження полягає в тому, що теоретичне визначення спрямованості може стати в нагоді під час розробки загальної теорії особистості, яка являє собою багатовимірну систему. Одним із таких вимірів є діяльнісний, який містить потребово-мотиваційні, інформаційно-пізнавальні, цілеутворювальні компоненти.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У вітчизняній психології, під час вирішення проблем, пов'язаних із розробкою

питань спрямованості особистості, спираються на ідеї, закладені в працях радянських дослідників (С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, К.К. Платонова). У теоретичному плані значний внесок у вирішенні проблеми взаємозв'язку цілей і мотивації в діяльності внесли Б.Ф. Ломов, Е.М. Нікіреєв та В.А. Семиченко. Проблема цілей розглядалась у підходах вчених-фізіологів (І.П. Павлов, П.К. Анохін), а також дослідження процесів цілеутворення (О.К. Тихомиров, А.Ф. Коган), перспектив майбутнього часу (К.О. Абульханова-Славська, К.К. Платонов).

Значний внесок у дослідження спрямованості особистості зробили російські та вітчизняні вчені Г.О. Балл, Б.С. Братусь, Я.В. Васильєв, С.Д. Максименко, Є.М. Нікіреєв, В.А. Семиченко, О.П. Саннікова, М.І. Томчук, В.В. Рибалка, А.В. Фурман. Змістовна структура спрямованості особистості перекликається з багатовимірною концепцією особистості О.П. Сан-



нікової (формально-динамічний, змістовно-особистісний, соціально-імперативний рівні) та психологічною структурою особистості В.В. Рибалка, який виділяє три виміри: соціально-психолого-індивідуальний (вертикальний), діяльнісний (горизонтальний) та генетичний (віковий) вимір. Змістовні складові спрямованості особистості розглядає А.В. Фурман у багатосферній структурі аксіосфери як предмета психологічного пізнання особистості. Він виділяє чотири компоненти (підсфери): потребо-мотиваційний, діялісно-оперативний, ціннісно-смысловий, ціннісно-орієнтаційний.

Новизна даного дослідження полягає в тому, що під час аналізу ситуації, яка склалася з пошуком психологічних механізмів спрямованості особистості, було звернуто увагу на важливий компонент цієї структури. Таким важливим компонентом спрямованості є мета. На її важливе значення також звернув увагу А. Маслоу, який зазначав, що цілі зберігають сталість у тих безперервних змінах, які треба враховувати психологічним теоріям, що приймають динамічний підхід. Визначальна риса більш глибокого аналізу структури особистості полягає в тому, що він приводить, у кінцевому рахунку, до певних цілей або потреб, задоволення яких є кінцевою метою. Комплексне дослідження феномену спрямованості як виявлення розвитку особистісного потенціалу в сучасних українських дослідженнях дозволило створити теоретичну модель спрямованості особистості.

**Постановка завдання.** Мета статті – теоретично обґрунтувати спрямованість особистості, особливості її розвитку та структуру.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** У другій половині XIX століття на розвиток багатьох природничих наук вплинула еволюційна теорія Ч. Дарвіна, в якій продемонстровано зв'язок між поведінкою, мотивацією, потребами і інстинктами як людини, так і тварини. Із цього часу почалося вивчення інстинктів у людини та розумних форм поведінки тварин. До мотиваційних чинників було віднесено такі органічні потреби, як інстинкти, які раніше приписували лише тваринам.

Представники класичного біхевіоризму дали поштовх розвитку ідеї фізіологічних мотивів. Вони вважали, що в основі поведінки лежить зв'язок стимул-реакція [18]. Психологічна теорія спрямовувала свій погляд безпосередньо на поведінку людини. Сама ж людина являє собою складну багаторівневу систему, яка знаходиться під дією енергетичної сили. З. Фрейд стверджував, що спонукальною силою вчинків

людини є єдина енергія. Психологічна теорія наголошує на тому, що енергія збудження формує мотивацію людини і викликається життєвою потребою [16]. Неофрейдисти переробили ці положення і доповнили їх соціокультурною детермінованістю. У залежності від ступеня вираженості соціального інтересу і ступеня активності людини А. Адлер розрізняв чотири основні типи установок, які являють стиль життя особистості: керуючий; той, що отримує; уникає і соціально корисний тип [1]. Вагомо розширює розуміння спрямованості особистості гештальтпсихологія. Її представник американський вчений Леон Фестінгер у своїй теорії «когнітивного дисонансу» наголошує на взаємовідносинах між змістом когнітивних елементів і мотиваційними ефектами. Ці відносини породжують тенденцією до узгодженості, якщо між двома елементами виникає суперечність [15]. Гуманістична школа психології продовжує вивчення проблеми спрямованості особистості. Класифікація людських потреб, (ієрархічна) послідовність, яких вказує на порядок появи в процесі онтогенезу і розвитку в цілому мотиваційної сфери [там само]. Отже, в основу багатьох західних моделей спрямованості особистості покладено ідею всебічної самореалізації людини, розкриття її духовного і творчого потенціалу, тягіння до гуманістичної складової буття. Важливий момент полягає в наданні пріоритету активності особистості, здатної зробити життєвий вибір. Усі вищезазначені концепції утворюють дві течії дослідження проблеми спрямованості особистості: теорія соціальних потреб і гуманістична теорія.

На теренах радянського простору вперше поняття спрямованості введено психологом С.Л. Рубінштейном, який пов'язує її з реальними і конкретними предметами, які дозволяють зняти напруження від незадоволеної потреби. Спрямованість на певний предмет породжується залежністю людини від своїх потреб та інтересів, які вона відчуває або усвідомлює. У випадку, коли людина не має того, в чому вона проявила зацікавленість, виникає напруга. Ця напруга є болісною для людини і занепокоює її. Звідси виникає бажання звільнитися від цієї напруги. Саме тоді перед людиною постає ціль, на яку вона спрямована [11]. Предметний зміст визначається невід'ємною складовою спрямованості, адже в людини завжди існує спрямованість на щось, на якийсь конкретний предмет, звідки виникає напруга [там само]. Ці два ключових визначення спрямованості як орієнтації в просторі на певний предмет і напруга,



яка виявляється в динамічних тенденціях, мають спільне коріння.

О.М. Леонтьєв розглядав проблему спрямованості особистості через предметну діяльність і, відповідно, мотиви. Такий підхід до розуміння спрямованості особистості дозволяє об'єктивувати процес її вивчення. Для розуміння складу та ієрархії мотивів в структурі спрямованості має важливе значення поділ мотивів на змістоутворювальні і мотиви-стимули. Перші мотиви мають для особистості так званий особистісний сенс, а мотиви-стимули виконують тільки спонукальні функції [7].

Б.Г. Ананьєв дещо розширює зміст спрямованості особистості і вводить її в систему особистісних властивостей. Він зазначає, що змістоутворювальні мотиви за ієрархією займають більш високе місце, навіть якщо вони не мають прямої афективності. Змістоутворювальні мотиви мають для людини так званий особистісний зміст, а мотиви-стимули виконують лише спонукальні функції. Б.Г. Ананьєв визначає спрямованість як основу розвитку особистості, яка містить ціннісні орієнтири, життєву позицію, мотивацію поведінки, систему відносин, взаємозв'язок змісту і значення, динаміку установки, особистісну позицію [2].

Спрямованість особистості, за Л.І. Божович, є її узагальненою характеристикою. Вона визначала дане поняття через орієнтованість думок, почуттів, бажань, вчинків, що є наслідком домінування головних, переважальних, провідних мотивів, які підкоряють собі всі інші мотиви. Автор відзначає, що наявність стійко домінуючих мотивів поведінки й діяльності дитини створює спрямованість її особистості [4]. Основу спрямованості становить переважальна система мотивів, складові частини якої мають певну ієрархію. Провідні мотиви підкоряють собі всі інші і формують мотиваційну сферу особистості. Особливості людини (інтереси, прагнення, переживання, риси характеру) зумовлюються її спрямованістю. На думку дослідниці, спрямованість особистості визначає не тільки основні якості людини, але й будову кожної з них [4].

Б.Ф. Ломов визначає спрямованість провідною властивістю особистості, її структурологічну основу [8]. У широкому аспекті спрямованість оцінюється як відношення того, що особистість отримує і бере від суспільства, до того, що вона йому дає, і як сприяє його розвитку. У концепції Бориса Федоровича, як і в попередніх, простежується соціальна зумовленість спрямованості особистості. Спонукальним фактором постає мотив, який виникає в особистості та штовхає її до дії. Б.Ф. Ломов вказує

на зв'язок між мотиваційною сферою та потребами людини. Він стверджує, що потреби визначають поведінку людини і мають тісний зв'язок із мотиваційною сферою, адже мотив є трансформацією в суб'єктивний образ потреби людини [8]. Б.Ф. Ломов проводить теоретико-методологічний аналіз проблеми спрямованості і додає до її структури обдарованість, а також вольові, емоційні й інтелектуальні особливості. Таким чином, від п'яти динамічних тенденцій спрямованості в С.Л. Рубінштейна (потреби, інтереси, ідеали, мотиви, установки) [11], кількість їх у Б.Ф. Ломова [8] збільшується до тринадцяти.

Проведений аналіз основних підходів у дослідженні спрямованості особистості радянськими дослідниками показав, що методологічною основою всіх розглянутих підходів була теорія діяльності, запропонована С.Л. Рубінштейном. Основна позиція цих поглядів пов'язана зі способом особистості реалізувати власний потенціал.

Вирішення проблеми спрямованості С.Д. Максименко бачить у визначенні структурно-психологічних закономірностей побудови особистості, яка характеризується психологічною цілісністю [9].

У структуру спрямованості особистості дослідник включає вісім елементів: потреби, мотиви, переконання, ідеали, інтереси, звички, світогляд, настанови. Дослідник пов'язує спрямованість із самоусвідомленням людини, тим самим розглядає її як структуру організації внутрішнього світу. Спрямованість разом зі світоглядом регулює поведінку і дії людини. Самоусвідомлення особистості є найважливішим фактором у формуванні спрямованості. Воно визначається як усвідомлення людиною себе самої у своєму ставленні до зовнішнього світу та інших людей і має багато різних форм свого прояву. Однією з форм самоусвідомлення є пізнавальна функція людини її психічної діяльності, вона виявляється в самоспостереженні, самооцінці, самоаналізі [9].

С.Д. Максименко має свій погляд на передумови, закономірності і механізми виникнення і становлення особистості як цілісності. Він зазначає, що сучасні теорії розвитку особистості не є повними через те, що в них відсутній важливий компонент розвитку – саморозвиток [9]. Автор даної концепції окреслює витоки, рушійні сили саморозвитку цілісної особистості. Провідною рушійною силою розвитку особистості виступає потреба, яка визначає спрямованість особистості і забезпечує її розвиток як саморозвиток [9].



Б.С. Братусь розглядає проблему спрямованості особистості в контексті ставлення її до себе та інших людей. Він виділяє чотири рівні спрямованості: перший рівень – егоцентричний, який характеризується переважним прагненням людини задовольняти виключно власні потреби; другий рівень – групоцентричний, визначається тяжінням до ідентифікації себе з певною групою, в цьому випадку ставлення до інших людей залежить від того, чи входять вони в її групу чи ні; третій рівень – гуманістичний, характеризується спрямованістю людини на діяльність, яка стане в нагоді іншим людям, суспільству в цілому; четвертий рівень – духовний, або есхатологічний, обумовлений розвитком духовного світу людини, його зв'язком з богом [5].

Проблему співвідношення мотиву й мети розглядає український психолог В.А. Семиченко. Спонукачем активності (мотивом-метою) виступає не сам предмет у його матеріальному вигляді, а потенційна здатність даного предмета бути засо-

бом задоволення певної потреби, тобто його значення для суб'єкта [13]. У структурі особистості автор виокремлює чотири принципи: активності, екстра-інтровертированості, усвідомлюваності та об'єкту або змісту діяльності. У своїй роботі В.А. Семиченко наводить велику кількість оригінальних експериментальних і тестових методик, опитувальників, які дозволяють визначити різні сторони, компоненти, фактори та інші показники різних видів спрямованості особистості.

Проблема спрямованості особистості розглядалась О.П. Санніковою [12] в контексті багатовимірної моделі структури особистості. Згідно із цією моделлю особистість є макросистемою, яка складається з різномірних підсистем, що мають специфічні характеристики. Дослідниця виділяє наступні рівні: формально-динамічний; змістовно-особистісний; соціально-імперативний [12]. Спрямованість вона відносить до другого рівня структури особистості. Другий рівень містить наступні особистіс-

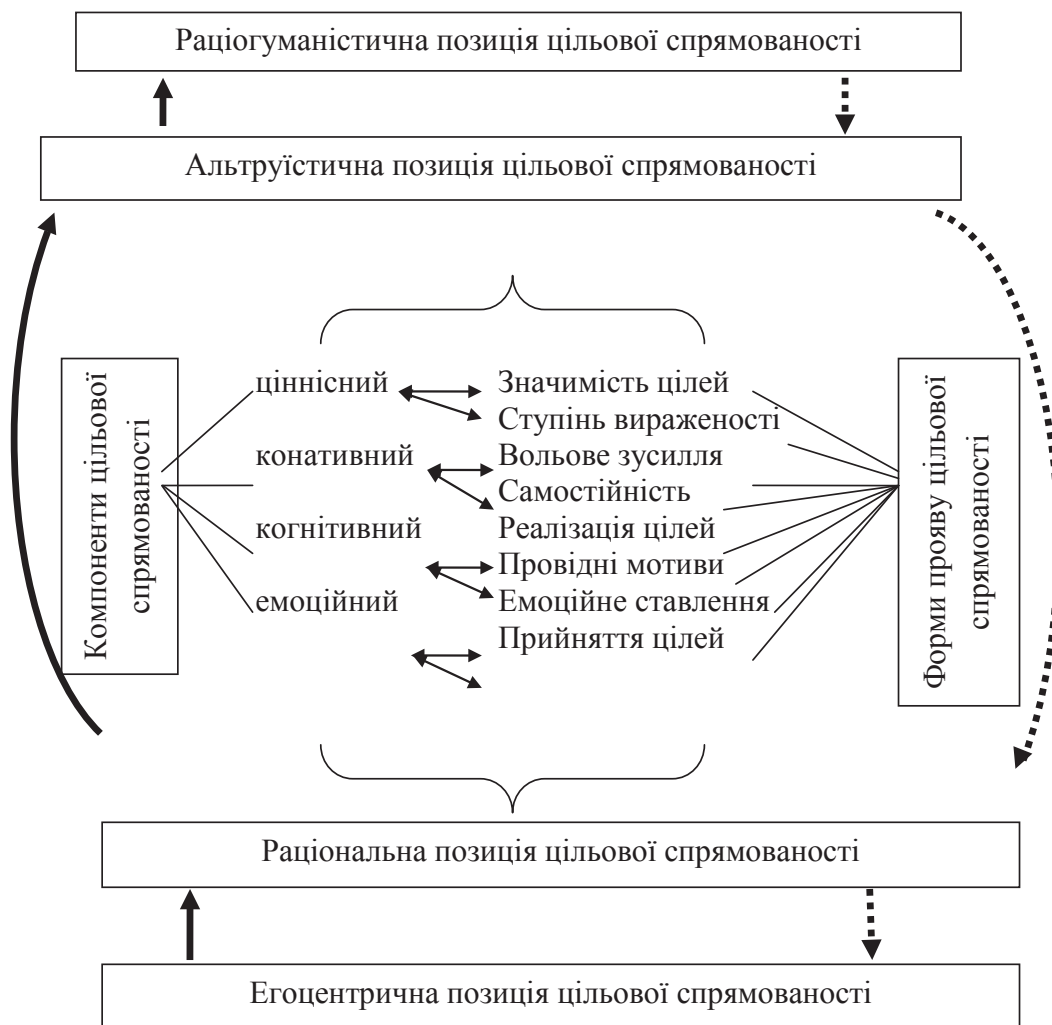


Рис. 1. Психологічний конструкт цільової спрямованості особистості

ні властивості (поняття особистості у вузькому значенні слова): систему цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційну сферу тощо [12].

А.В. Фурман [17] розглядає поняття спрямованості особистості через самовизначення людини. Загалом спрямованість визначається ним як утворення, що орієнтує життєву активність, реальну поведінку в конкретних ситуаціях повсякдення [там само]. Професійна спрямованість є особливою формою самовизначення людини, інтегральним психодуховним явищем, яке характеризує персонологічну готовність до вибору майбутньої професії, що найповніше відповідає особистісним рисам людини. А.В. Фурман, як і його попередники, визначає два аспекти спрямованості: особистісний, діяльнісний [там само].

Спрямованість особистості через визначення готовності її до діяльності досліджував М.І. Томчук. Дослідник розглядає психологічну готовність особистості до діяльності як складну індивідуальну особливість, яка містить чотири взаємопов'язані компоненти: мотиваційна, когнітивна, операційно-процесуальна, емоційно-вольова готовність. Ситуаційна готовність до діяльності характеризується системою психічних станів особистості і проявляється в екстремальних умовах, вона залежить від типу нервової системи людини, індивідуально-типологічних особливостей. У дослідженнях М.І. Томчука перевага надається особистісному підходу до розуміння сутності психологічної готовності особистості до діяльності, саме тому дане поняття визначається як стійке утворення особистості, що охоплює компоненти, які дають змогу людині здійснювати діяльність [14].

Питання цільової спрямованості особистості було розглянуто Я.В. Васильєвим. Він уперше визначив структуру та окреслив предметне поле цільової спрямованості особистості. Дослідник виділив риси особистості, що відповідають за постановку близьких, середніх та дальніх цілей. Віддаленість цілей, за Я.В. Васильєвим, викликане з позиції особистості: егоцентричну, раціональну та альтруїстичну [6]. Дане положення про позиції особистості слід доповнити четвертою складовою – раціогуманістичною, яка визначається Г.О. Баллом [3] як ідея сучасного гуманізму.

Аналіз вітчизняної й зарубіжної літератури дав змогу скласти теоретичну модель спрямованості особистості (рис. 1), яка містить основні компоненти та форми прояву, в силу яких вона займає важливе місце в житті людини.

**Висновки і перспективи подальшого дослідження.** Теоретичний аналіз проблеми спрямованості показав, що продовження дослідження цієї області психології особистості є перспективним, адже спрямованість являє собою вищу ланку її структурної організації. Розробка проблеми спрямованості ведеться в широкому діапазоні: від загальнопсихологічного контексту до соціального, а її оформлення розглядають від розрізнених властивостей і утворень, до складних інтегральних систем і структур. Таким чином, вивчення різних підходів дозволило скласти уявлення про проблему спрямованості особистості в психології і зробити такі висновки: спрямованість виступає як центральна ланка багатовимірної системи особистості; вона встановлює життєві орієнтири людини і проявляється в її діях, які перетворюють навколишній світ у суспільно корисну діяльність; дане поняття є багатозмістовнішим, ніж мотив, адже у своїй структурі воно містить світогляд, мотиви, цілі, інтереси, схильності, здібності (обдарованість), переконання, установки, ідеали; спрямованість спонукається однією сильною емоційно-змістовною домінантою, яка задає вектор-шлях для особистості і є провідною потребою в житті людини.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Стиль жизни / А. Адлер // Психология развития: хрестоматия / ред. Е. Строганова. – СПб. : Питер, 2001. – 258 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: у 2 т. Т. 1 / под ред. А.А. Бодалева, Б.Ф. Ломова; сост. В.П. Лисенкова. – 1980. – 232 с.
3. Балл Г.О. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 60–74.
4. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 435 с.
5. Братусь Б.С. Психологические аспекты нравственного развития личности / Б.С. Братусь. – М. : Знание, 1977. – 64 с.
6. Васильев Я.В. Уровневая структура психологии / В.Я. Васильев. – Николаев : Изд-во «Илион», 2005. – 264 с.
7. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1972. – 472 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
9. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : Видавництво «КММ», 2006. – 255 с.
10. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2003. – 325 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.



12. Саннікова О.П. Макроструктура особистості: психологічний опис / О.П. Саннікова // Наука і освіта. – 2013. – 7. – С. 7–13.
13. Семиченко В.А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека / В.А. Семиченко. – К. : Миллениум, 2004. – 521 с.
14. Томчук М.І. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності / М.І. Томчук // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 41–46.
15. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса A theory of cognitive dissonance / Л. Фестингер. – Санкт-Петербург : Речь, 2000. – 320 с.
16. Фрейд З. Введение в психоанализ = Vorlesungen zur einfuehrung in die psychoanalyse: лекции / З. Фрейд. – СПб. : Питер, 2001. – 456 с.
17. Фурман А.В. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2010. – № 1. – С. 94–99.
18. Халл К. Принципы поведения. Сущность научной теории / К. Халл. – Москва; Екатеринбург, 2003 // История психологии. XX век : [хрестоматия] / Ред. П.Я. Гальперин, А.Н. Ждан. – 5-е издание. – М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – С. 509–531.

СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ;  
ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9.01

**ДИАГНОСТИКА ПРЕПЯТСТВИЙ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ  
ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ ЖЕНЩИН, ПОДВЕРГШИХСЯ  
БЫТОВОМУ НАСИЛИЮ**

Асланова Шахназ Раджаб кызы, докторант  
кафедры социальной и педагогической психологии  
Бакинский государственный университет

В статье изложены изменения, происходящие в эмоциональной сфере женщин, уязвимых в результате насилия. Известно, что эмоциональное напряжение продолжается и после окончания насилия. Даже в случаях сексуальной эксплуатации детей было установлено, что процент психосоматических расстройств, таких как инфекционные заболевания, проблемы с психическим здоровьем, гипертония, диабет и бронхиальная астма, – высокий. В статье упоминаются препятствия, которые возникают у женщин, подвергшихся насилию, во время формирования эмоциональных отношений. Опрос проводился среди женщин, подвергшихся насилию, с помощью методики В. Бойко. У женщин психологические последствия насилия варьируются в зависимости от формы, продолжительности, тяжести насилия, процессов, происходящих во время насилия, методов борьбы с людьми и социальной поддержки. Насилие, изначально вызывающее реакции в виде шока или тошноты, может привести к ощущению страха из-за возможности возникновения подобных ситуаций в будущем. В ситуациях, когда насилие длительное, часто случаются безрассудство, отчаяние, потеря контроля, снижение уровня самоуважения и чувства собственного достоинства.

**Ключевые слова:** внутрисемейные отношения, насилие в отношении женщин, психологическое или эмоциональное насилие, сексуальное насилие.

У статті наведено аналіз змін, які відбуваються в емоційній сфері жінок, вразливих внаслідок насильства. Відомо, що емоційне напруження триває і після закінчення насильства. Навіть у випадках сексуальної експлуатації дітей було встановлено, що відсоток психосоматичних розладів, таких як інфекційні захворювання, проблеми з психічним здоров'ям, гіпертонія, діабет і бронхіальна астма, – високий. У статті згадуються перешкоди, які виникають у жінок, які зазнали насильства, під час формування емоційних стосунків. Опитування проводилося серед жінок, які зазнали насильства, за допомогою методики В. Бойко. У жінок психологічні наслідки насильства варіюються в залежності від форми, тривалості, тяжкості насильства, процесів, що відбуваються під час насильства, методів боротьби з людьми і соціальної підтримки. Насильство, яке спочатку викликає реакції у вигляді шоку або нудоти, може привести до відчуття страху через можливість виникнення подібних ситуацій у майбутньому. У ситуаціях, коли насильство тривале, часто трапляються нерозсудливість, відчай і розпач, втрата контролю, самоповаги і втрата почуття власної гідності.

**Ключові слова:** сімейні стосунки, насильство по відношенню до жінок, психологічне або емоційне насильство, сексуальне насильство.

**Aslanova Shahnaz Rajab. DIAGNOSTICS OF OBSTACLES IN THE FORMATION OF EMOTIONAL RELATIONS OF WOMEN AFFECTED BY VIOLENCE**

The article outlines the changes that have occurred in the emotional sphere of the women who have become vulnerable as a result of violence. It is known that the emotional tension continues after the end of the violence. Even in the cases of sexual exploitation of children, it has been found that the percentage of psychosomatic disorders, such as infectious diseases, mental health problems, hypertension, diabetes and bronchial asthma, is higher. The article reviews the obstacles that arise in women who have been subjected to violence during the formation of emotional relationships. The survey based on the A. Boyko's method, was conducted among women who had been subjected to violence. The women may demonstrate various forms of the psychological consequences of violence depending on the form, duration, severity of violence, and processes occurring during violence, methods of combating people and social support. The violence, initially causing reactions in the form of shock or nausea, can lead to a feeling of fear because of the possibility of occurrence of similar situations in the future. In situations where the violence was taking place during the long time, there are often demonstrations of recklessness, despair, loss of control, self-respect and self-esteem.

**Key words:** family relationships, violence against women, psychological or emotional violence, sexual violence.



**Постановка проблемы.** Насилие в отношении женщин является глобальной проблемой, которая ведет к нарушению основных прав человека и обеспечения полного и равного участия женщин в общественной жизни. Это очень серьезное препятствие для развития и сохранения стабильного и справедливого государства.

Женщины являются наиболее важным элементом семейной структуры. Женщины играют ключевую роль в воспитании здорового поколения. Одним из важнейших условий формирования социального баланса и нормального функционирования социальных норм является то, что женщин ценят. В противном случае социальные проблемы будут постепенно нарастать и создавать еще большее социальное напряжение. Исследования показывают, что те, кто подвергается насилию или являются его свидетелем, демонстрируют агрессивное поведение в отношении своей среды, когда предоставляется возможность.

Это является результатом социального неравенства и сексуальной дискриминации, проявляющихся в большинстве стран. В результате эта дискриминация разрушает семью, препятствует развитию общества, создает для общества масштабные социальные проблемы.

Поскольку каждый член общества имеет равные с другими людьми права, мы можем сказать, что никто не имеет права применять насилие к другому человеку. Однако люди в разные периоды истории, ссылаясь на различные социальные нормы, применяли свою физическую силу и возможность психологического и эмоционального давления в отношении других людей, в том числе живущих в одной семье.

**Уровень разработанности проблемы.** Насилие в отношении женщин всегда было серьезной проблемой на протяжении длительного исторического времени в различных социальных и политических структурах. Первые теоретические идеи о положении женщин высказали Сократ, Платон, Аристотель, Зенон и другие известные исследователи [14].

На основе анализа научной литературы можно отметить, что первое крупномасштабное исследование насилия в семье проводилось Всемирной организацией здравоохранения. Как упоминалось выше, насилие в семье понимается как злоупотребление отношениями родства, совместным проживанием или предыдущим совместным проживанием, и нанесение, преднамеренно или физически, одним лицом другому физического или психического увечья или травмы.

Вопросы психологии в семье, в том числе связанные с проблемой насилия, в психологическом плане рассматривали в Азербайджане Л. Джаббарова, М. Зейналова [1; 4], в правовом и психологическом аспекте – Б. Алиев [1], в России – И. Булыгина, И.С. Клецина, В. Солодников [10; 11; 12], с точки зрения психологии личности – Г. Андреева, А. Асмолов, А. Антонов и др. [6; 8; 7]. На Западе известен своими разработками С. Хассен и другие исследователи [13].

**Постановка задания.** Основная цель данного исследования – выявить барьеры, возникающие в эмоциональном состоянии женщин, подвергающихся насилию, в современной социально-психологической среде. Анализ эмоциональных и психологических характеристик женщин, ставших жертвами насилия, на основе существующих теоретических источников, в том числе философской, социальной и психологической литературы в этой области, является основной задачей данной разработки.

**Изложение основного материала.** Вопросы урегулирования брачно-семейных отношений с точки зрения морально-психологического климата семьи связаны во многом с общей социальной политикой, проводимой государством. За годы независимости Азербайджанская Республика восстановила многие направления социальной политики, связанные с семьей, установила политическую, правовую, социально-духовную основу этой работы. Однако есть некоторые особенности современной эпохи, которые оказывают значительное влияние на содержание и характер социальной политики. В этом смысле семья, как социальная ячейка, считается одной из важнейших областей государства и всегда находится в центре внимания.

С другой стороны, семья является важнейшим элементом общественной жизни как необходимого инструмента в соблюдении последовательности поколений, социализации людей и трансформации культурных и моральных ценностей. Именно поэтому общество уделяет большое внимание семье и проявляет интерес к ее функционированию и поддерживает ее. В частности, здесь имеет значение поддержка рекреационной и образовательной функции. Кроме того, семья, как важный элемент социальной структуры общества, обеспечивала стабильность и одновременное изменение ее горизонтального и вертикального направлений.

Известно, что целью социальной защиты семьи является помощь семьям и от-

дельным гражданам, которые нуждаются в юридических, нормативных, экономических, финансовых, социальных, психологических и технических средствах. Практика показывает, что все упомянутые проблемы взаимосвязаны и эффективны лишь при совместном применении. Нынешние экономические и социально-политические условия в нашей стране, наряду с вышеупомянутыми факторами, направлены на дальнейшее укрепление социальной защиты семьи. Осуществляются программы социальной защиты семей, что положительно влияет на благосостояние людей и их психолого-социальный статус, также связанный с рядом напряженных моментов, в том числе насилием в отношении женщин. Несмотря на устойчивый рост уровня жизни, внимания и заботы о семье в Азербайджане, существует ряд объективных и субъективных факторов, которые препятствуют росту положительного имиджа семьи и укреплению ее роли в обществе.

Как известно, одной из основных сфер социальной защиты является семейная политика. Семейная политика государства адресована семье, включая экономические, юридические, социальные и организационные меры. Несмотря на некоторые из принятых мер, возможности, обеспечивающие устойчивость, нормальное и здоровое развитие семьи, еще не полностью использованы.

Исторические формы семейных отношений в обществе были разными. Стиль выражения социальных и социальных аспектов этих форм также отличался. Семья, являющаяся одной из основных форм человеческого единства, непосредственно объединяет индивидуальные и коллективные начала и таким образом выступает в качестве источника критериев для социальных идеалов и поведения. Семья формирует мировоззрение ребенка, создает социокультурное ядро его морального, духовного мира. В качестве одного из важных элементов исторических традиций он генерирует идеи о стереотипах сознания, поведении и поведении в новом поколении и передает социальные опыты из поколения в поколение [7, с. 201].

Семья олицетворяет характеристики социальной организации, социальной структуры, учреждения и небольшой группы. Семейная психология включает в себя, помимо психологических проблем семьи, и более широкий круг проблем: социализацию, образование, политику и право, труд, культуру и т.д. В этом отношении важно помнить также демографическую сторо-

ну рассматриваемой проблемы. Несмотря на то, что мы не видим очевидных демографических проблем в Азербайджане, мы знаем, что некоторые сложности в этой области существуют. Это вопрос сокращения сельского населения. Ускорение процесса урбанизации привело к опустошению многих деревень.

Мигранты – это в основном молодые люди. Большинство из них – не состоящие в браке граждане. Это в конечном итоге приводит к тому, что те, кто находится за границей, обычно женятся на женщинах этой же страны. Мы не видим здесь каких-либо серьезных проблем. Но опыт показывает, что в течение года тысячи азербайджанских мужчин женятся за границей. Все больше таких случаев наблюдается в России и Украине. В среднем около пяти тысяч наших соотечественников каждый год женятся в России на гражданках этой страны.

И, наконец, судьба детей, оставленных без крова или одного из родителей, также относится к числу наиболее важных вопросов. Проблемы уличных детей также периодически появляются в повестке дня. Увеличивается число случаев насилия в семье. Несмотря на все информационные и информационные кампании, программы и проекты, осуществляемые НПО, это число не уменьшается. Многие семьи неохотно обращаются в полицию, основываясь на определенном менталитете. Они не хотят раскрывать, что произошло в семье.

Методика исследования. В процессе исследования среди необходимых методов для выявления конкретных социально-психологических проблем женщин, подвергающихся домашнему насилию, для диагностики эмоциональных барьеров при установлении межличностных отношений использовалась методика, разработанная В. Бойко. На основе предложенного автором диагностического метода было выявлено пять психодиагностических шкал, которые позволяют прояснить различные формы эмоциональных барьеров при установлении межкультурных отношений:

- 1) неумение контролировать эмоции и распределять их правильно;
- 2) неадекватное проявление эмоций;
- 3) отставание в развитии эмоций, недостаточная их выраженность, апатия;
- 4) доминирование негативных эмоций;
- 5) нежелание общаться с людьми на эмоциональной основе.

Полученные результаты. Выводы из 240 результатов исследования эмоциональных расстройств в межличностных отношениях женщин во время анкетирования



на основе диагностического метода представлены в следующей таблице.

Как видно из таблицы, результаты опроса респондентов показывают, что женщины, подвергающиеся домашнему насилию, находятся в тяжелом эмоциональном состоянии, испытывают трудности с управлением своими эмоциями и демонстрируют отставание в эмоциональном развитии в разных ситуациях, апатию, а при установлении межличностных отношений доминируют отрицательные эмоции.

Таким образом, исходя из результатов эмпирического исследования, было установлено, что независимо от типа насилия женщин, подвергшихся насилию в семье, при установлении межличностных отношений наблюдается высокий уровень проявления эмоциональных препятствий.

То, что женщины подвергаются насилию в семье, является результатом эмоциональных препятствий ( $r=0,35$ ,  $p>0,05$ ) в установлении межличностных отношений и, в частности, для управления своими эмоциями, их правильного распределения ( $r=0,33$ ,  $p>0,05$ ).

В ходе беседы с замужними женщинами, подвергшимися насилию в семье, также было установлено, что они сталкиваются с определенными трудностями в эмоциональном отношении при установлении межличностных отношений. Это более ясно проявляется при общении с другими членами семьи, особенно с детьми. Кроме того, женщины, которые работают, показывают более низкие результаты, чем другие, что предполагает, что они склонны контролировать эмоции и эмоции в рамках социальных норм.

Из опрошенных 192 респондентов (80%) продемонстрировали высокие оценки по второму показателю барьерного метода при установлении эмоциональных отношений. 123 из них состоят в браке, 69 являются одиночками, 118 имеют среднее и выше образование, 74 – неполное среднее, 94 – работают, 98 – не работают.

Уязвимость в эмоциональном противодействии, ожидание и отсутствие выраженности эмоций связаны с тем, что женщины подвергаются насилию в независимости

от семейного и экономического статуса и образования. Другими словами, женщины, подвергшиеся насилию в семье, не могут выражать достаточно сильно эмоции и эмоционально закрыты, так как они часто опасаются, что они будут сталкиваться с неоднократным насилием, если они проявят адекватную эмоциональную реакцию.

Отставание в развитии эмоций в связи с бытовым насилием, апатия, слабая их выраженность связано не с экономическим или семейным положением женщины, а именно с актом насилия в ее отношении. Иными словами, женщины, подвергшиеся бытовому насилию, в ответной реакции опасаются подвергнуться, при выражении адекватной эмоциональной реакции, повторному насилию и потому в большинстве случаев, решившись защитить себя, не выражают эмоциональные реакции, а проявляют апатию.

Корреляционный анализ результатов исследования по тесту В. Бойко о полном или частичном исключении эмоций, апатии и недостаточной выраженности, показал на шкале статистически значимые взаимосвязи между показателями ( $r=0,36$ ;  $p>0,05$ ). Следовательно, между фактом насилия и эмоциональным состоянием личности есть непосредственная взаимосвязь: это соответствует соотношению той или иной степени проявления насилия с эмоциональным состоянием, в итоге приводящим к отставанию в развитии эмоций, апатии, недостаточному проявлению их.

Еще один показатель, свидетельствующий о преобладании негативных эмоций, – это наличие их у 183 женщин (76%). 139 из них замужем, 44 – незамужем, 91 человек имеет среднее полное или высшее образование, 92 человека имеют незаконченное среднее образование, согласно экономическому положению, 124 человека работают, а 59 – не работают.

Согласно данным последней строки таблицы из 159 опрошенных 91 человек имеют семью, 68 – незамужние, 73 человека имеют полное среднее или высшее образование, 86 человек имеют неполное среднее образование, по экономическому

Таблица 1

### Показатели эмоциональных расстройств в межличностных отношениях женщин

№	Препятствия при налаживании эмоциональных отношений	всего	в %
1.	Неумение управлять эмоциями и правильно их распределять	143	60
2.	Неадекватное проявление эмоций	192	80
3.	Отставание в развитии эмоций, апатия, недостаточная выраженность	178	74
4.	Доминирование негативных эмоций	183	76
5.	Нежелание общаться с людьми на эмоциональных основах	159	66



состоянию 56 человек работает, а 103 человека – не работает. Как следствие насилия, у этих женщин сформировался определенный стереотип, эмоциональное состояние, вследствие отчужденности, потери социальных связей они вынуждены постоянно находится в состоянии самозащиты, что позволяет им отдаляться в эмоциональном отношении от людей.

**Выводы.** Рассмотрение и оценка данных исследования основаны на задачах, изложенных в исследовании, в том числе форм насилия в отношении женщин, основных факторах этого насилия и последствиях ответных действий женщин на насилие.

Анализ показывает, что среди женщин, подвергшихся насилию, широко распространен «неактивный защитный метод» против насилия. Женщины в этой связи указывают на следующие причины: то, что женщины рассматриваются как виновные, страх общественного порицания, неверие в то, что люди вокруг них им помогут, боязнь осуждения того, что они раскрывают секреты семьи, или даже рассказ другим о насилии якобы может способствовать увеличению угроз насилия, надежда на то, что это больше не произойдет, и так далее [15; 16].

Результаты показали, что центров обслуживания недостаточно для оказания помощи женщинам, находящихся в кризисе, для реализации комплексного подхода. В настоящее время в Азербайджане широко распространена форма глобального планирования на реагирование и предотвращение насилия в отношении женщин, которая пока что в мире широко не распространена. Ряду международных и национальных неправительственных организаций (НПО) были предложены различные проектные или исследовательские меры, чтобы уделить больше внимания этому вопросу, но лишь немногие из этих мер привели к оказанию непосредственной помощи жертвам насилия. Какие-то действия или меры, непосредственно способствующие предотвращению насилия в отношении женщин и реагированию на насилие в регионах, практически равны нулю.

Несмотря на то, что правительство Азербайджана предприняло ряд позитивных шагов по созданию различных планов действий и законов в целях защиты прав женщин и предотвращения насилия в отношении женщин, все еще необходимо принимать дальнейшие меры для повышения роли политики государства в повседневной жизни женщин в Азербайджане. Для женщин, остро нуждающихся в осво-

бождении от событий, сопряженных с высоким риском, не было создано никаких гарантий или мер безопасности, и действующее законодательство, неудовлетворительная деятельность судебных органов не создает стимулов для поощрения женщин к восстановлению справедливости.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Джаббарова Л.М. Проблема одиночества в психологии / Л.М. Джаббарова. – Баку, 1997. – 128 с. (на азербайджанском языке).
2. Закон Азербайджанской Республики о гендерном равенстве (женщин и мужчин). 10 октября 2006 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://aztehsil.com>. (на азербайджанском языке).
3. Путеводитель по правам женщин. – Баку : Юридическое издательство, 2012. – 119 с. (на азербайджанском языке).
4. Зейналова М. Социально-экономические аспекты семейно-бытового насилия и пути борьбы с ним : монография / М. Зейналова. – Баку, 2015. – 241 с. (на азербайджанском языке).
5. Алтынай А.Г. Насилие в отношении женщины в Турции / А.Г. Алтынай, Ю. Арат. – Стамбул : Исследования Пунто Басги, 2008. (на турецком языке).
6. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Изд-во МГУ, 2006.
7. Антонов А.И. Микросоциология семьи: Методология исследования структур и процессов / А.И. Антонов. – М., 2007.
8. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа / А.Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 2007.
9. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : Прайм – Еврознак, 2001.
10. Булыгина И.С. О динамике ролевых и межличностных отношений в семейном общении / И.С. Булыгина // *Семья и личность*. – М., 2008.
11. Клецина И.С. Психология гендерных отношений: Теория и практика / И.С. Клецина. – СПб. : Алетей. 2004.
12. Солодников В.В. Социология социально-неадаптированной семьи / В.В. Солодников. – СПб. : Директ, 2007.
13. Стивен Хассэн (Хассен). Освобождение от психологического насилия: деструктивные культы, контроль сознания, методы помощи / Хассен Стивен. – СПб. : прайм-Еврознак, 2001. – 400 с.
14. Рахматшаева В.А. Психология взаимоотношений / В.А. Рахматшаева. – М. : 2007.
15. DC Krug E.G., Dahlberg L.L. Mercy, J.A. Zwi A.B. and Lozano R., «World Report on Violence and Health, Chapter 4: Violence By Intimate Partners», American Psychological Association, Washington, World Health Organization, 2002, Geneva.
16. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization. Domestic Violence against Women and Girls 2000. <http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/digest6e.pdf>.



УДК 159.9:343.8(477)

## ВИКОРИСТАННЯ ТЕРАПЕВТИЧНОГО НАРАТИВНОГО ПІДХОДУ В РОБОТІ ІЗ СУБ'ЄКТАМИ ПРОБАЦІЇ

Дем'яненко Ю.О., к. психол. н.,  
доцент кафедри психології

*Академія Державної пенітенціарної служби*

У статті проаналізовані наукові підходи до вивчення психологічних особливостей процесу творення тексту, його впливу на формування еґо-ідентичності та розуміння особистістю власного життя. Розглянуто значення інтерпретації текстів у процесі соціально-психологічної роботи з особами, до яких застосовано пробацію.

**Ключові слова:** *нарратив, пробація, усвідомлення особистісного досвіду, еґо-ідентичність, соціально-психологічна робота із суб'єктами пробації.*

В статье проанализированы научные подходы к исследованию психологических особенностей процесса создания текста, его влияния на формирование эго-идентичности и понимание личностью своей жизни. Рассмотрено значение интерпретации текстов в процессе социально-психологической работы с лицами, к которым применена пробация.

**Ключевые слова:** *нарратив, пробация, осознание личного опыта, эго-идентичность, социально-психологическая работа с субъектами пробации.*

Demianenko Yu.O. USE OF A THERAPEUTIC NARRATIVE APPROACH IN THE WORK WITH PROBATION SUBJECTS

The article analyzes the scientific approaches to the study of psychological peculiarities of the text creation process, its influence on the identity formation and personality's understanding of their own life. The significance of the texts interpretation in the process of social-psychological work with persons to whom the probation is applied, are considered.

**Key words:** *narrative, probation, comprehension of personal experience, ego-identity, socio-psychological work with people who are on probation.*

**Постановка проблеми.** У ході реформування системи кримінально-виконавчої служби на базі кримінально-виконавчої інспекції створено службу пробації. Метою служби пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень, надання суду інформації про правопорушника для визначення найбільш ефективного для даної особи виду покарання (позбавлення волі чи іншого альтернативного покарання) на основі прогнозу подальшої поведінки особи та можливостей її виправлення у в'язниці чи на волі. Як зазначає Дмитро Ягунов, офіцер пробації водночас є державним службовцем, соціальним працівником, посередником між потерпілим та злочинцем, учасником кримінального процесу, учасником кримінально-виконавчого процесу [9]. Для реалізації поставленої мети та виконання посадових обов'язків персонал органів пробації має володіти не тільки знаннями кримінального та кримінально-виконавчого права, особливостями його практичного застосування, але і вміти професійно застосовувати психологічні компетенції, пов'язані з психолого-педагогічним супроводом засу-

дженого та психологічною корекцією його поведінки.

Основною функцією системи виконання покарань є допомога у виправленні особистості засудженого. У різні часи пропонувались різні методи роботи з даною категорією громадян, однак не всі з них виявилися ефективними. У ході реформування системи виконання покарань постає необхідність у перегляді способів впливу на засуджених, які б найповніше враховували особистість правопорушників і які б могли одночасно використовуватись як методи збору та аналізу інформації про особистість обвинуваченого (засудженого), оцінки ризиків вчинення повторного правопорушення та визначення криміногенних факторів впливу на його поведінку. Вищезазначеній меті відповідають психологічні нарративні методи.

**Аналіз останніх досліджень.** Дослідженням особливостей роботи органів пробації в юридичній царині займаються: І.Г. Богатирьов, О.І. Богатирьова, І.С. Яковець, Д.В. Ягунов. Розвитком нарративних технологій займаються Н.В. Чепелева, Є.С. Калмикова, В.О. Климчук, К.С. Жорняк, О.М. Шиловська. Соціально-психологічній діяльності у пробації присвячені роботи Н.Ю. Максимової, О.С. Третяк.

Однак наявні дослідження не розглядають питань, пов'язаних з аналізом конкретних психологічних методів та прийомів, які б доцільно було б використовувати у роботі з особами, до яких застосовано пробацію.

**Постановка завдання.** Метою статті є аналіз підходів науковців до визначення психологічних особливостей використання тексту як методу збору інформації про особу у контексті наративної терапії.

**Виклад основного матеріалу.** Сьогодні найбільш розповсюдженим видом роботи з засудженими є соціально-виховна, що впроваджується на основі психолого-педагогічних принципів та методів, спрямованих на корекцію соціальної поведінки засуджених, формування поваги до правил співжиття, дотримання вимог до законів та інших правил поведінки, прийнятих у суспільстві.

Під час проведення соціально-виховної роботи персонал органу з питань, насамперед, має спонукати засудженого до переосмислення своєї неправомірної поведінки, що спричинила притягнення до відповідальності за вчинене правопорушення, задля запобігання повторним злочинам. На наш погляд, для реалізації цієї мети найкраще відповідають методи нарративної терапії.

Наратив визначається багатьма авторами як спосіб репрезентації минулого досвіду за допомогою послідовності впорядкованих речень. Наратив формується у процесі життєдіяльності людини під впливом соціальної реальності, яка виникає під впливом культури, норм, цінностей, зразків поведінки оточуючих. «Намагаючись усвідомити життя, перед людьми виникає завдання вибудувати свій досвід подій у часову послідовність таким чином, аби сформувався послідовний звіт про них самих і оточуючий їх світ» [6]. Наратив як особистісна структура спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, що втілюється у тексті-оповіданні.

Отже, поняття «нарратив» тісним чином пов'язаний із поняттям «досвід». Постмодерністські дослідники розглядають досвід через призму історій, в яких ми живемо і які розповідаємо. Дж. Фрідман і Дж. Комбс вважають, що оскільки ми не можемо об'єктивно пізнати реальність, нам залишається лише інтерпретувати досвід. Розгляд досвіду людей з їхньої точки зору орієнтує нас на специфічні реальності, які формують їх особистісні нарративи (і формуються ними).

Дж. Фрідман та Дж. Комбс зазначають, що раніше досвід вони тлумачили як те, що накопичується у пам'яті, через яку можна отримати інформацію про нього. Розглядаючи досвід із постмодерністської точки

зору, вони вважають, що «досвід забарвлюється і формується змістом, котрий людині надають, і у залежності від того, чи відповідає він історіям, котрими вони живуть, до цього досвіду звертаються або ні» [8, с. 153].

В.В. Нуркова розглядає життєвий досвід дещо по-іншому і вважає, що суб'єктивний досвід особистості зберігається в автобіографічній пам'яті. Вона пише, що автобіографічним «матеріал пам'яті стає лише тоді, коли починається його існування у формі розповіді. Автобіографічна пам'ять стає містком від «природного» переживання конкретної ситуації життя, до «окультуреної» форми соціальної взаємодії суб'єкта з самим собою у різних часових іпостасях» [7, с. 21].

Н.В. Чепелева зауважує, що слід розділяти особистий і особистісний досвід. «Формуючись у взаємодії людини зі світом, особистісний досвід являє собою організовану і цілісну структуру, вихідний матеріал для якої надають реальні життєві події. Його можна розглядати як осмислення та впорядкування поточних подій, які зароджуються у тих чи інших життєвих ситуаціях, і, будучи означені, осмислені та проінтерпретовані, трансформуються у досвід особистості» [6; 14]. Особистісний досвід визначає сприйняття та розуміння навколишнього середовища, інших людей, місце людини у світі та регулює поведінку. Особистий досвід, на думку дослідниці, є сукупністю перебування особистості у різних життєвих ситуаціях. У контексті нашої проблематики офіцера пробації має цікавити саме особистісний досвід, що представлений у життєвих розповідях засудженого, аналіз яких дасть інформацію щодо змін у текстах-розповідях в їх забарвленні, суб'єктивній оцінці.

Пов'язуючи поняття життєвого досвіду, що репрезентується мовленнєвою свідомістю, та поняття нарратив, «можна говорити про створення особливого роду нарративної ідентичності – текстового модусу існування ідентичності особистості, де саморозуміння й самопрезентація відбуваються одночасно, утворюючи єдиний конструкт. Його цілісність відповідає концептуальній цілісності суб'єктивної реальності індивіда» [3, с. 51].

Поняття нарративної ідентичності ввів П. Рікер, який вважав, що особистість отримує власне існування тільки у процесі розповіді історій.

Виділяють такі функції нарративної ідентичності:

1. Подаючи особистий нарратив, суб'єкт конструє у його просторі особливу нара-



тивну ідентичність особистості, що слугує моделлю для вивчення її системи.

2. У процесі нарації психологічна реальність суб'єкта і реальність тексту стають тотожними.

3. Наративна ідентичність конструюється як феномен буття особистості, невіддільний від життєвого процесу.

4. У наративній ідентичності репрезентовано найзначніші для особистості ідентичності у повноті їх взаємозв'язків і відносин, що мають якісну визначеність [3, с. 51].

Таким чином, у центр уваги потрапляє проблема «Я» індивіда, що дає можливість сфокусувати увагу на суб'єктивному інтерпретуванні подій у контексті життєвого шляху особистості. Дослідників цікавить те, як це «Я» говорить, відображає в оповіданні власне життя, тобто виникає питання усвідомлення та інтерпретації особистістю набутого життєвого досвіду.

Розвиваючи вищезгадану ідею, Т.М. Титаренко приходять до висновку, що під час створення свого наративу людина навчається у своєму життєписі не лише представляти себе, але й водночас себе індивідуально конституювати, по-новому структуруючи свій життєвий досвід. Так поступово формується нова, більш цілісна та конструктивна оповідна ідентичність, аналізуються переживання, емоційні стани, відчуття, які реально є в особистості, живуть у її душі, її тілі. Відчуття, які аналізуються, є феноменами, тому що вони суб'єктивні, тому що не піддаються об'єктивному аналізу... Кожен такий феномен суто індивідуальний, навіть в одній особі двох однакових переживань практично не буває. І кожне, якщо його проаналізувати, дає матеріал для самопізнання [6].

У контексті наративного направлення роботи із проблемними ситуаціями «Терапевти вважають, що у людському досвіді присутні «сутності», які мають бути вловлені у деякому наративі і запропоновані клієнту замість його старих, ілюзорних наративів <...> знання, будучи соціально набути, змінюються й оновлюються у кожен момент взаємодії» [8].

У процесі індивідуальної роботи відбувається осмислення і переробка особистісної історії людини через діалог і, як результат, у клієнта поступово виникає нове бачення власної історії – причому, не лише в інтелектуальному, а й емоційному плані. Завдяки цьому і здійснюються зміни: клієнт стає більш цілісним, здатним позитивно сприймати власне життя та самого себе [4].

Значення тексту власної історії для дослідника пояснюється тим, що у ньому зафіксована базова життєва концепція,

через яку, як через «інтерпретаційний фокус», переломлюються всі події, проблеми людини [6].

У наративній парадигмі науковці виділяють наступні завдання для дослідника текстів:

– Розуміння засвоєння та породження смислів текстів клієнтів. Воно може відбуватися на двох рівнях: структурному (значеневому), основною характеристикою якого є відновлення смислу, закладеного у текст його автором, та смислового, який можна розглядати як процес трансформації змісту вихідного тексту і іншу знаково-смыслову систему, його переосмислення реципієнтом (будь-який текст має потенційну множину смислів, які зумовлені великою кількістю смислових шарів);

– Інтерпретація – смислове збагачення текстів, яке здійснюється завдяки зануренню у контекст – особистісний, діяльнісний, культурний. М.Д. Макаров вважав, що інтерпретаційні схеми допомагають формувати інтенції та думки, спрямовувати дії людей [6].

Перед людиною стоїть завдання: за допомогою життєвого досвіду розібратися у собі, відбудувати власну, більш продуктивну «історію життя», яка б задовольняла її, і, відповідно, людина стала б сприймати цю історію як власну. Залежно від того, як людина буде сприймати, розуміти свій досвід, таким чином вона буде будувати своє подальше життя, використовуючи певні стереотипні способи поведінки, характерні для неї. Отже, постає питання структурування отриманої із зовні інформації та її перехід у структуру «Я-концепції» особистості.

Н.В. Чепелева вважає, що ця трансформація неможлива без процесу усвідомлення. «Особистий досвід задається тими чи іншими життєвими ситуаціями, характером поведінки людини у них, особливостями взаємодії з іншими людьми. Але для того, щоб цей досвід був інтегрований особистістю, перетворений у структури її свідомості, цей досвід повинен бути усвідомленим і проінтерпретованим, тобто тим чи іншим засобом структурований особистістю» [6, с. 10].

Аналізуючи автобіографічні тексти, В.Б. Голофаст приходять до висновку, що «чим більш наївний переказ історій життя, тим ближче його структура до прошарку повсякденної свідомості того оточення, до якого належить оповідач, і, навпаки, чим вище рефлексивність оповідача, його комунікативна та культурна компетенція, тим з більшою вірогідністю можуть бути використані умовності стилістичних засобів, точка

зору, принципи неочікуваних жанрів і тим ймовірніша тематична селекція спогадів, фактів, способів їх подачі і опису» [2].

Наративні критерії, згідно з якими відбувалась обробка тексту, вказують на міру відкритості оповідача, його комунікативну компетентність: тематизація, відбір подій і рис по контрасту слід очікувати при сильній зовнішній стимуляції чи при високому рівні компетентності оповідача [6].

На наш погляд, рефлексія є основним механізмом усвідомлення життєвого досвіду, оскільки передбачає активну роботу з отриманою із зовнішнього середовища інформацією, здатність до самозвіту, самоаналізу своїх дій, поведінки, власних психічних станів. Саморефлексія може бути спрямована не тільки на роздуми про те, що відбувається у свідомості, а й на те, що відбувається взагалі у житті людини. Саморефлексія є показником росту особистості, оскільки спрямована на саморозкриття і самозаглиблення, з метою свідомого встановлення ціннісної чуттєво-раціональної поведінки, яка відповідатиме внутрішнім потребам особистості та вимогам суспільства. Мова, як засіб надання змісту реальності, відіграє важливу та визначальну роль у процесі рефлексії та саморефлексії, оскільки за допомогою мови людина фіксує свій психологічний стан, свої проблеми, оцінює обставини, які склалися в її житті, намічає шляхи вирішення складних ситуацій. Л.П. Гримак вважає, що провідним, регулюючим усі процеси є словесно-логічний рівень свідомості, тому що його роль полягає в організації всього змісту свідомості, завдяки чому людина з легкістю може переходити від сьогодення до минулого або до майбутнього, від початкового моменту діяльності до кінцевого і, навпаки, може приводити у систему свої уявлення про світ і себе у цьому світі. Названі вище фактори є складовими процесу усвідомлення, завдяки якому надбаний досвід інтегрується у структуру свідомості, надаючи зміст подіям, таким чином з'являється можливість для подальшої роботи з життєвим досвідом особистості.

Відповідно, офіцер служби пробації у ході бесід із засудженим має виявляти домінуючі наративи та допомагати «деконструювати» негативні історії, змінювати їх сенс, направляючи у соціально-означене поле. Це відбувається шляхом «переуявлення» минулого досвіду, і, відповідно, нова історія стає рушієм нової ідентичності.

У наративній практиці використовуюється ряд інтервенцій, що спонукають до винайдення та переосмислення негативних дискурсів. В.О. Климчук зазначає наступні:

– Деконструкція. За допомогою запитань терапевт реконструює проблемну історію клієнта – деталізує її, вивчає у контексті – щоб відкрити собі й клієнту домінуючі соціальні, культурні і політичні практики, які свого часу допомогли створити і зараз підтримують проблему. Деконструкція – це свого роду «розархівування» смислів.

– Екстерналізація. Терапевт ставить питання і робить коментарі, які підкреслюють точку зору на проблемі як зумовлену більшою мірою зовнішнім впливом на людину, ніж її особистісними характеристиками, її внутрішніми вадами чи її діями. Екстерналізація відділяє особистість від проблеми; часто проблемі дають ім'я чи персоніфікують її.

– Згущення історій. За допомогою запитань допомагають створити якомога повніший опис і розуміння живого досвіду клієнта, а у такий спосіб запрошують його обрати нові життєві історії.

– Усвідомлення унікальних подій і створення бажаних наслідків. У ході роботи терапевт знаходить унікальні, яскраві події, які суперечать проблемі і слугують шляхом до альтернативної чи бажаної історії. Ці події ідентифікують, підкреслюють і допомагають їм стати ресурсом для клієнта. Так само працюють із майбутнім, щоб сконструювати нову історію, бажанішу і кориснішу.

– Відкритість. Щоб мінімізувати владу різниці позицій між терапевтом і клієнтом, наративний терапевт ділиться з клієнтом інформацією про себе і запрошує клієнта запитувати про свій досвід і переконання.

– Рефлексія. Терапевт дає можливість клієнту, терапевтичній команді або будь-якому спостерігачу (якщо він був) можливість рефлексії щодо своєї взаємодії із клієнтом, у той час як сам він і клієнт лише слухають.

– Лист клієнту. Терапевт пише лист клієнту зі своїми думками, рефлексіями почуттів і надсилає клієнту після терапевтичної сесії або у кінці курсу терапії. Лист підтримує клієнта у його змінах, і клієнт може його (їх) читати й перечитувати тривалий час після терапії. Форма листів може бути найрізноманітніша, все залежить від конкретного випадку – багато зразків таких листів можна знайти у роботі Дж. Фрідмена та Дж. Комбса [8].

– Створення спільності інтересів (communities of concern). Терапевт запрошує клієнта «впустити» в їхню розмову «голоси» значущих людей, щоб допомогти опору впливу обмежуючих домінуючих наративів і підтримати нові наративи і бажані результати. Також терапевт надихає клієн-



та об'єднуватися чи приєднуватися до груп людей зі схожими проблемами.

– Розробка завершальних церемоній. Терапевт пропонує клієнтові створити церемонію чи ритуал, за допомогою якого значущі для нього люди могли б посвідчити їх зміни, цим самим підкресливши їх, підтримавши. Це може бути сертифікат, заява, публічне оголошення, пісня тощо – все обмежено лише уявою учасника терапії.

Одним із найбільш розповсюджених методів збору інформації про засудженого та методом психолого-педагогічної роботи з ним у системі виконання покарань є бесіда. За допомогою вірно поставлених питань офіцер пробації може направляти осіб, до яких застосовується пробація, на переосмислення негативних домінуючих розповідей. Вважається, що люди, які несуть у собі «деспотичні» історії, можуть протистояти їхньому впливу, шукаючи підтримку у субкультурах, що живуть іншими історіями. Представником таких культур може стати співробітник служби пробації.

Пропонуємо використовувати методи, які застосовуються терапевтами у руслі короткотермінової терапії, орієнтованої на рішення, для переходу від розмов-проблем до розмов-рішення.

– Питання-винятки (exception questions). Спрямовані на пошук винятків із проблеми, ситуацій чи подій з минулого (теперішнього), коли проблема не була власне проблемою. Це спосіб «деконструкції» проблеми без пошуку її причин і розуміння її та спосіб конструювання рішення.

– Чудо-питання (miracle questions). Ці питання допомагають людям ставити цілі, пропонуючи їм уявити, яким би могло бути їх життя, якби проблема вирішилася. Основна мета – сфокусуватися на рішенні і розфокусуватися на проблемі.

– Питання-шкали (scaling questions). Використовуються так само, як і в інших напрямках терапії, щоб допомогти клієнту бути більш точним і конкретним, набути здатності вимірювати і оцінювати проблеми і успіхи.

– Копінг-питання (coping questions). Ці питання допомагають клієнту, якому не вдається побачити жодного винятку із проблеми чи жодного способу руху вперед. Це питання може бути таке: «Мені цікаво знати, чому ти робиш те, що ти робиш?».

– Креативне нерозуміння. Наприклад, те, що зазвичай сприймається як опір терапії, розглядається як сигнал про те, що терапевт не зрозумів клієнта і помилився в інтерпретації; це дає можливість терапевту більше навчитися у клієнта і повернутися на шлях рішення [4].

Вищезазначені методи дадуть змогу не тільки зібрати інформацію для глибокого аналізу особистості засудженого з метою подальшої доповіді у суді з відповідною характеристикою підозрюваного чи засудженого, але й на основі отриманих автобіографічних розповідей виділяти домінуючі негативні історії, аналізувати причини їх появи, та за допомогою корегуючих розмов «переписувати» життєві історії суб'єктів пробації.

**Висновки.** Отже, у ході індивідуальної соціально-виховної роботи персонал пробації має спонукати засуджених до розповіді життєвих історій, використовуючи психологічні методи роботи з нарративом. Це дасть змогу спеціалісту дослідити форми самоідентифікації особи, до якої було застосовано пробацію, особливості її життєвого досвіду, життєвих ситуацій, які могли призвести до небажаної поведінки, а також дасть історії, які будуть слугувати основою ресоціалізації та виправлення особистості у майбутньому.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальные проблемы психологии / под ред. Н. В. Чепелевой. – Том 2. Психологическая герменевтика. – Киев, 2002. – Вып. 2. – 140 с.
2. Голофаст В.Б. Многообразие биографических повествований / В.Б. Голофаст // Социологический журнал. – 1995. – № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socjournal.ru/article/132?print=yes>.
3. Джужа О. Особистий нарратив як модель вивчення етнокультурних особливостей ідентичності / О. Джужа // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 49 – 60.
4. Калмыкова Е.С. Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории (часть II) / Е.С. Калмыкова, Э. Мергенталер // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 2, июнь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=200020201>
5. Климчук В.О. Сучасне психологічне консультування та психотерапія: дискурс соціального конструкціонізму / В.О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 2. – С. 63-68.
6. Нарративні психотехнології / Н.В. Чепелева, М.Л. Смульсон, О.М. Шиловська, С.Ю. Гуцол ; за заг. ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Главник, 2007. – С. 144. (Серія «Психол. інструментарій»).
7. Нуркова В.В. Автобиографическая память как проблема психологического исследования / В.В. Нуркова // Психологический журнал. – 1996. – № 2. – С. 16 – 29.
8. Фридман Дж. Конструирование иных реальностей: Истории и рассказы как терапия / Дж. Фридман, Дж. Комбс ; пер. с англ. В.В. Самойлова. – М. : Класс, 2001. – 368 с.
9. Ягунов Д. Служба пробації: концепція, засади діяльності, організаційна структура / Д. Ягунов // Відновне правосуддя в Україні. – 2007. – № 1. – С. 60-64.

УДК 159.9

## ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАЗОК У ТЕРАПІЇ НАРЦИСИЧНОГО РОЗЛАДУ ОСОБИСТОСТІ

Дідух М.Л., д. психол. н.,  
професор кафедри психології

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Стаття побудована на методології аналітичної психотерапії. Наведено результати групової психотерапії клієнтів з проявами нарцисичного розладу особистості зі застосуванням психодрами та арт-терапії. За основу була обрана українська народна казка «Котирогошко», яка була основою аналізу шляхів індивідуації нарцисичної особистості. Отримано позитивний терапевтичний результат діяльності групи.

**Ключові слова:** аналітична терапія, нарцисизм, міфологеми, психодрама, несвідоме.

Статья построена на методологии аналитической психотерапии. Приведены результаты групповой психотерапии клиентов с проявлениями нарцисического расстройства личности с применением психодрамы и арт-терапии. За основу была выбрана украинская народная сказка «Котирогошко», которая была основой анализа путей индивидуации нарцисической личности. Получен положительный терапевтический результат деятельности группы.

**Ключевые слова:** аналитическая терапия, нарцисизм, мифологеми, психодрама, бессознательное.

Didukh M.L. EXPERIENCE OF USE OF UKRAINIAN FOLK TALES IN THERAPY OF NARCISSIC DISORDER OF PERSONALITY

The article is based on the methodology of analytical psychotherapy. The results of group psychotherapy of clients with manifestations of narcissistic personality disorder using psychodrama and art therapy are presented. The basis was chosen Ukrainian fairy tale "Kotihogoshko", which was the basis for analyzing the ways of individuation of the narcissistic personality. We received a positive therapeutic result of the group psychotherapy.

**Key words:** Analytical therapy, narcissism, mythology, psychodrama, unconsciousness.

**Постановка проблеми.** Нарцисичний розлад особистості привертає увагу сучасних спеціалістів у сфері аналітичної терапії. Цей розлад ускладнює як процес соціалізації, так і індивідуації особистості, призводить до «інструментально-маніпулятивного» типу стосунків з оточенням. Для корекції означеного розладу потрібні зусилля як клієнта, так і терапевта, і розуміння плану розвитку особистості. У західній психотерапії для цього переважно використовують архетипічні символи та міфологеми описані в античній міфології. Але, як доведено у наших попередніх дослідженнях [3], етнічне несвідоме має свою специфіку, тому ці міфологеми можуть бути непридатними або недостатньо зрозумілими для українських клієнтів. Саме тому виникла проблема пошуку відповідних міфологем у межах саме українського етнічного несвідомого.

**Аналіз попередніх досліджень.** Нарцисичний розлад особистості – це порушення ставлення до себе та до інших людей, що проявляється у вигляді неадекватної самооцінки, завищеного рівню домагань, постійного прагнення довести як собі, так і іншим свою «виключність» [1; 5; 9]. У соціологічних та культурологічних дослідженнях пов'язують поширення нарцисичного

розладу з впливом реклами та засобів масової інформації, які пропагують цінності індивідуалізму та «глянцевого» ідеального образу життя. Виходячи з позицій аналітичної психології вважається, що нарцисизм є «первинним», притаманним дитині від народження, але за адекватних умов виховання він минає, дитина дорослішає, у неї формується більш зріла самооцінка та механізми психологічного захисту. Більшість дослідників пов'язують нарцисичний розлад дорослої особистості з проявами дериважації, емоційного неприйняття з боку матері або батьківської родини. Відсутність належного рівня прив'язаності до матері, відчуття «безумовної любові», змушує дитину вдаватися до фантазій про власну виключність, доводити оточуючим, що вона заслуговує на любов та визнання [5]. Наявність цього порушення призводить насамперед до проблем з рівнем домагань – завищений рівень за умови невдачі різко знижується, перфекціонізм, який зустрічається у нарцисичних особистостей, сприяє тому, що людина не може завершити справу та отримати задоволення від результату. Порушення саморегуляції у нарцисичної особистості призводить до безпосереднього відчуття вразливості особистості, відчуття



безсилля та безперспективності життя, деструктивні тенденції спрямовані на себе та на інших. Людина повністю заперечує можливість тотальної невдачі, декларує повний спокій в екстремальній ситуації, заперечує негативну реакцію на безвихідну ситуацію. Психологічний захист у вигляді знецінювання проявляється також у декларуванні спокійного ставлення до зради оточуючих. В архетипічній школі аналітичної терапії поширено аналіз казок та міфів з метою глибшого розуміння процесу індивідуалізації [4; 10; 11].

К. Аспер [1] пропонує аналіз фольклорних джерел та казок, самостійно створених пацієнтами, як успішний шлях до розуміння нарцисичної проблематики клієнтів, та побудови плану роботи.

**Постановка завдання.** Метою даного дослідження є пошук шляхів трансформації нарцисичної особистості в українській народній казці «Котигорошко» [7]. Саме цю казку було обрано тому, що під час опитування 27 особистостей з ознаками нарцисичного типу особистості (за опитувальником А. Бека) 23 з них назвали саме її як улюблену та найбільш значущу. З 36 студентів-психологів також 30 вважали саме цю казку (з-поміж інших українських казок) такими, які відображають особливості нарцисичної особистості. При аналізі казок можна звертати увагу на різні аспекти: соціально-культурний, соціально-історичний, морально-етичний тощо [6]. У нашому дослідженні ми звернемо увагу лише на аналіз цих казок у межах аналітичної парадигми та наведемо приклади роботи з ними у терапевтичній та учбовій групі.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** У казці «Котигорошко» народження головного героя є магичним, що одразу підкреслює його унікальність у порівнянні з братами та сестрою: «От одного разу пішла жінка на річку прати, коли ж котиться горошинка по дорозі. Жінка взяла горошинку та й з'їла. Згодом народився у неї син. Назвали його Котигорошком. Росте та й росте той син, як з води, – не багато літ, а вже великий виріс. Одного разу батько з сином копали колодязь – докопались до великого каменя. Батько побіг кликати людей, щоб допомогли камінь викинути. Поки він ходив, а Котигорошко узяв та викинув. Приходять люди, як глянули – аж поторопіли. Злякались, що у нього така сила, та й хотіли його вбити. А він підкинув того каменя та й підхопив, люди й повтікали.

От копають далі та й докопалися до великого шматка заліза. Витяг його Котигорошко та й сховав» [7]. Його фізичне дорослішання відбувається напрочуд

швидко, чого не можна сказати про розумове. Клієнти під час аналізу цього епізоду казки сприймали його позитивно, пригадували епізоди з власного дитинства та підліткового періоду, коли вони вчиняли щось «героїчне», але це не сприймалося батьками та однолітками: «Я у десять років стрибнув з високого паркану на будівництві, приземлився на цвях, поранив ногу. Я думав, що хлопці вважатимуть мене «крутим», хоробрим, але вони злякались та повтікали...». Ці переживання глибоко запам'ятовуються нарцисичними особистостями, вони довгі роки вважають себе недостатньо оціненими.

У другому епізоді казки Котигорошко дізнається про своїх братів та сестру і вирушає їх визволяти, попри те, що батьки не підтримують цієї ідеї. «Виходить у двір, тоді в будинок, а змія нема, сама сестра Оленка вдома.

– Здорова була, дівчино! – каже Котигорошко.

– Здоров був, парубок! Та чого ти сюди зайшов? Прилетить змій, то він тебе з'їсть.

– Отже, може, й не з'їсть! А ти ж хто така?

– Я була одна дочка у батька й матері, та мене змій украв, а шестеро братів пішли визволяти та й загинули.

– Де ж вони? – питається Котигорошко.

– Закинув змій до темниці, та й не знаю, чи ще живі, чи, може, на попільць потрухли.

– Отже, може, я тебе визволю, – каже Котигорошко.

– Де тобі визволити? Шестеро не визволило, а то б ти сам! – каже Оленка.

– Дарма! – відказує Котигорошко. Та й сів на підвіконні, дожидається.

Коли це летить змій. Прилетів та тільки у хату – зараз:

– Ге, – каже, – людський дух пахне!

– Де б то не пах, – відказує Котигорошко, – коли я прийшов,

– Агов, хлопче, а чого тобі тут треба? Битися чи миритися?

– Де то вже миритися – битися! – каже Котигорошко.

– Ходімо ж на залізний тік!

– Ходімо.

Прийшли. Змій і каже.

– Бий ти!

– Ні, – каже Котигорошко, – бий ти спочатку!

От змій як ударив його, так по кісточки і ввігнав у залізний тік. Вирвав ноги Котигорошко, як махнув булавою, як ударив змія – ввігнав його у залізний тік по коліна. Вирвався змій, ударив Котигорошко – і того по коліна ввігнав. Ударив Котигорошко вдруге, по пояс змія загнав у тік, уда-



рив утретє – зовсім убив. Пішов тоді у льохи-темниці, відімкнув своїх братів, а вони тільки-тільки що живі. Забрав тоді їх, забрав сестру Оленку і все золото та срібло, що було у змія, та й пішли додому.

От ідуть, а він їм і не признається, що він їх брат». Поводження Котигорошка під час цього епізоду підкреслено маскулінне – він не чує застережень своєї сестри, не цікавиться її баченням ситуації, не вступає у розмову зі Змієм. Його дії спрямовані лише на досягнення власної мети, так, як він це розуміє. При обговоренні цього фрагменту з клієнтами та студентами спостерігався протилежний тип реакцій. Студенти сприймали поведінку Котигорошка як небезпечну та незрозумілу: «Сестра явно почувається добре у шлюбі зі Змієм, не факт, що їй взагалі потрібно рятувати. Брати живі, але сестру вони не цікавлять. Змій прагне не до бійки, а до дружньої розмови». Клієнти з нарцисичними розладами сприймають поведінку Котигорошка як цілком адекватну: «Змія треба покарати! Лише Котигорошко може їм зарадити. Нема чого слухати батьків та сестру, вони нічого не розуміють, вони не знають який Котигорошко сильний». При аналізі символічного змісту цього епізоду студенти сприймають його як перемогу над власною агресивністю та жадібністю, спробу відновити сімейні стосунки, знайти та зібрати «втрачені» частини себе. Клієнти сприймають Змія як зовнішнього ворога, а сестру – як частину власної особистості яка не дає діяти у повну силу, як надмірну тривожність, брати асоціюються з прихованими, забутими можливостями та бажаннями: «Не знаю чи живі ще, чи вже потрухли».

У наступному епізоді відбувається сцена зради братів, та Котигорошко лишає батьківську оселю. Студенти вважали основним сенсом цього епізоду сепарацію від батьків, початок подорожі у пошуках себе, а не втрачених частин батьківської родини. Стосунки з братами залишались, переважно, поза увагою учасників цієї групи. Учасники терапевтичної групи вважали цей епізод одним з найважливіших, вони акцентували увагу на невдячності братів, їхньої жадібності, зраді. Особливу увагу цієї групи привертала дуб за плечима Котигорошка: «Він фізично вижив, але зрада братів, їхня невдячність обтяжує його. Він не може насправді пробачити їх і йде з батьківського дому». Усвідомлення знецінених переживань такого типу мало суттєвий терапевтичний ефект, у самозвітах учасників відображено, що це змусило їх замислитись над значенням своїх

стосунків з близькими людьми, невідредагованими образами, відчуттям «дуба на плечах».

Ідеї грандіозності посилюються у наступному епізоді казки: «Іде собі та іде, коли дивиться – відтіль гора і відсіть гора, а між ними чоловік руками й ногами у ті гори вперся та й розпихає їх. Каже Котигорошко:

- Боже поможи!
- Дай боже здоров'я!
- А що ти, чоловіче, робиш?
- Гори розпихаю, щоб шлях був.
- А куди йдеш? – питає Котигорошко.
- Щастя шукати.
- Ну, то й я туди. А як ти звешся?
- Вернигора. А ти?
- Котигорошко. Ходімо разом!
- Ходімо.

Пішли вони. Ідуть, коли бачать: чоловік серед лісу як махне рукою – так дуби й вивертає з корінням.

- Боже поможи!
- Дай боже здоров'я!
- А що ти, чоловіче, робиш?
- Деревя вивертаю, щоб іти було просторіше.

– А куди йдеш?  
– Щастя шукати.  
– Ну, то й ми туди. А як звешся?  
– Вернидуб. А ви?  
– Котигорошко та Вернигора. Ходімо разом!  
– Ходімо.

Пішли втрюх. Ідуть, коли бачать – чоловік зі здоровенними вусами сидить над річкою: як крутнув вусом – так вода й розступилася, що й по дну можна перейти. Вони до нього:

- Боже поможи!
- Дай боже здоров'я!
- А що ти, чоловіче, робиш?
- Та воду відвертаю, щоб річку перейти.
- А куди йдеш?
- Щастя шукати.
- Ну, то й ми туди. А як звешся?
- Крутивус. А ви?
- Котигорошко, Вернигора, Вернидуб. Ходімо разом!

– Ходім! Пішли. І так їм добре йти: де гори на дорозі – то Вернигора перекине; де ліс – Вернидуб виверне; де річка – Крутивус воду відверне».

Студенти сприймали цей епізод переважно як смішний: «Це схоже на ігри малих дітей, підліткові розваги...», «Вони не мають ніякої мети, розважаються, все трощать...». З емоцій у студентів переважав подив та сміх – «це не герої, хулігани, дурні».

У групі нарцисичних особистостей реакція була іншою: «Котигорошко знаходить рівних собі, справжніх козаків, ра-



зом вони – сила!». Грандіозність перемог над природою «зачаровує» учасників, вони відтворюють цей епізод як у психодраматичному етюді, так і у малюнках, які вони створюють по закінченні терапевтичної сесії. Цікавим є те, що на цих малюнках Котигорошко зображується вищим за своїх друзів – велетів. При аналізі таких результатів учасники змогли вийти у рефлексивну позицію, усвідомити, що фантазії власної грандіозності є механізмом психологічного захисту, вони заспокоюють, але можуть призвести до нерациональної та руйнівної поведінки. Розмова була спрямована на те, що «ламають» та «пересувають» учасники у своєму житті, щоб довести свою силу, або «полегшити» собі шлях до невідомої їм самим мети. На нашу думку, цей епізод дає можливість усвідомлення різних частин нарцисичної особистості, відокремити руйнівні імпульси від «Self» клієнта, що й було реалізовано у ході групової терапевтичної сесії.

У наступному епізоді відбувається зустріч з наступним ворогом. «Ти, Вернигоро, зоставайся дома та вари їсти, а ми втрюх підемо на полювання.

Пішли вони, а Вернигора наварив їсти та й ліг спочивати. Коли хтось стукає у двері:

– Відчини!

– Невеликий пан, відчиниш і сам, – каже Вернигора. Двері відчинились, та й знов хтось кричить:

– Пересади через поріг!

– Невеликий пан, перелізеш і сам. Коли влазить дідок маленький, а борода на сажень волочиться.

Як ухопив Вернигору за чуба та й почепив на гвіздок на стіну. А сам усе, що було наварене, виїв, випив, у Вернигори зі спири ремінь шкіри видрав та й подався.

Вернигора крутився-крутився, якомсь зірвався з гвіздка, кинувся знову варити; поки товариші поприходили, уже доварив.

– А чого ти запізнився з обідом?

– Та задрімав трохи.

Наїлись та й полягали спати».

Ця ситуація повторюється тричі, до неї потрапляють усі друзі Котигорошка. Розглядаючи символізм даного епізоду, можна помітити, що на впевнених у власній могутності богатирів знаходиться більша сила, при зовнішній немічності старість перемагає всіх. Конфлікт архетипів «Вічної дитини» та «Старого» у цій казці вирішується на користь Старого, розщеплені «дикі» частини особистості не проявляють своїх почуттів, не об'єднуються з метою протистояння. Нарцисичні прояви не дозволяють схилитися перед Старим, ані допомогти йому, ані визнати свою поразку. Котигоро-

шко демонструє більш зрілу поведінку: «На другий день ті троє йдуть на полювання, а Котигорошко вдома зостається. От наварив він їсти та й ліг спочивати. Аж грюкає хтось у двері:

– Відчини!

Відчинив двері, – аж там дідок маленький, а борода на сажень волочиться.

– Пересади через поріг!

Узяв Котигорошко, пересадив. Коли той пнеться до нього, пнеться.

– А чого тобі? – питає Котигорошко.

– А ось побачиш чого, – каже дідок, доп'явся до чуба та тільки хотів ухопити, а Котигорошко:

– То ти такий! – та собі хап його за бороду, вхопив сокиру, потяг його у ліс, розколов дуба, заклав у розколину дідову бороду й защепив її там.»

Як бачимо у цьому епізоді відбувається значне посилення Его, герой здатний вступити у діалог, допомогти іншому, перемогти свій страх перед старістю та немічністю. Саме таким чином сприймали цей уривок представники студентства: «Якщо будеш боятися самого себе, хизуватимешся силою, то знайдеться той, хто старіше й сильніше за тебе». Терапевтична група спочатку звертала більшу увагу на порушення – дотримання правил поведінки: «Вони не поважали старого», «Літніх людей треба слухатись», «Він їх покарав за порушення правил ввічливості». Після психодраматичного етюдучасники усвідомили дещо інший сенс цього епізоду: «Мені було страшно торкнутись старого, так неначе він «вип'є» всю мою силу», «Старий – це ніби якась частина мене самого – то немає сили поріг перейти, то можу перемогти будь-кого».

У наступному епізоді відбувається звільнення королівни з під влади Старого. «Почали вони спускати, довго спускали – таки сягнули дна, аж на інший світ. Став там Котигорошко ходити, аж дивиться: стоїть палац великий. Він увійшов у той палац, коли так усе й ся в золотом та дорогим камінням. Іде він покоями, аж вибігає йому назустріч королівна – така гарна, така гарна, що й у світі кращої нема.

– Ой, – каже, – чоловіче добрий, чого ти сюди зайшов?

– Та я, – говорить Котигорошко, – шукаю діда маленького, що борода на сажень волочиться,

– Е, – каже вона, – дідок бороду з дубка визволяє. Не йди до нього, – він тебе вб'є, бо вже багато людей повбивав.

– Не вб'є! – каже Котигорошко. – То ж я йому й бороду защепив. А ти ж чого тут живеш?

– А я, – каже, – королівна, та мене цей дідок украв і у неволі держить.

– Ну, то я тебе визволю. Веди мене до нього!

Вона й повела. Коли справді: сидить дідок і вже бороду визволив з дубка. Як побачив Котигорошка, то й каже:

– А чого ти прийшов? Битися чи миритися?

– Де вже, – каже Котигорошко, – миритися – битися!

От і почали вони битися. Бились, бились і таки вбив Котигорошко дідка своєю булавою». Аніма, що втілена в образі полоненої королівни, після визволення надає Котигорошку нові патерни поведінки. Герой може передбачити зраду побратимів і може щиро потурбуватись про долю пташенят. Він успішно спілкується з потойбічною істотою грифом. Епізод годування казкової птиці частинами свого тіла поширений у східних фольклорних джерелах і у цій казці він також є. Він символізує ціну, яку треба «сплатити» Его за просування до світла, до індивідуації, цей процес є достатньо складним і не можна чекати того, що він пройде безболісно. Студенти сприймали завершення казки як закономірну перемогу та винагороду головного героя. В учасників терапевтичної групи фінал казки викликав сильні почуття: «Його турбота про інших була нарешті прийнята», «Він зміг домовитись про допомогу і отримати її», «Світ є різним – у ньому є й друзі, й вороги, й зрадники і ті, що попри все тримають слово», «Можна не лише перемагати й хизуватися своєю силою, а й прохати по допомогу».

У роботі з терапевтичною групою ми використовували елементи психодрами [2] та арт-терапії, що допомагало глибше усвідомити символічний сенс народної казки. При повторному вимірюванні рівню нарцисичного розладу позитивна динаміка була помічена у 12 осіб з 17 (10 осіб з нарцисичними розладами брали участь у дослідженні, але не відвідували терапевтичну групу і їхні результати лишилися незмінними), що, згідно з критерієм знаків, дає можливість судити про достовірність зсуву на рівні 0,05.

**Висновки.** Казка «Котигорошко» містить міфологеми, притаманні українському етнічному несвідомому. Вона дає можливість на символічному рівні зрозуміти та пережити процес індивідуації, який властивий особам з нарцисичним типом особистості. Застосування саме цієї казки як послідовного опису дорослішання особистості у поєднанні з елементами психодрами та арт-терапії дає можливість достовірно зменшити інтенсивність переконань, які зумовлюють нарцисичний розлад.

**Напрямок подальшого дослідження** стане вивчення терапевтичного потенціалу інших українських фольклорних джерел та їх впровадження у групову роботу з клієнтами. Можливим варіантом може стати створення психологічної трансформаційної гри, яка базується на вивченні українського етнічного несвідомого.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Аспер К. Психология нарцисической личности. Внутренний ребёнок и самооценка / К. Аспер – М. : Добросвет, 2015. – 366 с.
2. Барц Э. Игра в глубокое: введение в юнгианскую психодраму / Э. Барц. – М., 1997. – 144 с.
3. Дідух М.Л. Порівняльний аналіз архетипічних образів у представників різних етнічних груп / М.Л. Дідух // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. – К., 2011. – Т. 11, вип. 5. – С. 169–177.
4. Дикманн Х. Юнгианский анализ волшебных сказок / Х. Дикманн. – СПб, 2000. – 256 с.
5. Мак-Вильямс Н. Психодинамическая диагностика. Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс. – М. : Класс, 1998. – 244 с.
6. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. – Л. : Наука, 1987. – 442 с.
7. Українські народні казки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kazka.in.ua>.
8. Холлис Дж. Призраки вокруг нас. В поисках избавления / Дж. Холлис. – М. : Когито-Центр, 2015. – 192 с.
9. Хотчкис С. Адская паутина. Как выжить в мире нарциссизма / С. Хотчкис – М. : Класс, 2010. – 248 с.
10. Adams M.V. The Archetypal School. The Cambridge Companion to Jung / M.V. Adams. – Cambridge, 1997.
11. Hillman J. The Great Mother, Her Son, Her Hero and the Puer / J. Hillman. – Dallas, 1973/1991.



УДК 159.9

## ГРОМАДЯНСЬКА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ В КОМУНІКАТИВНОМУ ДИСКУРСІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Жадан І.В., к. психол. н.,  
старший науковий співробітник, завідувач лабораторії  
Інститут соціальної та політичної психології  
Національної академії педагогічних наук України

Чала К.О., старший викладач  
кафедри психології та соціальної роботи  
Вінницький державний педагогічний університет  
імені Михайла Коцюбинського

У статті представлено результати емпіричного дослідження комунікативних практик як чинника громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді. Запропоновано робочі визначення досліджуваних категорій та переліки показників громадянської і національної самоідентифікації.

**Ключові слова:** громадянська та національна самоідентифікація, комунікативні практики, показники, особливості, факторна модель.

В статье представлены результаты эмпирического исследования коммуникативных практик как фактора гражданской и национальной самоидентификации студенческой молодежи. Предложены рабочие определения исследуемых категорий и определены показатели гражданской и национальной самоидентификации.

**Ключевые слова:** гражданская и национальная самоидентификация, коммуникативные практики, показатели, особенности, факторная модель.

Zhadan I.V., Chala K.O. CIVIC AND NATIONAL SELF-IDENTIFICATION IN THE STUDENT COMMUNICATION DISCOURSE

The article contains the results of the empirical study focusing on communication practices as a factor of student civic and national self-identification. The authors introduce working definitions and the list of main indicators of civic and national self-identification.

**Key words:** civic and national self-identification, communication practices, indicators, peculiarities, factor model.

**Постановка проблеми.** Процеси національної і громадянської ідентифікації, які істотно активізувались в Україні в останні кілька років, породжують нові виклики і запитання, зокрема стосовно чинників, а також можливих і прийнятних моделей та практик ідентифікації. Недостатньо осмисленим залишається і образ бажаного результату цих процесів, тобто уявлення про громадянські чесноти та міру вияву окремих із них (зокрема міру активності). Більше того, наразі бракує навіть типологій громадянської ідентифікації, на основі яких можна було б конструювати інструментарій і проводити констатувальні дослідження. Викладене вказує на суспільну та наукову актуальність проблеми, якій присвячена дана стаття.

**Постановка завдання.** Метою статті є визначення базових смислів комунікативних практик, що зумовлюють громадянську і національну самоідентифікацію студентської молоді.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** На основі аналізу наукових розві-

док щодо соціально-психологічних чинників ідентифікаційних процесів [2; 3 та ін.], було висунуто припущення про те, що у постіндустріальному суспільстві одним із найбільш продуктивних чинників самоідентифікації є трансформування комунікативних практик. Потенціал впливу комунікативних практик на самоідентифікування визначається їхньою здатністю утворювати соціальні реальності та спільноти, у комунікативному просторі яких вибудовується взаєморозуміння; конституювати і відтворювати ідентичності; репрезентувати основні способи соціального існування, можливі у певній культурі у певний час; генерувати (трансформувати, уточнювати, доповнювати) смисли та прийнятні для спільноти способи взаємодії, правила і норми життєдіяльності; конструювати образи бажаного майбутнього у процесі комунікативної взаємодії. Отже, комунікативні практики можна визначити як способи цілераціонального відтворення комунікативних відносин, встановлення взаєморо-

зуміння і формування ефективних поведінкових моделей, застосовуючи які суб'єкт конструює власні смисли, визначає і обґрунтовує свою приналежність до соціокультурної спільноти, відтак самоідентифікується. Слід зауважити, що йдеться саме про цілі і уявлення щодо раціональності та критерії ефективності поведінкових моделей безпосередніх учасників комунікативної взаємодії, а отже, відтворювані дискурсом комунікативні практики з точки зору інших людей і спільнот можуть оцінюватись зовсім інакше, вважатись ірраціональними, неефективними тощо.

Ґрунтуючись на методології конструктивно-дискурсивного підходу нами були сформульовані базові положення дослідження комунікативних практик як чинника національної та громадянської самоідентифікації молоді [1, с. 3-11].

З огляду на різноманіття дефініцій громадянської та національної ідентифікації та у зв'язку з необхідністю операціоналізації понять для подальшого емпіричного пошуку нами було запропоновано робочі визначення та переліки основних показників громадянської і національної самоідентифікації, на основі яких на наступному етапі дослідження був розроблений інструментарій.

*Громадянську самоідентифікацію* визначено як усвідомлення особистістю своєї приналежності до спільноти, члени якої готові і здатні до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії. До показників громадянської самоідентифікації віднесено: громадянську суб'єктність, локус контролю соціальної відповідальності, потребу у свободі, практики громадянської взаємодії, можливі «Я» суб'єкта громадянської взаємодії та стратегії їхнього досягнення, моделі громадянської активності, сенси (цілі) громадянства, інтегрованість у громадянську спільноту, часову орієнтацію, дистанційованість влади.

Згідно із запропонованим визначенням та обраними емпіричними показниками, громадянська самоідентифікація постає як процес усвідомлення суб'єктом власної потреби, готовності і спроможності визначати цілі і цінності, обирати міру і форми своєї активності задля забезпечення своїх інтересів та інтересів спільноти. Чим вищим є рівень громадянської ідентифікації, тим більше вона відрефлексована, усвідомлена, раціональна.

За ознакою способу використання знаку [6] у комунікативних практиках ми виділили чотири рівні самоідентифікації, на кожному з яких знак використовується як засіб: 1) позначення ідентичності, 2) символічного

її осмислення, 3) конструювання категорій і ідеалів, з якими особа себе ідентифікує, 4) конструювання умов і правил перетворення реальності.

*Національну самоідентифікацію* у межах даного дослідження визначено як усвідомлення особою приналежності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності і очікування щодо майбутнього. Серед показників, за якими оцінюється рівень національної самоідентифікації – переживання, пов'язані з усвідомленням приналежності до української політичної нації; образ минулого, теперішнього і майбутнього української державності; уявлення про цінність держави; міфи і символи держави; самопроєктування у своє майбутнє у своїй державі; потреби у цінностях свободи і правової держави, прагнення до регламентованості; образ геополітичного позиціонування держави; інтегрованість до політичної нації.

Вже із запропонованого переліку показників стає зрозуміло, що громадянська самоідентифікація представлена переважно раціональними і порівняно легко вимірюваними показниками, тоді як національна – більш емоційними і складно вимірюваними, що зумовлює певні труднощі при конструюванні інструментарію для дослідження національної самоідентифікації.

На наступному етапі дослідження був розроблений емпіричний інструментарій, із застосуванням якого проведене дослідження особливостей комунікативного дискурсу громадянської і національної самоідентифікації студентської молоді.

У даній статті представлено два його епізоди, а саме: 1) результати дослідження особливостей практик громадянської та національної самоідентифікації за *методикою семантичного диференціала* (в авторській модифікації), яку активно застосовують для вивчення поведінки, соціальних настановлень та особистісних смислів, і 2) результати, отримані за методикою «Хто Я?» (М. Куна і Т. Макпартленда у модифікації Т.В. Румянцевої), що застосовувалась нами для виявлення місця громадянської та національної самоідентифікації у соціальній ідентифікації студентської молоді.

Вимірюваними об'єктами у дослідженні за методикою СД були судження-індикатори вказаних вище показників (всього 37 суджень). Оцінювання здійснювалось за біполярною семибальною шкалою.

В опитуванні брали участь 250 студентів ВНЗ – по 50 осіб з 5 регіонів України (центрального, західного, східного, північного і південного).



Після попередньої статистичної обробки масиву отриманих даних був проведений факторний аналіз і побудована шестифакторна модель, що відображає структурування практик громадянської і національної самоідентифікації студентської молоді у просторі комунікативної взаємодії. Аналіз показників отриманої моделі дає змогу скласти уявлення про базові смисли комунікативних практик студентства, які зумовлюють самоідентифікування молоді.

*Перший фактор* (загальний внесок у сумарну дисперсію 12,7%), названий нами фактором **громадянської суб'єктності**, вказує на те, що комунікативна взаємодія студентської молоді вибудовується, насамперед, навколо смислів, що репрезентують ціннісне ставлення до громадянськості та громадянської активності. Понад третини респондентів переконані, що громадянство – це лише фіксація факту народження і проживання у країні, а громадянська самоідентифікація взагалі не є ознакою зрілості особистості. Кожен десятий не має однозначної думки щодо того, чи варто всім виявляти громадянську активність, ще близько 28% опитаних переконані, що це мають робити лише ті, хто має таку потребу. При цьому понад 22% респондентів не впевнені у тому, що майбутнє держави якимось пов'язане з самоідентифікацією її громадян, а 37% – взагалі не погоджуються з думкою про існування такої залежності.

*Другий фактор* (загальний внесок у сумарну дисперсію 8,0%) поєднує комунікативні практики, спрямовані на визначення (окреслення, осмислення тощо) **сенсів (цілей) громадянської самоідентифікації**. Переважна більшість респондентів (64,4%), щоправда, з різною мірою впевненості, погоджуються з думкою, що сенс громадянської активності полягає у забезпеченні прав людини та політичних прав і свобод. Майже 71% опитаних сенс громадянської самоідентифікації вбачають у спільному контролі влади і понад 81% студентів – у можливості впливати на прийняття важливих державних рішень. Близько 70% респондентів прагнуть до самостійного прийняття рішень і розглядають громадянську самоідентифікацію як ресурс такої свободи.

*Третій фактор* (загальний внесок у сумарну дисперсію 7,0%) поєднує комунікативні практики, які репрезентують **інструментальну функцію самоідентифікації**. У фокусі комунікації – доволі різноманітна проблематика, а відтак і оцінки громадянської самоідентифікації як інструменту вирішення соціальних проблем неоднозначні. Так, уявлення респондентів про ідентифіка-

цію як інструмент спрощення сприймання та оцінювання інформації виявились суперечливими – кількість тих, хто погоджується з цією тезою (36%), майже така ж, як і кількість тих, хто не погоджується (33%). Водночас більше ніж 54% опитаних скоріше погоджуються з тим, що громадянська ідентифікація – це основа виникнення великої кількості груп за інтересами, що не сприяє єдності у державі. Понад 72% опитаних готові відмовитись від контролю прийняття владних рішень в обмін на постійне відчуття того, що про них піклуються. У той же час більше ніж половина студентів (53%) не готові відмовитись від прав і свобод заради порядку і стабільності. Майже 63% респондентів пов'язують свої очікування щодо змін життя на краще з центральною владою, що навряд чи мотивує до громадянської участі, адже виявляється вона, насамперед, при вирішенні проблем місцевих та регіональних громад.

*Четвертий фактор* (загальний внесок у сумарну дисперсію 4,8%) репрезентує комунікативні практики, пов'язані з визначенням **політичного вектора самоідентифікації**. Понад 56% опитаних схильються до вибору з орієнтацією на лідера політичної сили. 44% студентів скоріше погоджуються з тим, що підтримувати слід ті політичні сили, які вже мають досвід управління державою і користуються довірою людей (33% дотримуються протилежної думки). 40% респондентів покладають відповідальність за все, що відбувається у державі, на владу, щоправда, 43% опитаних з цим не погоджуються. Більш одностайні студенти у виборі між політичними силами, орієнтованими на революційний чи еволюційний шлях перетворень – 65% респондентів підтримують тих, хто має програму поступових перетворень.

*П'ятий фактор* (із загальним внеском у сумарну дисперсію 4,3%), названий **національна самоідентифікація**, вказує на присутність у комунікативному просторі переживань, пов'язаних з приналежністю до Батьківщини – рідного дому, друзів з дитинства, звичаїв і традицій, країни і народу, природи рідного краю. Такого роду смисли представлені у практиках близько 70% респондентів і лише 15% опитаних стверджують, що ці теми у їхній комунікації відсутні. До цього фактору увійшло також судження щодо шляхів бажаних змін у державі. Йдеться про маленькі справи у місцевих громадах, з яких, на переконання 70% респондентів, починаються зміни на краще. І це, до певної міри, суперечить останній позиції третього фактора, де молодь пов'язує перспективи розвитку

з активністю центральної влади. Ймовірно, це пояснюється браком віри у власну спроможність і готовність місцевих громад до спільної активності.

*Шостий фактор* (загальний внесок у сумарну дисперсію 4,2%) репрезентує практики **регіональної самоідентифікації**. Більше 40% опитаних, вибудовуючи комунікацію, виходять з того, що прагнення і цінності людей в їхньому регіоні істотно відрізняються від тих, що притаманні людям в інших регіонах (протилежаючій позиції дотримуються 37,5% респондентів). Водночас майже 48% студентів переконані у тому, що відмінності цінностей і прагнень жителів різних регіонів нашої країни не такі істотні, як вважають політики (погоджуються з думкою політиків близько 31% опитаних).

Узагальнивши викладене можна скласти уявлення про особливості комунікативних практик студентства, що зумовлюють громадянську і національну самоідентифікацію. Насамперед слід відзначити, що смисли, які транслюються молоддю у процесі комунікації, репрезентують скоріше низький рівень громадянської суб'єктності, яка у нашій теоретичній моделі є визначальною для громадянської самоідентифікації.

У комунікативних практиках студентської молоді бракує тем, а відтак і смислів, які репрезентують значущість ідентифікації для майбутнього держави і спільноти. Загалом адекватно оцінюючи сенси громадянської самоідентифікації, молодь зосереджує увагу переважно на особистісних її цілях (забезпечення прав і свобод, контроль прийняття державних рішень, розширення власних можливостей для прийняття рішень). І це було б прийнятним, коли б досягнення своїх цілей респонденти вважали власним завданням і були орієнтовані на залучення ресурсів громадянської самоідентифікації спільноти для досягнення бажаного майбутнього. Але ж молодь не розглядає громадянську самоідентифікацію як інструмент розвитку спільноти і ресурс змін на краще. Ресурси громадянської ідентичності молодь схильна недооцінювати, або ж акцентувати увагу на ймовірних негативних моментах самоідентифікації.

Усвідомлюючи те, що зміни починаються з маленьких справ у місцевих громадах, молодь воліє делегувати відповідальність і покладати сподівання на центральну владу. Політичний вектор ідентифікації студентства визначається патерналістськими настановами. Практики вибору з орієнтацією на лідера, обрання відомих політичних сил, які вже мають досвід управління державою – це ознаки дистанціювання від влади. На користь такого припущення свідчить

і готовність семи з десяти опитаних відмовитись від контролю влади в обмін на відчуття того, що про них піклуються.

Практики національної самоідентифікації, представлені в отриманій моделі п'ятим фактором, не суперечливі, хоч базові смисли національної ідентичності артикульовані дещо схематично. Практики ж регіональної самоідентифікації (шостий фактор) представлені значно конкретніше і більш конфронтаційно.

Результати дослідження особливостей соціальних ідентифікацій молоді, отримані за методикою «Хто Я?» (М. Куна і Т. Макпартленда у модифікації Т.В. Румянцевої), доповнюють результати факторного аналізу. Зі зрозумілих причин ми будемо обговорювати лише ті дані, які стосуються завдань нашого дослідження. З цієї позиції окремий інтерес для нас становлять особливості рефлексивних проявів респондентів, адже саморефлексія входить до переліку атрибутивних характеристик суб'єктності і виступає показником її розвитку [4]. Згідно з запропонованою авторами методики шкали [5], високий рівень рефлексії при виконанні тесту показали 46% респондентів, низький – 11%. Ідентифікаційні характеристики респондентів у переважній більшості відповідають теперішньому часу, а частка тих, що пов'язані з перспективами, побажаннями, намірами, мріями, що стосуються різних аспектів життя становить лише 1,7%. Попри позитивну валентність ідентичності (позитивні характеристики переважають над негативними), що вказує на самоприйняття, нікчемно мала частка характеристик, спрямованих на життєву перспективу, не дає підстав говорити про якийсь рівень особистісної зрілості переважної більшості респондентів.

Аналіз психолінгвістичного аспекту ідентичності дає змогу зробити висновок про недостатню впевненість у собі та низьку оцінку своєї ефективності більшості респондентів, позаяк у характеристиках майже відсутні дієслова. Молодь емоційна і прагне визначеності (кількість іменників і прикметників майже однакова).

Ідентифікаційні характеристики, які, відповідно до теоретичної моделі дослідження, можна віднести до показників громадянської самоідентифікації, присутні у тестах 36,5% респондентів. 28,6% опитаних вказують на свою національну приналежність, при цьому йдеться виключно про етнонаціональні особливості (наприклад: «я українка», «маю польське коріння», «за національністю я єврейка» тощо). 7% респондентів вказують на свою регіональну приналежність.



Підсумовуючи аналіз результатів тестування за методикою «Хто Я?» можна констатувати, що показники значущих для громадянської суб'єктності характеристик (рівень особистісної зрілості, рівень рефлексії, часова спрямованість, рівень емоційності, самоефективність, ставлення до невизначеності) доволі низькі. А отже, громадянська самоідентифікація переважної більшості респондентів не сягає рівня конструювання смислів, залишаючись на рівні протоїдентичності (знакової репрезентації) або, у кращому разі, на рівні інтерпретації смислів [6].

#### Висновки:

1. Отримана емпіричним шляхом факторна модель відповідає запропонованій теоретичній моделі самоідентифікаційних процесів і дає змогу скласти уявлення про базові смисли громадянської та національної ідентифікації, репрезентовані комунікативними практиками студентської молоді.

2. Громадянська самоідентифікація респондентів зумовлюється, насамперед, практиками, що трансклюють смисли громадянської суб'єктності, характерні для другого, а почасти й першого рівня самоідентифікації – молодь лише намагається рефлексувати ціннісні аспекти громадянськості, при цьому детермінація активності переважно зовнішня.

3. Попередньо визначених у теоретичній моделі показників громадянської самоідентифікації найбільше артикульованими у комунікативних практиках студентства виявились потреба у свободі та сенси (цілі) громадянської активності, щоправда, радше на рівні уявлень, а ніж усвідомлення чи інтеріоризації.

Локус контролю соціальної відповідальності молоді невизначений: у комунікативних практиках артикуються різновекторні позиції, при цьому більшість респондентів звинувачують в усьому владу, а у політичному виборі орієнтовані на лідера і відомі політичні сили.

Найменш артикульованими у комунікативних практиках виявились інструментальні аспекти громадянської ідентичності (зокрема, недостатньо відрефлексованим залишається розвивальний потенціал самоідентифікації) та відмінності у моделях громадянської взаємодії.

3. Національна самоідентифікація у переважній більшості випадків постає як ет-

нонаціональна. Тема приналежності до політичної нації у комунікативних практиках студентства скоріше не представлена. Часова перспектива репрезентована особистісними (професія, родина) та рольовими цілями, теми минулого і майбутнього державності, її цінності у комунікативному просторі не актуалізовані.

4. Більш виразно, ніж національна самоідентифікація, представлені у комунікативних практиках смисли регіональної ідентичності. Це, насамперед, переживання відмінностей у цінностях та потребах громадян різних регіонів країни. І хоч більшість опитаних не схильні перебільшувати регіональні відмінності, як роблять це політики, смисли регіональної ідентичності потребують докладнішого вивчення, адже, з одного боку, вони можуть гальмувати процеси національної самоідентифікації, а з другого – стати основою для самоідентифікації молоді як активних учасників громадянської взаємодії у місцевих громадах.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Жадан І.В. Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації: теоретико-методологічні засади дослідження / І.В. Жадан // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць; Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – К.: Міленіум, 2016. – Вип. 3(17). – 256 с.
2. Стриганкова Е.Ю. Коммуникация и социализация в формирующемся информационном обществе: социально-философская рефлексия процессов взаимодействия / Е.Ю. Стриганкова // Вестник Поволжской академии государственной службы. – 2014. – № 3. – С. 116-123.
3. Маричева А.В. Дискурсивные аспекты конституирования субъектности личности / А.В. Маричева // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 24. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – С. 511-520.
4. Фуко М. Герменевтика суб'єкта: Курс лекцій, прочитаних в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году. – СПб.: Наука, 2007. – 677 с.
5. Тест Куна. Тест «Хто Я?» / М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Т.В. Румянцевой // Румянцева Т.В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре. – СПб., 2006. – С. 82-103.
6. Колотаев В.А. Стадиальная модель развития идентичности (на примере киноискусства) / В.А. Колотаев, Е.В. Улыбина // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – М., 2011. – Т. 8, № 1. – С. 3–26.



УДК 159.92

**ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖИТТЄВОЇ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ**Завацький В.Ю., к. психол. н.,  
докторант кафедри психології та соціології*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля*

У статті проведено аналіз змістовних характеристик життєвої антиципації особистості та показано, що взаємозв'язок життєвої антиципації і особистісних властивостей залежить від статі, віку, рівня розвитку загальної антиципаційної спроможності і окремих її видів. Наведено вікові відмінності у змісті і структурі взаємозв'язків різних видів життєвої антиципації з особистісними якостями. Показано, що у віці ранньої дорослості посилюється взаємовплив загальної життєвої антиципації і особистісних властивостей, а у період зрілості виявляється тісний зв'язок життєвої антиципації і позитивного самоставлення. У міру розвитку життєвої антиципації і окремих її видів, взаємозв'язок життєвої антиципації з особистісними якостями і з характеристиками позитивного самоставлення проявляється більш інтенсивно. Життєва антиципація пов'язана із властивостями особистості, які є ознаками психологічного здоров'я (емоційна стабільність, низькі тривожність, індивідуалістичність і імпульсивність) і має взаємозв'язок з самоставленням, що визначається, зокрема, віковими особливостями.

**Ключові слова:** *особистість, життєва антиципація, життєва антиципація.*

В статье проведен анализ содержательных характеристик жизненной антиципации личности и показано, что взаимосвязь жизненной антиципации и личностных свойств зависит от пола, возраста, уровня развития общей антиципационной способности и отдельных ее видов. Приведены возрастные различия в содержании и структуре взаимосвязей различных видов жизненной антиципации с личностными качествами. Показано, что в возрасте ранней зрелости усиливается взаимовлияние общей жизненной антиципации и личностных свойств, а в период зрелости проявляется тесная связь жизненной антиципации и положительного самоотношения. По мере развития жизненной антиципации и отдельных ее видов взаимосвязь жизненной антиципации с личностными качествами и с характеристиками положительного самоотношения проявляется более интенсивно. Определено, что жизненная антиципация связана со свойствами личности, которые являются признаками психологического здоровья (эмоциональная стабильность, низкие тревожность, индивидуалистичность и импульсивность) и имеет взаимосвязь с самоотношением, определяемым, в частности, возрастными особенностями.

**Ключевые слова:** *личность, жизненная антиципация, антиципационная способность.*

Zavatskyi V.Yu. THE CONTENT CHARACTERISTICS OF THE LIFE ANTICIPATION OF THE PERSON

The article analyzes the content characteristics of a person's life expectancy and shows that the relationship between life expectancy and personal characteristics depends on sex, age, level of development of general anticipation ability and its individual types. Age differences in the content and structure of the interrelationships of various types of life anticipation with personal qualities are given. It is shown that at the age of early adulthood, the mutual influence of the general life expectancy and personality traits intensifies, and in the period of maturity there is a close connection between life expectancy and a positive self-relationship. In process of development of life anticipation and its separate kinds the interrelation of vital anticipation with personal qualities and with characteristics of positive self-relation is shown more intensively. It is determined that the life expectancy is associated with personality traits that are signs of psychological health (emotional stability, low anxiety, individuality and impulsivity) and has a relationship with self-dependence, determined, in particular, by age characteristics.

**Key words:** *personality, life anticipation, anticipation ability.*

**Постановка проблеми.** Під антиципацією у сучасній соціальній психології розуміється здатність людини передбачати хід подій, власних дій і вчинків оточуючих, будувати діяльність на підставі адекватного імовірнісного прогнозу (А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський) [12; 13], і це визначення практично збігається з розумінням антиципації Б.Ф. Ломовим як здатності суб'єкта діяти і приймати рішення з певним часово-просторовим випередженням щодо очікуваних, майбутніх подій [6; 7; 8; 9].

Відповідно до цієї дефініції, зміст понять «антиципація» і «антиципаційні здібності» збігається, завдяки чому у більшості психологічних контекстів цій категорії вживаються як тотожні і взаємозамінні. Під життєвою антиципацією (прогностичною компетентністю) розуміється здатність особистості з високою ймовірністю передбачати хід подій, прогнозувати розвиток ситуацій і власні реакції на них, діяти з тимчасово-просторовим випередженням (В.Д. Менделевич) [10]. Отже, життєва антиципація характе-



ризує певний рівень розвитку антиципаційних здібностей у системі особистості.

Під життєвою антиципацією розуміють різновид антиципації, змістом якого є життєвий шлях особистості, її майбутнє у біографічному масштабі. У теоретичному плані проблема життєвої антиципації має два витoki: загальнопсихологічну теорію антиципації (Т.Ф. Базилевич, І.Г. Батраченко, Б.Ф. Ломов, О.Г. Рихальська, О.А. Сергієнко, Н.Є. Суміна, Є.М. Сурков та ін.) та психологічну теорію життєвого шляху (К.А. Абульханова-Славська, Є.І. Головаха, О.О. Кронік, Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко та ін.). Необхідність і передумови спеціального вивчення феномена життєвої антиципації визріли у контексті кожного з них. Однак наявні наукові розвідки мають переважно теоретичний характер.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Наразі у психологічній літературі досить широко представлені наукові дослідження з проблем антиципації і імовірного прогнозування у нормі (П.К. Анохін, І.М. Фейгенберг) [2; 17] і патології (В.В. Гульдман) [5]; з'явилися публікації, що узагальнюють наявні розрізнені дослідження (В.Д. Менделевич, Н.П. Ничипоренко, Л.А. Регуш) [10; 11; 15]; окремими дослідницькими школами вивчаються ті чи інші аспекти прогнозування (І.Г. Батраченко, Л.А. Регуш, В.Д. Менделевич, Н.Є. Суміна) [4; 10; 15; 16]. Однак залишаються малодослідженими змістовні характеристики життєвої антиципації особистості.

Актуальність обраної теми обумовлена недостатньою вивченістю особистісних факторів, пов'язаних з прогностичними здібностями в умовах трансформаційних змін сучасного соціуму. Вирішення цих проблем дозволить розширити уявлення про прогностичні можливості особистості.

**Постановка завдання.** Мета статті – розкрити змістовні характеристики життєвої антиципації особистості.

**Виклад основного матеріалу.** Методологічною основою роботи слугували системно-діяльнісний підхід до аналізу особистості і антиципації (Б.Ф. Ломов), на підставі якого особистість розглядається не в окремих, незалежних проявах, а як багатовимірне ціле, а життєва антиципація – як багаторівнева система; культурно-історична концепція Л.С. Виготського; концепція особистості як суб'єкта життєдіяльності і відносин (В.С. Мерлін, В.М. Мясичев), які використовувалися при визначенні провідних напрямів і планування дослідження; принцип діалектичної єдності особистісного та суспільного, індивідуального та соціального (С.Л. Рубінштейн, Л.І. Анциферова,

Р.Х. Шакуров), використаний при інтерпретації та аналізі результатів дослідження. Теоретичну основу дослідження склали концепції особистості Б.Г. Ананьєва, О.М. Леонтєєва, В.М. Мясичева, А.В. Петровського, «антиципаційна концепція неврозогенеза» В.Д. Менделевича, типологічний підхід до опису індивідуально-особистісних властивостей Л.М. Собчик, концепція самоставлення В.В. Століна. Найбільш адекватними завданням нашого дослідження з'явилися методологічні основи і теоретичні концепції особистісного розвитку, розроблені у психологічній науці. Ключовими є онтопсихологічні та акмеологічні дослідження, виконані під керівництвом Б.Г. Ананьєва і Л.І. Анциферової [1; 3].

Для вирішення поставлених завдань було проведено теоретичний аналіз психологічної літератури, який дозволив визначити теоретичну позицію і методологію дослідження. На етапі збору даних було використано комплекс взаємодоповнюючих методів: бесіда, тестування, методи статистичної обробки даних. З метою виявлення особистісних властивостей були використані стандартизований багатопрофільний метод дослідження особистості (СМІЛ) в адаптації Л.М. Собчик; тест-опитувальник самоставлення (В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва), Вісбаденський опитувальник N. Peseschkian, тест життєвої антиципації (прогностичної компетентності) В.Д. Менделевича; методика «Діагностика здатності до прогнозування» (Л.А. Регуш), які дозволяли виміряти особистісні властивості, є теоретично і психометрично обґрунтованими; не суперечать методологічним позиціям дослідження.

Основна увага при вивченні функції життєвої антиципації у структурі особистості і діяльності фокусувалася на вивченні антиципаційних здібностей комунікативного рівня, у контексті спілкування і взаємодії особистості з об'єктами соціальної дійсності, а також на включеності прогнозування у структуру різних видів діяльності.

На думку О. Рихальської [14], побудова типології життєвого антиципування може здійснюватися як за типом профілю, так і за змістовим наповненням окремих категорій конструкту. Зміст майбутнього суб'єкт може експлікувати як у категоріях та конструктах, що описують життєві події і стани, виражені іменниками (весілля, розлучення, багатство, бідність), так і у характеристиках, виражених прикметниками (веселе, сумне, бурхливе, спокійне). Значущими показниками тут будуть кількість категорій, темп, швидкість та легкість заповнення таблиці. Важливою складовою життєвої ан-

тиципації є структурні утворення з категорій або конструктів, які моделюють зв'язки між життєвими подіями, характеристиками життєвого шляху та різними чинниками, що їх зумовлюють, – іншими подіями та характеристиками життєвого шляху, рисами особистості, параметрами життєвої ситуації тощо. Ці утворення вчена називає антиципаційними схемами, або антиципаційними гіперконцептами й гіперконструктами. Саме завдяки цим утворенням суб'єкт може переходити від категоризації теперішнього або минулого до категоризації майбутнього, тобто здійснювати акти антиципування. Тут доцільно розрізнити діахронічні антиципаційні схеми, які моделюють зв'язок між хронологічно послідовними подіями, і синхронічні, що стосуються одночасних подій і характеристик. У цьому разі сам синхронічний зв'язок може бути зв'язком поєднання, супроводу і підпорядкування. Різні люди можуть віддавати перевагу різним антиципаційним схемам. В одних система антиципаційних схем може бути багатшою, в інших – біднішою, в одних добре структурованою, в інших слабко і т.ін. Багато антиципаційних схем є соціально типовими, але схильність до спирання на ту чи іншу соціально типову антиципаційну схему може бути неоднаковою у різних людей. Конкретний спосіб антиципування на основі наявної у суб'єкта системи категорій, конструктів та антиципаційних схем, у рамках нашої моделі, називаємо антиципаційними процедурами. Такі процедури можуть мати логічний характер (дедуктивний або аналоговий антиципаційний умовивід тощо), пралогічний (ворожіння), можуть бути інтрапсихічними й інтерпсихічними процесами. У кожного індивіда, на нашу думку, формується свій більш чи менш багатий, більш чи менш досконалий арсенал антиципаційних процедур.

За даними Н.Є. Суміної, у системі властивостей особистості емоційна холодність і неадекватність емоцій, своєрідність сприйняття і суджень, вибірковість або формальність контактів, порушення соціальної комунікації, дистанційованість, відчуженість, внутрішня напруженість, невпевненість, тривога, виражена потреба у глибоких і міцних контактах з оточуючими поєднуються з загальною антиципаційною неспроможністю. Простежується досить виражена тенденція до взаємозв'язку загальної антиципаційної неспроможності зі шкалами невротичної тріади – понадконтроль, песимістичність, емоційна лабільність та зі шкалою імпульсивності [16].

Залежності особистісно-ситуативної життєвої антиципації з характеристиками

самоставлення мають зворотний характер. Це свідчить про те, що дефіцит позитивного ставлення до себе створює внутрішню невпевненість і дискомфорт, залежність від ставлення інших, підвищує соціальну тривогу і спонукає особистість докладати значних зусиль до передбачення поведінки інших людей. З характеристиками самоставлення зв'язок загальної та особистісно-ситуативної життєвої антиципації неодноразовий: тривога, індукована загрозою нестійкої Я-концепції особистості може призводити до афективної дестабілізації і знижувати ефективність прогностичної діяльності, а може сприяти розвитку життєвої антиципації, актуалізуючи адаптаційні процеси, пов'язані з підвищеною чутливістю до поведінки навколишнього середовища і «загострюючи» прогностичні здібності. Просторова життєва антиципація пов'язана з емоційною стабільністю, інтересом до власних думок і почуттів, готовністю спілкуватися з собою на рівних, очікуванням до себе позитивного ставлення оточуючих, самопослідовністю і самокерівництвом, здатністю встановлювати і підтримувати відносини при виникненні проблем, можливим ігноруванням загальноприйнятих норм і концепцій. Людину, яка добре прогнозує час, характеризують упевненість у собі, життєрадісність, оптимістичність, висока мотивація досягнення, відкрите і толерантне ставлення до навколишнього світу. Однак тимчасова життєва антиципація менше ніж інші види прогностичної компетентності пов'язана з особливостями особистості і її системою відносин у порівнянні з іншими видами антиципації.

Підтвердилося припущення, що у антиципаційно спроможних респондентів взаємозв'язок між прогностичною компетентністю і особистісними якостями відрізняється від аналогічних кореляцій у вибірці антиципаційно неспроможних досліджуваних. Так, у групі осіб із просторовою антиципаційною неспроможністю кількість кореляційних зв'язків більше, ніж в групі осіб з просторовою життєвою антиципацією. Порівнявши особистісні профілі у цих групах встановлено, що досліджувані з просторовою антиципаційною неспроможністю перевершують респондентів з моторною спритністю за властивостями понадконтролю ( $\varphi=1,64$ ;  $p\leq 0,05$ ), емоційної лабільності ( $\varphi=1,61$ ;  $p\leq 0,05$ ) і індивідуалістичності ( $\varphi=1,57$ ;  $p\leq 0,05$ ). Ці відмінності підтверджують припущення про те, що моторна спритність пов'язана з ознаками психічного здоров'я особистості. У групах антиципаційно спроможних респондентів за параметрами просторової, тимчасової,



особистісно-ситуативної та загальної життєвої антиципації, взаємозв'язок життєвої антиципації і особистісних властивостей більш узгоджений один з одним і частіше мають гармонійний характер. У групах антиципаційно неспроможних респондентів взаємозв'язок життєвої антиципації і особистісних властивостей неоднозначний, іноді суперечливий, має мозаїчний характер. У групах антиципаційно спроможних респондентів взаємозв'язок життєвої антиципації з характеристиками самоствалення у переважній більшості випадків прямий, а у групах антиципаційно неспроможних – в основному зворотний, що свідчить про наявність механізму компенсації, що опосередковує ці взаємозв'язки. У результаті проглядається досить виражена тенденція: в однорідних групах досліджуваних із високим рівнем розвитку того чи іншого виду життєвої антиципації інтенсивніше виражені взаємозв'язки прогностичної компетентності з характеристиками позитивного самоствалення.

Респонденти з добре розвинутою здатністю прогнозувати події і поведінку оточуючих (особистісно-ситуативна життєва антиципація) утворюють досить характерну групу, рисами якої є взаємозв'язки різних видів життєвої антиципації з позитивним ставленням до себе ( $p \leq 0,05$ ;  $p \leq 0,01$ ); моторної спритності з розвиненими актуальними здібностями і використанням сфери діяльності для вирішення конфлікту ( $p \leq 0,01$ ); тимчасової життєвої антиципації з властивостями жіночності ( $p \leq 0,01$ ), ригідності ( $p \leq 0,05$ ) і загальної прогностичної некомпетентності; особистісно-ситуативної життєвої антиципації з понадконтролем ( $p \leq 0,05$ ), пунктуальністю ( $p \leq 0,05$ ), довірою ( $p \leq 0,05$ ) і відсутністю позитивних відносин у батьківській родині ( $p \leq 0,01$ ); загальної життєвої антиципації з низькими значеннями понадконтролю і тривожності ( $p \leq 0,05$ ), емоційною стабільністю ( $p \leq 0,05$ ), релігійністю і схильністю використовувати у конфлікті сферу тіло/ відчуття ( $p \leq 0,05$ ). Як тенденцію Н.Є. Суміна зазначає, що у чоловіків, на відміну від жінок, сепарація, автономність у відносинах і деяка незадоволеність собою сприяють розвитку загальної прогностичної компетентності [16].

**Висновки.** Система взаємозв'язків життєвої антиципації і особистісних властивостей у цілому не є інваріантною, у ній присутні різного ступеня стійкості закономірності, які залежать від статі, віку, рівня розвитку загальної життєвої антиципації і окремих її видів. Мають місце суттєві відмінності структури взаємозв'язків життєвої антиципації і особистісних властивостей

у загальній вибірці від структури взаємозв'язків у підгрупах досліджуваних, виділених за ознакою статі, віку і рівню розвитку життєвої антиципації. Взаємозв'язки різних видів життєвої антиципації з особистісними якостями у чоловічій вибірці більш численні і інтенсивні, у порівнянні з жіночою вибіркою. У віковому діапазоні ранньої дорослості спостерігається максимальна включеність життєвої антиципації у систему особистісних властивостей. З віком посилюється взаємовплив загальної життєвої антиципації і особистісних властивостей – з'являються зворотні кореляції з тривожністю, індивідуалістичністю і імпульсивністю. У зрілому віці, на відміну від більш молодих вікових груп, життєва антиципація корелює з позитивним самостваленням. У цілому можна зазначити, що з віком взаємозв'язок життєвої антиципації і особистісних властивостей стає менш суперечливим.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб : Питер, 2001. – 288 с.
2. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем / П.К. Анохин. – М. : Медицина, 1975. – 447 с.
3. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психология социальных ситуаций / сост. Н.В. Гришина. – СПб. : Питер, 2001. – С. 314.
4. Батраченко І.Г. Основні тенденції еволюції поняття «антиципація» у психології / І.Г. Батраченко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія». – № 9/1. – Вип. 15. – 2009. – С. 31 – 37.
5. Гульдан В.В. Особенности функционирования и использования прошлого опыта у психопатических личностей / В.В. Гульдан, В.А. Иванников // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1974. – № 12. – С. 1830–1833.
6. Ломов Б.Ф. Вероятностное прогнозирование как одна из детерминант непреднамеренного запоминания / Б.Ф. Ломов, А.К. Осницкий // Новые исследования в психиатрии и возрастной психиатрии. – М., 1972. – С. 93–104.
7. Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Просвещение, 1991. – С. 42.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – С. 35–280.
9. Ломов Б.Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б.Ф. Ломов, Е.Н. Сурков. – М. : Наука, 1980. – 280 с. – С. 5–19.
10. Менделевич В.Д. Антиципационные механизмы неврозогенеза / В.Д. Менделевич // Психологический журнал. – 1996. – № 4. – С. 107–115.
11. Ничипоренко Н.П. Феномен антиципационных способностей как предмет психологического

исследования / Н.П. Ничипоренко, В.Д. Менделевич // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 5. – С. 50–59.

12. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 512 с.

13. Петровский А.В. Психология неадаптивной активности / А.В. Петровский. – М. : Горбунок, 1992. – 224 с.

14. Рихальська О.Г. Психосемантична модель життєтворчої антиципації особистості / О.Г. Рихаль-

ська // Психологія та соціальна робота. – 1999. – № 7. – С. 27–32.

15. Регуш Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Людмила Александровна Регуш. – СПб : Речь, 2003. – 352 с.

16. Сумина Н.Е. Взаимосвязи антиципационной состоятельности с личностными свойствами и их влияние на семейные взаимоотношения / Н.Е. Сумина // Психология. – Пермь, 2008, №14. – С. 14-17.

17. Фейгенберг И.М. Видеть – предвидеть – действовать / И.М. Фейгенберг. – М. : Знание, 1986. – 160 с.

УДК 159.922.4

## СПЕЦИФІКА КОМУНІКАТИВНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ, ВІРМЕНСЬКОЇ, АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ

Ламаш І.В., к. психол. н.,  
доцент кафедри соціології та психології  
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стогній Д.І.,  
слухач магістратури  
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті подано результати дослідження комунікативних настановлень молоді на прикладі різних етнічних груп. З'ясовано особливості вияву завуальованої та відкритої жорстокості, обґрунтованого негативізму, негативного особистого досвіду спілкування та схильності до буркотіння в українській, азербайджанській, вірменській й польській молоді. Отримані дані дають змогу рекомендувати використання в роботі з молоддю виховних і корекційних програм, спрямованих на оптимізацію навичок міжособистісного спілкування в контексті міжетнічної взаємодії.

**Ключові слова:** етнічні групи, комунікативні настановлення, міжетнічна взаємодія, настановлення, молодь.

В статье представлены результаты исследования коммуникативных установок молодежи на примере различных этнических групп. Установлены особенности проявления завуалированной и открытой жестокости, обоснованного негативизма, отрицательного личного опыта общения и склонности к брюзжанию в украинской, азербайджанской, армянской и польской молодежи. Полученные данные позволяют рекомендовать использование в работе с молодежью воспитательных и коррекционных программ, направленных на оптимизацию навыков межличностного общения в контексте межэтнического взаимодействия.

**Ключевые слова:** этнические группы, коммуникативные установки, межэтническое взаимодействие, установки, молодежь.

Lamash I.V., Stogniy D.I. SPECIFICITY OF COMMUNICATIVE ATTITUDES OF UKRAINIAN, ARMENIAN, AZERBAIJANI AND POLISH YOUTH

The article presents the results of the study of communicative attitudes of young people on the example of various ethnic groups. The peculiarities of manifestation of veiled and open cruelty, grounded negativism, negative personal experience of communication and inclination towards grumbling in Ukrainian, Azerbaijani, Armenian and Polish youth are revealed. The data obtained make it possible to recommend the use of educational and correctional programs aimed at optimizing interpersonal skills in the context of interethnic interaction in working with young people.

**Key words:** ethnic groups, communicative attitudes, interethnic interaction, attitudes, youth.

**Постановка проблеми.** Проблеми між-етнічної взаємодії в сучасній науці є сьогодні актуальним предметом дослідження. Цьому сприяє низка обставин, які визначаються передусім процесами глобалізації,

що відбуваються у світі. У свою чергу, процеси глобалізації зумовлюють взаємопроникнення культур, створюють передумови для великої кількості прямих та опосередкованих міжетнічних контактів. У зв'язку з



цим в умовах постійної міжкультурної взаємодії різних етнічних груп актуальною стає проблема оптимізації міжетнічних відносин. Варто підкреслити, що міжетнічна взаємодія являє собою феномен, який багато в чому визначає не тільки власне етнічні процеси, а й активно пов'язаний з усіма сферами життєдіяльності людини. У ході такої взаємодії суб'єктів, які належать до груп із різними цінностями, настановленнями, очікуваннями, виявляються відмінності в інтерпретаціях різноманітних життєвих реалій. Щоб подібні відмінності не перешкоджали виникненню позитивних соціальних зв'язків між представниками різних етнічних груп, суб'єкти міжетнічної взаємодії мають бути налаштовані на розуміння і прийняття своєї ідентичності іншої культури. Психологічний настрій людей на міжетнічні контакти можна розглядати через соціально-психологічні настановлення, котрі набувають етнічної специфіки через засвоєння правил життя в певному соціумі, тих очікувань, які соціум адресує особистості, включаючи її в різні соціальні інститути, тим самим регулюючи її соціальну активність.

Під етнічними настановленнями розуміється готовність особистості сприймати ті чи інші явища етнонаціонального життя й міжетнічних взаємин і, відповідно до цього, діяти певним чином у конкретній ситуації. Етнічні настановлення фокусують у собі переконання, погляди, думки людей щодо історії та сучасного життя їхньої етнічної спільності та взаємозв'язків з іншими народами й людьми інших національностей. Етнічні настановлення закріплюють ставлення до явища (традицій), об'єкта (мови, фольклору) або виду спілкування (ділового, сімейного, дружнього, сусідського). Особливе значення етнічні настановлення набувають у невизначених і конфліктних ситуаціях як найбільш емоційних.

На думку науковців, найбільш чутливим з погляду активного формування системи суб'єктивних значень етнічної ідентичності є період із 17 до 25 років. Виходячи із цього, можемо сказати, що саме молодь є тією віковою групою, яка є найбільш сприйнятливою як до розбіжностей, пов'язаних з етнічними питаннями, так і до формування уявлень, спрямованих на врегулювання й стабілізацію міжетнічної взаємодії.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** На початку ХХ століття Д. Узнадзе дав визначення настановленням: «Настановлення є цілісним динамічним станом суб'єкта, станом готовності до певної активності, станом, який зумовлюється двома факторами: потребою суб'єкта й відповідною об'єктивною ситуацією». Після

того, як був відкритий феномен аттитюду, почався своєрідний «вибух» у його дослідженні. Виникло кілька різних тлумачень аттитюду, багато суперечливих його визначень. Г. Олпорт написав оглядову статтю з проблеми дослідження аттитюду й у систематизованому вигляді ці поняття мали такий вигляд – аттитюд розумівся всіма так: 1) певний стан свідомості та нервової системи; 2) виражає готовність до реакції; 3) організований; 4) на основі попереднього досвіду; 5) надає направляючий і динамічний вплив на поведінку [1].

На думку К. Левіна, це виникнення в суб'єкта прагнення до якогось предмета, що набуває в цілісному зв'язку «потреба-ситуація» певну валентність. У свою чергу, О. Леонтьєв стверджує, що це поведінка суб'єкта після опредмечування його потреби. О. Асмолов висуває таку діалектичну формулу: в генетичному плані (в плані походження) діяльність передують настановленням, так як останні формуються в діяльності суб'єкта, проте в актуальному плані (як часто кажуть психологи, у функціональному генезі) настановлення передують діяльності й визначають її. О. Асмолов запропонував також свою класифікацію настановлень:

1) перший тип – смислові настановлення (пов'язані з діяльністю загалом, із її мотивами й смислами. Постійна готовність ученого до отримання інформації про явище, котре його цікавить, – хороший приклад подібних настановлень);

2) другий тип – цільові настановлення (готовність суб'єкта здійснювати певні дії відповідно до обраної ним мети (які б мотиви не стояли за вибором цієї мети). Про ці настановлення не можна сказати, що вони є повністю несвідомими: суб'єкт дає собі звіт у тій цілі, яку поставив перед собою, й у своїй готовності досягти цю мету. Проте навіть усвідомлювані настановлення призводять до неконтрольованого спотворення образів ситуацій, у яких людина виявляється);

3) третій тип – операціональні настановлення (співвідносяться з операціями як підструктури діяльності, що відповідає умовам здійснення дій).

Можна виділити ще один тип настановлень (сенсорні та моторні), які «налаштовують на роботу» окремі органи нашого тіла, наприклад, певна готовність м'язового апарату руки до взяття того чи іншого предмета, фокусування погляду на близьку чи далеку відстань тощо. Так як ці процеси, що забезпечуються різними фізіологічними структурами, вирішують завдання орієнтування суб'єкта у світі, тому вони можуть

бути предметом розгляду й у психологічній науці [6].

М. Х'юстон визначає функції настановлень:

- функція пізнання (дає нам змогу дізнатися про об'єкти й події в нашому оточенні);
- функція пристосування (допомагає досягати позитивних результатів та уникає негативних);
- функція соціальної ідентичності (пов'язано із самовираженням і соціальною взаємодією) [8].

Центральним моментом функціонування настановлень є оцінювання взаємодії індивіда з навколишнім світом через систему його настановної регуляції.

Отже, настановлення – психологічна тенденція, що виявляється в оцінюванні деякої приватної сутності з відомою часткою схвалення чи несхвалення. Наставовлення є неусвідомлюваними. Істотним у відносинах людини, що відрізняє її від тварини, є її свідомість. Саме несвідомість настановлень є важливою характеристикою, що робить настановлення засобом і методом вивчення несвідомого людини.

Наставовлення виявляють себе й у комунікативній сфері. Комунікативна настанова особистості, за словами В. Бойко, являє собою готовність реагувати на ті чи інші типи партнерів по взаємодії певним чином, що зумовлено наявними в неї досвідом спілкування, оцінками та переживаннями їх сутності, поглядів і поведінки [4].

За визначенням В. Бойко, комунікативна настанова особистості визначається як кліше реагування, звичка відповідати певним способом на знайомі життєві ситуації, повторювані соціальні явища й типи людей. Комунікативна настанова є носієм психічної енергії та економить наші психічні та фізичні ресурси, також вони мають досить потужний інформаційно-енергетичний заряд [3].

Для «запуску» пружини необхідна лише наявність подразника, зазвичай це партнер по комунікації вже відомого типу, який відповідає нашій свідомості, і саме в той момент у пам'яті відбувається порівняння й особистість автоматично відтворює заготовлене кліше реагування.

Треба зазначити, що настанова виконує важливу роль: вона зберігає психічні та фізичні ресурси особистості. З'явившись уперше, свідомість починає використовувати її завжди у відповідь на відомі життєві обставини, соціальні явища, ділові ситуації, типи партнерів тощо.

Дослідженням комунікативних настановлень і їх аспектів займаються багато сучасних учених і дослідників, зокрема

Т. Константинова, яка вивчала проблему комунікативної взаємодії лікаря з хворими, О. Белавіна, котра досліджувала комунікативні настановлення підлітків із різним рівнем інтелекту, а також С. Зайцева, М. Галаков, М. Х'юстон та інші.

Останніми роками комунікативні настановлення вивчалися у контексті проблеми навчально-професійної самореалізації (Н. Каньоса, 2015), комунікативної компетентності (М. Пророк, 2015), культури спілкування (О. Чепелюк, Р. Федорищак, 2016), професійної (С. Чуприна, 2016) і комунікативної культури (К. Галацин, 2016), внутрішньоособистісних конфліктів (І. Власенко, 2016), міжетнічної (Л. Залановська, 2016) і комунікативної толерантності (І. Данченко, 2017), комунікативних здібностей (О. Панащенко, Ю Черепова, 2017).

Разом із цим варто зауважити, що етнічна специфіка комунікативних настановлень, зокрема, у молодіжному середовищі залишається недостатньо вивченою.

**Постановка завдання.** Мета статті – представлення результатів дослідження особливостей комунікативних настановлень вірменської, української, азербайджанської та польської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку становлять 80 осіб віком 17–18 років. У першу групу ввійшло 20 представників вірменської молоді, у другу – 20 представників української молоді, у третю – 20 азербайджанців, у четверту – 20 поляків.

У дослідженні використана методика діагностики комунікативних настановлень (В. Бойко), яка призначена для виявлення насамперед негативних комунікативних видів настановлень особистості стосовно інших осіб. До таких видів настановлень належать завуальована жорстокість у стосунках з оточуючими, в судженнях про них; відкрита жорстокість у взаєминах з іншими; бурчання, тобто схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у галузі взаємин із партнерами й у спостереженні за соціальною дійсністю. Крім цього, методика дає змогу виявити обґрунтований негативізм у судженнях про людей і негативний особистий досвід спілкування з оточуючими [5].

Для математико-статистичного аналізу отриманих результатів використано t-критерій Стьюдента для незалежних груп.

Методика діагностики комунікативної настанови, запропонована В. Бойком, дає можливість визначити наявність і ступінь вираженості негативних комунікативних настановлень, що відображають готовність недоброзичливо ставитися до більшості



оточуючих. Такі настановлення формуються під впливом несприятливого досвіду людської взаємодії, а також унаслідок яскраво виражених емоцій негативного спектра.

Як зазначає В. Бойко, настановлення бувають позитивними та негативними.

Позитивні настановлення до людей – це готовність особистості доброзичливо ставитися до більшості оточуючих. Вони формуються під впливом вдалого в основному особистого досвіду взаємодії з іншими, внаслідок позитивних переживань та оцінок більшості життєвих епізодів спілкування.

Негативні настановлення, у свою чергу, відображають готовність недоброзичливо ставитися до більшості оточуючих. Вони формуються під впливом несприятливого досвіду людської взаємодії, а також унаслідок яскраво виражених емоцій негативного спектра.

Комунікативні настановлення суб'єктивні за своєю природою, бо засновані на знаннях, переживаннях, оцінках і спонуканнях самої особистості.

Суб'єктивізм настановлень багаторазово збільшується, коли знання особистості про людей сумнівні або помилкові, переживання досвіду спілкування з партнером неглибокі або поверхові, оцінки на адресу оточуючих нейтральні або негативні, а спонукання висловити настановлення до них усвідомлено маскуються чи несвідомо придушуються особистістю. Але сама особистість, як правило, ні про що не здогадується: ні про наявність у себе певних настановлень, ні тим більше про ступінь їх суб'єктивності або об'єктивності.

Аналіз результатів дослідження дав змогу виявити специфіку комунікативних настановлень у представників вірменської, української, азербайджанської та польської молоді.

За шкалою «Завуальована жорстокість стосовно людей, у судженнях про них» зафіксоване пониження показника в першій групі –  $12,4 \pm 1,15$  ( $p \leq 0,05$ ), тобто представники вірменської молоді є більш схильними приховувати й пом'якшувати свої негативні оцінки та переживання з приводу більшості оточуючих, на відміну від представників української ( $14,05 \pm 1,01$ ), азербайджанської ( $14,10 \pm 0,63$ ) і польської ( $14,35 \pm 0,79$ ) молоді.

Показник за шкалою «Відкрита жорстокість у ставленні до людей» у першій групі становить  $22,7 \pm 2,19$ , у другій групі –  $29,8 \pm 2,04$ , у третій групі –  $31,35 \pm 1,69$ , у четвертій групі –  $19,50 \pm 1,23$ . Зафіксовано пониження показника в групі представників польської молоді, тобто представники польської молоді порівняно з представ-

никами азербайджанської молоді мають більш низьку схильність до виявлення відкритої жорстокості, показники між групами представників української та азербайджанської молоді не мають вірогідних відмінностей, також установлено вірогідне підвищення показника в другій групі порівняно з першою ( $p \leq 0,05$ ), тобто представники української молоді більш схильні не приховувати й не пом'якшувати свої негативні оцінки і переживань з приводу більшості оточуючих: висновки про них різкі, однозначні й зроблені, можливо, назавжди, ніж представники вірменської молоді.

Представники української молоді порівняно з групою вірменської молоді демонструють значуще підвищення показника за шкалою «Обґрунтований негативізм у судженнях про людей» ( $3,3 \pm 0,25$  проти  $2,2 \pm 0,24$ ,  $p \leq 0,01$ ), що відбивається в об'єктивно зумовлених негативних висновках про деякі типи людей та окремі сторони взаємодії. Азербайджанці мають більш високий показник за цією шкалою порівняно з вірменами ( $3,0 \pm 0,27$  проти  $2,2 \pm 0,24$ ,  $p \leq 0,05$ ), тоді як представники польської молоді демонструють більш низький показник, ніж група представників азербайджанців ( $3,0 \pm 0,27$  проти  $2,90 \pm 0,22$ ,  $p \leq 0,05$ ).

За шкалою «Буркотіння» зафіксовано пониження показника в групі представників польської молоді ( $4,65 \pm 0,62$ ) порівняно з групами представників вірменської ( $5,30 \pm 0,62$ ), української ( $5,95 \pm 0,55$ ) та азербайджанської ( $5,80 \pm 0,47$ ) молоді. Тобто українці, азербайджанці та вірмени більше, ніж поляки, схильні робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у галузі взаємин із партнерами й у спостереженні за соціальною дійсністю.

За шкалою «Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими» не виявлено вірогідних відмінностей між групами вірменської ( $12,35 \pm 1,03$ ), української ( $13 \pm 1,16$ ) та азербайджанської молоді ( $13,90 \pm 0,74$ ), тоді як у групі польської молоді показник за цією шкалою був вірогідно вищим, показник дорівнював  $7,45 \pm 0,91$  ( $p \leq 0,05$ ). Це свідчить про те, що представникам вірменської, української та азербайджанської молоді більш притаманний позитивний життєвий досвід, який пов'язаний із найближчим колом знайомих і партнерів по спільній діяльності, порівняно з поляками.

Отже, у дослідженні комунікативних настановлень вірменської, української, азербайджанської та польської молоді визначені такі особливості:

- за шкалою «Завуальована жорстокість стосовно людей і в судженнях про них» зафіксовано вірогідне пониження показни-



ка в групі вірменської молоді. Це свідчить про те, що представники української, азербайджанської та польської молоді більше схильні завуальовано висловлювати свої негативні думки й почуття стосовно інших;

- за шкалою «Відкрита жорстокість у ставленні до людей» отримано вірогідне пониження показника в представників польської молоді порівняно з іншими трьома групами, тобто вони менш схильні до демонстрування вираженої жорстокості – завуальованої або відкритої. У свою чергу, зафіксовано вірогідне підвищення показника в групі азербайджанської молоді порівняно з групами представників українців і вірменів;

- за шкалою «Обґрунтований негативізм у судженнях про людей» зафіксовано підвищення показника в групі української молоді порівняно з групою вірменської молоді. Також не виявлено відмінностей між показниками за цією шкалою між групами української та азербайджанської молоді й між поляками та азербайджанцями;

- виявлено підвищення показника за шкалою «Буркотіння» в представників української молоді, на відміну від групи польської молоді, що відтворює більшу схильність українців робити необґрунтовані узагальнення негативних факторів у сфері взаємин із партнерами. Серед груп вірменської, української та азербайджанської молоді вірогідних відмінностей не виявлено;

- визначено вірогідне пониження показника за шкалою «Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими» в групі представників польської молоді порівняно з іншими групами. Так само не зафіксовано відмінностей між показниками груп вірменської, азербайджанської та української молоді.

На думку І. Арзуманян, настановлення на відкриту жорстокість у спілкування породжує негативний відклик з боку оточуючих, що знижує ефективність міжособистісного спілкування та задоволеність його процесом і стає підґрунтям для накопичення негативного досвіду міжособистісної взаємодії. Це створює коло, у якому відкрита жорстокість і негативний досвід загострюють одно одне [2].

А. Скок у дослідженні соціально-психологічних умов формування комунікативної толерантності у викладача визначає позитивну комунікативну настанову як цілісний динамічний стан суб'єкта спілкування, який характеризується позитивним самоставленням, готовністю до конструктивних виявів активності щодо партнерів і процесу спілкування. На її думку, це пов'язано з психологічним переживанням їхньої (викладачів) соціальної та особистісної цінності.

Дослідниця наголошує, що комунікативні настановлення можуть набути характеру негативних за умови гіпертрофованості окремих складників. За даними, які нею отримані, протиріччя та порушення балансу між складниками комунікативної настанови є перешкодою для ефективної міжособистісної взаємодії [7].

**Висновки з проведеного дослідження.** Отже, отримані в дослідженні результати дають змогу стверджувати, що для вірменської молоді менш характерною є схильність частіше та інтенсивніше висловлювати свої негативні оцінки й переживання з приводу більшості оточуючих. Представники азербайджанської молоді не приховують і не пом'якшують свої негативні оцінки з приводу більшості оточуючих. Схильність робити обґрунтовані негативні висновки щодо партнерів по комунікації більш притаманна для молодих українців. Представники польської молоді не мають схильності до узагальнення негативних фактів у галузі взаємин. Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими більш притаманний представникам азербайджанської молоді.

Полікультурне середовище, сформоване в процесі міжнаціональної взаємодії, покликане виробити в людині тенденції до різнобічного розвитку, до повноцінного розвитку особистості в сучасних умовах глобалізації.

Отримані в дослідженні дані дають змогу рекомендувати використання у вітчизняній системі освіти виховних і корекційних програм, спрямованих на оптимізацію навичок міжособистісного спілкування сучасної молоді в контексті міжетнічної взаємодії.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г.М. В поисках новой парадигмы: традиции и старты XXI века / Г.М. Андреева // Социальная психология в современном мире / под ред. Г.М. Андреевой, А.И. Донцова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 372 с.
2. Арзуманян И.Г. Неудовлетворительные коммуникативные потребности как фактор снижения психологической устойчивости личности / И.Г. Арзуманян // Вестн. СПбГУ. Серия «Психология. Социология. Педагогика». – Вып. 2. – Ч. 11. – С. 51–57.
3. Асмолов А.Г. О соотношении понятия установки в общей и социальной психологии / А.Г. Асмолов, М.А. Ковальчук // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии / под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоловой. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – С. 143–163.
4. Бойко В.В. Психоэнергетика : [учебное пособие] / В.В. Бойко. – СПб. : Издательский дом «Питер», 2016. – 416 с.
5. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учебное пособие] / Д.Я. Рай-



городский. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. – 672 с.

6. Соколова Е.Е. Введение в психологию : [учебник для студ. высш. учеб. заведений] / Е.Е. Соколова // Общая психология. – М., 2005. – 350 с.

7. Скок А.Г. Соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності у викладача вищо-

го навчального закладу : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / А.Г. Скок ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 23 с.

8. Хьюстон М. Введение в социальную психологию : [учебник для студентов вузов] / М. Хьюстон ; пер. с англ. под ред. проф. Т.Ю. Базарова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 622 с.

УДК 159.923:316.6

## АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «АСЕРТИВНІСТЬ»

Мойсеєнко В.В.,  
аспірант кафедри загальної та соціальної психології  
Херсонський державний університет

У статті подано аналіз теоретичних підходів до визначення поняття асертивності в різних наукових контекстах. Розглянуто асертивну поведінку і структурні компоненти асертивності.

**Ключові слова:** асертивність, асертивна поведінка, впевненість, особистісна характеристика, структурні компоненти.

В статье представлен анализ теоретических подходов к определению понятия асертивности в различных научных контекстах. Рассмотрено асертивное поведение и структурные компоненты асертивности.

**Ключевые слова:** асертивность, асертивное поведение, уверенность, личностная характеристика, структурные компоненты.

Moysenko V.V. THEORETICAL ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES OF THE RESEARCH OF "ASERTIVITY" AND ASERTIVUS BEHAVIOR

The article gives an analysis of theoretical approaches to the definition of the concept of asertivity in various scientific contexts. Assertive behavior and structural components of assertiveness are considered.

**Key words:** assertiveness, assertive behavior, confidence, personality characteristic, structural components.

**Постановка проблеми.** Феномен асертивності є відносно новим поняттям у психології, яке використовується для характеристики особистісних властивостей людини. Натепер у психологічній науці зміст цього поняття залишається нечітким. У зв'язку з цим аналіз цього феномена на основі філософських і психологічних підходів і концепцій особистості є вельми актуальним. Отже, дослідження та аналіз наявних підходів до визначеної проблеми дасть змогу систематизувати наукові нароби.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Аналіз психологічної літератури показав, що проблема асертивності привертала увагу вчених із кінця XIX століття. Її вивченням займалися А. Адлер, Р. Альберті, А. Бандура, Е. Берн, Дж. Вольпе, У. Джеймс, Ф. Зімбардо, А. Лазарус, А. Сальтер, Дж. Сміт, Е. Шостром, М. Еммонс та інші. У вітчизняній психології до цієї проблеми зверталися Б. Ананьєв, Л. Божович, Ф. Василюк, В. Гарбузов, Є. Дубровіна, С. Ковальов, С. Максименко, А. Прихожан,

В. Ромек, О. Федосенко, В. Шаймієва. Вивчення різних аспектів асертивної поведінки особистості здійснено в працях Н. Ануфрієвої, Г. Балла, Є. Головахи, О. Донченко, М. Савчина, В. Татенка, Т. Титаренко та інші.

**Постановка завдання.** Метою статті є аналіз теоретичних джерел щодо розгляду й систематизації наукових підходів до вивчення поняття «асертивність».

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Асертивність є складним утворенням, що характеризується своєрідністю структури, змістовними й практично дієвими якісними характеристиками. Поняття асертивності перегукується з достатньо розробленим у вітчизняній і зарубіжній психології феноменом, таким як впевненість. Вона передбачає наявність суб'єктивної установки на самого себе, соціальної готовності та здатності адекватно реалізовувати власні прагнення. Упевнена поведінка не означає придушення агресивних почуттів, вона сприяє редукції агресив-

ної поведінки й зникненню приводів для агресії [11].

У психологічній енциклопедії асертивність визначається як певна особистісна риса, яку можна визначити як автономію, незалежність від зовнішніх впливів і оцінок, здатність самостійно регулювати власну поведінку.

Концепція асертивності сформувалася в кінці 50-х – на початку 60-х років XX століття американським психологом А. Солтером. Вона ввібрала в себе ключові положення гуманістичної психології, в тому числі протиставлення самореалізації маніпулюванню людьми. За твердженням А. Солтера, особистість із розвинутим почуттям самоповаги в будь якій ситуації спроможна діяти асертивно, тобто відкрито, упевнено й рішуче. Автор методу визначав його сутність умінням стверджувати щось у чіткій формі, відповідати за свої слова [15, с. 58–59].

В іншому психологічному словнику асертивність визначається як гармонійне поєднання властивостей особистості людини, вияв її знань про природу людини, умінь і навичок спілкування, етично допустимого в конкретній ситуації, вияв у формі конкретних дій світоглядної позиції позитивної спрямованості. Асертивність – це здатність людини організувати свою поведінку, вміння формулювати свої бажання й вимоги, домагатися їх задоволення, «чути» те, чого хочуть оточуючі, з повагою та любов'ю ставитися до себе. Асертивно поводитися – це означає вирішувати певне питання або проблему, усвідомлюючи й розуміючи інших людей, залучених у неї, не обмежувати їхні ділові інтереси, розумно та вміло захищати інтереси свого боку [3, с. 35].

Вивчення проблеми асертивності в психології бере початок усередині сфери поведінкової терапії. Пізніше Дж. Вольпе, Р. Альберті, М. Еммонс та інші психологи біхевіорального напрямку заклали загальні основи розуміння феномена асертивності як упевненості в собі. При цьому асертивність визначалася як наслідок навчання, набута реакція успіху на соціальний стимул.

У сучасній психологічній літературі термін «асертивність» означає висловлювати свою думку й безпосередньо показувати свої емоції та поведінку в межах, які не порушують прав і психічної території інших людей, а також власних. Цей термін означає відсутність агресивної поведінки, охорону власних прав у суспільних ситуаціях. Поняття «асертивність» набуває певної поведінкової значущості лише на рівні ідей і цінностей, які й зумовлюють вибір соціальної поведінки людини (Р. Альберті, М. Ем-

монс, Р. Лінденфілд, М. Мольц, Т. Харріс та інші) [10].

Як зазначає І. Лебедева, існують три підходи, які досліджують асертивність із різних позицій. Відповідно до першого з них, асертивність виявляється в спонтанності поведінки. Асертивна людина вільно висловлює почуття й думки, не обмежує себе ритуалами й умовностями. Загалом визнається індивідуалізм такої людини, яка при несприятливому розвитку таких якостей може орієнтуватися тільки на власні потреби та інтереси, не беручи до уваги оточуючих [6].

У рамках дослідження проблеми асертивності в зарубіжній психології можна виділити два основних напрями. Перший напрям досліджує зовнішню поведінкову модель успішної людини. Цьому присвячені роботи Г. Бейера, М. Джеймса, Д. Джонговарда, В. Каппоні, Т. Новака, Г. Фенстрейхеяма. Другий напрям – гуманістична психологія – досліджує внутрішній світ людини, її екзистенційний стан (А. Маслоу, Г. Олпорт, Ф. Перлс, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм та інші) [5].

Також важливо відзначити, що в роботах зарубіжних психологів асертивність здебільшого пов'язана з такими соціально-психологічними категоріями, як успішність, незалежність, самостійність, упевненість. У наукових працях вітчизняних психологів цей феномен частіше можна зустріти в контексті таких понять, як відповідальність, особистісна позиція, моральна переконаність, уміння протистояти груповому тиску. Поведінковий підхід до переліку необхідних соціально-психологічних навичок у структурі поняття асертивності включає низку параметрів, що мають конкретні зовнішні вияви (поведінкові конструкти): уміння відкрито говорити про свої бажання й вимоги, вміння встановлювати контакти. Невпевнену поведінку загалом пов'язують із нечіткими формулюваннями цілей, нерелістичними домаганнями суб'єкта діяльності, неадекватною оцінкою результатів власних вчинків, невмінням використовувати наслідки минулого досвіду [12].

Джозеф Вольпе вважав, що істинно асертивна особистість володіє чотирма характеристиками:

- по-перше, людина вільно виражає свої думки й почуття;
- по-друге, вона може спілкуватися з людьми на всіх рівнях (із незнайомими людьми, з друзями, із сім'єю). Це спілкування завжди відкрите, чесне, пряме й адекватне;
- по-третє, у людини є активна орієнтація до життя. Вона досягає того, чого ба-



жає. На противагу пасивній особистості, яка очікує, що трапиться далі, вона намагається впливати на події;

- по-четверте, її дії характеризуються самоповагою. Розуміючи, що ситуація не завжди буває виграною, така людина приймає обмеження. Але, незважаючи на це, намагається щось зробити, щоб не упустити шанс. Вона підтримує свою повагу. До невпевненості призводять відсутність позитивного соціального досвіду й навичок спілкування або невміння їх реалізувати [4].

К. Рудестам, підкреслюючи аспект соціальних взаємодій в асертивності, також відзначає, що асертивна поведінка – це найбільш конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії, що дає змогу протистояти агресії та маніпуляції. Вітчизняні вчені Є. Нікітін та Н. Харламенкова також визначають асертивність як «самоствердження через конструктивну діяльність».

У дисертаційній роботі Ю. Шильцова на основі теоретичного аналізу робить висновок про відсутність чіткого поділу визначень «асертивність» і «впевненість у собі». Так, А. Ланж і П. Якубовський вважають ці поняття ідентичними, а А. Прихожан у процесі визначення змісту феномена асертивності акцентує увагу на впевненості, відокремлюючи це почуття від самоствердження [18].

За твердженням К. Кінніна, впевненість у собі – це складна, багатоконпонентна якість особистості, розвиток якої визначається здатністю до емпатії, вмінням узяти на себе відповідальність за позитивні чи негативні ситуації у своєму житті; увагою до оточуючих, їхніх інтересів; усвідомленням своїх сильних і слабких сторін характеру.

Дослідники по-різному характеризують структурні компоненти асертивності. В. Шамієва в роботі визначає структуру асертивності, яка складається з трьох компонентів: когнітивно-сміслового, афективного та поведінкового. Когнітивно-смісловий компонент асертивності полягає в орієнтуванні й адекватній оцінці обставин ситуації, раціональному виборі способів дій і конструктивному перетворенні проблемних ситуацій, що забезпечується гнучкістю мислення. Асертивність також виражається в проектуванні власного розвитку й руху, визначенні свого Я в навколишньому світі через усвідомлення смислів і цінностей свого життя.

Афективний компонент асертивності включає в себе: 1) прийняття іншого; 2) впевненість у собі; 3) довіру до себе. Ключовими параметрами афективного компонента Ю. Шильцова визначає впев-

неність у собі й нормальну або низьку тривозможність. Цей компонент у сукупності може відобразитися в такому: людина прагне до благополуччя та безпеки інших, спокою в мінливих умовах діяльності, позитивно оцінює власні можливості, довіряє собі в єдності з довірою до світу.

Поведінковий компонент асертивності виявляється в незалежності, відповідальності, наполегливості (напористості), готовності до ризику й конструктивної агресії. Ключовим параметром цього компонента Ю. Шильцова розглядає конструктивну (низьку) агресивність, під якою розуміє активну, наполегливу, але не ворожу поведінку, спрямовану на досягнення мети.

Крім того, цей автор указує на можливості формування асертивності через оптимальний вплив на кожен із трьох компонентів. Формування переконань, позицій, установок забезпечує когнітивна сфера. З одного боку, відкрите вираження своїх почуттів, а з іншого – емоційна стабільність – зона компетентності емоційної сфери. На рівні поведінки асертивність виражається в навичках і вміннях, що сприяють гнучкій і швидкій адаптації до нових умов ситуації [16].

Згідно зі С. Стайном і Г. Буком, асертивність складається з трьох основних компонентів: здатності адекватно висловлювати почуття, здатності відкрито висловлювати переконання і думки, здатності захищати свої права [5; 14].

За твердженням О. Леонтьєва, асертивність – це стабільна особистісна характеристика, що має такі структурні компоненти: поведінковий, когнітивний, емоційно-ціннісний та особистісний. Поведінковий компонент асертивності виявляється в незалежності, відповідальності, наполегливості (напористості), готовності до ризику й конструктивної агресії. Вияв когнітивного компонента відображає силу переконаності людини у власній ефективності, гнучкості мислення, адекватній оцінці ситуації. До емоційно-ціннісного компонента асертивності належить сміливість у соціальних контактах, уміння управляти своїми реакціями, впевненість у собі, довіра до себе. Особистісний компонент представлений високим рівнем самооцінки та самоповаги людини [7].

За класифікацією дослідниці М. Майнвої, асертивність належить до міжособистісного аспекту структури емоційного інтелекту й, згідно з її експериментальними даними, є однією з визначальних рис низького рівня конфліктності. Адаже особистість із навичками асертивної поведінки виявляє повагу й терпимість до позиції інших,

а відтак запобігає розвитку проблемної ситуації. З-поміж трьох основних складників емоційного інтелекту (емпатії, комунікативної толерантності, асертивності), що допомагають оптимізувати спілкування, М. Манойлова наголошує на першочерговому значенні саме асертивності [8].

Психологічні механізми впевненості та їх опис, а також аналіз їх функцій, ролі й значущості є відомими з робіт таких радянських методологів, як А. Барабанциков, В. Забродін та ін. Дослідженням ролі впевненості під час прийняття життєво важливих рішень активно займалися такі автори, як А. Завалішина, В. Козелецький та ін. У дослідженнях учених: Р. Ануфрієвої, Г. Балла, Є. Головахи, О. Донченко, І. Кона, О. Кононенко, Н. Побірченко, М. Савчина, Л. Сохань, В. Татенка, Т. Титаренко – асертивність розглядається в контексті проблем життєдіяльності особистості, життєвих сенсів особистісних виборів, власної відповідальності й суб'єктивності [8].

М. Сміт розглядав асертивність із погляду прав особистості. Суб'єкт активності обізнаний зі своїми правами, використовує їх і може відстояти. Варто зазначити, що така людина поважає права оточуючих і будує взаємини, не порушуючи нічиїх кордонів. Автором вводиться поняття «принципи асертивності», що позначає правила поведіння в суспільстві та побудови взаємин з іншими людьми, заперечення маніпуляцій, жорстокості й агресії щодо іншої людини.

М. Медведєва в роботі розглядає асертивність як гармонійну комбінацію властивостей особистості, що виявляється в природній, чесній поведінці стосовно себе та оточуючих людей, уміннях і навичках етично допустимого спілкування в конкретній ситуації за поєднання з упевненістю, позитивною самооцінкою та за обов'язковою поваги до прав інших людей [8; 9, с. 237].

І. Скотникова під асертивністю розуміє природність і незалежність від зовнішніх впливів та оцінок, а також здатність людини самостійно регулювати власну поведінку й нести за неї відповідальність, наполягати на своїх правах, не зневажаючи при цьому прав інших. При цьому впевненість є однією з найбільш важливих базових властивостей особистості, яка починає формуватися ще в ранньому дитинстві, а в підлітковому віці набуває ще більшого значення для розкриття здібностей людини та подальшого визначення її місця в житті [13].

Огляд результатів сучасних зарубіжних і вітчизняних прикладних досліджень дав В. Шейнову змогу дійти висновку, що індивіди з високою асертивністю краще захищені від емоційних проблем, рідше

скаржаться на ситуативно-зумовлену тривожність, рідше страждають від страхів, ніж особистості з низькою асертивністю. Крім того, існує тісний взаємозв'язок між асертивністю й самооцінкою індивіда: індивіди з асертивною поведінкою мають більш адекватну самооцінку, можуть успішніше протистояти стресу, вони більш успішні в житті. Виявлений і значущий позитивний зв'язок між рівнем асертивності й почуттям власної гідності, самоповаги. Люди можуть розвивати самоповагу та внутрішню силу, освоюючи прийоми асертивної поведінки [17, с. 121].

На думку А. Бандури, впевнені (асертивні) в собі люди творчо підходять до аналізу ситуацій. Асертивність можна виразити через поняття «самоефективність», уведене в науковий обіг А. Бандурою. Самоефективність індивіда виявляється в здібностях і вміннях вирішувати проблеми, які дають змогу:

- контролювати свою поведінку, у разі необхідності змінюючи рішення й цілі;
- передбачити наслідки своїх дій;
- усвідомлювати й розуміти зміст проблеми;
- створювати альтернативні ситуації [1].

Прагнення до розширення, вдосконалення, розвитку та зрілості також є помітною особливістю асертивної позиції. Ця позиція допомагає людині здійснювати творчий підхід до життя, де їй будуть притаманні такі риси, як психологічна свобода й довіра до себе. М. Бердяєв так само підкреслював нерозривність творчості життя і свободи, відзначаючи, що лише вільна людина може бути суб'єктом справжньої творчості [2].

Асертивність характеризується вміннями вийти за межі свого «Я», соціальної та особистісної адаптації до наявних умов, знаходити в несприятливій ситуації позитивні моменти. Асертивність сприяє досягненню успіху в діяльності, якщо людина при цьому є ерудованою, раціональною, розумною, мислячою, розвиненою в різних сферах діяльності.

#### **Висновки з проведеного дослідження.**

Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової й науково-практичної літератури із цієї проблеми показав, що зміст поняття «асертивність» розкривається через такі особистісні риси: конструктивність, цілеспрямованість, упевненість у собі, відповідальність, рішучість, самостійність, незалежність, самоефективність, суб'єктність, наполегливість, ініціативність, вимогливість, здатність до емпатії, рефлексії тощо. Отже, розвиток асертивності дає можливість людині здобути впевненість у собі, змінити агресію



в поведінці на спокійнішу, навчитися відстоювати свої права, не порушуючи прав інших. За допомогою асертивності людина ставить перед собою завдання, цілі, реалізує свої здібності, бажання та прагнення. Асертивність дає можливість діяти більш повноцінно як у професійному та емоційному, так і в інтелектуальному плані.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
2. Бердяев Н.А. О человеке, его свободе и духовности: избранные труды / Н.А. Бердяев ; сост. Л.И. Новикова, И.Н. Сиземская. – М. : Московский психолого-социальный институт, 1999. – 312 с.
3. Большой психологический словарь / сост. Б.В. Мещеряков, В.П. Зинченко. – М. : Олма-пресс, 2004. – 985 с.
4. Бутузова Л.П. Асертивність особистості як основа становлення безпечної поведінки в підлітковому віці / Л.П. Бутузова // Проблеми психологічної безпеки: особистість, суспільство, держава : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 2010. – С. 33–40.
5. Дріга Т.Г. Асертивність як чинник оптимізації соціально-психологічної оптимізації адаптації студентської молоді / Т.Г. Дріга // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – Вип. 39. – К. – Алчевськ : ЛАДО, 2013. – Том 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. – 2013. – С. 100–105.
6. Лебедева И.Д. Психологические детерминанты асертивности личности : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / И.Д. Лебедева. – Красноярск, 2014. – 23 с.
7. Ассертивность. Общение и деятельность общения / [А.А. Леонтьев, Р. Харре, М. Аргайл, А. Фернхэм, Д.А. Грэхем]. – СПб. : Питер, 2008. – С. 160–215.
8. Марчук Л.М. Асертивність як комплексна інтегральна характеристика особистості / Л.М. Марчук // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. / голов. ред. О.В. Діденко. – 2012. – Вип. 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Vnadsps/2012\\_5/12mlmiho.pdf](http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Vnadsps/2012_5/12mlmiho.pdf).
9. Медведева С.А. Асертивність майбутніх практичних психологів: досвід вивчення / С.А. Медведева // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : міжвузівський зб. наук. пр. / ред. кол.: В.П. Бех, К.Ю. Богомаз, Л.Ф. Бурлачук та ін. ; голов. ред. О.Л. Скідін. – Одеса : Астропринт, 2008. – Вип. 39–40. – С. 234–240.
10. Ніколаєв Л.О. Генезис поняття «асертивність» / Л.О. Ніколаєв // Освіта регіону. Серія «Політологія. Психологія. Комунікації». – 2010. – № 1. – С. 132–135.
11. Ніколаєв Л.О. Дослідження проблеми асертивності у вітчизняній та зарубіжних школах психології розвитку / Л.О. Ніколаєв // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 9. – Кам'янець Подільський : Аксіома, 2010. – С. 138.
12. Ніколаєв Л.О. Розвиток асертивності підлітків у різних умовах соціалізації : автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л.О. Ніколаєв. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – 22 с.
13. Скотникова И.Г. Проблема уверенности – история и современное состояние / И.Г. Скотникова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 1. – С. 52–60.
14. Стайн С. Преимущества EQ: Эмоциональная культура и ваш успех / С. Стайн, Г. Бук ; пер. с англ. Маргариты Маркус. – Stoddart Publishing Co. Limited, 2010. – 480 с.
15. Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия / С.С. Степанов. – М. : Эксмо, 2005. – С. 58–59.
16. Шамиева В.А. Ассертивность в структуре личности субъекта адаптации : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / В.А. Шамиева. – Хабаровск, 2009. – 207 с.
17. Шейнов В.П. Возрастные и гендерные факторы асертивности / В.П. Шейнов // Системная психология и социология. – 2014. – № 10. – С. 118–126.
18. Шильцова Ю.В. Ассертивность как один из психологических механизмов развития социальной адаптации у детей старшего дошкольного возраста : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Ю.В. Шильцова. – Москва, 2012. – 22 с.

УДК 316.77

## ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ОПИСУ ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНОГО КІНО

Мурадханян М.Г.,  
аспірант кафедри соціальної роботи  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено розкриттю поняття соціального кіно в різних підходах. Описано місце і практичне значення соціального кіно в соціальній психології та соціальній роботі. Розкрито можливості використання соціального кіно в роботі з різними групами населення.

**Ключові слова:** соціальне кіно, суспільна свідомість, соціальні групи, соціальна робота, клієнти соціальної роботи.

Статья посвящена раскрытию понятия социального кино в разных подходах. Описано место и практическое значение социального кино в социальной психологии и социальной работе. Раскрыты возможности использования социального кино в работе с разными группами населения.

**Ключевые слова:** социальное кино, общественное сознание, социальные группы, социальная работа, клиенты социальной работы.

Muradkhanian M.H. MAIN APPROACHES TO THE DESCRIPTION OF THE PHENOMENON OF THE SOCIAL CINEMA

The article is dedicated to description of the concept of social film in different approaches. The author describes place and practical importance of a social film in social psychology and social work. The article analyzes opportunities of using social film in a professional work with different groups of the society.

**Key words:** social cinema, social consciousness, social groups, social work, clients of the social work.

**Постановка проблеми.** Соціальне кіно в Україні може стати потужним інструментом висвітлення актуальної соціальної ситуації, інформування населення, профілактики багатьох негативних явищ у суспільстві й пошуку шляхів вирішення соціальних проблем. Задля того, аби соціальне кіно використовували спеціалісти із соціальної роботи та психології, потрібно визначити його зміст, ознаки й основні соціально-психологічні функції. На сьогоднішній день соціальне кіно не представлено як предмет вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень у галузях соціальної роботи чи соціальної психології. Задля розуміння змісту соціального кіно та його подальшого практичного використання, потрібно розглянути соціальне кіно в інших галузях, де воно описане та досліджене.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Соціальні функції кінематографу досліджувалися теоретиками та істориками кінематографу, такими як Черазе Дзаваттіні, Жорж Садуль, Андре Базен, Зігфрід Кракауер, Михайло Ямпольський і Михайло Жабський, соціологом Расселом Мідлтоном, істориком Кей Слоан, педагогом Вільямом Бенедіктом Раселом III і багатьма іншими вченими. У наукових роботах із соціальної психології чи соціальної роботи немає визначення соціального кіно.

**Постановка завдання.** Метою дослідження є аналіз основних підходів до визначення соціального кіно задля його опису

в соціально-психологічній сфері з метою подальшого практичного використання соціального кіно спеціалістами із соціальної роботи та психології.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Кінематограф є одним із провідних видів сучасного мистецтва. Поєднавши в собі літературу, живопис, театральне мистецтво й музику, кіно має широкі можливості у відображенні та зміні навколишнього світу. Зміну соціальної ситуації й актуалізацію наявних соціальних проблем має на меті соціальне кіно як особливий напрям кінематографу.

Кінематограф з'явився в кінці XIX століття як вид атракціону, а соціальні функції почав виконувати лише від початку великих потрясінь у суспільстві, а саме в період Першої світової війни. Відтоді кіно почало все більше висвітлювати актуальні соціальні проблеми, й поступово соціально орієнтоване кіно сформувалося в окремий напрям кінематографу – соціальне кіно.

Соціальне кіно як напрям кінематографу досліджувалося в багатьох наукових дисциплінах. Ми визначили для аналізу такі підходи, які розкривають зміст соціального кіно: педагогічний, кінематографічний, соціологічний та історичний підходи.

**Педагогічний підхід.** Феномен соціального кіно широко висвітлено в англомовній літературі. Описується дослідниками соціальне кіно частіше в педагогічному підході. Соціальне кіно в цьому ракурсі розгля-



дається як інструмент вивчення з учнями і студентами актуальних соціальних проблем у рамках соціальних дисциплін (social studies), які спираються на історію, соціологію, психологію та інші гуманітарні науки. Соціальні дисципліни (social studies) є окремою навчальною дисципліною, метою якої є вивчення суспільного життя, історії, демократичного устрою й формування громадянської позиції.

Джонат Косбі в статті «Використання сучасних фільмів для вивчення соціальних проблем» зазначає, що кіно завдяки візуалізації та зануренню в ситуацію, розповідає історію «з перших рук», дає змогу отримати власний досвід переживання ситуації. Тому в процесі вивчення певної проблеми та її аналізу кіно дає можливість перейти від абстрактного обговорення до конкретних ситуацій, частиною яких завдяки кіно стали учні [3, с. 53].

Вільям Бенедік Расел у роботі «Вивчення соціальних проблем за допомогою кіно» зазначає, що фільми мають бути важливим інструментом у навчальній і виховній роботі з учнями завдяки тому, що вони є легкими для сприйняття, на відміну від лекційного матеріалу. А крім того, кінематограф є частиною сучасної популярної культури, тому це є близький для учнів і студентів спосіб сприймання інформації. Тому вивчення соціальних проблем за допомогою кінематографа є можливістю зацікавити учнів/студентів матеріалом, що вивчається, зробити предмет більш значимим і близьким до аудиторії. Також автор визначає емоційну насиченість занять із використанням кіно, що є також важливою умовою зацікавленості й участі аудиторії в обговоренні фільмів. Саме обговорення, аналіз є основним завданням викладача. Кіно дає змогу розвивати критичність мислення, особливо якщо використовувати контроверсійні фільми з неоднозначним трактуванням. Розвиток критичності мислення є основою використання кіно в роботі з молоддю, адже дає змогу не просто інформувати аудиторію щодо наявних соціальних проблем, а й сформулювати в кожного власну точку зору на проблему, зробити проблему частиною життя кожного, близькою для всіх [6, с. 2]. Застосування кіно в роботі з аудиторією має бути цілеспрямованим і базуватись на певній науковій моделі. Не можна просто показувати кіно, не супроводжуючи його визначеними кроками до та після перегляду.

Автор виділяє такі соціальні проблеми, що є важливими для обговорення аудиторією та широко висвітлені в соціальному кіно: аборти, залежність (алкогольна,

наркотична, ігрова), права тварин, цензура (замовчення або ігнорування інформації, що вважається небажаною), ВІЛ/СНІД, жорстоке поводження з дітьми, що включає психологічне, фізичне, емоційне та сексуальне насилля, проблема конс'юмеризму (збирання і споживання продуктів та експлуатацію людей і середовища для розвитку, маркетингу і збуту товарів), смерть (що включає такі контроверсійні питання, як евтаназія, право на смерть і суїцид), люди з обмеженими можливостями, розлучення, наркотики (вживання, залежність і розповсюдження наркотиків), екологічні проблеми, кримінальна субкультура й культура вуличних банд, геноцид, контроль зброї, «групи ненависті» (hate groups) – групи людей, які декларують і поширюють ненависть до інших, гомосексуалізм, праця (Labor Practices), що охоплює питання робочого середовища, заробітної плати, працівників, профспілок та аутсорсингу (залучення сторонніх ресурсів), медіа (питання свободи слова і преси та ролі ЗМІ в суспільстві), расизм, шкільна жорстокість, підліткова вагітність і права жінок [6].

Виокремлені автором проблем є загально-суспільними, проте деякі з них мають специфічний характер висвітлення, є розповсюдженими більше саме в американському суспільстві. Це такі теми, як використання зброї, культура вуличних банд.

Мерілін Бекер у книжці «Сценарист-активіст: як написати сценарій до соціального фільму» пропонує власний перелік соціальних проблем, що висвітлюються в соціальному кіно. Його перелік доповнюється такою соціальною проблемою, як війна, окремою темою релігійної дискримінації, питаннями справедливості кримінальних вироків і покарань, політичної корупції та питанням освіти і проблемами в цій сфері [2, с. 18].

Отже, згідно з педагогічним підходом, феномен соціального кіно відображається як інструмент виховної та навчальної діяльності з аудиторією дітей і молоді.

*Кінематографічний підхід.* Кінематографічний підхід визначає соціальне кіно передусім як жанр кінематографа. Як уже зазначалося, соціальне кіно почало зароджуватися з початком створення кінематографа, коли фільми почали не лише виконувати розважальну функцію, бути атракціоном, а й відображати актуальні соціальні проблеми та формувати громадську думку. У період світових воєн починають використовувати документальну хроніку як спосіб інформування населення про ситуації на фронті, а художні фільми стають пропагандистськими для формування гро-



мадської думки і створення необхідного країнам патріотичного духу.

Далі в історії кінематографу будуть виникати цілі напрями та кінематографічні хвилі, головною метою яких буде проблематизація суспільства шляхом висвітлення у фільмах актуальних соціальних проблем.

Наприклад, напрям «італійський неореалізм», що зародився в кінці 1940-х років, має широке теоретичне підґрунтя, що було створене теоретиком кіно Чезаре Дзаваттіні. Основні характеристики неореалізму дають опис і доповнюють характеристики феномена соціального кіно.

Автор стверджує, що в центрі картини неореалізму повинен бути певний документальний факт сучасної дійсності, в якому закладені цінності соціального, морального порядку. Тобто якщо режисер хоче розповісти про страйк, то йому не потрібно видумувати сюжет, який можна було б пов'язати зі страйком і в якому він був би тільки як фон, страйк буде основою сюжету й саме в його змісті, причинах і наслідках, у самому аналізі цієї події й буде закладений сюжет фільму. Ситуація у фільмі повинна бути типовою, повсякденною й показана безпосередньо, без певних фантазуювань і вигадок. Життя також не має бути показано поверхово. Головне для кінематографу неореалізму – пізнання дійсності, аналіз певних фактів дійсності, реальності, що оточує нас, «соціальна увага». Отже, кіно має йти аналітично-документальним шляхом. Сюжет у кіно повинен бути максимально простим, доступним для розуміння.

Усі ці характеристики кіно мають бути дотримані для забезпечення функцій інформування, виховання, відповідно, й оздоровлення населення. Неореалізм не підказує відповідей, не вказує шляхів вирішення ситуації. На думку Ч. Дзаваттіні, діло митця не вказувати шлях, а хоча б дати відчуття його необхідність, невідкладність. У самому кіно проблема не вирішується тільки через те, що «така наша дійсність», і сьогодні проблеми залишаються невирішеними.

Фільми повинні взивати до глядачів, спонукати їх дати відповідь, вони мають викликати почуття обурення, відчуття необхідності в солідарності з людьми у вирішенні проблеми, закликати до відповідальності й почуття власної гідності [1, с. 41–46].

Підсумувавши вищезазначене, можна зробити висновок, що сюжет фільму має бути:

- документально точний;
- актуальний;
- типовий;
- повсякденний;
- простий для сприйняття;

- доступний для розуміння;
- відповідати сучасній дійсності;
- відображати актуальні соціальні проблеми.

Іншими історичними напрямками кінематографу, які відображали актуальні соціальні проблеми суспільства, є німе кіно Чарлі Чапліна та його образ волоцюги (США), німецький експресіонізм 1920-х років, пропагандистське кіно воєнного періоду (Німеччина), хвиля британського соціального реалізму 1950-х років, який ще називали «реалізм кухонної мийки», бразильська нова хвиля або «Сінема Ново» 1960-х і 1970-х років і багато інших напрямів.

Узагальненим поняттям для різноманітних історичних напрямів кінематографу є англійський термін «social issue film» («фільм, присвячений соціальній проблемі»). «Social issue film» («фільм, присвячений соціальній проблемі») визначається як ігровий фільм, у якому актуальні соціальні проблеми закладені в особисту історію головних героїв стрічки. При цьому соціальні проблеми визначають і рухають основним сюжетом стрічки та діями героїв. Цей термін вперше використано щодо американських фільмів 30-х, 40-х років часів Великої депресії. Саме тоді фільми, що висвітлювали актуальні проблеми економічної кризи й тяжкого життя населення, кінематографісти та самі глядачі почали називати «social issue film» і «message film».

Теоретики кіно визначають складність відокремлення «social issue film» від інших жанрів кінематографу, де також можуть бути висвітлені соціальні проблеми. Наприклад, жанри кримінального або тюремного фільму. Проте «social issue film» занурюється в соціальну проблематику й досліджує її набагато глибше за інші жанри. Крім того, у соціальному кіно самому предмету сюжетної історії (певній соціальній проблемі) віддається така сама важлива роль, що й загальному сюжету фільму та зірковим акторам. В інших жанрах кінематографу часто зірковий акторський склад або цікава побудова сценарію відіграють визначальну роль у розгортанні історії у фільмі.

Отже, кінематографічний підхід розглядає соціальне кіно як жанр кінематографу, що зародився з початком великих соціальних потрясінь і мав різні напрями та кінематографічні хвилі в багатьох країнах світу.

*Соціологічний підхід.* У соціологічному підході феномен соціального кіно розглядається як співвідношення соціальної дійсності й кінематографу. Кінематограф у всіх розмаїтих жанрах будь-якого історичного періоду є відображенням певних соціальних процесів, зрушень і станів, що відбува-



ються в суспільстві. Соціальне кіно як жанр дає соціологам уявлення про актуальні соціальні проблеми, що є нині в суспільстві, реакції на них глядачів, тобто соціуму, та вплив кіно на громадську думку, зміну ставлення до певних ситуацій.

Так, наприклад, соціолог Рассел Мідлтон у статті «Етнічні забобони та сприйнятливність до переконання» з *American Sociological Journal* («Американського соціологічного журналу») в 1960 році виклав дані експериментального дослідження, що вимірювали рівень антисемітизму до та після перегляду фільму «Джентльменська угода» («Gentleman's Agreement», 1947) [5, с. 679–686]. Цей фільм відомого режисера Елія Казана зображує атмосферу дискримінації та антисемітизму, що панувала в американському суспільстві в післявоєнні роки. Фільм мав великий успіх серед глядачів, отримав низку нагород найпрестижніших кінопремій, включаючи Оскар. Дослідження Р. Мідлтону показало, що рівень антисемітизму після перегляду фільму в глядачів значно знизився. Тобто він підтвердив, що соціальне кіно може мати вплив на громадську думку та змінювати ставлення громадськості до соціальних проблем [4, с. 7]. Проте варто зазначити, що досягнуті результати після перегляду не гарантують їх тривалість. Крім того, фільм має сприйматися в певному історичному контексті й не гарантує тих самих результатів у разі повторення дослідження, скажімо, в сучасних умовах у США.

*Історичний підхід.* В історичному підході феномен соціального кіно розглядається як документація історичних подій певного періоду історії в кінематографі. Соціальні фільми тісно переплетені із соціальною дійсністю певного часу, актуальним станом суспільства та соціальними проблемами. Тому вони є досить точним і достовірним історичним документом, що фіксує загальні настрої, стани і проблеми суспільства, є матеріалом для дослідження. Історичний підхід у цьому ракурсі займається вивченням соціального кіно як історичного матеріалу, частини історії певного суспільства та культури, а також фіксує достовірність чи недостовірність стрічок історичній реальності певного часу.

Наприклад, історичний підхід у дослідженні соціального кіно характеризує робота історика Кей Слоан «Голосне мовчання: Витоки фільмів, присвячених соціальним проблемам», опублікована University of Illinois Press у 1988 році. Учена досліджує соціальні проблеми, що були висвітлені в німому кіно, їх історичне значення та вплив на суспільство, яке вони мали. Це

такі проблеми, як права жінок, інвалідність, профспілки, кримінальна ситуація тощо [7].

На основі проаналізованих підходів ми пропонуємо ще один підхід – *соціально-психологічний*. У цьому підході ми розглядаємо соціальне кіно як форму суспільної свідомості та як механізм зміни ставлення суспільства до окремих соціальних груп, а отже, і зміни суспільної свідомості за допомогою кіно.

Соціальне кіно як механізм формування суспільної свідомості впливає на всі її складники: традиції, смаки, настрої, погляди, спосіб життя, соціальну взаємодію та мораль у суспільстві.

Ми розглядаємо поняття «соціальне кіно» в контексті суспільної свідомості на двох рівнях: буденному та професійному. Соціальне кіно в буденній свідомості існує як зрозуміле й достовірне для людей відображення повсякденного життя, взаємин, настроїв і поглядів у суспільстві. Саме поняття «соціальне кіно» в українській мові є поза межами наукових досліджень, які б його визначали та розкривали. Тому його існування є можливим сьогодні тільки в буденному підході, у свідомості глядачів, які визначають той чи інший фільм як соціальний.

У професійній свідомості соціальне кіно має для нас дуже важливе значення. Наукове дослідження соціального кіно, формування його визначення, змісту й соціально-психологічних функцій відкриває можливість практичного використання соціального кіно як інструмента соціальної та психологічної роботи спеціалістів із різними категоріями населення.

Насамперед потрібно визначити, хто є цільовою аудиторією для роботи спеціалістів соціономічної сфери з використанням соціального кіно. Ми виділяємо такі цільові аудиторії:

- 1) клієнти соціальної роботи та їх близьке оточення;
- 2) спеціалісти, які працюють із соціальною ситуацією клієнта;
- 3) студенти й молоді спеціалісти, які планують працювати у сфері соціальної роботи;
- 4) соціум та окремі групи ризику.

З кожною із цих цільових аудиторій організований перегляд соціального кіно матиме свою мету й функціональні завдання. Можна сказати, що загальною метою перегляду соціального кіно з будь-якою із цих аудиторій є усвідомлення змісту соціальної проблематики людиною, місця в цій проблемі та в її вирішенні. Це є важливим зауваженням, адже соціальне кіно не вирішує соціальні проблеми, а тільки акцентує увагу на певних проблемах, змінює став-

лення суспільства до проблем і загострює відчуття необхідності їх вирішення.

Загалом соціальне кіно виконує такі соціально-психологічні завдання:

- інформувати про наявність соціальної проблеми в суспільстві;
- викликати почуття необхідності й невідкладності вирішення проблеми;
- викликати почуття солідарності, відповідальності й причетності в глядача;
- отримати спосіб вирішення проблемної ситуації.

Ці функціональні завдання виконує соціальне кіно в роботі спеціаліста з усіма визначеними вище групами населення. Форми роботи спеціалістів та організації кіноперегляду можуть бути різноманітними. Це можуть бути індивідуальні, але найчастіше групові заняття. Такі заняття передбачають створення клубного простору, де є можливість для обговорення та дискусії щодо показаної у фільмі соціальної ситуації. Організація кіноперегляду передбачає наявність вступної частини, яка готує аудиторію до перегляду, власне перегляд кіно та обговорення. Обговорення й аналіз фільму після перегляду може відбуватися у формі дискусії, різноманітних ігор, творчих завдань залежно від цільової аудиторії та завдань, які стоять перед спеціалістом. Така робота є технологізацією соціального кіно як інструмента соціально-психологічної роботи.

Отже, соціальне кіно в соціально-психологічному підході розглядається як механізм формування суспільної свідомості та як інструмент практичної роботи спеціаліста в соціальній роботі й психології.

**Висновки з проведеного дослідження.** Соціальне кіно є предметом наукових досліджень із різних дисциплін. Найбільш

розгорнуто воно описано в історичному, кінематографічному, соціологічному та педагогічному підходах до розуміння феномена соціального кіно. Соціальне кіно в соціально-психологічному підході розглядається як форма суспільної свідомості та як механізм формування суспільної свідомості з метою практичного використання соціального кіно в діяльності спеціаліста й подальшої технологізації соціального кіно як інструмента соціально-психологічної роботи. Соціальне кіно в цьому підході розглядається на двох рівнях: буденному та професійному. На професійному рівні соціальне кіно досліджується як інструмент соціально-психологічної роботи спеціалістів із різними групами населення. Подальше дослідження вбачаємо в технологізації соціального кіно як інструмента соціальної роботи.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Богемский Г.Д. Кино Италии. Неореализм / Г.Д. Богемский. – Москва : Искусство, 1989. – 99 с.
2. Beker M. The Screenwriter Activist: Writing Social Issue Movies / M. Beker. – New York : Taylor & Francis, 2013. – 186 с.
3. Cosby J. Using Contemporary Films to Teach about Social Problems / J. Cosby // National Social Science Journal. – April 2010. – Vol. 34. – Issue 1. – С. 53.
4. Friedman J.C. Performing Difference. Representations of 'The Other' in Film and Theatre / J.C. Friedman // University Press of America. – 2008. – 310 с.
5. Middleton R. Ethnic Prejudice and Susceptibility to Persuasion / R. Middleton // American Sociological Review. – 1960. – С. 679–686.
6. Russell W.B. Teaching social issues with film / W.B. Russell. – Charlotte, NC : Information Age Publishing, INC., 2009. – 181 с.
7. Sloan K. The Loud Silents: Origins of the Social Problem Film / K. Sloan // University of Illinois Press, 1988. – 14 с.



УДК 155.9

## ВИЗНАЧЕННЯ ФОРМ ЖИТТЄВЛАШТУВАННЯ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Сафонова С.Б., аспірант  
кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано проблему визначення форм життєвладштування підлітків, які позбавлені батьківського піклування. Установлено, щоб з'ясувати, яка форма є кращою для влаштування, необхідно визначити готовність підлітка до переходу у відповідну форму життєвладштування. Визначено компоненти психологічної готовності підлітків, які позбавлені батьківського піклування, до переходу в різні форми життєвладштування: когнітивний, мотиваційний, емоційний.

**Ключові слова:** підлітки, які позбавлені батьківського піклування, форми життєвладштування, компоненти, готовність.

В статье проанализирована проблема определения форм жизнеустройства подростков, лишенных родительской опеки. Установлено, чтобы определить, какая форма является лучшей для устройства, необходимо определить готовность ребенка к переходу в соответствующую форму жизнеустройства. Установлены компоненты психологической готовности подростков, лишенных родительской опеки, к переходу в различные формы жизнеустройства: когнитивный, мотивационный, эмоциональный.

**Ключевые слова:** подростки, лишенные родительской опеки, формы жизнеустройства, компоненты, готовность.

Safonova S.B. DETERMINATION OF LIVING FORMS OF TEENAGERS DEPRIVED OF PARENTAL CARE

The article analyzes the problem of determining the forms of life-formation of teenagers who are deprived of parental care. In order to determine which form is the best for living, it is necessary to determine the readiness of the teenager before the transition to the appropriate form of life. The components of psychological readiness of teenagers who are deprived of parental care prior to transition into various forms of life-formation are determined: cognitive, motivational, and emotional.

**Key words:** teenagers deprived of parental care, forms of life, components, readiness.

**Постановка проблеми.** На сьогоднішній день формами життєвладштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є усиновлення, опіка та піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, дитячі будинки й загальноосвітні школи-інтернати, патронатна сім'я, соціальні гуртожитки. Діти-сироти не готові до переходу в нові форми життєвладштування. Крім цього, у фахівців, які займаються влаштуванням дітей-сиріт, немає розуміння, хто готовий, а кого необхідно готувати. Ефективний процес адаптації дитини-сироти в різних формах життєвладштування значною мірою залежить від процедури підготовки дітей, але в Україні проблема підготовки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на законодавчому рівні чітко не прописана. Тому необхідність розроблення процедури соціально-психологічної підготовки дітей-сиріт до влаштування в різні форми життя є важливою й необхідною.

Велика кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, перебувають в інтернатних закладах. Хоча процес деінституціалізації дітей-сиріт і ді-

тей, позбавлених батьківського піклування, який передбачає влаштування дітей в альтернативні форми, розпочався в Україні з 2006 року, лише останніми роками відчутні певні зрушення.

Для дітей підліткового віку, згідно з А.М. Прихожан і Н.М. Толстих, характерним є особливе психологічне новоутворення – дитбудинкові «ми». Діти, позбавлені батьків, ділять світ на «своїх» і «чужих», на «ми» й «вони». Вони відокремлюються від чужих, поводяться з ними агресивно, готові їх використовувати у своїх цілях. Усередині своєї групи діти, що живуть в інтернаті, також відокремлені, вони можуть виявляти жорстокість у поводженні з ровесниками або дітьми молодшого віку. Психологічне відчуження від інших створює внутрішні умови, які згодом стають сприятливим ґрунтом для правопорушень [7, с. 48].

На думку А.М. Прихожан та Н.М. Толстих, у дітей-сиріт, які виховувались в умовах дитячого будинку, формується такий стан інтелектуальної та афективно-потребової сфери й такі особливості поведінки, що можна говорити про іншу особистість. Це виявляється в несформованості внутріш-

нього, психічного плану дій і власної мотивації, в переважанні орієнтації на зовнішню ситуацію. Якісно іншу форму має й розвиток усіх аспектів Я: уявлення про себе, ставлення до себе, образу Я, самооцінки [7, с. 55].

Л.С. Волинець та А.Й. Капська в дітей із неблагополучних сімей зазначають помітну нерозвиненість мотиваційної сфери, підвищену тривожність, недостатньо виражені емоційно-вольові характеристики в тих дітей, які виховуються в сім'ях, де життя ускладнене пияцтвом та аморальною поведінкою батьків, а також там, де вихованню дітей не приділяється належної уваги.

Оскільки батьки ведуть аморальний спосіб життя, деформуються соціальні орієнтири, порушуються духовні, пізнавальні, естетичні потреби, спостерігаються розлади фізичного та психічного здоров'я. Деформація дитячої особистості є захисним механізмом, що формується під впливом кризових умов аномальних сімейних стосунків. Негативні вияви поведінки можна розглядати як функцію самозахисту несформованої дитячої свідомості [6, с. 61–62].

А.В. Ярулов під час розроблення програми психолого-педагогічного сприяння розвитку особистості дитини, позбавленої батьківського піклування, основну увагу приділяє індивідуальному підходу до кожної дитини з урахуванням причин її сирітства. Він умовно ділить дітей-сиріт на чотири групи.

Перша група – діти-примітиви, що надходять, як правило, з будинків дитини в 3–4 роки, більшість із них не вміють грати, погано говорять, відчувають страх перед новими людьми. Для них характерні мала психічна активність, афективні реакції на нове, пасивна поведінка в суспільстві.

Друга група – соціально занедбані діти, які виростили в украй несприятливих сімейних умовах. Вони рухливі, вміють говорити, але обтяжені негативним життєвим досвідом.

Третя група – діти, у яких померли батьки. Вони, як правило, перевершують своїх однолітків у розвитку й не вимагають особливих корекційних впливів.

Четверта група – діти із затримкою психічного розвитку та розумовою відсталістю, що надходять із будинків дитини й неблагополучних сімей. Вони потребують медико-психолого-педагогічної допомоги [7, с. 276].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Н.П. Іванова та О.В. Заводілкіна звертають увагу на те, що необхідною умовою успішної адаптації дитини-сироти в новій сім'ї є взаємна відповідність ролевих очі-

кувань дитини і прийомних батьків. Вони підкреслюють вплив досвіду життя дитини на процес ідентифікації із сім'єю.

Д. Сміт і Л. Шервин відзначають, що у прийомних батьків перед моментом появи в їхній родині дитини-сироти часто формується низка фантазій і очікувань, пов'язаних із майбутнім усиновленням. У результаті може виникнути глибокий конфлікт між очікуваннями батьків і їхньою поведінкою, що базується на цих очікуваннях, з одного боку, і тим, що реально відбувається після переміщення дитини в прийомну сім'ю, – з іншого; такий конфлікт помітно ускладнює встановлення тісного емоційного контакту між дитиною та прийомними батьками. Тому формування в прийомних батьків психологічної готовності взяти в сім'ю дитину є важливим, як і визначення готовності дітей-сиріт [7, с. 54–55].

Проблема готовності до діяльності є однією зі значимих у сучасній науці. У психолого-педагогічній літературі поняття «готовність» трактується неоднозначно. Поняття «готовність» поширилося в науці в 1950–1960 рр. у зв'язку з дослідженням у лабораторії Б.Г. Ананьєва людини як суб'єкта діяльності. Натепер накопичений достатній теоретичний та експериментальний матеріал про готовність людини до різних видів діяльності, сформульовано поняття готовності до праці, визначено її зміст, структуру, основні параметри й умови, що впливають на динаміку, тривалість і стійкість готовності (М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович, Я.Л. Коломінський, А.І. Кочетов, Н.В. Кузьміна, Н.Д. Левітов та ін.).

Не менш важливо під час оцінювання готовності визначити внутрішні сили особистості, її потенціали та резерви. Готовність передбачає наявність певних знань, умінь, навиків; готовність до протидії, подолання перешкод, що виникають у процесі дії; приписування особистісного сенсу виконуваних дії. Готовність загалом означає стан підготовленості, в якому організм налаштований на дію або реакцію. Це такий стан людини, за якого вона готова отримати користь із певного досвіду. Цей стан допомагає успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, особисті якості, зберігати самоконтроль і перебудовувати діяльність у разі появи непередбачених перешкод [2].

М.І. Дьяченко і Л.О. Кандибович, вивчаючи структурні компоненти готовності майбутнього спеціаліста до складних видів діяльності, виділяють такі компоненти: мотиваційний – усвідомлення своїх потреб, інтересів, вимог суспільства, колективу; орієнтаційний – усвідомлення цілей, реа-



лізація яких забезпечить розв'язання певного завдання, осмислення й оцінювання умов, за яких відбуватимуться майбутні дії, актуалізація досвіду, пов'язаного в минулому з виконанням завдань, і вимог подібного характеру; операційний – визначення на основі досвіду та оцінювання намічених умов діяльності, найбільш вірогідних способів розв'язання завдань або дотримання вимог (володіння методами та прийомами діяльності, знаннями, навичками, вміннями, розумовими антиципаціями, аналіз, синтез, порівняння, узагальнення тощо); волевий – мобілізація сил згідно з умовами праці й завданням; самоконтроль, самонавіювання в процесі досягнення цілей; оцінний – оцінювання співвідношення власних можливостей, рівня домагань і міри досягнення певного результату [3].

А.О. Деркач, Л.Е. Орбан (1995 р.) у структурі готовності до діяльності виокремлюють такі структурні компоненти: мотиваційний – позитивне ставлення до певного виду діяльності, бажання ним займатись; когнітивний – наявність необхідних знань, уявлень; гностичний – володіння способами та прийомами, що необхідні для цього виду діяльності; емоційно-волевий – самоконтроль, здатність відчувати задоволення від роботи тощо; оцінний – самооцінка своєї професійної підготовки [4].

Аналізуючи види структурних компонентів готовності особистості до діяльності М.І. Дьяченко та А.О. Деркача, можна сказати, що для дослідження визначення ступеня готовності підлітків до різних форм влаштування важливими є такі компоненти: когнітивний, мотиваційний та емоційний. Мотиваційний компонент передбачає наявність потреб, мотивів, прагнень до діяльності, вияв відповідальності за розв'язання завдань. Когнітивний компонент містить комплекс знань щодо вирішення певних питань. Емоційний компонент полягає в умінні підлітка контролювати свої емоції та визначити, які емоції переважають стосовно ситуації, в якій він перебуває.

**Постановка завдання.** Мета статті – визначити компоненти готовності підлітків до різних форм життєвладштування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпірична частина полягала у визначенні ступеня готовності дітей-сиріт підліткового до переходу в різні форми життєвладштування. Проведена експериментальна бесіда й модифікована методика «Незакінчені речення». Експериментальна бесіда полягала у визначенні когнітивного, мотиваційного та емоційного компонентів. Когнітивний компонент включає знання дітей про форми життєвладштування, ставлення до майбут-

нього й сім'ї. Питання, в якій формі влаштування дитина хоче жити і що вплинуло на її вибір, спрямовані на з'ясування мотиваційного компонента. Вивчення емоційного компонента полягало в тому, щоб з'ясувати позитивні та негативні емоції з приводу життєвладштування. У ході пілотажного дослідження з метою способу виявлення емоційного компонента визначено типові відповіді стосовно емоційно значущих ситуацій: негативні та позитивні емоції. Визначено відповіді, які відображають негативні емоції з приводу влаштування підлітків: «не заберуть додому», «не побачу рідних», «не влаштують у нову сім'ю». Відповіді, які відображали позитивні емоції, поділилися на два варіанти. Радість, що «відвідують родичі», та з приводу влаштування в нову сім'ю чи соціальний гуртожиток: «не повернусь більше в біологічну сім'ю», «буде підтримка нових батьків», «буде нова сім'я», «нові батьки допоможуть у виборі професії», «буду жити в соціальному гуртожитку». Визначені варіанти відповідей проранжовані відповідно до ступеня вираження, оцінювалось від 1 до 4 балів. Ми визначили таку систему оцінок у балах для негативних емоцій: 1 – дуже виражений, 2 – частково виражений, 3 – майже не виражений, 4 – не виражений. Для визначення емоції «радість» ми обрали бали у зворотному напрямку, тому що, на нашу думку, вони будуть визначати більшу або меншу готовність підлітків до переходу в різні форми життєвладштування.

Методика «Незакінчені речення», розроблена Джозефом М. Саксом та С. Леві, належить до методик доповнення й частково до асоціативних методик, спрямована на діагностику ставлення дитини до сім'ї, до представників протилежної статі, до вищих за службовим становищем і підлеглих, до своїх страхів і побоювань, до почуття провини, до минулого та майбутнього, до життєвих цілей. Тому відповідна методика цілком підходить для визначення параметрів, таких як ставлення до майбутнього, ставлення до сім'ї, ціннісні орієнтації й визначення тривожності. Методика «Незакінчені речення» модифікована нами відповідно до мети дослідження для підлітків віком 11–16 років.

Із запропонованих варіантів методики ввійшли лише такі групи варіантів: ставлення до майбутнього, ставлення до сім'ї, страхи та побоювання. Також виділена ще одна група – ціннісні орієнтації. У групі «ставлення до сім'ї» всі незакінчені речення були замінені на: 1) хороша сім'я – це; 2) хороші батьки – це такі; 3) сім'я – це коли; 4) у своїй майбутній сім'ї я... Оскільки

саме в такому формулюванні відображають психологічну готовність підлітків до переходу в різні форми життєвладштування. У групі речень, яка належала до шкали «ставлення до майбутнього», залишені такі: 1) майбутнє здається мені, 2) настане той день, коли. Інші питання не були взяті, оскільки не відображають повного змісту поставленого перед нами завдання, є травматичними для дітей. Інші речення були не взяті зі шкали «ставлення до майбутнього», а замінені на «я думаю, що в майбутньому» та «часто мені здається, що в майбутньому», оскільки потрібно враховувати насамперед такий фактор, як екологічність питань, які ми ставимо підліткам. Шкала «страхи та побоювання» змінена на шкалу «діагностика тривожності», з першої було взято лише одне незакінчене речення: «боюсь, що», оскільки інші речення не будуть такі інформативні, як шкала «ставлення до майбутнього», для визначення готовності підлітків до життєвладштування.

Дослідження проводилось на базі Центру соціально-психологічної реабілітації для дітей № 1 та Центру соціальної реабілітації дітей «Ковчег». У ньому взяли участь 40 підлітків, з яких – 3 дитини-сироти і 37 дітей, позбавлених батьківського піклування.

У результаті емпіричного дослідження визначення соціально-психологічної готовності підлітків до переходу в різні форми життєвладштування визначено, скільки дітей прагне жити в новій формі, а скільки хоче повернутись у біологічну сім'ю.

Виходячи з результатів експериментальної бесіди та модифікованої методики «Незакінчені речення», виділили 3 групи підлітків: 1) хоче повернутись у біологічну сім'ю; 2) хочуть жити в прийомній сім'ї; 3) хочуть жити в дитячому будинку сімейного типу; 4) хочуть жити в соціальному гуртожитку.

Перша група підлітків, які хочуть повернутись у біологічну сім'ю, становила 18 осіб. Аналіз соціального компонента показав, що в підлітків був негативний життєвий досвід, у центрі соціально-психологічної реабілітації перебувають недовго – до 4 місяців, у яких немає родичів або родичі ведуть асоціальний спосіб життя. Когнітивний компонент – на низькому рівні, оскільки підлітки не знають про форми життєвладштування, тому хочуть повернутись у біологічну сім'ю, у них немає бажання дізнаватись про альтернативні форми влаштування. Серед питань, які стосувались ставлення до майбутнього та сім'ї, пріоритетом для підлітка є біологічна сім'я. Емоційний компонент відображає бажання чи небажання підлітка жити в певній формі. У 18 підлітків триво-

га через те, що їх не заберуть додому біологічні батьки й вони не побачать рідних. У 16 підлітків почуття радості виникає лише в тому випадку, що їх відвідують родичі в центрі та є надія все ж таки повернутися додому.

Друга група підлітків – 8 осіб – хочуть жити в прийомній сім'ї. Аналіз соціального компонента показав, що в 7 підлітків був негативний життєвий досвід, а в одного – позитивний. Лише троє підлітків у центрі перебувають недовго – до 4 місяців, п'ятеро підлітків у центрі знаходяться довго – від 5 місяців до одного року. Також є родичі, які ведуть нормальний спосіб життя та їх підтримують, але з об'єктивних причин не можуть їх забрати. Ми вважаємо, що вибору прийомної сім'ї послуговував термін перебування й родичі. Когнітивний компонент у підлітків сформований, вони знають про форми влаштування, такі як прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, соціальний гуртожиток та інші центри. Ставлення до майбутнього та сім'ї є позитивним, тому що підлітки хочуть жити в прийомній сім'ї. На їхній вибір вплинув негативний життєвий досвід – для трьох підлітків, для одного – позитивний досвід у біологічній сім'ї, для 4 осіб – позитивний досвід у центрі.

Розглядаючи емоційний компонент готовності підлітків до переходу в прийомну сім'ю, з'ясували, що вони тривожаться не через те, що їх не заберуть додому, а тому, що не побачать більше рідних: із 8 підлітків у шістьох є виражена тривога, оскільки підлітків відвідують родичі в центрі, а для них вони є підтримкою. У п'яти підлітків виражена радість, що в них буде прийомна сім'я, підтримка нових батьків і батьки допоможуть у виборі професії.

Третя група підлітків, які хочуть жити в дитячому будинку сімейного типу, становила 8 осіб. Аналіз соціального компонента показав, що в 6 підлітків був позитивний життєвий досвід, у двох – негативний. Усі підлітки в центрі перебувають довго – від 5 місяців до 1 року. Також у 6 підлітків є родичі, які ведуть нормальний спосіб життя й позитивно впливають на них, але з об'єктивних причин не можуть забрати до себе. У двох підлітків є родичі, які ведуть асоціальний спосіб життя. Когнітивний компонент у підлітків сформований, оскільки вони довго в центрі і знають, які є форми життєвладштування, тому визначились, чого чекають від майбутнього та сім'ї. Четверо підлітків у майбутньому хочуть навчатись і здобувати професію, а в чотирьох посилено прагнення влаштування в дитячий будинок сімейного типу. З'ясовано, що всі



8 підлітків уявляють своє життя не з біологічною сім'єю, а в дитячому будинку сімейного типу.

Аналізуючи емоційний компонент, визначили, що серед підлітків, які хочуть жити в дитячому будинку сімейного типу, лише один із восьми тривожиться, що не забереуть у сім'ю. У 8 підлітків немає тривоги, що їх не забереуть біологічні батьки. У чотирьох дітей є тривога, що не побачать рідних, оскільки більша частина родичів не ведуть асоціальний спосіб життя й усіляко допомагають підлітку. Шестеро підлітків радіють тому, що їх відвідують родичі, п'ятеро – що більше не повернуться в біологічну родину. У трьох підлітків немає почуття радості з приводу того, що більше не повернуться додому, оскільки в них був позитивний досвід у сім'ї. Однак вони розуміють, що їхні батьки позбавлені піклування, тому розглядають дитячий будинок сімейного типу як альтернативну форму, в якій нові батьки будуть підтримувати та всіляко допомагати.

Четверта група підлітків, які хочуть жити в соціальному гуртожитку, становить 6 осіб. Аналіз соціального компонента показав, що в 4 підлітків був негативний життєвий досвід, лише у двох – позитивний. У центрі соціально-психологічної реабілітації перебувають довго – від 5 місяців до 1 року. У п'ятьох із шести підлітків є родичі, які ведуть нормальний спосіб життя, що має позитивний вплив на підлітка, лише в одного – родичі, які ведуть асоціальний спосіб життя. Когнітивний компонент сформований, підлітки знають про всі форми життєвладштування, цьому сприяв достатньо довгий термін перебування. Шестеро підлітків хочуть жити в соціальному гуртожитку, оскільки буде більше можливості самостійно вирішувати, де навчатись, працювати й будувати власне життя.

Аналіз емоційного компонента підлітків показав, що в усіх є тривога, що не побачать рідних. Також тривожаться через те, що не зможуть жити в соціальному гуртожитку, так як у більшості був негативний життєвий досвід. Для підлітків важливо не те, щоб їх кожного дня відвідували родичі, а знати, що з ними все добре та підтримувати з ними зв'язок.

**Висновки з проведеного дослідження.** З огляду на викладене вище, можемо резюмувати так:

1. Визначено компоненти психологічної готовності підлітків, які позбавлені батьківського піклування, до переходу в різні форми життєвладштування, а саме когнітивний, мотиваційний та емоційний. Когнітивний компонент полягає в з'ясуванні знань дітей

про форми влаштування, уявлення про майбутнє й сім'ю. Мотиваційний компонент відображає бажання дитини жити в певній формі влаштування й те, що вплинуло на її вибір. Емоційний компонент полягає у визначенні негативних і позитивних емоцій із приводу влаштування в нову сім'ю.

2. Для підлітків від 10 до 15 років кращими формами влаштування є прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу, для осіб від 15 до 18 років – це соціальний гуртожиток. У прийомну сім'ю краще влаштовувати підлітків, які мали негативний досвід проживання в біологічній сім'ї, оскільки прийомні батьки зможуть на прикладі своєї сім'ї показати, якою повинна бути гармонійна сім'я, зможуть приділити більше уваги кожному підлітку й розповісти про сімейні цінності. Також для цього послуговує приклад біологічних дітей прийомних батьків, які будуть позитивно впливати на підлітка. До дитячого будинку сімейного типу краще влаштовувати дітей із позитивним життєвим досвідом, які знають, якою повинна бути сім'я. Головним очікуванням у підлітка щодо батьків є їхнє наставництво та допомога в навчанні й виборі професії. У соціальний гуртожиток краще влаштовувати підлітків, які вже закінчили школу, в них є прагнення до самостійного життя, будівництва кар'єри та власного життя.

3. Для підлітків, які хочуть повернутись у біологічну сім'ю, незважаючи на те, що в них є статус, і небажання батьків забрати їх додому, необхідно розробити відповідну програму підготовки. Програма повинна включати прийняття того факту, що підлітки більше не будуть жити з біологічними батьками, й підготовку до переходу у відповідну форму влаштування, залежно від ситуації та мотивації підлітка.

**Перспективи дослідження** полягають у розробленні критеріїв соціально-психологічної готовності підлітків, які позбавлені батьківського піклування, до переходу в різні форми життєвладштування.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевз Г.М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри : [монографія] / Г.М. Бевз. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 352 с.
2. Белоус О.В. Содержание готовности социального педагога к работе с замещающими семьями / О.В. Белоус // Развитие альтернативных форм жизнеустройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей : международный сборник научных статей. – Армавир : Редакционно-издательский центр АГПУ, 2009. – С. 28–35.
3. Дьяченко М.И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях / М.И. Дьяченко,





Л.А. Кандыбович, В.А. Пономаренко. – Мн. : БГУ, 1985. – 206 с.

4. Деркач А.А. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности / А.А. Деркач, Л.Э. Орбан. – М. : РАУ, 1995. – 208 с.

5. Комарова Н.М. Питання формування ефективності родинних форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування / Н.М. Комарова, Л.М. Мель-

ничук, І.В. Пеша. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – Кн. 2. – 2004. – 128 с.

6. Лактіонова Г.М. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу / Г.М. Лактіонова. – К., 2006. – 270 с.

7. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья / В.Н. Ослон. – М. : Генезис, 2006. – 368 с.

УДК 159.923.2

## ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Ситник В.В., аспірант кафедри психології

*Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України*

У статті представлені результати емпіричного дослідження 72 осіб, які навчаються та працюють у сфері інформаційних технологій. Двадцять шість осіб – це працівники ІТ-компанії з досвідом роботи від трьох до восьми років, 46 осіб – студенти старших курсів факультету комп'ютерних наук. Гендерний склад респондентів був приблизно однаковим – 35 жінок, 37 чоловіків. Контрольну групу склали 112 осіб, що працюють та навчаються в гуманітарній сфері: юристи та філологи. Досліджено такі особливості особистості, що впливають на рівень професійної успішності спеціалістів: когнітивні (рівень креативності, каузометрія), мотиваційні (соціально-психологічні настанови) та емоційні (рівень тривожності та подолання стресу). Було виявлено достовірні розбіжності рівня тривожності, сприйняття клімату колективу, креативності залежно від статусу професіонала та його сфери діяльності.

**Ключові слова:** *ІТ-спеціалісти, професія, креативність, тривожність, часова перспектива, мотивація.*

В статье представлены результаты эмпирического исследования 72 респондентов, которые учатся и работают в сфере информационных технологий. Двадцать шесть человек – это работники ИТ-компаний с опытом работы от трех до восьми лет, 46 человек – студенты старших курсов факультета компьютерных наук. Гендерный состав респондентов был примерно одинаковым – 35 женщин, 37 мужчин. Контрольную группу составили 112 человек, работающих и обучающихся в гуманитарной сфере: юристы и филологи. Исследованы следующие особенности личности, влияющие на уровень профессиональной успешности специалистов: когнитивные (уровень креативности, каузометрия), мотивационные (социально-психологические установки) и эмоциональные (уровень тревожности и преодоления стресса). Были обнаружены достоверные различия уровня тревожности, восприятие климата коллектива, креативности в зависимости от статуса профессионала и его сферы деятельности.

**Ключевые слова:** *профессия, креативность, тревожность, временная перспектива, мотивация.*

Sytnyk V.V. PERSONALITY TRAITS OF IT SPECIALISTS

The article represents results of the empirical research of 72 respondents who work and study in IT industry. 26 people work at IT companies and have experience from 3 to 8 years. 46 people are computer science faculty senior students. Gender composition of the respondents was almost equal – 35 women and 37 men. Control group consisted of 112 people who work and study in the humanitarian sphere: lawyers and philologists. In our research we studied the following personality traits which influence specialists' professional success: cognitive (creativity level, causometry), motivational (psychosocial attitude) and emotional (level of anxiety and stress management). We discovered positive differences of anxiety level, group climate perception, and creativity depending on specialist's status and area of business.

**Key words:** *profession, creativity, anxiety, time perspective, motivation.*

**Постановка проблеми.** У наш час відбувається інтенсивний розвиток ІТ-галузі, з'являються нові спеціальності та робочі місця, поширюється проектна форма організації праці. Це викликає потребу в психологічному дослідженні спеціалістів, які працюють у даній сфері. Аналіз особливостей особи-

стості, ціннісно-мотиваційної сфери працівників допоможе в розробці психологічних критеріїв професійної придатності та принципів формування кадрового резерву галузі.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** З точки зору Е.Ф. Зеєра, в процесі становлення професіонала, збільшення



масштабу особистості суб'єкт все більше виступає фактором свого розвитку, зміни, перетворення об'єктивних обставин відповідно до своїх особистих якостей. Людина може сама свідомо змінювати свою професійну біографію, займатися саморозвитком, самовдосконаленням, цей процес мотивується соціальним оточенням, економічними умовами життєдіяльності [1].

О. Гвоздьова вважає, що професійна самореалізація фахівця у сфері ІТ-технологій передбачає: усвідомлення цілей і завдань діяльності; розробку плану майбутньої діяльності; виконання плану діяльності, перетворення його в послідовність дій; перевірку результату рішення, оцінку його правильності. До особистісної самореалізації фахівця у сфері ІТ-технологій належать: рівень самооцінки, домагань, мотивація, саморегуляція і самоставлення [2]. Окремою проблемою дослідження особливостей особистості виступає рівень тривожності та ефективність копінг-стратегій. Виділяють дві основні функції копінг-стратегій, які полягають у:

1) вирішенні проблеми, що створює стрес, або спробі змінити стресор, наприклад пошук інформації (проблемно-фокусована копінг-стратегія);

2) регулювання емоцій, насамперед негативних, що викликаються стресором, наприклад дистанціювання або самоконтроль (емоційно-фокусований копінг).

Р. Лазарус є одним з основоположників ситуаційного підходу до боротьби зі стресом. Його транзакційна теорія розглядає копінг як процес і при цьому акцентує його специфічність щодо конкретних ситуацій. Р. Лазарус і С. Фолкман [3] визначали копінг-стратегії як когнітивні і поведінкові зусилля, спрямовані на протидію специфічним зовнішнім і / або внутрішнім вимогам, які оцінюються як надмірні або такі, що перевищують ресурси людини. Вони підкреслювали, що копінг-стратегії постійно змінюються, оскільки існує взаємозв'язок і взаємовплив особистості і середовища, який носить динамічний характер. Особистість оцінює ситуацію, зіставляючи з нею суб'єктивну оцінку своїх ресурсів. Такий підхід передбачає розподіл ресурсів, це пояснюється тим, що в різних ситуаціях людям вдається зберегти психічну рівновагу і здоров'я.

Відповідно, копінг-стратегії – це способи підтримання чи збереження балансу між вимогами середовища і ресурсами, що задовольняють ці вимоги [4]. Р. Лазарус запропонував виділяти серед копінг-стратегій такі: фокусовані на вирішенні проблеми і фокусовані на емоціях (мета останніх –

мінімізувати дистрес, викликаний стрес-сміттям). Проблемно-орієнтовані копінги більш ефективні в контрольованих ситуаціях, а емоційно-орієнтовані – в неконтрольованих ситуаціях. Низка досліджень підтвердили цю гіпотезу [5]. Запропоновану Р. Лазарусом класифікацію взято за основу в нашій роботі. Також існують інші підходи до класифікації копінг-стратегій. Зокрема, підхід, згідно з яким поділ містить копінг-стратегії, спрямовані на проблему або її уникнення (моніторинговий або блантерний стиль подолання). Деякі дослідники пропонують розрізняти труднощі за їх джерелом (копінг-стратегії об'єктивного характеру в структурі діяльності і саморегуляції або навмисно створювані іншими людьми) і, відповідно, розрізняти способи і ресурси, необхідні для їх подолання. Ще одна класифікація [6] виділяє три широкі типи копінг-стратегій: 1) стратегії когнітивної адаптації, 2) стратегії поведінкової адаптації і 3) емоційно-орієнтовані стратегії.

Сенс застосування копінг-стратегій полягає в забезпеченні психологічної адаптації до ситуації, вирішенні проблеми або відновленні психологічного благополуччя, важливо зрозуміти, наскільки окремі копінг-стратегії цим процесам сприяють. Сам термін «копінг» означає «подолання», і, відповідно, конструкт «копінг-стратегії» належить до адаптивних або конструктивних стратегій, що сприяє зниженню переживання стресу і вирішенню ситуації [7].

Ефективність копінг-стратегії можна визначити, орієнтуючись на такі фактори:

1) мету копінгу (психологічне і фізичне благополуччя суб'єкта, вирішення проблеми та/або зміна ставлення до проблеми);

2) тип і контекст діяльності, проблемної ситуації (контрольованість/неконтрольованість) та ін.;

3) інтенсивність негативних емоцій або стресу;

4) культурні фактори (так, копінг-стратегія звернення до релігії може бути пов'язана з різними внутрішніми процесами в різних культурах і релігіях і, відповідно до цього, бути в різній мірі ефективною).

Крім того, ефективність копінг-стратегії може залежати від актуального етапу подолання стресу: чи застосовується стратегія до, під час або після дії, а також від місця конкретної копінг-стратегії серед інших копінгів (проблема послідовності реалізації різних копінг-стратегій). Ефективність копінг-стратегій може залежати від послідовності застосування копінг-стратегій, їх частоти і різноманітності. Питання впливу послідовності застосування копінг-стратегій на їх ефективність поки ще мало вивче-

не, проте є дані, що їх частота застосування і різноманітність репертуару позитивно корелюють із вирішенням проблем і успішністю подолання стресу [8]. Нарешті, вибір копінг-стратегій і міра їх ефективності можуть бути пов'язані зі статтю і віком [9]. Загалом, як показують результати останніх досліджень, гендерні відмінності в подоланні психологічного стресу невеликі і пов'язані головним чином із відмінностями в характері стресових ситуацій, з якими зустрічаються чоловіки і жінки. Так, чоловіки схильні більшою мірою відчувати стрес через кар'єрні невдачі, а жінки – через невдачі в міжособистісних стосунках. У міжособистісних взаємовідносинах (соціальні стресори) чоловіки частіше звертаються до уникнення емоційно-орієнтованих копінг-стратегій, а жінки – до активних, сфокусованих на вирішенні проблем стратегій [10]. Від ефективності копінгу значною мірою залежить успішність проектної діяльності ІТ-спеціаліста в умовах жорсткої організації часу.

**Постановка завдання.** На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження: проаналізувати особливості особистості фахівця у сфері інформаційних технологій в їх порівняльному аспекті – студентів та працівників міжнародної ІТ-компанії зі студентами та працівниками гуманітарної сфери – юристами та філологами.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Було досліджено 72 особи, які навчаються та працюють у сфері інформаційних технологій. Двадцять шість осіб – це працівники ІТ-компанії з досвідом роботи від трьох до восьми років, 46 осіб – студенти старших курсів факультету комп'ютерних наук Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Гендерний склад респондентів був приблизно однаковим – 35 жінок, 37 чоловіків. Контрольну групу складали студенти історичного та філологічного факультетів та працівники гуманітарної сфери – юристи і філологи чисельністю 112 осіб, з яких 60 жінок, 52 чоловіки. Ми дослідили деякі особливості особистості респондентів: оцінка клімату в колективі, когнітивні (рівень креативності, каузометрія), мотиваційні (соціально-психологічні настанови) та емоційні (рівень тривожності та подолання стресу). Для емпіричного дослідження означених чинників було обрано такі методики.

*Тест на клімат в колективі*, спрямований на вивчення психологічного клімату серед членів робочого колективу. Психологічний клімат – це якісна характеристика міжособистісних відносин у трудовому колективі, яка сприяє або, навпаки, перешкоджає

продуктивній і успішній спільній діяльності. Під час застосування даної методики було виявлено, що студенти оцінюють клімат своєї групи як позитивний (30,9), тоді як працівники ІТ компаній вважають його задовільним (24,0), а співробітники інших підприємств (гуманітарії) задоволені кліматом у своїх колективах більше, ніж студенти – 32,7. Різниця є достовірною за критерієм Крускала - Уолліса на рівні 0,05. Це може свідчити як про особливості корпоративної культури саме цієї установи, де було проведено дослідження, так і про більшу вимогливість професіоналів ІТ до стосунків у трудовому колективі. Таке ставлення до колективу створює джерело психологічного напруження та вимагає розвинутих копінг-стратегій.

*Каузометрія* (від лат. causa – причина і грец. metreo – вимірюю) – метод дослідження суб'єктивної картини життєвого шляху і психологічного часу особистості, запропонований Є.І. Головахою і О.О. Кроніком (1982). Каузометрія належить до числа біографічних методів; спрямована на опис не тільки минулих, але і передбачуваних майбутніх етапів життєвого шляху. Каузометрія дозволяє зробити висновки про можливі деформації картини життєвого шляху, про масштабність, осмисленість та реалізованість задумів людини, про особливості його стилю життя і задоволення своїм минулим, сьогоденням, майбутнім. Були отримані цікаві результати цього тесту в наших групах респондентів, що відображено в таблиці 1.

У «гуманітаріїв» суттєво переважає орієнтація на минуле. За рахунок великої індивідуальної варіативності ознак не виявлено достовірних розбіжностей у показниках тесту, але на рівні тенденцій можна помітити, що працюючі спеціалісти починають більшою мірою орієнтуватись на сучасне, а не на минуле, більшої значущості набувають події професійного життя та суттєво зростає уявлення про невідповідність життєвих подій, їхню зв'язність між собою. Це свідчить про зростання рівня рефлексивності щодо свого життя, навичок планування життєвої перспективи, але в представників основної групи ці показники залишаються нижчими, ніж у контрольній групі. Можна висунути гіпотезу, що для спеціалістів в ІТ-галузі функція самостійного планування власного життя є менш важливою, бо кар'єрне зростання пов'язано не з ініціативою самого робітника, а із ситуацією у сфері проект-менеджменту.

*Методика діагностики соціально-психологічних настанов особистості* дозволяє виявити, що важливіше для людини:



альтруїзм або егоїзм, процес або результат, свобода або влада, гроші або праця. Саме методика О.Ф. Потьомкіної була обрана нами тому, що своєчасне розуміння та використання мотиваційних тенденцій особистості може сприяти як успішному кар'єрному зростанню, так і підтримувати позитивний клімат трудового колективу. Було виявлено відсутність достовірних розбіжностей у системі мотиваційних настанов як за критерієм Мана Уїтні, так і за дисперсійним аналізом  $\chi^2$ . Але сам розподіл не є випадковим і містить спільні закономірності, які притаманні представникам обох груп – як спеціалістів ІТ-сфери, так і гуманітаріїв. Як помітно з результатів тесту, переважаючою мотивацією працівників є прагнення до свободи (однаково інтенсивне як у студентів, так і у спеціалістів, так і в контрольній групі), альтруїзм та орієнтація на процес. Мотивація праці, отримання грошей та влади притаманна респондентам значно менше. Саме така особливість працівників створює суттєві проблеми під час спроб мотивувати персонал ІТ-компаній до кар'єрного зростання – статусне просування, спрямоване на отримання більшої влади та грошової винагороди, не є пріоритетним. Ті компанії, які вибудовують свою корпоративну культуру (котра водночас має чіткий розподіл процесу праці), при цьому не регламентують робочий графік; одяг, стиль спілкування є більш привабливими для спеціалістів і успішно долають їхню тенденцію до звільнення. Ті ж самі мотиваційні настанови були притаманні й представникам інших сфер діяльності, тому ідея, що саме співробітники ІТ-компаній мають специфіку трудової мотивації, в нашому дослідженні не підтвердилася.

Когнітивним чинником успішності діяльності ІТ-спеціаліста більшість авторів вважають рівень креативності. Для його дослідження нами було використано *тест креативності Торренса* – діагностика творчого мислення. Креативність за Торренсом (від лат. creatio – творення) – це чутливість

до завдань, дефіциту і прогалин знань, прагнення до об'єднання різнопланової інформації; креативність виявляє пов'язані з дисгармонією елементів проблеми, шукає їх вирішення, висуває припущення і гіпотези про можливість рішень; перевіряє і спростовує ці гіпотези, видозмінює їх, перевіряє ще раз, остаточно доводить результат. У результаті дослідження було виявлено достовірні розбіжності рівня креативності та інших досліджуваних параметрів. У спеціалістів рівень креативності виявився вищим, ніж у студентів на рівні достовірності 0,05. Креативність представників контрольної групи коливалася в дуже широкому діапазоні, але в середньому була нижча за креативність працюючих спеціалістів ІТ. Креативність не має тенденції посилюватись із віком або з набуттям професійного досвіду. Тому можна вважати це критерієм професійної придатності спеціаліста в ІТ-сфері. Особи з більшим рівнем креативності успішніше виконують професійні завдання, мають більшу швидкість професійного зростання та працюють в успішних компаніях за спеціальністю. Низький рівень креативності може не заважати студентам у ході навчальної діяльності, але він стає перешкодою успішній професійній соціалізації ІТ-спеціалістів, меншою мірою він впливає на діяльність працівників у гуманітарній сфері діяльності.

*Тест на рівень тривожності Спілберґера-Ханіна* є надійним та інформативним способом самооцінки рівня тривожності в даний момент (реактивної тривожності як стану) і особистісної тривожності (як стійкої характеристики людини). Рівень тривожності також мав достовірні розбіжності на рівні 0,5 у досліджуваних групах – тривожність спеціалістів перебувала на середньому рівні, ситуативна тривожність студентів була нижча за середню, а особистісна – достовірно вища; в контрольній групі як ситуативна, так і особистісна тривожність перебувала на середньому рівні. Зміни рівня тривожності можуть

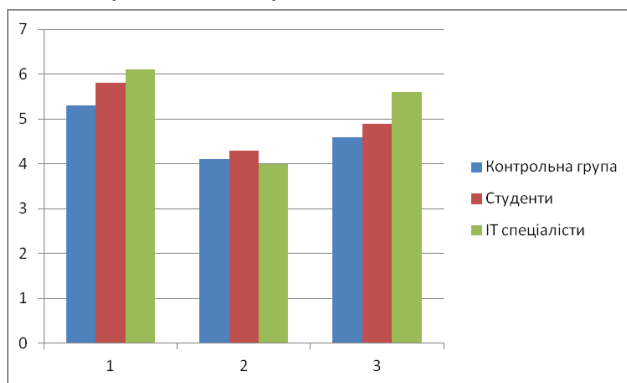
Таблиця 1

### Часові перспективи спеціалістів ІТ сфери

Група	Параметри	Минуле	Теперішнє	Майбутнє	Проф. події	Зв'язність
спеціалісти	Середнє	5,9615	1,0000	0,8462	2,5769	3,5385
	Стандартне відхилення	3,2921	1,2000	1,51505	1,90101	2,78899
Студенти	Середнє	6,2045	0,5000	1,2045	0,3182	1,1591
	Стандартне Відхилення	2,1084	0,7313	1,65065	0,70785	1,39673
Контрольна група	Середнє	8,2931	1,8305	0,77586	2,10344	4,46551
	Стандартне відхилення	2,2822	1,1430	1,6250	1,8622	1,7486

бути пов'язані з віком досліджуваних (підвищений рівень особистісної тривожності властивий особам юнацького віку). Ситуативна тривожність, навпаки, мала тенденцію до зростання в спеціалістів, що може бути викликано зростанням відповідальності працівників у робочих ситуаціях.

Цікавою є проблема того, яким чином особистість формує супротив тривожності. Робота спеціаліста ІТ є достатньо напруженою, й ефективність копінг-стратегій є одним із чинників успішності кар'єрного та професійного зростання. Діагностика копінг-стратегій відбувалася за тестом Хайма (Тест Хайма боротьби зі стресом). Тест Е. Хайма (E. Heim / E. Хейм) необхідний для визначення стилю боротьби зі стресом. Методика для психологічної діагностики копінг-стратегій (інакше – копінг-механізмів) Хейм дозволяє досліджувати 26 ситуаційно-специфічних варіантів копіngu (інакше – типів поведінки, реагування на складну ситуацію, боротьби зі стресом), розподілених відповідно за трьома основними сферами психічної діяльності на когнітивний (переконання, аналіз того, що сталося і т.д.), емоційний і поведінковий копінг-механізми. У представників досліджуваних груп не було виявлено достовірних розбіжностей між собою, переважав когнітивний тип копіngu. Інтенсивність копінг-проявів була зафіксована на середньому рівні, але були відмінності на рівні тенденцій, що й відображено на рис. 1.



1 – когнітивний копінг, 2 – емоційний,  
3 – поведінковий

**Рис. 1. Особливості копінг-стратегій**

На рисунку можна побачити, що в ІТ-спеціалістів копінг-стратегії більш розвинені, ніж у представників контрольної групи, переважають когнітивний та поведінковий типи копіngu.

**Висновки з проведеного дослідження.** Вивчення особливостей особистості спеціалістів за методом поперечних зрізів

та порівняння результатів з контрольною групою дозволило виявити, які саме особливості особистості суттєво змінюються, а які залишаються на попередньому рівні. Було виявлено, що мотиваційно-ціннісна сфера особистості не зазнає достовірних змін та не має відмінностей від контрольної групи, копінг-стратегії спеціалістів ІТ-сфери більш виразно тяжіють до когнітивних та поведінкових. Інші параметри мають достовірні розбіжності: в спеціалістів нижчий рівень особистісної тривожності, вищий – ситуативної, вищий рівень креативності, вища орієнтація на «сучасність» та рівень зв'язності між подіями, ніж у студентів та спеціалістів гуманітарної сфери. Перспективою подальшого дослідження є виявлення системи зв'язків між досліджуваними параметрами та розбіжностей між особливостями особистості спеціалістів ІТ-сфери залежно від специфіки їхньої діяльності.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов / Э.Ф. Зеер. – 2-е изд., перераб., доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
2. Гвоздева В.А. Введение в специальность программиста / В.А. Гвоздева. – М.: ИД «Форум»-Инфра-М, 2007. – 208 с.
3. Lazarus R., Folkman S. Stress, appraisal and coping. – N.Y.: Springer, 1984.
4. Krohne H.W. Stress and Coping Theories [Електронний ресурс] / Krohne // Johannes Gutenberg-Universität Mainz Germany. – 2002. – Режим доступу до ресурсу : [http://userpage.fu-berlin.de/schuez/foalien/Krohne\\_Stress.pdf](http://userpage.fu-berlin.de/schuez/foalien/Krohne_Stress.pdf).
5. Bowman G., Stern M. Adjustment to occupational stress: the relationship of perceived control to effectiveness of coping strategies // Journal of Counseling Psychology. – 1995. – 42. 3. – Pp. 294–303.
6. Подьяков А.Н. Преднамеренное создание трудностей и совладание с ними / А.Н. Подьяков // Психологические исследования. – 2008. – № 1. – С. 14–23.
7. Крюкова Т.Л. Методы изучения совладающего поведения / Т.Л. Крюкова. – Кострома: Авантул, 2010. – 64 с.
8. Hardie E., Critchley C., Morris Z. Selfcoping complexity: role of self-construal in relational, individual and collective coping styles and health outcomes // Asian Journal of Social Psychology, 2006. – 9. – P. 224–235.
9. Наратова-Бочавер С.К. «Coping Behavior» в системе понятий психологии личности / С.К. Наратова-Бочавер. // Психологический журнал. – 1997. – № 5. – С. 20–30.
10. Tamres L.K., Janicki D., Helgeson V.S. Sex differences in coping behavior: A metaanalytic review and an examination of relative coping // Personality and Social Psychology Review. – 2002. – 6. 1. – Pp. 2–30.



УДК 364-786-054.73

## ПІДХОДИ ДО ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Солдатова О.С., аспірант  
кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню змісту та форм психосоціальної реабілітації внутрішньо переміщених осіб в Україні. Проведено порівняльний аналіз між зарубіжними підходами до психосоціальної реабілітації та вітчизняними. Визначено, що в основі процесу надання послуг психосоціальної реабілітації має бути модель, орієнтована на актуальні потреби ВПО.

**Ключові слова:** психологічна реабілітація, соціальна реабілітація, психосоціальна реабілітація внутрішньо переміщених осіб.

Статья посвящена исследованию содержания и форм психосоциальной реабилитации внутренне перемещенных лиц. Проведен сравнительный анализ между зарубежными и отечественными подходами психосоциальной реабилитации. Определено, что в основе предоставления услуг психосоциальной реабилитации должна быть модель, ориентированная на актуальные потребности ВПО.

**Ключевые слова:** психологическая реабилитация, социальная реабилитация, психосоциальная реабилитация переселенцев.

Soldatova O.S. APPROACHES TO PSYCHOSOCIAL REHABILITATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS : UKRAINIAN AND FOREIGN EXPERIENCE

The article is dedicated to consideration of content and forms of psychosocial rehabilitation of internally displaced persons. Foreign approaches of psychosocial rehabilitation and domestic ones are comparative analyzed. It is determined that the basis for the provision of psychosocial rehabilitation services should be a model that is oriented to the current needs of the IDP.

**Key words:** psychological rehabilitation, social rehabilitation, psychosocial rehabilitation of internally displaced persons.

**Постановка проблеми.** Необхідність дослідження змісту та форм психосоціальної реабілітації з внутрішньо переміщеними особами зумовлена тим, що військові події останніх років на території східних регіонах України разом зі складною політичною ситуацією стали причиною поширення процесів вимушеної міграції населення та появи особливої категорії – внутрішньо переміщених осіб (ВПО). За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 6 червня 2016 року кількість ВПО складає понад 1 785 740 осіб. Згідно з офіційними даними Управління ООН із координації гуманітарних питань через бойові дії на Сході України із початку конфлікту всередині квітня 2014 року і по 9 квітня 2015 року задокументовано загибель 6 тис. 108 осіб, та поранення отримали 15 тис. 450 осіб [4].

У зв'язку з нестабільною суспільно-політичною ситуацією в країні, пріоритетним напрямком діяльності мережі ЦСССДМ міста Києва, є соціальна підтримка та надання комплексу соціальних послуг внутрішньо переміщеним особам. Протягом 2015 року до КМЦСССДМ звернулося 131 сімей вимушених переселенців, яким надано 260 соціальних послуг, а протягом 2016 року кількість вимушених переселенців збільшилась

в півтори рази, що показує на підвищення значущості та актуальності обраної нами проблематики для дослідження. Протягом 2016 року 2786 сімей/осіб (2778 дітей) із числа внутрішньо переміщених громадян отримали 18358 соціальних послуг. Загальна кількість внутрішньо переміщених сімей/осіб, які звернулися до Центру з початку збройного конфлікту на Сході України та АР Крим, – 375 сімей (в них неповнолітніх та малолітніх дітей – 289) / 192 особи [4].

Серед нагальних проблем соціально-психологічної допомоги переміщеним громадянам – невідповідність змісту надання психосоціальних послуг актуальним потребам ВПО, а також відсутність усталеної моделі психосоціальної реабілітації постраждалого населення. Аналіз існуючих зарубіжних моделей, досвід напрацьованих практик соціальної реабілітації в українських реаліях сьогодення може слугувати підґрунтям для розробки та впровадження моделі психосоціальної реабілітації ВПО в практику соціальної допомоги як на рівні індивіда, так і на рівні громади.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Теоретико-методологічну основу дослідження становлять соціально-психологічні, педагогічні, економічні та соціокультурні

принципи детермінації психічних та соціальних процесів і явищ як загальної парадигми сучасної психосоціальної реабілітації. Аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових підходів щодо дослідження психосоціальної реабілітації ВПО показав, що концепція психосоціальної реабілітації отримала своє обґрунтування лише в останні два-три десятиліття. Раніше психосоціальна реабілітація розглядалася суто в соціально-медичному контексті та здебільшого дослідження проводилися в рамках клінічної психології та психотерапії. Чимало вчених розглядають її в рамках клінічного підходу та реабілітаційної роботи з військовослужбовцями. Це призводить до «переносу» концепції в рамках реабілітації хворих на психічні та неврологічні захворювання до практики реабілітації осіб, що знаходяться в посттравматичному стані (Е.В. Корінь, 2001; С.А. Громов, 1980–2004; М.М. Кабанов, 1985–2004; П.Г. Мецов, 1991; Л.М. Юрьєва, 1992; К. Hosokawa, 1994; А.І. Болдирев, 1997; С.І. Табачников, 2001; G. Bell, J. Sander, 2001; F. Gilliam, 2002; D.K. Binder, 2004).

Зараз в Україні актуальним стає дослідження та розробка нових реабілітаційних програм для осіб, що пережили травму внаслідок воєнного конфлікту та бойових дій у країні. Під час науково-практичних конференцій в останні роки почали розглядатися питання психосоціальної реабілітації учасників бойових дій та Антитерористичної операції на Сході країни.

Дослідники І. Войналович, М. Кримова, Л. Щетініна, досліджуючи проблеми зростання чисельності внутрішніх переселенців зі східних регіонів України та АР Крим, зазначають, що загострення проблем тимчасових переселенців і дослідження зарубіжного досвіду свідчать про необхідність негайних дій держави щодо формування законодавчої бази з ряду питань, а саме: надання таким особам статусу вимушеного переселенця, отримання житла, забезпечення прав зайнятості, соціального забезпечення (освіта, охорона здоров'я і т. д.), створення умов повернення до попередніх місць проживання тощо [2].

Цієї ж думки дотримується В. Лесков, який визначає соціально-психологічну реабілітацію ВПО як «систему психологічних, психотерапевтичних і психолого-педагогічних заходів, що спрямовані на відновлення психічного здоров'я, порушених психічних функцій і станів, особистісного та соціального статусу військовослужбовців, які брали участь у бойових діях в районах військових конфліктів» [5].

Дослідники А.А. Акмалова, В.М. Капицін пропонують класичні та некласичні форми

соціальної роботи з ВПО. До класичних форм соціальної роботи, на їхню думку, необхідно віднести усталені на сьогодні види допомоги (послуги, заходи), які можна застосувати практично до всіх напрямків соціальної роботи, в тому числі і з категорією ВПО. Причому класичні форми відображають триаду форм гарантування соціальної допомоги, поліпшення становища дезадаптованих клієнтів. Ця триада розділяється на індивідуальні, колективні та суспільно-державні форми [1].

Дослідник О.В. Макаров вважає, що актуальна ситуація зумовлює необхідність прийняття програм щодо соціальної підтримки та адаптації внутрішньо переміщених осіб на територіях їх розміщення, а також заходів щодо протидії можливим негативним соціально-економічним наслідкам для територій-реципієнтів [6]. Політика щодо внутрішньо переміщених осіб має забезпечити баланс між інтересами місцевих громад та необхідністю створення гідних умов для життя і праці постраждалих осіб. Програма реінтеграції для вимушено переміщених осіб має бути спрямована не лише на підтримку зайнятості для переселенців, але й сприяти соціально-економічному розвитку місцевих громад шляхом використання наявного людського потенціалу переміщених осіб: їх доволі високої соціальної та територіальної мобільності, економічної активності, інтелектуального та демографічного потенціалу.

Таким чином, у загальному плані мета психосоціального підходу полягає в забезпеченні рівноваги між психічним життям людини і соціальними відносинами, що впливають на її життєдіяльність. Аналіз наукової літератури виявляє актуальність визначеної нами проблематики та велику увагу, яку їй приділяють, задля вирішення проблеми. Але разом із тим аналіз показує, що зміст та форми соціальної роботи з переселенцями на сьогодні вивчено недостатньо глибоко, що і складає основну проблему нашого дослідження.

**Постановка завдання.** На основі викладеного вище можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у вивченні змісту та виокремленні форм психосоціальної реабілітації внутрішньо переміщених осіб.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Виходячи з результатів дослідження «Оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні та послуг для них», яке проводилося в січні 2015 р., фахівці МГО «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я», виділили першочергові потреби цієї категорії осіб. Серед них: фінансова (потреба у працевлаштуванні) – 69,5%;



гуманітарна (їжа та одяг) – 65,7%; житлова – 62,8%; медична – 49,8%; соціальна – 13,5%; психологічна – 11%; юридична – 11%; культурна – 7,3%; політична – 6,2%. Відповіді вимушених переселенців щодо їхніх потреб, які задовольняються на низькому або недостатньому рівні, розподілилися таким чином: фінансова (працевлаштування) – 45%; житлова – 41,2%; гуманітарна (їжа, одяг) – 34,5%; медична – 28,3%; соціальна (участь у житті громади, толерантне ставлення з боку громадян, рівний доступ до благ і можливостей у соціумі) – 17%; політична (участь у політичному житті держави, прийнятті рішень, законотворчій діяльності) – 14,2%; юридична (захист прав, представництво інтересів у суді, юридичні консультації) – 13,4%; психологічна та культурна – по 9,7% [7].

У ситуації невизначеності й неясності перспектив найбільш актуальною проблемою для примусово внутрішньо переміщених осіб стає пошук своєрідного оптимуму між адаптаційною стратегією виживання та установкою індивідуума на активні дії з метою повноцінної участі в трудовій діяльності. Адже праця слугує не лише джерелом матеріальних статків, необхідних для підтримки життєдіяльності, але й засобом задоволення соціальної потреби в самовираженні. Однак напруга на місцевих ринках праці через істотне збільшення пропозиції робочої сили за рахунок вимушених переселенців не дає можливостей задоволення цієї потреби. Так, за результатами соціологічного дослідження «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні», проведеного Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка, допомогу від державних органів у працевлаштуванні після переїзду потребували 40,8% респондентів, а отримали її лише 13,3% [7].

Стосовно дослідження реалізації психосоціальної реабілітації ВПО державними соціальними службами, то було виявлено, що з 01.04.2015 року була розроблена та реалізується соціальна програма «Здійснення комплексних заходів із надання соціально-психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції та членам їх родин».

Метою програми є надання соціально-психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції та членам їх родин, сім'ям загиблих та поранених учасників АТО та сприяння в одержанні соціальних послуг для поліпшення життєдіяльності, подолання життєвих труднощів, формування здатності сім'ям самотужки їх долати.

За час реалізації програми спеціалістами Центрів ВПО було надано такі послуги:

- 1) психологічні;
- 2) соціально-педагогічні;
- 3) соціально-медичні;
- 4) соціально-економічні;
- 5) юридичні;
- 6) інформаційні.

Дослідження змісту та форм реалізації психосоціальної реабілітації ВПО відбулось на базі мережі районних ЦСССДМ міста Києва. За допомогою методу стандартизованого інтерв'ю було опитано 35 фахівців із соціальної роботи – (ФСР).

Питання *першого блоку* стосувалися актуальних потреб ВПО, враховувалися особисті думки ФСР щодо переліку нагальних потреб ВПО, ранжування потреб ВПО за критерієм нагальності та забезпечення яких саме потреб ВПО забезпечують фахівці, а які можуть задовольнити клієнти самостійно.

Питання *другого блоку* спрямовані були на висвітлення ситуації щодо психосоціальних послуг клієнтам ВПО, а саме які послуги надає соціальна служба клієнтам ВПО, якими постановами чи методичними рекомендаціями користується ФСР під час надання послуг та як вимірюється ефективність наданих послуг.

Наступний *третій блок* питань стосувався клієнтських категорій, з яких складається поняття ВПО, а саме які основні характеристики притаманні клієнтській категорії ВПО, як би ФСР класифікував клієнтів, які підпадають під категорію ВПО та які виникають труднощі під час роботи з ними.

*Блок четвертий* стосувався висвітлення питання щодо фахівців, які залучені до роботи з категорією ВПО, та мав перелік питань, які стосувалися того, чи працює ФСР в мультидисциплінарній команді, а якщо так, то хто входить до неї, які його компетенції в роботі мультидисциплінарної команди, які труднощі, на думку ФСР, виникають під час роботи мультидисциплінарної команди та допомога ще яких фахівців є необхідною в роботі з ВПО.

Останнім *п'ятим блоком* питань висвітлювалась проблематика професійного ставлення ФСР до недоліків наявної моделі психосоціальної реабілітації ВПО. У ньому були питання, які стосувалися недоліків існуючої моделі психосоціальної реабілітації та пропозицій ФСР із її вдосконалення.

Результати інтерв'ю показали, що основними цільовими групами, з якими працюють практичні психологи та соціальні працівники, є: діти і сім'ї учасників АТО; студенти всіх типів навчальних закла-



дів, що були переселені з інших регіонів України; батьки та члени сімей переселених студентів; населення, що проживає в безпосередній близькості до бойових дій (Донецька і Луганська області); діти та сім'ї загиблих на Майдані, в АТО, інших бойових діях; діти і сім'ї поранених у бойових діях; діти-сироти.

За результатами опитування фахівців соціальної роботи державних закладів можна виявити перелік актуальних потреб ВПО, які ми класифікували в декілька груп.

#### 1. Побутові:

- 1) отримання житлового приміщення;
- 2) отримання статусу біженця;
- 3) отримання інвалідності;
- 4) працевлаштування;
- 5) брак коштів;
- 6) лікування;
- 7) влаштування дитини до навчального закладу.

#### 2. Психофізіологічні:

- 1) набута інвалідність/поранення/хвороба;
- 2) посттравматичний синдром;
- 3) виникнення фобій;
- 4) емоційне виснаження;
- 5) ворожість або недовіра до світу;
- 6) відчуття спустошення й безнадії; хронічне відчуття хвилювання, постійної загрози, існування «на межі»;
- 7) характерологічні зміни (агресивність);
- 8) втрата сенсу життя.

#### 3. Соціальні:

- 1) соціальна відстороненість;
- 2) комунікаційні труднощі з членами родини та іншими;
- 3) міжособистісні конфлікти;
- 4) конфлікти з офіційними організаціями.

Було проведено ранжування потреб за критерієм нагальності. Результати представлені в діаграмі (рис. 1).

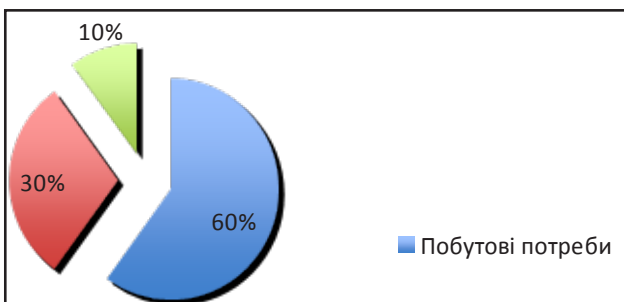


Рис. 1. Актуальні потреби ВПО

За результатами інтерв'ювання ФСР КМЦСССДМ, які працюють з категорією ВПО, за 2016 рік було встановлено, що приблизно 35% від всієї чисельності працівників соціальної служби надають допомогу дітям-сиротам, учням, студентам, які

навчаються в навчальних закладах і були переселені з інших регіонів. З них 40% – психологи; 60% – соціальні працівники.

У роботі з батьками і членами сімей переселених працює 25% від кількості працюючих у соціальній службі, з них: 30% – психологи; 70% – соціальні працівники.

У роботі з дітьми і сім'ями учасників АТО бере участь 25% від загальної чисельності працівників служби. З них: 40% – психологів; 60% – соціальних працівників.

Та 15% працівників служби займаються просвітницькою роботою з педагогами, батьками та учнями щодо підтримки переселенців, беруть участь у благодійних акціях і виховних заходах.

У ході інтерв'ювання нами фахівців соціальної роботи також виявилось їх професійне ставлення до недоліків наявної моделі психосоціальної реабілітації ВПО. 25% ФСР відповіли, що необхідно надавати більш практичні послуги побутового типу на кшталт матеріального забезпечення ВПО, надання їм житла. 30% ФСР виділили проблеми у взаємодії ВПО з іншими державними структурами (медичними закладами) та 45% соціальних працівників висловили думку про відсутність в Україні стандартів надання психосоціальної допомоги.

Аналізуючи зарубіжний досвід психосоціальної реабілітації біженців, можна відмітити, що Комісія ЄС у співавторстві з Міжнародною радою з питань реабілітації жертв тортур (IRCT) за підтримки та співробітництві з реабілітаційними центрами для жертв тортур в 45 країнах видала рекомендації Варбуртонської місії, основні положення яких представлені нижче:

1) невідкладна, середньої тривалості та довготривала допомога конкретним цільовим групам людей;

2) невідкладна допомога повинна включати скрінінгові процедури та консультування, яке здійснюється членами трансдисциплінарних бригад у місцевих позалікарняних умовах;

3) метою допомоги повинна бути активізація біженців шляхом утворення груп самодопомоги;

4) допомога повинна включати підтримку польових служб у формі наставництва, яке здійснюється бригадами висококваліфікованими спеціалістами;

5) відбір, підготовка та розподіл інформаційного та навчального матеріалу.

У кожній країні є власна історія психосоціальної реабілітації, яка пов'язана з політико-економічним станом в країні, менталітетом людей. Згідно з результатами компаративного аналізу зарубіжних моде-



лей, представлених грузинською, хорватською моделлю в порівнянні з вітчизняною моделлю психосоціальної реабілітації ВПО, можна виділити такі параметри аналізу, як: об'єкт, предмет, цільова категорія, методи, суб'єкти-надавачі послуг (див. табл. 1).

Об'єктом психосоціальної реабілітації ВПО в рамках грузинської моделі є вся громада в цілому, натомість в українській моделі – окремий індивід. Предметом психосоціальної реабілітації в грузинській моделі є актуальні проблеми громади, на той час як в українських реаліях предметом психосоціальної реабілітації є саме нормативні потреби. За параметром «цільова категорія» також відрізняються обидві моделі, оскільки грузинська модель психосоціальної реабілітації направлена на сімейну систему в цілому, а українська модель в цьому плані є більш індивідуалізована та розглядає свою цільову категорію як окремо – дорослі, окремо – діти. За параметром «методи» ми не виявили суттєвих розбіжностей між двома моделями, як і за параметром «суб'єкти-надавачі реабілітаційних послуг». За останнім параметром суттєвою різницею є лише те, що в Грузії психореабілітаційні послуги надаються недержавним сектором, натомість як в Україні психореабілітаційні послуги надаються як державним сектором, так і недержавним.

Щодо передумов психосоціальної роботи в Хорватії, то загальною формою її надання є модель невідкладної психосоціальної допомоги. Відповідно до проекту повинна була передбачатися психосоціальна допомога під час першої стадії війни – масового вигнання з Боснії і Герцоговини, та її слід було, таким чином, планувати,

керуючись принципами «Моделі негайної допомоги», тобто включити ранні розпізнавання та обстеження біженців, які перенесли важкі травми, а також швидкі втручання ряду груп фахівців, які обслуговують співтовариство біженців [8].

«Модель негайної допомоги» має перевагу в тому, що допомога швидко адресується широкій популяції, якій вона необхідна, і це може попереджати поширення психічних та соматичних хвороб і проблем. З іншого боку, невідкладна ситуація і відсутність часу на більш точну оцінку потреб може означати, що соціальні працівники повинні були б працювати з дуже великою кількістю уразливих груп одночасно та без відповідної експертизи.

Отже, основними принципами зарубіжної психосоціальної роботи є доступність, адаптивність та відповідність.

**Висновки з проведеного дослідження.** У результаті вивчення змісту та форм психосоціальної роботи в Україні було виявлено, що на сьогодні немає одного чітко визначеного підходу та моделі, чим можна керуватися під час роботи з внутрішньо переміщеними особами. Тому були розглянуті зарубіжні моделі роботи із цією категорією постраждалого населення та зроблено компаративний аналіз.

Проведений аналіз свідчить про необхідність розставлення пріоритетів надання психосоціальних реабілітаційних послуг відповідно до актуальних потреб цільової категорії та здійснення налагодження системи комплексних зусиль з організації психосоціальної реабілітації ВПО медиків, соціальних працівників та психологів. Із цією метою застосовують комплекс психосоціальних впливів, спрямованих на відновлен-

Таблиця 1

### Компаративний аналіз зарубіжної та вітчизняної моделі психосоціальної реабілітації ВПО

Складові моделі психосоціальної реабілітації ВПО	Грузинська модель психосоціальної реабілітації	Хорватська модель психосоціальної реабілітації	Українська модель психосоціальної реабілітації
Об'єкт	Громада	Громада	Індивід, переважно діти до 18 років
Предмет	Актуальні потреби	Актуальні потреби	Нормативні, визначені державою потреби
Цільова категорія	Сімейна система в цілому	Діти, жінки	Дорослі, діти
Методи	Матеріальна допомога, психологічна допомога, медична	Невідкладна допомога, житло, психологічні послуги, медичні послуги	Матеріальна допомога, психологічна допомога, медична
Суб'єкти-надавачі реабілітаційних послуг	Недержавні організації	Недержавні організації	Державні організації, НДО

ня власної ресурсності та участь у реабілітаційному процесі з постійним освоєнням втрачених соціальних функцій в умовах зміни складного соціального контексту для досягнення більш повного або рівного з іншими положення в суспільстві.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Акмалова А.А. Социальная работа с мигрантами и беженцами : Учеб. пособие / А.А. Акмалова, В.М. Капицын ; отв. ред. П.Д. Павленко. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 220 с.
2. Войналович І.А. Вимушені переселенці: зарубіжний досвід, стан і реалізація їх прав в Україні [Електронний ресурс] / І.А. Войналович, М.О. Кримова, Л.В. Щегініна // Інституційний репозитарій КНЕУ. – Режим доступу : <http://www.ir.kneu.kiev.ua:8080/bitstream/2010/5981/1/250-258.pdf>.
3. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII від 20.10.2015.

4. Інформаційно-аналітичний звіт мережі Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді міста Києва за 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ssm.kiev.ua/index.php/soc-program/95-zv.html>.

5. Лесков В.О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В.О. Лесков. – Хмельницький, 2008. – 22 с.

6. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні : моногр. / О.В. Макарова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2015. – 244 с.

7. Оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні та послуг для них [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.lhsi.org.ua/images/2015/Doslidzhennya\\_VPO\\_LHSI2015.pdf](http://www.lhsi.org.ua/images/2015/Doslidzhennya_VPO_LHSI2015.pdf).

8. Психосоціальна допомога жертвам війни: беженкам и членам их семей из Боснии и Герцеговины и Хорватии [Текст] / ред. Л.Т. Арсел [и др.]. – К. : Сфера, 1998. – 163 с.

УДК 159.9:35.08

## ТРАНСЛЯЦІЙНО-ПУБЛІЧНИЙ АСПЕКТ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Улунова Г.Є., к. психол. наук,  
доцент кафедри психології

*Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка*

Стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження особливостей структурних компонентів трансляційно-публічного аспекту культури професійного спілкування державних службовців: психологічної готовності, психологічної підготовленості та акмеологічних інваріантів професіоналізму особистості. Порівнюються показники діагностики даних структурних компонентів трансляційно-публічного аспекту культури професійного спілкування в державних службовців із різним досвідом професійної діяльності.

**Ключові слова:** *культура професійного спілкування, державні службовці, трансляційно-публічний аспект, психологічна готовність, психологічна підготовленість, акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості.*

Статья посвящена анализу результатов эмпирического исследования особенностей структурных компонентов трансляционно-публичного аспекта культуры профессионального общения государственных служащих: психологической готовности, психологической подготовленности и акмеологических инвариантов профессионализма личности. Сопоставляются показатели диагностики данных структурных компонентов трансляционно-публичного аспекта культуры профессионального общения у государственных служащих с разным опытом профессиональной деятельности.

**Ключевые слова:** *культура профессионального общения, государственные служащие, трансляционно-публичный аспект, психологическая готовность, психологическая подготовленность, акмеологические инварианты профессионализма личности.*

Ulunova H.Ye. BROADCASTING-PUBLIC ASPECT OF CIVIL SERVANT'S PROFESSIONAL COMMUNICATIVE CULTURE

The article is devoted to the analysis of the empirical research results of the structural component's features of the broadcasting-public aspect of the civil servant's professional communication culture: psychological readiness, psychological preparedness and acmeological invariants of the personality's professionalism. The indicators of the data diagnostics of the structural components of the broadcasting-public aspect of the professional communication culture among civil servants with different professional experience are compared.

**Key words:** *professional communication culture, civil servant's, broadcasting-public aspect, psychological readiness, psychological preparedness, acmeological invariants of the professionalism.*



**Постановка проблеми.** Стаття 8 Розділу II Закону України «Про державну службу» визначає основні обов'язки державного службовця, зокрема: дотримання правил етичної поведінки, забезпечення ефективного виконання завдань і функцій державних органів, сумлінне і професійне виконання своїх посадових обов'язків тощо. Враховуючи, що професія державного службовця належить до групи соціономічних професій, ефективна реалізація означених обов'язків вимагає від чиновників відповідної комунікативної компетентності, конструктивної комунікативної спрямованості та певних комунікативних якостей, що може бути узагальнено як культура професійного спілкування. Саме тому розробка проблеми культури професійного спілкування державних службовців набуває особливої теоретичної та практичної значущості.

**Аналіз актуальних досліджень.** Усі роботи, присвячені даній проблематиці, можна умовно поділити на дві групи. Перша група представлена дослідженнями культури спілкування, здійсненими І.Л. Береговою, О.М. Корніякою, Л.М. Мітіною, Н.О. Мітровою, А.В. Мудриком, М.М. Обозовим, Т.В. Самоходкіною, Ю.В. Суховершиною, Т.К. Чмут, Є.В. Шевцовою, Є.О. Шишовою та ін. На основі аналізу робіт означених дослідників ми виокремлюємо культуру спілкування як інваріант базової психологічної культури особистості та культуру професійного спілкування як інваріант професійної психологічної культури. Культуру професійного спілкування як інваріант професійної психологічної культури в широкому розумінні поняття ми визначаємо таким чином: це якісні характеристики комунікативної діяльності певної професійної групи, що формуються в процесі професіогенезу і відповідають визначеним компетенціям у спілкуванні та взаємодії. А культуру професійного спілкування як інваріант професійної психологічної культури у вузькому розумінні поняття ми визначаємо такими чином: це сутнісна інтегральна характеристика фахівця, що являє собою комплекс психологічних характеристик особистості, які забезпечують ефективність його самореалізації в професійному спілкуванні при збереженні внутрішнього психологічного комфорту.

До другої групи відносяться роботи Л.П. Абрамової, О.Ю. Акимової, Г.М. Бірюкової, О.А. Давидової, О.А. Запорожець, М.М. Калашникова, Л.В. Комарової, І.П. Лотової, Л.М. Михайлець, Є.В. Охотського, М.М. Панової, О.Л. Приходько та ін., які досліджено певні сутнісні характеристики культури професійного спілкування

державних службовців. У роботах вищезазначених авторів за різними підставами визначено певні функціональні та структурні аспекти культури спілкування взагалі та культури професійного спілкування державних службовців зокрема. На основі аналізу та узагальнення функцій культури професійного спілкування державних службовців ми виділили такі функціональні аспекти культури професійного спілкування державних службовців: 1) перцептивно-аналітичний; 2) трансляційно-публічний; 3) управлінсько-координаційний; 4) особистісно-професійного саморозвитку.

На основі аналізу та узагальнення структурних компонентів культури професійного спілкування державних службовців нами виділено такі структурні компоненти культури професійного спілкування державних службовців: 1) психологічну готовність державних службовців до професійного спілкування (як сукупність мотивів, установок, цінностей державних службовців щодо професійного спілкування, інтегрованих в їх професійній самосвідомості); 2) психологічну підготовленість державних службовців до професійного спілкування, що утворюється психологічною грамотністю («ази» культури професійного спілкування, оволодіння психологічними знаннями, уміннями, навичками тощо) та компетентністю (ефективне застосування знань, умінь, навичок у практичній діяльності); 3) акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості державного службовця в професійному спілкуванні (як комунікативні здібності, що стали особистісно-професійними якостями).

**Постановка завдання.** Виділені функціонально-структурні аспекти культури професійного спілкування державних службовців були покладені нами в основу емпіричного вивчення даного утворення. Розв'язанню означеної наукової проблеми присвячена дана стаття, метою якої є визначення особливостей структурних компонентів трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців.

**Виклад основного матеріалу.** З метою діагностики особливостей трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців нами було використано комплекс методик, представлений у таблиці 1.

Означені методики проводилися з державними службовцями, які були розподілені на 3 групи залежно від їх професійного досвіду: вперше прийняті на державну службу (1 група), з досвідом професійної діяльності до 10 років (2 група), з досві-

дом професійної діяльності понад 10 років (3 група). Проаналізуємо структурні особливості трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування в державних службовців із різним досвідом професійної діяльності.

У таблиці 2 представлено результати діагностики психологічної готовності як структурного компонента трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців.

Визначимо поширеність різних видів комунікативної спрямованості в державних службовців із різним досвідом професійної діяльності. Виходячи з інтерпретації видів комунікативної спрямованості С.Л. Братченка, 6 її видів можуть бути розділені на три категорії: конструктивні (діалогічна та альтероцентриська), нейтральні (конформна, індіферентна), неконструктивні (авторитарна, маніпулятивна). Аналіз результатів, представлених у таблиці 2, засвідчує наступне. Державним службовцям, які щойно заступили на державну службу, притаманною є така поширеність видів комунікативної спрямованості: 1 ранг – конформна (34,2%), 2 ранг – альтероцентриська (19,5%), 3 ранг – діалогічна (14,3%), 4 ранг – індіферентна (12,2%), 5 ранг – маніпулятивна (11,8%), 6 ранг – авторитарна (8,0%). Таким чином, незважаючи на те, що в даній категорії державних службовців на 1 ранговому місці знаходиться нейтральна конформна комунікативна спрямованість, на 2 та 3 рангових місцях розташовані найбільш конструктивні види комунікативної спрямованості: альтероцентриська та діалогічна, а на останніх – 5 та 6 рангових місцях – неконструктивні види комунікативної спрямованості: маніпулятивна та авторитарна.

У державних службовців із досвідом державної служби до 10 років поширеність

видів комунікативної спрямованості має таку рангову ієрархію: 1 ранг – конформна (26,9%), 2 ранг – індіферентна (24,7%), 3 ранг – альтероцентриська (18,1%), 4 ранг – маніпулятивна (13,1%), 5 ранг – діалогічна (9,4%), 6 ранг – авторитарна (7,8%). Таким чином, у даній категорії державних службовців на 1 та 2 рангових місцях знаходяться нейтральні види комунікативної спрямованості: конформна та індіферентна, а найбільш конструктивні види комунікативної спрямованості – альтероцентриська та діалогічна – втрачають свої більш високі позиції і пересуваються на 3 та 5 рангові місця.

Для державних службовців з досвідом професійної діяльності понад 10 років характерним є такий ранговий розподіл видів комунікативної спрямованості: 1 ранг – індіферентна (30,0%), 2 ранг – маніпулятивна (21,6%), 3 ранг – конформна (21,0%), 4 ранг – авторитарна (12,9%), 5 ранг – альтероцентриська (8,1%), 6 ранг – діалогічна (6,4%). Таким чином, хоча в даній категорії державних службовців на 1 ранговому місці знаходиться нейтральна індіферентна комунікативна спрямованість, вже на 2 та 4 рангових місцях розташовані неконструктивні види комунікативної спрямованості: маніпулятивна та авторитарна, а на останніх – 5 та 6 рангових місцях – найбільш конструктивні види комунікативної спрямованості: альтероцентриська та діалогічна.

Таким чином, психологічна готовність як структурний компонент трансляційно-публічного аспекту культури професійного спілкування державних службовців має певні особливості. По-перше, в державних службовців, вперше прийнятих на державну службу, та в державних службовців із досвідом державної служби до 10 років домінує конформна комунікативна спрямованість, а в державних службовців із досвідом професійної діяльності

Таблиця 1

**Методики з вивчення структурних компонентів трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців**

<b>Структурні компоненти трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців</b>		
<i>психологічна готовність</i>	<i>психологічна підготовленість</i>	<i>акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості у професійному спілкуванні</i>
Методика «Діагностика основних видів спрямованості особистості у спілкуванні» (С.Л. Братченко) [3].	Опитувальник «Соціально-психологічні характеристики суб'єкта спілкування» (В.О. Лабунська) – шкала «експресивно-мовні характеристики суб'єкта спілкування» [4]. Методика «Діагностика особливостей комунікативної саморегуляції» (О.Д. Ішков, модифікація С.В. Шаванов) [5].	«Методика визначення організаторських та комунікативних якостей» (Л.П. Калінінський) – шкала «психологічний такт» [1]. Тестова карта комунікативної діяльності (О.О. Леонтьєв) [2].



понад 10 років – індиферентна комунікативна спрямованість. По-друге, динаміка показників конструктивних видів (діалогічної та альтероцентриської) комунікативної спрямованості державних службовців має негативну кореляцію з досвідом державної служби. По-третє, динаміка показників неконструктивних видів (авторитарної та маніпулятивної) комунікативної спрямованості державних службовців має позитивну кореляцію з досвідом державної служби.

У таблиці 3 представлено результати діагностики психологічної підготовленості як структурного компоненту трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців.

Аналіз результатів, представлених у таблиці 3, засвідчує наступне. У переважній більшості вперше прийнятих на державну службу чиновників та державних службовців, які мають досвід державної служби до 10 років, комунікативне цілепокладання знаходиться на середньому рівні розвитку, проте якщо в державних службовців без досвіду державної служби домінування середнього рівня комунікативного цілепокладання за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні є статистично незначущим, то в державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років перевагу середнього рівня комунікативного цілепокладання зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості. У державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років показники комунікативного цілепокладання знаходяться переважно вже на високому рівні (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості). Отже, комунікативне цілепокладання в державних службовців із різним досвідом професійної діяльності характеризується позитивною динамікою, що свідчить про належний рівень розвитку в них компе-

тенцій самостійно висувати стратегічні та тактичні реалістичні комунікативні цілі.

Для більшості вперше прийнятих на державну службу чиновників характерним є низький рівень компетенції аналізу комунікативної ситуації (дані відмінності не є статистично значущими за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості), а в державних службовців з досвідом професійної діяльності до 10 років вже переважає середній рівень компетенції аналізу комунікативної ситуації (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості). У державних службовців з досвідом професійної діяльності понад 10 років показники аналізу комунікативної ситуації знаходяться переважно на високому рівні (дані відмінності не є статистично значущими за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості). Отже, компетенція аналізу комунікативної ситуації в державних службовців із різним досвідом професійної діяльності характеризується позитивною динамікою, що свідчить про їх здатність до збору об'єктивних фактів, вміння виділяти значущі умови досягнення комунікативної цілі.

Впершеприйняті на державну службу чиновники мають переважно низький рівень комунікативного програмування (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості). Державні службовці з досвідом державної служби до 10 років та державні службовці з досвідом професійної діяльності понад 10 років відзначаються домінуванням середнього рівня комунікативного програмування, проте якщо в державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років перевагу середнього рівня комунікативного програмування зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості, то в державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років перевагу середнього рівня комунікативного програмування

Таблиця 2

**Особливості психологічної готовності як структурного компоненту трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців з різним досвідом професійної діяльності**

Види комунікативної спрямованості	Респонденти								
	1 група			2 група			3 група		
	к-ть	%	ранг	к-ть	%	ранг	к-ть	%	Ранг
Діалогічна	41	14,3	3	30	9,4	5	20	6,4	6
Авторитарна	23	8,0	6	25	7,8	6	40	12,9	4
Маніпулятивна	34	11,8	5	42	13,1	4	67	21,6	2
Альтероцентриська	56	19,5	2	58	18,1	3	25	8,1	5
Конформна	98	34,2	1	86	26,9	1	65	21,0	3
Індиферентна	35	12,2	4	79	24,7	2	93	30,0	1

зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості. Отже, комунікативне програмування в державних службовців із різним досвідом професійної діяльності характеризується позитивною динамікою, що свідчить про належний рівень розвитку в них компетенцій самостійно формувати план своєї комунікативної діяльності, продумувати наслідки комунікативних дій, цілеспрямовано дотримуватися визначеної комунікативної програми.

Вперше прийняті на державну службу чиновники мають переважно низький рівень комунікативного самоконтролю (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості). Державні службовці з досвідом державної служби до 10 років та державні службовці з досвідом професійної діяльності понад 10 років відзначаються домінуванням середнього рівня комунікативного самоконтролю, але якщо в державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років дані статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості, то в дер-

жавних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років дані відмінності за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні є статистично незначущими. Отже, незважаючи на стабільну позитивну динаміку в державних службовців із різним досвідом професійної діяльності показників комунікативного цілепокладання, аналізу комунікативної ситуації, комунікативного програмування, комунікативний самоконтроль як контроль та оцінка людиною власних комунікативних дій, психічних процесів і станів у процесі комунікації характеризується тенденцією до позитивної динаміки. Означені особливості комунікативного самоконтролю державних службовців зумовлюють специфіку їх комунікативної корекції.

Вперше прийняті на державну службу чиновники мають переважно низький рівень комунікативної корекції (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості). Державні службовці з досвідом державної служби до 10 років та державні службовці з досвідом професійної діяльності понад 10 років

Таблиця 3

**Особливості психологічної підготовленості як структурного компоненту трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців із різним досвідом професійної діяльності**

Знання та вміння	Рівні	Респонденти					
		1 група		2 група		3 група	
		к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
комунікативне цілепокладання	високий	97	33,8	103	32,2	151	48,7
	середній	114	39,7	145	45,3	95	30,7
	низький	76	26,5	72	22,5	64	20,6
аналіз комунікативної ситуації	високий	71	24,7	93	29,0	126	40,6
	середній	99	34,5	149	46,6	109	35,2
	низький	117	40,8	78	24,4	75	24,2
комунікативне програмування	високий	49	17,1	67	20,9	81	26,1
	середній	107	37,3	142	44,4	167	53,9
	низький	131	45,6	111	34,7	62	20,0
комунікативний самоконтроль	високий	54	18,9	82	25,6	95	30,6
	середній	104	36,2	151	47,2	118	38,1
	низький	129	44,9	87	27,2	97	31,3
комунікативна корекція	високий	31	10,8	55	17,2	84	27,1
	середній	95	33,1	153	47,8	116	37,4
	низький	161	56,1	112	35,0	110	35,5
вольові зусилля в комунікації	високий	115	40,0	89	27,8	76	24,5
	середній	88	30,7	147	45,9	95	30,7
	низький	84	29,3	84	26,3	139	44,8
комунікативна саморегуляція	високий	70	24,4	85	26,6	101	32,6
	середній	101	35,2	144	45,0	157	50,6
	низький	116	40,4	91	28,4	52	16,8
експресивно-мовні	високий	87	30,3	142	44,4	137	44,2
	середній	154	53,7	122	38,1	99	31,9
	низький	46	16,0	56	17,5	74	23,9



відзначаються домінуванням середнього рівня комунікативної корекції, проте якщо в державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років перевагу середнього рівня комунікативної корекції зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості, то в державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років домінування середнього рівня комунікативної корекції за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні є статистично незначущим. Отже, комунікативна корекція, як і комунікативний самоконтроль, у державних службовців із різним досвідом професійної діяльності характеризується тенденцією до позитивної динаміки компетенції корекції людиною своїх комунікативних цілей, способів і спрямованості аналізу істотних обставин, плану дій, критеріїв оцінки, форм самоконтролю, вольової регуляції і комунікативної діяльності в цілому.

Для більшості вперше прийнятих на державну службу чиновників характерним є високий рівень вольових зусиль у комунікації (дані відмінності не є статистично значущими за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості), а в державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років вже переважає середній рівень вольових зусиль у комунікації (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості). У державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років показники вольових зусиль у комунікації переважно знаходяться на низькому рівні (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості). Отже, вольові зусилля в комунікації мають негативну динаміку впродовж професійної діяльності державних службовців, що свідчить про поступове зниження рівня регуляції державними службовцями власних комунікативних дій, психічних процесів і станів у комунікації, умінь переборювати виникаючі на шляху до поставленої комунікативної мети перешкоди.

Інтегральний показник комунікативної саморегуляції в більшості вперше прийнятих на державну службу чиновників знаходиться на низькому рівні (дані відмінності не є статистично значущими за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості). У державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років домінує середній рівень комунікативної саморегуляції (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості). У державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років інтегральні показники комунікативної саморегуляції також знаходяться переважно на середньому рівні (ста-

тистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості). Отже, комунікативна саморегуляція в державних службовців із різним досвідом професійної діяльності характеризується позитивною динамікою, що свідчить про розвиток у професіогенезі їх компетенції в організації та реалізації процесу власної професійної комунікації.

Експресивно-мовні компетенції державних службовців як суб'єктів спілкування мають таку динаміку змін: у державних службовців без досвіду державної служби домінує середній рівень розвитку даної компетенції (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості), а в державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості) та державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості) переважає високий рівень експресивно-мовних компетенцій. Більшості опитаних державних службовців притаманними є наступні експресивно-мовні характеристики суб'єкта спілкування: чітка мова оптимального темпу та голосності, підтримка візуального контакту зі співрозмовником, виразна жестикуляція та конгруентна змісту розмови міміка тощо.

Таким чином, психологічна підготовленість як структурний компонент трансляційно-публічного аспекту культури професійного спілкування державних службовців має певні особливості. По-перше, компетенції комунікативного цілепокладання, аналізу комунікативної ситуації, комунікативного програмування та комунікативної саморегуляції взагалі, а також експресивно-мовні компетенції суб'єкта спілкування мають позитивну кореляцію з досвідом професійної діяльності державних службовців. По-друге, компетенції комунікативного самоконтролю та комунікативної корекції мають тенденції до позитивної динаміки в державних службовців у процесі професіогенезу. По-третє, компетенція вольових зусиль у комунікації має негативну кореляцію з досвідом професійної діяльності державних службовців.

У таблиці 4 представлено результати діагностики акмеологічних інваріантів професіоналізму особистості в професійному спілкуванні як структурного компоненту трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців.

Аналіз результатів, представлених у таблиці 4, засвідчує наступне. У переважної



більшості вперше прийнятих на державну службу чиновників зафіксовано перевагу високого рівня психологічного такту (дані відмінності не є статистично значущими за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості). Але вже в державних службовців, які мають досвід державної служби до 10 років, відзначається середній рівень психологічного такту (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості). У державних службовців, які мають досвід державної служби понад 10 років, домінує низький рівень психологічного такту (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості).

На початку професійної діяльності в переважній більшості державних службовців зацікавленість у спілкуванні знаходиться на високому рівні розвитку (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості). У державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років та державних службовців з досвідом професійної діяльності понад 10 років домінуючий рівень зацікавленості в спілкуванні знижується до середнього (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості).

Відносно сталими є показники заохочення ініціативи в спілкуванні в усіх групах державних службовців з різним професійним досвідом, проте якщо в державних службовців, вперше прийнятих на державну службу, статистичні відмінності домінування середнього рівня заохочення ініціативи зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості, то в державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років та державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років перевагу ідентичного рівня зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості.

У переважній більшості вперше прийнятих на державну службу чиновників та державних службовців, які мають досвід державної служби до 10 років, зафіксовано перевагу середнього рівня відкритості в спілкуванні (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості). Але вже в державних службовців, які мають досвід державної служби понад 10 років, домінує низький рівень відкритості в спілкуванні (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості).

Таблиця 4

**Особливості акмеологічних інваріантів професіоналізму особистості в професійному спілкуванні як структурного компонента трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців із різним досвідом професійної діяльності**

Акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості у професійному спілкуванні	Рівні	Респонденти					
		1 група		2 група		3 група	
		к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Психологічний такт	високий	114	39,7	93	29,1	47	15,2
	середній	89	31,0	147	45,9	102	32,9
	низький	84	29,3	80	25,0	161	51,9
Зацікавленість у спілкуванні	високий	178	62,0	101	31,6	72	23,2
	середній	82	28,6	131	40,9	143	46,1
	низький	27	9,4	88	27,5	95	30,7
Заохочення ініціативи	високий	77	26,8	87	27,2	76	24,5
	середній	149	51,9	136	42,5	129	41,6
	низький	61	21,3	97	30,3	105	33,9
Відкритість	високий	59	20,5	89	27,8	66	21,3
	середній	171	59,6	155	48,4	118	38,1
	низький	57	19,9	76	23,8	126	40,6
Комунікативна активність	високий	138	48,1	143	44,7	131	42,3
	середній	105	36,6	108	33,7	90	29,0
	низький	44	15,3	69	21,6	89	28,7
Комунікативна гнучкість	високий	125	43,6	137	42,8	57	18,4
	середній	102	35,5	99	30,9	115	37,1
	низький	60	20,9	84	26,3	138	44,5
Диференційованість у спілкуванні	високий	145	50,5	105	32,8	68	21,9
	середній	92	32,1	129	40,3	116	37,4
	низький	50	17,4	86	26,9	126	40,7



Стабільно високими залишаються показники комунікативної активності в усіх групах державних службовців із різним професійним досвідом, проте якщо в державних службовців, вперше прийнятих на державну службу, статистичні відмінності домінування високого рівня комунікативної активності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості, то в державних службовців із досвідом професійної діяльності до 10 років перевагу високого рівня комунікативної активності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості, а в державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років домінування високого рівня комунікативної активності не є статистично значущими за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості.

У вперше прийнятих на державну службу чиновників (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості) та їх колег із досвідом професійної діяльності до 10 років (дані відмінності не є статистично значущими за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості) домінує високий рівень комунікативної гнучкості, а в державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років комунікативна гнучкість знаходиться вже на домінуючому низькому рівні (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості).

У державних службовців на початку кар'єри домінує високий рівень диференційованості в спілкуванні (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,01 рівні значущості), в державних службовців з досвідом професійної діяльності до 10 років переважає середній рівень диференційованості у спілкуванні (дані відмінності не є статистично значущими за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості), а в державних службовців, які мають стаж професійної служби понад 10 років, показники даної характеристики знаходяться на низькому рівні (статистичні відмінності зафіксовано за  $\chi^2$ -критерієм на 0,05 рівні значущості).

Таким чином, акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості у професійному спілкуванні як структурний компонент трансляційно-публічного аспекту культури професійного спілкування державних службовців має наступні особливості. По-перше, психологічний такт, зацікавленість у спілкуванні, відкритість, комунікативна гнучкість та диференційованість у спілкуванні мають негативну кореляцію з досвідом професійної діяльності державних службовців. По-друге, заохочення ініціативи та комунікативна активність залишаються відносно незмінними в державних службов-

ців впродовж усієї професійної діяльності. По-третє, жодний акмеологічний інваріант професіоналізму особистості в професійному спілкуванні не має позитивної динаміки впродовж професійної діяльності державних службовців.

**Висновки.** На основі емпіричного вивчення особливостей структурних компонентів трансляційно-публічного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців ми дійшли наступних висновків. Психологічна готовність як структурний компонент трансляційно-публічного аспекту культури професійного спілкування державних службовців має такі особливості: 1) в державних службовців, вперше прийнятих на державну службу, та державних службовців із досвідом державної служби до 10 років домінує конформна комунікативна спрямованість, а в державних службовців із досвідом професійної діяльності понад 10 років – індиферентна комунікативна спрямованість; 2) динаміка показників конструктивних видів (діалогічної та альтероцентриської) комунікативної спрямованості державних службовців має негативну кореляцію з досвідом державної служби; 3) динаміка показників неконструктивних видів (авторитарної та маніпулятивної) комунікативної спрямованості державних службовців має позитивну кореляцію з досвідом державної служби.

Психологічна підготовленість як структурний компонент трансляційно-публічного аспекту культури професійного спілкування державних службовців має такі особливості: 1) компетенції комунікативного цілепокладання, аналізу комунікативної ситуації, комунікативного програмування та комунікативної саморегуляції взагалі, а також експресивно-мовні компетенції суб'єкта спілкування мають позитивну кореляцію з професійною діяльністю державних службовців; 2) компетенції комунікативного самоконтролю та комунікативної корекції мають тенденції до позитивної динаміки в державних службовців у процесі професіогенезу; 3) компетенція вольових зусиль у комунікації має негативну кореляцію з професійною діяльністю державних службовців.

Акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості в професійному спілкуванні як структурний компонент трансляційно-публічного аспекту культури професійного спілкування державних службовців має такі особливості: 1) психологічний такт, зацікавленість у спілкуванні, відкритість, комунікативна гнучкість та диференційованість у спілкуванні мають негативну кореляцію з професійною діяльністю державних службовців; 2) заохочення ініціативи та комуні-

кативна активність залишаються незмінними в державних службовців впродовж усієї професійної діяльності; 3) жодний акмеологічний інваріант професіоналізму особистості в професійному спілкуванні не має позитивної динаміки впродовж професійної діяльності державних службовців.

**Перспективи наших подальших досліджень** ми вбачаємо в розробці програм з оптимізації структурних компонентів трансляційно-публічного аспекту культури професійного спілкування в державних службовців із різним досвідом державної служби.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Батаршев А.В. Диагностика способности к общению [Текст] / А.В. Батаршев. – СПб. : Питер, 2006. – 176 с.

2. Батаршев А.В. Психодиагностика в управлении: практическое руководство [Текст] / А.В. Батаршев. – М. : Дело, 2005. – 496 с.

3. Братченко С.Л. Диагностика коммуникативной направленности [Текст] / С.Л. Братченко // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. 1999. – № 3. – С. 52.

4. Психология затруднённого общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция [Текст] / В.А. Лабунская, Ю.А. Менжерицкая, Е.Д. Бреус. – М. : Издат. центр Академия, 2001. – 288 с.

5. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп [Текст] / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.

6. Шаванов С.В. Проблема диагностики особенностей коммуникативной саморегуляции [Текст] / С.В. Шаванов // Педагогічна Сумщина. – 2007. – № 1. – С. 24–27.

УДК 316.61-053.4-056.26

## ГОТОВНІСТЬ ДО ШКОЛИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ЗОРУ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЇХ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ

Черних Л.А., к. психол. н.,  
психолог-консультант

У статті розглянуто поняття «готовність до шкільного навчання», «шкільна зрілість» в інтерпретації різних авторів. Виявлена структура готовності до школи, критерії шкільної зрілості, складові частини кожного етапу. Проаналізовано особливості дітей дошкільного віку з порушенням зору. Розглянуто особистісні характеристики та адаптаційні можливості даної категорії дітей. Виявлено, що для більшості дітей з порушенням зору, незважаючи на важку ступінь зорового дефекту, зоровий аналізатор залишається провідним у пізнавальній діяльності дитини. Розкрито особливості навчання дітей з важкими порушеннями зору та особливості розвитку адаптивних навичок. Зазначено, що інтеграція в масову школу вимагає глибокого й уважного вивчення психологічних особливостей дитини з порушенням зору, її індивідуальних можливостей і вибору стратегії адаптації в нових умовах і на новому колективі як дітей, так і дорослих, тому що ситуація переходу такої дитини в нові соціальні умови є стресовою. Презентовано результати констатувального експерименту з виявлення рівня психологічної готовності старших дошкільників із порушенням зору до навчання в школі. Показано, що отримані результати свідчать про недостатню мотиваційну, інтелектуальну та особистісну готовність деяких дітей із порушенням зору до шкільного навчання, що обумовлює проведення спеціальної корекційно-розвивальної роботи з метою формування психологічної готовності як передумови адаптації в нових для дитини соціальних умовах.

**Ключові слова:** психологічна готовність до школи, старші дошкільники з порушенням зору, шкільна зрілість, структура психологічної готовності до шкільного навчання, адаптація, адаптивні навички.

В статье рассмотрено понятие «готовность к школьному обучению», «школьная зрелость» в интерпретации разных авторов. Раскрыта структура готовности к школе, критерии школьной зрелости, составляющие каждого этапа. Проанализированы особенности детей дошкольного возраста с нарушением зрения. Рассмотрены личностные характеристики и адаптационные возможности данной категории детей. Выявлено, что для большинства детей с нарушением зрения, несмотря на тяжелую степень зрительного дефекта, зрительный анализатор остается ведущим в познавательной деятельности ребенка. Раскрыты особенности обучения детей с тяжелыми нарушениями зрения и особенности развития адаптивных навыков. Отмечено, что интеграция в массовую школу требует глубокого и внимательного изучения психологических особенностей ребенка с нарушением зрения, его индивидуальных возможностей и выбора стратегий адаптации в новых условиях и в новом коллективе как детей, так и взрослых, поскольку ситуация перехода такого ребенка в новые социальные условия является стрессовой.



Представлены результаты констатирующего эксперимента по выявлению уровня психологической готовности старших дошкольников с нарушением зрения к обучению в школе. Показано, что полученные результаты свидетельствуют о недостаточной мотивационной, интеллектуальной и личностной готовности некоторых детей с нарушением зрения к школьному обучению, что обуславливает проведение специальной коррекционно-развивающей работы с целью формирования психологической готовности как предпосылки адаптации в новых для ребенка социальных условиях.

**Ключевые слова:** психологическая готовность к школе, старшие дошкольники с нарушением зрения, школьная зрелость, структура психологической готовности к школьному обучению, адаптация, адаптивные навыки.

#### Chernykh L.A. READINESS FOR A SCHOOL OF SENIOR PRESCHOOLERS WITH VISUAL IMPAIRMENT AS A PREREQUISITE FOR THEIR SOCIAL ADAPTATION

The article deals with the concept of «readiness for school education», «school maturity» in the interpretation of different authors. The structure of readiness for the school, criteria of school maturity, components of each stage is revealed. According to various authors, the structure of psychological readiness for schooling includes the following components. The peculiarities of children of preschool age with visual impairment are analyzed. Personal characteristics and adaptive capacity of this category of children were considered. It has been found that for the majority of children with visual impairment, despite the severe degree of optic defect, the optic analyzer remains leading in the cognitive activity of the child. The peculiarities of teaching children with severe visual impairment and peculiarities of development of adaptive skills are revealed. It is noted that integration into a mass school requires a deep and attentive study of the psychological characteristics of the child with visual impairment, of his individual abilities and the choice of an adaptation strategy in the new conditions and in the new collective because the situation of the transition of such a child to the new social conditions is stressful. A ascertaining experiment was conducted to determine the level of psychological readiness of senior preschoolers with visual impairment to schooling. The obtained results testify to the deficiency of motivational, intellectual and personal readiness of some children with visual impairment to school education, which causes a conducting of special corrective-developing work with a target to form psychological readiness as a prerequisite for adaptation in the new social conditions for the child.

**Key words:** psychological readiness for school, senior preschoolers with visual impairment, school maturity, structure of psychological readiness for school education, adaptation, adaptive skills.

**Постановка проблеми.** Дошкільне дитинство – один з найважливіших етапів життя дитини: без повноцінного, всебічно наповненого дитинства все її подальше життя буде збитковим. Надзвичайно високий темп психічного, особистісного та фізичного розвитку в цей період дозволяє дитині в найкоротший термін пройти шлях від беспорядного істоти до людини, що володіє всіма основними здобутками людської культури. Старший дошкільний вік безпосередньо передуює переходу дитини на наступний, дуже важливий етап її життя – вступ до школи. Тому значне місце в роботі з дітьми 6-го і 7-го року життя починає займати підготовка до школи. Тут можна виділити два аспекти: по-перше, триваючий цілеспрямований розвиток особистості дитини і пізнавальних психічних процесів, що лежать в основі успішного засвоєння нею у майбутньому власне навчальної програми, а по-друге, навчання початковим шкільним умінням і навичкам (елементарним письмом, читанням, рахунком). Проблема готовності до школи актуалізують і ускладнення шкільної програми, і збільшення фізичних і психічних навантажень на дошкільника. Особливо гостро вона стоїть у дітей з особливими потребами, зокрема в старших дошкільників із порушенням зору. Адже для них, окрім засвоєння навчальних

навичок (інтелектуальної готовності), придбання відповідної мотивації (мотиваційної готовності) і статусу школяра (особистісної готовності), існує проблема соціальної адаптації в умовах загальноосвітньої школи (в разі інклюзивної освіти) або спеціальної корекційної школи. У більшості своїй у дошкільників з порушеннями зору складніше проходить процес адаптації в соціокультурному просторі, що не може не відбиватися на повноцінному виконанні ними різних видів діяльності, зокрема навчальної, виробленні навичок культури поведінки, необхідних умінь орієнтуватися в просторі, в співтоваристві дітей і дорослих.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Під готовністю дитини до шкільного навчання розуміється цілісна система властивостей та якостей, що характеризують досягнення дитиною нової, більш високої стадії загального фізичного, розумового, морального та естетичного розвитку. Готовність до шкільного навчання – предмет численних досліджень провідних учених (Я. Йирасек, Г.І. Капчеля, Л.І. Божович, Л.А. Венгер, Н.І. Гуткіна, В.В. Давидов, О.В. Запорожець, О.Є. Кравцова, М.І. Лісіна, Н.Г. Самліна, О.О. Смирнова, Д.Б. Ельконін та ін).

У психолого-педагогічній літературі існують два основних поняття для визначення

стану дітей при переході від дошкільного періоду до шкільного: «шкільна зрілість» і «готовність до шкільного навчання». Поняття «шкільна зрілість», на думку О.Г. Речицької та О.В. Пархаліної, не є всеосяжним, а зачіпає більшою мірою фізіологічну готовність і деякі можливості розвитку психічних процесів, поняття «готовність до шкільного навчання» є найбільш часто вживаним і відображає значення даного вікового періоду для подальшого розвитку дитини [5]. Г. Гетцер, А. Керн, Я. Йирасек виділили такі види шкільної зрілості: інтелектуальна, емоційна, соціальна [7].

Оскільки в психології поки немає єдиного розуміння психологічної готовності до навчання в школі, різні автори (Л.І. Божович, І.В. Дубровіна, О.В. Запорожець, О.Є. Кравцова, Н.Г. Салміна, Г. Вітцлак, Й. Шванцара та ін) пропонують різні її структури. Так, відомий чеський психолог Й. Шванцара виділяє розумові, соціальні і емоційні компоненти психологічної готовності. Німецький психолог Г. Вітцлак відносить до таких компонентів певний рівень розумового розвитку, здатності до концентрації, витривалості, певні рівні прагнення до досягнень, розвиток інтересів, здібностей до навчання, а також соціальної поведінки. О.Є. Кравцова вказує на роль спілкування в розвитку дитини й виділяє 3 сфери: ставлення до дорослого, до однолітків і до самої себе [1].

**Постановка завдання.** Мета статті – виявити особливості адаптації і рівень готовності до школи старших дошкільників із порушенням зору.

**Виклад основного матеріалу.** Проблема готовності дитини до шкільного навчання сьогодні розглядається в першу чергу як психологічна: пріоритет віддається рівню розвитку мотиваційно-потребнісної сфери, довільності психічних процесів, операціональних навичок, розвитку тонкої моторики руки. Встановлено, що одна лише інтелектуальна готовність до школи не забезпечує успішного входження дитини у навчальну діяльність. Тим не менш, на практиці робота зі старшими дошкільниками зводиться до навчання читанню, письму і рахунку, щоб забезпечити їм, таким чином, деяку фору на перший етап шкільного навчання. Почасти це спровоковано і самою навчальною програмою сучасної школи: вона складена так, що на відпрацювання початкових навичок письма, читання і рахування часу відведено обмаль. Якщо дитина приходить до школи неписьменною, вона відстає від своїх більш підготовлених однокласників просто тому, що так складена програма початкової школи. Формування ж у дитини

відповідної навчальної мотивації, довільності уваги, пам'яті, словесно-логічного мислення, орієнтування на спосіб дії, операціональних навичок виступає при цьому лише як побічний продукт навчання: все це повинно сформуватися саме собою, по мірі розвитку інтелектуальних навичок. Тим не менш, це далеко не так. Спеціальні дослідження показують, що діти, які добре інтелектуально підготовлені до школи, часто погано пишуть, не виконують правил ведення зошитів, роботи з дидактичним матеріалом та випробовують цілий ряд інших труднощів навчального порядку.

На жаль, і в педагогів, і в батьків існує переконання, що досягнення дитиною певного віку або надходження до школи автоматично повинно вести до виникнення і становлення зазначених вище якостей. Виявивши, що вони відсутні, і це заважає першокласнику добре вчитися, дорослі починають вимагати від нього «бути сумлінним, уважним», забуваючи про те, що ці якості формуються протягом усього дошкільного дитинства і відсутність їх у дитини 6-7 років свідчить про недостатність розвивальної роботи з нею.

Розглянемо особливості адаптації і розвитку готовності до навчання в школі дітей з порушенням зору. У даній категорії дітей спонтанний процес розвитку адаптивних навичок орієнтації практично не відбувається, тому що всім іншим видам сенсорних орієнтувань діти воліють зорову. У силу цього багато предметно-практичних дій є дуже неякісними [4, с. 21].

Процес адаптації дитини з патологією зору до умов існування в навколишній дійсності залежить від того, як у неї формуються певні знання, навички та вміння, що дозволяють адекватно діяти і пристосовуватися, виходячи зі своїх можливостей.

Експериментальні дослідження показали, що діти з порушенням зору при обстеженні і впізнанні предметів, їх властивостей і якостей не використовують в повній мірі зберезувальні аналізатори. По-перше, в силу того, що ці аналізатори недостатньо розвинені і вимагають спеціальної розробки. По-друге, в спеціальних освітніх закладах для дітей із порушенням зору педагогами, зважаючи на відсутність спеціальних методик із розвитку сенсорних функцій аналізаторів, недостатньо уваги приділяється цій важливій стороні компенсації зорової недостатності, що, у свою чергу, ускладнює навчання дітей у школі.

Проаналізуємо особливості навчання дітей із порушенням зору в 1 класі. Л.І. Плаксина зазначає, що в даних старших дошкільників спостерігається наростання



інформації про ті чи інші труднощі, що обумовлюють успішність їх навчальної діяльності. Досить часто діти говорять про те, що втомлюються писати, і багато з них не люблять роботу в зошиті, особливо в клітку. Деякі пристосовуються писати в рядку, який практично не бачать, по пам'яті. Так з'являються адаптивні навички, але вони ще самими дітьми не усвідомлюються до кінця. При цьому однією з характерних особливостей оцінки своїх здібностей орієнтування та дій у навколишньому світі стало їх перебільшення і приватна недооцінка тих складнощів, які в них можуть виникнути. Труднощі бачення діти найчастіше пов'язують із труднощами оволодіння читанням і письмом. При цьому вони кажуть, що важко писати в рядках або бачити окремі букви і картинки в книжці. Усе це свідчить про те, що повного та конкретного розуміння стану своєї зорової орієнтації в дітей найчастіше немає, як немає і достатнього уявлення про зовнішній вигляд очей. А відповіді мають досить узагальнений і часто неточний характер [4, с. 22].

На основі проведених у тифлопсихології і тифлопедагогіці досліджень, за твердженням Л.І. Плаксіної, можна уявити певним чином взаємопов'язану структуру порушень у дітей із патологією зору: 1) порушення зору: зниження гостроти зору, чіткості бачення, зниження швидкості переробки інформації, порушення поля огляду, окорухових функцій, порушення бінокулярності, стереоскопічності, виділення кольору, контрастності і кількості ознак і властивостей при симультанному сприйнятті об'єктів та ін.; 2) збідненість уявлень і образів предметів, зниження рівня чуттєвого досвіду, що визначає зміст образів мислення, мови і пам'яті, уповільнення ходу розвитку всіх пізнавальних процесів; 3) порушення рухової сфери, труднощі зорово-рухової орієнтації, що призводять до гіподинамії, а потім до зниження функціональних можливостей організму; 4) порушення емоційно-вольової сфери, що проявляється в невпевненості, скутості, зниженні пізнавального інтересу, виявлення безпорадності в різних видах діяльності, соціальних комунікаціях, зниженні бажань у дитини до самопрояву і виникнення більшої залежності дитини від допомоги й керівництва дорослих [4, с. 21].

На думку Л.І. Солнцевої, інтеграція в масову школу вимагає глибокого й уважного вивчення психологічних особливостей дитини з порушенням зору, її індивідуальних можливостей і вибору стратегії адаптації в нових умовах і на новому колективі як дітей, так і дорослих. У ході адаптації сліпих та слабозорих велика роль належить

дорослим, оскільки одним із специфічних дидактичних принципів роботи є посилення педагогічного керівництва поведінкою не тільки дитини з порушенням зору, але і всіх оточуючих людей, включаючи педагогів різного профілю. Для дитини з порушенням зору в будь-якому віці ситуація переходу в нові соціальні умови є стресовою. У цей час дитина дуже ранима, і коли відбувається адаптація до нових умов, вчителю треба уважно стежити за тим, щоб дитина з порушенням зору не була емоційно травмована учнями, які нормально бачать. У перші місяці перебування в новому колективі потрібно постаратися створити атмосферу максимального психологічного комфорту, але не надмірної опіки, як з боку вчителів, так і з боку вихованців. Проблема вирішення стресової ситуації виникає навіть у стабільному дитячому колективі, наприклад на початку лікування амбліопії оклюзією, тобто при закриванні, заклеюванні ока, яке добре бачить, з метою підвищення працездатності амбліопічного ока. У багатьох випадках дитина при цьому втрачає свою активність, перестає брати участь в іграх, заняттях, або, навпаки, різко протестує проти оклюзії або намагається знайти можливість підглянути здоровим оком під час роботи.

Крім створення сприятливого психологічного клімату в колективі, куди надходить або поступила дитина з порушенням зору, і вчитель, і вихователь повинні знати індивідуальні особливості функціонування зорової системи учня. Слабобачення або глибоке зниження зору часто супроводжується додатковими зоровими порушеннями, такими як: звуження периферичного зору, поява сліпих плям в полі зору, висока чутливість до нормальної освітленості, труднощі розпізнавання кольорів і контрасту або комбінація цих порушень. Діти з порушенням зору при однаковому стані зорового аналізатора (при однаковій гостроті і полі зору) відрізняються один від одного можливостями його використання: одна дитина може виконувати завдання з опорою на зір, інша – на дотик, третя – на дотик і зір [6, с. 232].

Для виявлення рівня сформованості готовності до шкільного навчання був проведений констатувальний експеримент на базі дитячого садка для дітей з порушенням зору за допомогою психодіагностичних методик: «Мотиваційна готовність до шкільного навчання» (Л.А. Венгер), тест «Здатність до навчання в школі» (інтелектуальна готовність) (Г. Вітцлак), «Діагностика емоційного ставлення до школи дітей 6-7 років» (М.Р. Гінзбург). Респондентами

виступили 18 дітей старшого дошкільного віку (середній вік 6,5 років). Серед них із гіперметропічним астигматизмом – 4 дитини, із співдружною косоокістю, яка сходиться, – 7 дітей, зі змішаним астигматизмом зі спазмом акомодатії – 2 респондента, з амбліопією середнього ступеня – 3 дитини, з вродженою міопією середнього ступеня – 2 особи. Було виявлено, що мотивація навчання в школі присутня в 13 старших дошкільників із порушенням зору (72,2%), у 5 дошкільників переважає ігрова мотивація (27,8%). Інтелектуальна готовність перебуває в 11 дітей на високому рівні (61,1%), в 6 старших дошкільників із порушенням зору – на середньому рівні (33,3%), в 1 респондента – на низькому рівні (5,6%). До школи позитивне емоційне ставлення мають 16 старших дошкільників із порушенням зору (88,9%), і у 2 осіб (11,1%) – сумнівне ставлення, їм більше імпонує займатися ігровою діяльністю в дитячому садку, ніж вчитися в школі. Таким чином, результати проведеного дослідження свідчать про недостатню мотиваційну готовність до школи старших дошкільників із порушенням зору (переважання ігрової мотивації у 27,8% дітей); високі результати інтелектуальної готовності були отримані внаслідок проведення тифлопедагогами систематичних занять із дітьми при дотриманні режимних моментів і рекомендацій окуліста (тільки 1 дитина (5,6%) показала низький рівень інтелектуальної готовності), емоційна (особистісна) готовність мати статус учня школи сформована в більшості дітей (виняток становили 2 дитини з порушенням зору (11,1%), які психологічно не готові до шкільного навчання).

Виходячи з вищевикладеного, в дітей із порушенням зору, які мають низькі показники мотиваційної, інтелектуальної та особистісної готовності до шкільного навчання, з великою часткою ймовірності можуть проявлятися дезадаптаційні процеси під час навчання, адже готовність до школи – одна з передумов успішної адаптації дитини з порушенням зору до нового соціокультурного середовища. Вищезазначене зумовлює необхідність проведення корекційно-розвивальної роботи з розвитку, навчання і виховання цих дітей в умовах дитячого саду.

**Висновки.** Проведене теоретичне та емпіричне дослідження особливостей адаптації дітей старшого дошкільного віку та рівня їх готовності до шкільного навчання показало, що до кінця старшого дошкіль-

ного віку не всі діти з порушенням зору досягають того рівня психологічної зрілості, який дозволив би їм успішно перейти до систематичного навчання. У зв'язку із цим постає питання про необхідність корекційно-розвивальної роботи із цією категорією старших дошкільників. Проаналізувавши особливості психофізичного розвитку дітей із порушенням зору з точки зору корекційного впливу, можна пред'явити конкретні заняття, види діяльності, найбільш тісно з ними пов'язані. Кожен вид відхилень вимагає певних форм і засобів впливу і одночасно потребує тісного зв'язку з іншими сторонами відхилень і заходами корекційної допомоги. У цьому бачиться найважливіший принцип взаємопов'язаних і взаємообумовлених дидактичних засобів, що визначають сутність організації корекційної роботи, взаємозв'язок всіх психолого-педагогічних і медичних засобів впливу, що дозволяє розуміти допомогу дітям з порушенням зору як системне утворення, яке сприяє формуванню готовності до шкільного навчання та адаптації дитини з порушенням зору до нових умов.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Волкова И.П. Психология социальной адаптации и интеграции людей с глубокими нарушениями зрения : диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук : специальность 19.00.10 «коррекционная психология» / И.П. Волкова. – Санкт-Петербург, 2010. – 479 с.
2. Голенкова И.В. Социально-педагогическая адаптация дошкольников в группах кратковременного пребывания : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук : 13.00.01 «общая педагогика, история педагогики и образования» / И.В. Голенкова. – Волгоград, 2008. – 25 с.
3. Кисаева З.Н. Особенности адаптации дошкольников с нарушением зрения в социокультурном пространстве Крайнего Севера : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук : специальность 13.00.02 «теория и методика обучения и воспитания (социальная работа)» / З.Н. Кисаева. – М., 2004. – 23 с.
4. Плаксина Л.И. Психолого-педагогическая характеристика детей с нарушением зрения: учебное пособие / Л.И. Плаксина. – М.: РАОИКТ, 1999. – 224 с.
5. Речицкая Е.Г. Готовность слабослышащих дошкольников к обучению в школе / Е.Г. Речицкая, Е.В. Пархалина. – М.: Книголюб, 2003. – 64 с.
6. Солнцева Л.И. Тифлопсихология детства : учебное пособие / Л.И. Солнцева. – М.: «Полиграф сервис», 2000. – 250 с.
7. Ульenkova У.Е. Исследование психологической готовности шестилетних детей к школе / У.Е. Ульenkova // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 234.



УДК 316.6

## ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ СЕРЕД СТУДЕНТІВ-СПОРТСМЕНІВ

Чуйко О.М., к. психол. н.,  
доцент кафедри соціальної психології

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті проаналізовано домінуючий рівень мотивації досягнення успіху в студентів-спортсменів, їх мотивацію на успіх та уникнення невдач. Гендерні особливості вивчались не тільки за показниками статі, але й за ознаками маскулінності, фемінності та андрогінності. Встановлено, що найвищі показники рівня сформованості мотивації досягнення успіху характерні опитуваним спортсменам з андрогінним типом особистості, низький рівень мотивації досягнення успіху притаманний спортсменам із фемінним типом особистості.

**Ключові слова:** мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдач, гендерна ідентичність, маскулінність, фемінність, андрогінність.

В статье проанализирован доминирующий уровень мотивации достижения успеха у спортсменов, их мотивация на успех и избегание неудач. Гендерные особенности изучались не только по показателям пола, но и по признакам маскулинности, феминности и андрогинности. Обнаружено, что высокие показатели уровня сформированности мотивации достижения успеха характерны для спортсменов с андрогинным типом личности, низкий уровень мотивации достижения успеха присущ спортсменам с феминным типом личности.

**Ключевые слова:** мотивация достижения успеха, мотивация избегания неудач, гендерная идентичность, маскулинность, феминность, андрогинность.

Chuiko O.M. GENDER PECULIARITIES OF MOTIVATION TO SUCCEED AMONG ATHLETES

The paper explores the dominating level of motivation to succeed among athletes, their achievement and failure avoidance motivation. We have analyzed gender peculiarities using not only gender indicators but also characteristics of masculinity, femininity and androgyny. Our analysis reveals that interviewed athletes of androgynous personality type are characterized by the highest level of motivation to succeed, while low level of motivation is characteristic of athletes of feminine personality type.

**Key words:** achievement motivation, failure avoidance motivation, gender identity, masculinity, femininity, androgyny.

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах актуалізується проблема професійної підготовки фахівців будь-якої галузі, зокрема і в спорті. Діяльність, яка передбачає постійну конкуренцію, змагальницький характер, постійну орієнтацію на результат, на перемогу, потребує високої психологічної готовності, стресостійкості, високого рівня мотивації, зокрема мотивації на досягнення успіху в спортсмена. Мотивація досягнення успіху є важливим чинником досягнення високих спортивних результатів. Тому, попри те, що мотивація спортивної діяльності вивчається психологами, вона не втрачає своєї актуальності, особливо на етапі професійної підготовки спортсменів. Психологи досліджують різні чинники формування високого рівня мотивації досягнення успіху, розробляють шляхи формування мотивації успіху. Варто звернути увагу на гендерну ідентичність як чинник мотивації спортивної діяльності. Адже у сфері спорту знаходять професійну самореалізацію як чоловіки, так і жінки. Разом із тим спорт виступає тим середо-

вищем, в якому для досягнення мети і отримання результатів необхідно виявляти наполегливість, впевненість у собі, деяку агресивність, високий рівень фізичної підготовки, що часто розглядають як ознаки маскулінності. При цьому чутливість, ніжність, турботливість, поступливість виступають фемінними характеристиками, які в спорті не сприяють самореалізації, не отримують визнання. Можна припустити, що маскулінні спортсмени найбільш орієнтовані на успіх. Тому варто звернути увагу на особливості мотивації досягнень спортсменів із різними характеристиками гендерної ідентичності (через призму маскулінності, фемінності, андрогінності).

**Аналіз останніх публікацій.** У сучасній психології проблемами мотивації досягнення успіху займалися Д. Аткинсон, Р. Бірні, Л. Бороздіна, В. Ботов, В. Гербачевський, Д. Мак-Клелланд, Є. Ільїн, А. Реан, Т. Елерс та інші. До вивчення питань мотивації спортивної діяльності звертались Р. Пілоян, М. Кузьмін, І. Лепьохіна, С. Ільїнський, Б. Шаповалов та інші.



Згідно з результатами дослідження Б. Шаповалова з'ясовано, що в спортивно обдарованій молоді з низьким рівнем сформованості мотивації досягнення, як правило, свій успіх у змаганнях приписують обставинам, і в їх описах переважає негативне емоційне забарвлення. У досліджуваних із високим рівнем сформованості мотивації досягнення виявлено особистісні прагнення до успіху, високі цілі, вміння долати перешкоди, потребу в досягненнях, позитивне очікування успіху, позитивний емоційний стан, тобто про наявність у спортивно обдарованих осіб головних складових частин мотивації досягнення успіху [9].

Спортсмени, в яких домінує мотив досягнення успіху, характеризуються низькою тривожністю, наполегливістю в досягненні поставлених цілей, впевненістю в правильності своїх дій, незалежністю, прагненням до суперництва, постановкою перед собою важких завдань і умінням докладати великі зусилля для їх вирішення.

Спортсмени, в яких переважає мотив уникнення невдач, тривожні і невпевнені в собі, схильні стримувати свою активність у досягненні мети, їх поведінка носить переважно оборонний характер, вони частіше захищаються і діють на контратаках [3, с. 101].

До проблемам вивчення ґендерних особливостей особистості звертались С. Бем, Т. Бендас, Т. Говорун, Л. Заграй, О. Кікінежді, І. Клецина, І. Малкіна-Пих, М. Ткалич, Т. Титаренко та інші. Поняття ґендеру розглядається як соціально-психологічна характеристика особистості, сформована в процесі соціалізації, що визначає людину як чоловіка чи жінку і обумовлена культурою, традиціями, соціальними очікуваннями та нормами. Ґендер характеризує не просто жінок або чоловіків за статтю, а відносини між ними і спосіб соціального конструювання цих відносин, тобто відображає, як суспільство «вибудовує» ці відносини і взаємодію статей в соціумі. Тобто видимі відмінності особистісних характеристик чоловіків і жінок не пов'язані безпосередньо з біологічними детермінантами, але визначаються специфікою соціальної взаємодії, в яке включені чоловіки і жінки, що володіють суб'єктивним знанням про свої сексуальні ознаки. Основними психологічними ознаками «чоловічої» і «жіночої» поведінки майже завжди виявляються соціальні якості: груповий статус і пов'язані з ним відносини влади (домінування/підпорядкування), особливості поведінки і взаємодії, виконувані соціальні ролі, рівень соціальної активності (професійна діяльність / домашня робота), уявлення про успіх

для чоловіків та жінок і т. д. Сучасні психологи ґендерну ідентичність як аспект самосвідомості особистості, що описує переживання людиною себе як представника певної статі [1; 4; 7]. Ознаками ґендерної ідентичності є маскуліність, фемінність та андрогінність. Ґендерні особливості спортивної діяльності вивчаються в основному крізь призму дослідження мотивації до різних видів спорту чоловіків і жінок, специфіку розвитку спортивної кар'єри чоловіків і жінок, особливості реалізації в спорті жінок (С. Родоманова, І. Щербаков, Н. Стамбулов, І. Орлов та ін.). Проте недостатньо вивченими є питання ґендерної ідентичності спортсменів, аналізу мотивації досягнення успіху крізь призму ознаки маскуліності, фемінності, андрогінності.

**Постановка завдання.** Мета дослідження – проаналізувати ґендерні особливості мотивації досягнення успіху в студентів-спортсменів (на основі характеристик маскуліності, фемінності, андрогінності).

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Під мотивацією досягнення розуміють сукупність цілей, потреб і мотивів, які стимулюють людину прагнути до досягнення поставленої мети у всіх сферах життєдіяльності і бути активною в її реалізації. Мотивація досягнень – це орієнтація людини на прагнення до успішного виконання завдання, наполегливість перед невдачами та відчуження гордості за виконане завдання. У спортивному світі мотивацію досягнень називають змагальністю. В умовах занять спортом і фізичною культурою мотивація досягнень сфокусована на змаганнях із самим собою, тоді як змагальність впливає на поведінку в ситуаціях соціальної оцінки.

Дослідження мотивації досягнення успіху передбачає вивчення її рівня сформованості, вивчення орієнтації на успіх та мотивацію уникнення невдач.

Ґендерні особливості мотивації досягнення успіху спортсменів, як уже відмічалося, вивчалися нами на основі дослідження ґендерної ідентичності, а саме таких її психологічних характеристик, як маскуліність, фемінність, андрогінність. Маскуліність – це система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими, відображають чоловічі форми поведінки, способи самореалізації. Маскуліність пов'язується з такими якостями, як незалежність, активність, допитливість, схильність до ризику, здатність до досягнень. Фемінність – це властивість особистості, що передбачає відповідність жінки власній психологічній статі, дотримання жіночих статево-рольових норм, типової для жінки



поведінки, цінностей, установок. Феміністичність пов'язується з емоційністю, м'якістю, чуйністю, нормативністю, комунікативними навичками, сензитивністю, здатністю до емпатії. Маскуліність не обов'язково притаманна чоловікам так само, як феміністичність не є виключно жіночою характеристикою. Поєднання високого розвитку феміністичності та маскулістичності в одній людині (незалежно від її статі) отримало назву андрогінності. Андрогінність в людини, незалежно від її статі, передбачає багатий арсенал і гнучкість її рольової поведінки, високі соціально-адаптивні здібності й інші важливі якості.

У проведеному нами дослідженні прийняли участь 36 студентів – спортсменів, серед них 18 чоловіків та 18 жінок. Середній вік досліджуваних становив 20 років.

Дослідження мотивації досягнення успіху в спортсменів проводилося за допомогою методики для визначення рівня мотивації досягнення успіху Елерса [8, с. 626], методики мотивації успіху та уникнення невдач Реана [8, с. 74] та методики «Маскуліність-Феміністичність» Сандри Бем [4, с. 277].

Згідно з результатами дослідження виявлено, що серед опитуваних домінує помірно високий рівень мотивації досягнення успіху (38,9%). Середній рівень мотивації досягнення успіху характерний для 25,1% опитуваних, дуже високий рівень – для 16,6%, низький рівень – для 19,4%. Як бачимо, без суттєвих відмінностей, проте найменше представлений серед студентів-спортсменів дуже високий рівень досягнення успіху. Аналіз результатів дослідження чоловіків та жінок показав деякі відмінності в мотивації досягнення успіху. Так, для чоловіків більш характерний дуже високий (27,8%) та помірно високий рівень мотивації (44,4%), що говорить про те, що вони мають сукупність якостей, які допомагають їм перемагати. Вони вміють бути зосередженими на перемозі, готові ризикувати. Для високого рівня мотивації досягнення успіху характерне глибоке усвідомлення залежності свого професійного успіху від самопізнання, самоконтролю й самовдосконалення. Тут яскраво виявлені потреби, пов'язані з особистісним зростанням: підвищувати рівень майстерності й компетентності, забезпечувати собі матеріальний комфорт, розвивати свої сили й здібності. Для них властиві наявність сили волі, самовладання, самоконтролю й відповідальності за свої дії, що неодмінно підвищує їхню успішність. Для опитаних жінок-спортсменок більш характерний середній (33,3%) та помірно високий (33,3%) рівні мотивації до успіху. Особистості цього типу зазвичай активні, ініці-

тивні. Вони свідомо прагнуть опанувати знання й навички, уміють працювати організовано й докладають зусиль для досягнення бажаного результату. У 27,8% опитаних жінок низький рівень мотивації досягнення успіху. Значущі якості виявляються слабо й не завжди їх можна виявити. Мотивація, як правило, пов'язана із зовнішньою стороною та орієнтована на формальний успіх, досягнення оцінного результату. Виявлено незначний показник опитуваних жінок із дуже високим рівнем мотивації досягнення успіху (5,5%) Тобто серед чоловіків більше представників із високими показниками мотивації досягнення успіху, ніж серед жінок, вони сподіваються на успіх і мають потребу перемагати і досягати вершин.

За результатами дослідження мотивації успіху та уникнення невдач (опитувальник А. Реана) виявлено, що серед опитуваних спортсменів все ж таки домінує мотивація на успіх (52,8%). Мотивація на уникнення невдач характерна 16,6%. Варто відмітити, що третини опитуваних (30,6%) притаманний полюс невизначеності. Це особи, мотивація яких коливається між орієнтацією на успіх та уникненням невдач.

Варто відмітити, для більшості чоловіків характерна мотивація на успіх – 61,1% опитуваних (що підтверджено результатами попередньої методики). Вони впевнені в собі, у своїх силах, відповідальні, ініціативні й активні. Їм притаманна наполегливість у досягненні мети, цілеспрямованість. Лише 11,1% чоловіків орієнтовані

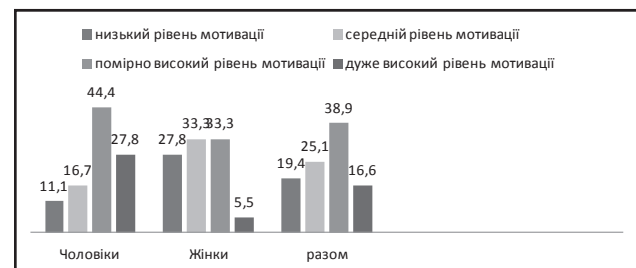


Рис. 1. Аналіз рівнів мотивації досягнення успіху у студентів-спортсменів



Рис.2. Гендерні особливості опитуваних (маскулістичний, феміністичний, андрогінний типи особистості)

на невдачу. Орієнтовані на успіх 44,4% жінок. Вони готові перемагати і не бояться вигравати. Вони вміють впоратися з надмірною тривожністю. 22,2% жінок орієнтовані на невдачу. У них виражена потреба не програти, не бути останніми. В основі цієї мотивації лежить ідея уникнення і ідея негативних очікувань. Починаючи справу, людина вже заздалегідь боїться можливої невдачі, думає про шляхи уникнення цієї гіпотетичної невдачі, а не про способи досягнення успіху. Люди, мотивовані на невдачу, звичайно відрізняються підвищеною тривожністю, низькою впевненістю у своїх силах. Намагаються уникати відповідальних завдань. Принаймні, ситуативна тривожність у них в цих випадках стає надзвичайно високою. Серед опитаних спортсменів 27,8% чоловіків та 33,3% жінок характеризуються невизначеністю мотивації на успіх та уникнення невдач.

Під час проведення дослідження нами вивчались гендерні особливості мотивації досягнення успіху не тільки за ознакою статі, але й за характеристиками психологічної статі, зокрема, андрогінністю, маскулінністю і фемінністю особистості.

Згідно з результатами дослідження серед чоловіків домінує маскулінний тип – 61,1%, що свідчить про те, що в них переважають такі якості, як наполегливість, домінантність, агресивність, дух змагань, присутня власна позиція, чітке бачення мети. Саме ці якості можуть сприяти формуванню мотивації до перемоги. Для чоловіків світ спорту, який має чіткі правила, стає середовищем, що допомагає створити свою чоловічу ідентичність у вимірах маскулінності. 39,9% опитаних чоловіків-спортсменів характеризуються андрогінністю.

Феномен маскулінності має виражений прояв у 33,4% жінок, що може свідчити про те, що сучасний спорт та перемога вимагає твердості характеру, духу суперництва, прагнення домінувати. Серед опитаних жінок домінує андрогінний тип особистості (50%).

Високий показник андрогінності, вказує на те, що у даних спортсменів добре розвинена стресостійкість, вони врівноважені та схильні до лідерства. У цих спортсменів поєднані фемінні та маскулінні якості досить гармонійно, і вони взаємодоповнюють один одного за рахунок інтеграції жіночого емоційно-експресивного стилю з чоловічим інструментальним стилем діяльності. Завдяки цьому підвищуються адаптивні можливості організму, які мають велике значення для спортсменів у період змагань. Андрогінний тип особистості дає можливість менш жорстко дотримуватися статево-рольових норм, вільніше переходити від традиційно жіночих видів спорту до чоловічих.

Фемінність чітко простежується лише в 16,7% жінок, не виявлено чоловіків із фемінним типом особистості. Це свідчить про те, що в спорті такі якості, як поступливість, м'якість, співчуття, емпатія, не є досить поширеним явищем. Можна припустити, що такі якості часто заважають спортсменам перемагати.

На основі отриманих результатів розглянемо співвідношення характеристик психологічної статі та рівня мотивації досягнення успіху серед спортсменів.

Згідно з даними таблиці 1 серед опитуваних спортсменів домінують (практично однаковою мірою) андрогінний та маскулінний типи особистостей. Фемінний тип виявляється тільки серед жінок.

Виявлено, що серед андрогенного типу спортсменів переважає помірно високий рівень мотивації досягнення успіху – 70%, у 24 % – дуже високий і тільки для 6% даного типу характерний середній рівень мотивації досягнення успіху. Низького рівня мотивації досягнення успіху серед андрогінних спортсменів не виявлено.

Опитуваним із фемінним типом особистості, який представлений тільки в жінок і не виявлений у чоловіків, характерний низький рівень мотивації досягнення успіху.

Таблиця 1

### Співвідношення рівня мотивації досягнення успіху та гендерних особливостей спортсменів

Рівні МДУ Гендерні особливості	Низький, %	Середній, %	Помірно високий, %	Дуже високий, %
Андрогінність, (47,2%)		6%	70%	24%
Фемінність (8,3%)	100%			
Маскулінність, (44,4%)	19%	37%	6%	37%



Серед опитуваних із маскуліним типом особистості виявлено 37% осіб із дуже високим рівнем мотивації досягнення успіху, та така ж кількість (37% осіб) – із середнім рівнем мотивації досягнення успіху. Помірно високий рівень мотивації досягнення успіху представлено в 6% опитуваних, та низький рівень – 19%. Тобто серед опитуваних із маскулініми характеристиками однаковою мірою представлені як дуже високий, так і середній рівні мотивації досягнення успіху, дещо менший показник має низький рівень мотивації досягнення успіху. Тобто в опитуваних із домінуванням маскуліних ознак не виявлено чіткої тенденції щодо домінування певного рівня мотивації досягнення успіху.

Найбільш ефективним можна вважати андрогінний тип особистості, оскільки серед опитуваних саме цієї групи бачимо високі показники мотивації досягнення успіху.

Загалом, можемо сказати, що набір якостей, які притаманні андрогенному типу, сприяють формуванню мотивації успіху найкраще. В осіб даної групи високе прагнення перемагати і здобувати рекордні результати, вони відчувають задоволення і гордість від самовдосконалення, ніколи не думають про поразки, їм цікавий сам процес змагання та боротьби.

**Висновки.** Встановлено, що серед опитуваних спортсменів певною мірою переважають помірно високий та середній рівні мотивації досягнення успіху; виявлено домінування мотивації успіху, мотивація на уникнення невдач не має високих показників; третина опитуваних коливається між мотивацією на успіх та уникнення невдач. Серед опитаних чоловіків-спортсменів домінує помірно високий та високий рівні досягнення успіху, мотивація на успіх. Серед опитаних жінок-спортсменів майже однаково представлені помірно високий, середній та низький рівні мотивації досягнення успіху, переважають мотивація успіху та мотивація коливання між успіхом і уникненням невдач. Досліджено співвідношення ознак психологічної статі (маскулі-

ність, фемінність, андрогінність) та мотивації досягнення успіху серед спортсменів. Проаналізовано, що найвищі показники рівня сформованості мотивації досягнення успіху характерні опитуваним спортсменам із андрогінним типом особистості, низький рівень мотивації досягнення успіху притаманний спортсменам із фемінним типом особистості, який виявлено серед опитуваних жінок.

**Перспективами подальшого дослідження** є аналіз психологічних чинників, які впливають на мотивацію досягнення успіху спортсменів, розробка основних напрямів формування мотивації досягнення успіху спортсменів з урахуванням їх ґендерної ідентичності.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Бендас Т.В. Гендерная психология : учеб. пособие / Т.В. Бендас. – СПб. : Питер, 2005. – 431 с.
2. Лепьохіна І.О. Формування спортивної мотивації / І.О. Лепьохіна // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць / редкол. : Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 22(75). – С. 220–277.
3. Мартенс Р. Социальная психология и спорт / Р. Мартенс. – М., 2006. – 176 с.
4. Практикум по гендерной психологии / под ред. И.С. Клециной. – СПб.: Питер, 2003. – 480 с.
5. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д.Я. Райгородский (редактор-составитель). – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.
6. Родоманова С.С. Исследование гендерных отношений в спорте (на примере спорта высших достижений) / С.С. Родоманова // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – СПб., 2007. – Вып. 9(31). – С. 81–84.
7. Ткалич М.Г. Гендерна психологія : навч. посіб. / М.Г. Ткалич. – К. : Академвидав, 2011. – 248 с.
8. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М. : Изд-во института психотерапии, 2002. – 340 с.
9. Шаповалов Б.Б. Формування мотивації досягнення успіху у спортивно обдарованій молоді : дис... канд. псих. наук : 19.00.07 / Шаповалов Б.Б. – Академія управління МВС. – К., 2007. – 196 с.

УДК 159.9.016.2

## ФРЕЙМІНГ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ

Шусть В.В., к. пед. н., доцент,  
докторант

*Інститут соціальної і політичної психології  
Національної академії педагогічних наук України*

У статті визначені особливості впливу механізмів ціннісного фреймінгу соціально-політичної реальності в процесі формування політичних цінностей молоді. Важливими проблемами формування особистісних політичних цінностей є переважання в ціннісній структурі молодого людини матеріальних цінностей порівняно із цінностями суспільними; ціннісне сум'яття; відсутність особистісної мотивації для участі в політичному житті; пасивна громадянська позиція молоді. Для формування особистісної «повістки дня» молодого людини, якісно відмінної від «порядку денного», сформованого ЗМІ, доцільно застосувати фреймінг як механізм конструювання у свідомості молодого людини ціннісного ставлення до соціально-політичної реальності, використовуючи новітні соціальні медіа-соціальні мережі.

**Ключові слова:** політичні цінності, політична соціалізація, соціальні медіа, фреймінг, засоби масової інформації.

В статье определены особенности влияния механизмов ценностного фрейминга социально-политической реальности в процессе формирования политических ценностей молодежи. Важными проблемами формирования личностных политических ценностей является преобладание в ценностной структуре молодого человека материальных ценностей по сравнению с ценностями общественными; ценностное смятение; отсутствие личностной мотивации для участия в политической жизни; пассивная гражданская позиция молодежи. Для формирования личностной «повестки дня» молодого человека, качественно отличной от «повестки дня», сформированной СМИ, целесообразно применить фрейминг как механизм конструирования в сознании молодого человека ценностного отношения к социально-политической реальности, используя новейшие социальные медиа-социальные сети.

**Ключевые слова:** политические ценности, политическая социализация, социальные медиа, фрейминг, средства массовой информации.

Shust V.V. FRAMING THE SOCIO-POLITICAL REALITY AS A MECHANISM FOR FORMING POLITICAL VALUES OF YOUTH

The article defines the features of the influence of the value-based framing mechanisms of socio-political reality in the process of forming the political values of young people. Important problems in the formation of personal political values are the predominance of material values in the value structure of the young man in comparison with public values; value confusion; lack of personal motivation to participate in political life; passive civic position of youth. To form a personal «agenda» for a young person, qualitatively different from the «agenda» formed by the media, it is advisable to apply framing as a mechanism for constructing a value attitude to the socio-political reality in the mind of a young person, using modern social media-social networks.

**Key words:** political values, political socialization, social media, framing, mass media.

**Постановка проблеми.** Вирішення проблем формування соціально-політичних цінностей (рівність, справедливість, державний устрій, корупція, масове зубожіння, населення, системне і багаторічне порушення суспільного контракту з боку правлячої верхівки і більшості інститутів влади, дистанціювання правлячої верхівки від реалій життя в країні) потребує системних змін у соціальній, економічній, гуманітарній політиці держави. Наукова спільнота в даному випадку може розробити цілий пласт рекомендацій, але політичні еліти сучасної України зацікавлені лише в рекомендаціях, здатних змінити не власне політичні цінності молоді, а лише установку в ситуації електорального вибору, звичайно, в корот-

костроковій перспективі. Більш того, політична еліта України зацікавлена в консервації названих проблем, здатній продовжити її перебування у владних структурах.

Проблема формування предметних політичних цінностей – привабливих образів конкретних політичних сил – є актуальною, в першу чергу, власне для цих сил, бажаючих прийти або утриматися при владі. Для її вирішення, на нашу думку, політичним силам варто звернути увагу на зусилля, спрямовані на реалізацію всієї системи цінностей сучасної української молоді і на численні розроблені рекомендації науковців.

Саме тому, враховуючи перманентну трансформацію однієї форми політичних цінностей в іншу, в подальшій дослідниць-



кій роботі ми зосередимося на вирішенні проблем формування особистісних політичних цінностей, впливаючи таким чином і на формування предметних і соціально-політичних цінностей.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Політичне мислення молоді передбачає наявність когнітивних схем, які відносять певні політичні події чи проблеми до раніше уявної категорії об'єктів. Згідно з дослідженнями Г. Сімона соціальні суб'єкти орієнтуються на присутні в повідомленні символи і ознаки, які асоціюються з конкретними когнітивними схемами [16]. Г. Бейтсон відносить фрейми до сукупності когнітивних схем, які виділяють одні компоненти політичної ситуації чи новинного повідомлення і, відповідно, проєктують одні осмислені дії і умовиводи, блокують інші, тим самим формуючи гештальт сприйняття і інтерпретацію ситуації чи спілкування [1]. Згідно з теорією М. Мінського в довгостроковій пам'яті людини зберігається великий набір систем фреймів, що використовуються, наприклад, під час розпізнання людиною зорових образів. Із цією метою в пам'яті активується такий фрейм (або система), який найбільше відповідає гіпотезі про об'єкт сприйняття, що й забезпечує високу швидкість його розпізнання та осмислення. Вчений також означає правила підстановки компонентів обговорюваної ситуації або ж повідомлення, їх атрибутів і зв'язків, а також переходу від одного фрейму до іншого в мережі фреймів [14].

**Постановка завдання.** Метою статті є висвітлення механізмів ціннісного фреймінгу соціально-політичної реальності в процесі формування політичних цінностей молоді.

**Виклад основного матеріалу.** Образ сучасної політичної сили, що формується в українському медійному просторі засобами масової інформації, агітації та пропаганди, являє собою складний віртуальний конструкт, який має гетерогенний характер, зумовлений накладанням когнітивно-раціонального і афективно-емоційного медійних дискурсів, виступає в якості репрезентанта соціального схвалюваного образу політичної сили і включає в себе ряд образів-іміджів окремих політиків і їх боротьби зі «злочинною» конкуруючою політичною силою.

Медіаобрази сучасних українських політичних сил конструюються і транслюються засобами масової комунікації та умовно діляться на два типи: образи, що апелюють до когнітивно-раціональної сфери молоді людини і образи, що апелюють до афективно-емоційної сфери. Варто зазначити, що

в кінцевому підсумку власне політична цінність формується в когнітивно-раціональній сфері особистості. Афективно-емоційна сфера, на нашу думку, може слугувати політичним установкам молоді людини, тобто формувати безпосередню політичну дію, часто не базовану на когнітивно-раціональних конструктах.

Враховуючи постійну трансформацію політичних цінностей з однієї форми в іншу, логічно припустити таку ж трансформацію і всередині однієї ціннісної форми, тобто взаємовплив конкретних особистісних політичних цінностей. Відтак, впливаючи, наприклад, на формування особистісної мотивації для участі молоді людини в політичному житті, ми водночас активізуємо її громадянську позицію та сприяємо переміщенню суспільних цінностей на вищий щабель у межах особистісної ціннісної структури.

Сформульована в попередніх дослідженнях адаптивно-розвивальна теорія формування політичних цінностей молоді, ґрунтована на застосуванні механізмів ціннісного фреймінгу соціально-політичної реальності, спонукає нас розробити методіку особистісної мотивації для участі молоді людини в політичному житті, а відтак і активного формування політичних цінностей.

Засоби масової інформації, встановлюючи досліджуваний У. Ліппманом, Б. Коеном, М. Маккомбсом так званий «порядок денний», забезпечують потрібну циркуляцію проблемних питань політичного життя країни між особистісними «повістками денними». ЗМІ, таким чином, слугують забезпеченню цілеспрямованої діяльності політичних акторів, переміщуючи висвітлення потрібної для них політичної інформації з однієї «повістки дня» в іншу. Зазначимо, що жодна із цих пропонованих ЗМІ повісток не збігається з реальним порядком денним як ієрархією суспільних проблем, що визначаються граничними значеннями «індикаторів реальності» [12].

Ціннісна структура сучасної молоді людини формується в наднасиченому інформаційному просторі, переважаному симулякрами реальності. Цілоком природньо, що людина не здатна самотійно перевірити достовірність одержуваної через ЗМІ фактичної інформації і належним чином її оцінити, а часто навіть відокремити правду від дезінформації. Саме тому ціннісний простір молоді людини наповнюється транслюваними ззовні стереотипами, шаблонами поведінки, установками і цінностями, які індивід сприймає як набуті за рахунок власного соціального досвіду. За допомогою підбору тем, способів і форм

подачі інформації ЗМІ цілеспрямовано надають споживачеві свою інтерпретацію подій, які, як правило, не відображають реалії, конструюючи потрібне їх власнику тлумачення дійсності, і задають масовій аудиторії фрейми різних аспектів її сприйняття.

Засоби масової інформації в українських реаліях фактично перетворились на засоби масової агітації та пропаганди. На думку У. Ліппмана, журналісти можуть формувати неіснуючу, спотворену медіареальність задля можливості прямого управління поведінкою людей» [6]. Думки вченого сприяли формуванню «теорії порядку денного», концентрованим змістом якої є слова американського дослідника Б. Коена: «Пресі переважно не вдається сказати людям, що думати, але вона з великим успіхом каже їм, про що думати» [10]. Пряма фінансова залежність від політичних сил (відомо, що навіть телевізійний канал «Інтер» не є самоокупним) формує в українському медійному просторі медіаобрази сучасних політичних сил, соціально цінних у боротьбі зі «злочинною» конкуруючою політичною силою. Таким чином, відбувається творення віртуального конструкту, поєднання раціонального і афективно-емоційного недійсного дискурсу. Як зазначає В.О. Васютинський, «інформаційна війна стала фактом нашого життя. Мільйони людей відчувають її вплив – щонайменше дискомфортний, а часто-густо й деструктивний». Вчений вказує на необхідність «протистояти негативним явищам – брехні, фейковим і провокаційним повідомленням, шаленому емоційному тискові» [2].

Враховуючи сказане вище, для формування особистісної «повідстки дня» молодій людині, а відтак і її політичних цінностей, з урахуванням необхідності нейтралізації формувального впливу ЗМІ, доцільно застосувати фреймінг як механізм конструювання у свідомості молодій людині ціннісного ставлення соціально-політичної реальності, використовуючи новітні соціальні медіа – соціальні мережі. Такий підхід дозволяє нам поширити психологічний формувальний вплив на політичні цінності молоді, яка не має змоги навчатися в закладах вищої освіти, однак активно користується соціальними мережами.

Доречно зауважити, що зміст навчання в українській освітній системі все ж таки має певний ціннісно-формувальний потенціал, однак його використання дещо ускладнюється швидко змінюваною політичною ситуацією, наприклад перманентним переписуванням історії держави; наявними бюрократичними підходами стосовно зміни тематичного наповнення дисциплін.

У практиці згадуваних ЗМІ під час встановлення «порядку денного» домінуючий наголос ставиться на мультиплікації новин, що привертають увагу до проблемних політичних питань. Зміна інтерпретацій цих питань окремими ЗМІ, багаторазовий повтор публікованих матеріалів на конкретні теми створює у споживачів враження про суспільну значущість відповідних проблем і правильність сформульованих оцінок. Більш того, численність публікацій ЗМІ активує ефект праймінгу: згідно з дослідженнями у сфері когнітивної психології раніше заданий стимул (прайм) впливає на швидкість і впізнання індивідом наступних стимулів (об'єктів, атрибутів, структур) [13].

Як вказує Н.Ф. Пономарьов, політичні актори конкурують один з одним і іншими соціальними суб'єктами за включення спірних питань разом із «правильними» атрибутами в медіапорядок дня, вдаючись до мультиплікації адаптованих до медіалогіки [17] повідомлень для актуалізації політичних питань в громадській повістці і подальшого впливу відповідних інтерпретацій на громадську думку [9]. Вчений наводить думку Н. Лумана про те, що кожна система реагує тільки на значущі для її власних внутрішніх операцій сигнали зовнішнього середовища, які повинні подолати її «операційні фільтри» [7]. На нашу думку, соціальні медіа володіють більшим формувальним потенціалом, оскільки певною мірою знімають вказані фільтри.

Процес ціннісного фреймінгу схематично зобразимо на рис. 1. Організатор комунікативної спільноти (адміністратор групи в соціальній мережі) адресує ціннісні фрейми широкому колу реципієнтів. У результаті процес засвоєння трансльованої ЗМІ інформації зі сфери політичного життя набуває вибіркового характеру, формуються індивідуальні фрейми. Вони, у свою чергу, формують ціннісне ставлення молоді до політичного життя і політичну поведінку.

Відповідно, в технології ціннісного фреймінгу ми виділяємо кілька структурних елементів: 1) створення ціннісних фреймів у дискурсі молодіжної спільноти, поєднаної за допомогою створення групи в соціальній мережі; 2) закріплення фреймів у свідомості молодих людей за допомогою інформаційними підкріплення новими повідомленнями на актуальні політичні теми; 3) актуалізацію попередньо сформованих найближчим соціальним оточенням та ЗМІ позитивних ціннісних фреймів у ситуація зародження спільних для аудиторії політичних цінностей; 4) блокування попередньо сформованих негативних ціннісних фре-



ймів; 5) управління фреймами, формованими активними учасниками дискурсу за допомогою політичної аргументації.

Основоположник методології фреймінгу (рамкового аналізу) І. Гофман стверджував, що у випадку появи в індивіда інформації про певну подію його реакція швидше за все буде обмежена рамками або схемами інтерпретації – «первинними рамками». Первинні рамки тієї чи іншої соціальної групи вчений вважав центральним елементом її культури. Розуміння того, що сприйняття значущості будь-якої проблеми залежить і від структури нарративу, призвело до розробки концепції фреймінгу як процесу, в основі якого лежать когнітивні схеми. Вчений розумів фрейми як стереотипні інтерпретаційні схеми, що формують ставлення учасників комунікації до дійсності і визначають їх поведінку в даній ситуації [11]. Відтак у суб'єкта формування політичних цінностей постає задача – визначити, а за необхідності немов би «розсунути» рамки сприйняття молоддю певної політичної події для покращення її психологічного сприйняття і розуміння, вибудувати необхідні ціннісні фрейми. При цьому має бути сформована провідна «сюжетна лінія» репрезентованої в соціальних медіа політичної ситуації, окреслено пошук способів її вирішення і запропоновано відповідні ціннісні судження.

Більшість вчених вважають фреймінг своєрідною «повісткою дня» нижчого рівня, однак О.В. Павлова виокремлює його в якості базового когнітивного механізму інтерпретації та репрезентації знань і досвіду в дискурсі, котрий для своєї реалізації використовує кілька допоміжних механізмів – «порядок денний», інформаційне фільтрування, праймінг, причому останній набуває статусу когнітивного механізму попереднього розгортання фрейму [8]. Фрейм іманентно несе в собі не тільки відбиток суб'єктивного сприйняття реальності, але і – цілком ймовірно – елемент маніпулятивного потенціалу [5]. Цілком погоджуємось з В.Е. Гончаровим у тому, що «створення стійкого взаємозв'язку між окремим фреймом і політичною установкою масової свідомості не тільки вимагає тривалої роботи, але й повинно спиратися на реальний досвід поколінь. В іншому випадку ефект праймінгу досягнутий не буде» [3]. В зв'язку з тим, що в молоді власний соціальний досвід невеликий, завдання формування політичних цінностей дещо полегшується за допомогою маніпулятивного впливу фреймованої інформації. Однак зазначимо, що в переважній більшості проблемних ситуацій потрібно проектувати первинний фреймінг обговорюваної політичної ситуації, прагнучи інтегрувати її в систему політичних цінностей молоді

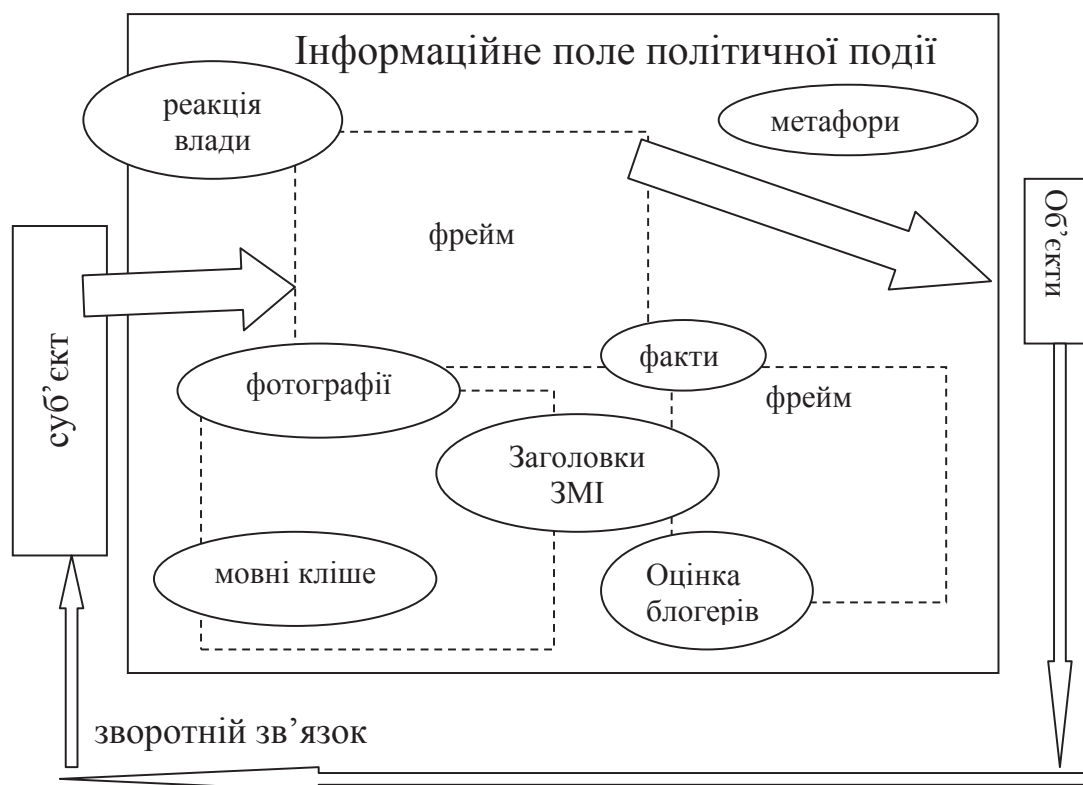


Рис. 1. Процес ціннісного фреймінгу



людини, сформованих у межах найближчого соціального оточення. Цю формувальну технологію ми будемо називати ціннісним фреймінгом.

Д. Шойфель розрізняє «фрейми в мисленні», котрі являють собою когнітивні схеми, включають архетипічні ролі, норми поведінки, послідовність дій і реакцій типових учасників із типовими атрибутами разом із соціальними санкціями і оцінками, і «фрейми в комунікації, які містять в собі визначення ситуації як проблеми, діагностику її причин і наслідків, моральну оцінку і способи її вирішення [15].

Функції символічних маркерів в тексті як реалізації «фрейма в комунікації», зауважує Д.Б. Гудков, виконують мовні кліше і штампи, прецедентні висловлювання, прецедентні імена і метафори. Ці вербальні маркери асоціюються з «фреймами в думки» і автоматично активують в адресата конкретні когнітивні схеми [4].

**Висновки.** Таким чином, сформовані політичні цінності молоді в кінцевому підсумку впливають, по-перше, на самих суб'єктів формувального впливу (і на створювані ними нові фрейми), оскільки вони теж є членами дискурсивної спільноти; по-друге, на молодь, не охоплену вказаною вище спільнотою; по-третє, на найближче соціальне оточення індивідів; по-четверте, опосередковано, на політичні угруповання в державі.

Відповідно, «формувальний цикл» ціннісного фреймінгу поєднується: продукуючи ціннісний фрейм, медіатори зрештою отримують вплив на власні політичні цінності. Саме тому соціальні мережі поступово відбирають поле впливу у ЗМІ, так званої «четвертої влади». Особливо якщо це стосується молоді – найбільш інформаційно «просунутої» соціальної групи.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Бейтсон Г. Теория игры и фантазии / Г. Бейтсон // Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. – М., 2000. – С. 205–220.
2. Васютинський В.О. Як не стати жертвою інформаційної війни / В.О. Васютинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/blogi/themes/psychology/yak-ne-stati-zhertvoyu-informaciyanoi-viyni-412737.html>.
3. Гончаров В.Э. Идеологический фрейминг как политическая технология / В.Э. Гончаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://political-technology.ru/index.php/2011-04-30-02-48-49/69-2013-01-02-14-39-25/>.
4. Гудков Д.Б. Прецедентные феномены в текстах политического дискурса / Д.Б. Гудков // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследова-

ния / М.Н. Володина (отв. ред.). – М., 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://evartist.narod.ru/text12/09.htm#z\\_18](http://evartist.narod.ru/text12/09.htm#z_18).

5. Казаков А.А. Фрейминг медиа-текстов как инструмент воздействия на аудиторию: обзор распространённых трактовок / А.А. Казаков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cyberleninka.ru/article/n/freyming-media-tekstov-kak-instrument-vozdeystviya-na-auditoriyu-obzor-rasprostranennyh-traktovok>.

6. Липпман Уолтер. Общественное мнение / Уолтер Липпман. – М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. – С. 7.

7. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман. – М., 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://yanko.lib.ru/books/cultur/luman-ob\\_kak\\_soc-sistema-8l.pdf](http://yanko.lib.ru/books/cultur/luman-ob_kak_soc-sistema-8l.pdf).

8. Павлова О.В. Проблема разграничения фрейминга и других когнитивных механизмов интерпретации дискурса / О.В. Павлова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://elibrary.ru/item.asp?id=11159250>.

9. Пономарев Н.Ф. Фрейминг медиаповестки дня и типология медиафреймов / Н.Ф. Пономарев // Вестник Пермского ун-та. – 2010. – Вып. 3(9). – С. 62–67.

10. Теория «Agenda-setting» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Теория\\_Agenda-setting](https://ru.wikipedia.org/wiki/Теория_Agenda-setting).

11. Goffman E. Frame analysis: An essay on the organization of experience. Cambridge: Harvard University Press, 1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/SOC571E/um/E.Goffman-FrameAnalysis.pdf>.

12. Mc. Combs M. The Agenda-Setting Role of the Mass Media in the Shaping of Public Opinion [Електронний ресурс]. Austin, 2001. Режим доступу : <http://www.sticerd.lse.ac.uk/dps/extra/McCombs>.

13. Meyer D.E., Schvaneveldt R.W. Facilitation in recognizing pairs of words: Evidence of dependence between retrieval operations // Journal of Experimental Psychology, 1971. – № 90. – P. 227-234 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://interlinkinc.net/Roger/Papers/MeyerSchvaneveldt1971.pdf>.

14. Minsky Marvin. A Framework for Representing Knowledge. MIT-AI Laboratory Memo 306, June, 1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.media.mit.edu/~minsky/papers/Frames/frames.html>.

15. Scheufele D.A. Framing as a theory of media effects // Journal of Communication, 1999. – № 49. – P. 103–122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.soc.unin.it/sus/membri/del\\_dipartimento/pagine\\_personali/delgrosso/personali/articoli/5CframingScheufele.htm](http://www.soc.unin.it/sus/membri/del_dipartimento/pagine_personali/delgrosso/personali/articoli/5CframingScheufele.htm).

16. Simon H. Sciences of the artificial. Cambridge: MIT Press, 1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://monoskop.org/images/9/9c/Simon\\_Herbert\\_A\\_The\\_Sciences\\_of\\_the\\_Artificial\\_3rd\\_ed.pdf](https://monoskop.org/images/9/9c/Simon_Herbert_A_The_Sciences_of_the_Artificial_3rd_ed.pdf).

17. Stromback J. Four phases of mediatization: An analysis of the mediatization of politics // The International Journal of Press/Politics, 2008. – № 13(3). – P. 228–246 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://www.researchgate.net/publication/254096831\\_Four\\_Phases\\_of\\_Mediatization\\_An\\_Analysis\\_of\\_the\\_Mediatization\\_of\\_Politics](https://www.researchgate.net/publication/254096831_Four_Phases_of_Mediatization_An_Analysis_of_the_Mediatization_of_Politics).

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК  
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

**Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ**

**Випуск 5  
Том 1**

Коректура · *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка · *С.Ю. Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.  
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 25,34. Замов. № 961. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»  
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.  
Телефон +38 (0552) 39-95-80  
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи  
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.